

ԿԻՄ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱԶԻԱՆՉԱՅԻՆ
ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԸ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

К. М. МУРАДЯН

ГРИГОРИЙ
НАЗИАНЗИН
В
ДРЕВНЕАРМЯНСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1983

9(=11)
Ս-99

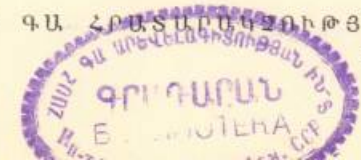
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Կ. Մ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ
ՆԱԶԻԱՆԶԱՅԻՆ
ՀԱՅ
ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՄԵԸ

1734

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1983

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝
ՀՍՍՀ ԳԱ րզրակից-անդամ Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաջխալանել՝
բանասիրական գիտությունների զոկտոս Ա. Ն. ՄՐԱՊՅԱՆԸ և
պատմական գիտությունների բեկեաժու Հ. Գ. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆԸ

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն

1722 թ. Կ. Պոլսում լույս տեսավ Գրիգոր Նազիանզացու «Ի սուրբ
ծնունդն Քրիստոսի» ճառը՝ «Գիրք և ճառ հոգեշահ» ընդհանուր խորա-
գրի տակ: Հրատարակիչը թեև որևէ հաղորդում չի անում հայերեն հին
թարգմանությունները հայտնի այդ հուշարձանի և նրա հեղինակի մասին
(դրա համար պետք էին ծանոթագրություններ և առաջարան), այդու-
հանդերձ՝ հրատարակումն ինքնին դիտելի է իբրև Գրիգոր Նազիանզացու
գրական վաստակի նկատմամբ եղած հետաքրքրության դրսևորում: Այ-
նուհետև, որքան մեզ հայտնի է, մինչև նոր հայկազյան բառարանի
հանդես գալը Նազիանզացուն վերաբերող, նրա մատենագրական ժա-
ռանգությունն արժարժող որևէ հրատարակում չի կատարվել մեղանում:

Այս առումով համեստ է նաև բառարանագիրների աշխատանքը.
նրանք ձեռքի տակ ունեցել են Նազիանզացու «Առ ուս» և «Քրիստոս
ծնեալ» գիրք-ժողովածուները և բառական հղում-բացատրությունները
բնականաբար կատարել են միայն այդ գրքերի սահմաններում: Ուստի
և նշված գրքերի բովանդակության կամ դրանց հեղինակի մասին պատ-
մաբանասիրական հաղորդում գտնելու ակնկալությունը մեծ շպետք է
լինի: Այդուհանդերձ՝ բառարանագիրները թողել են մեկ-երկու ընդհա-
նուր դիտողություն օգտագործած ձեռագիր գրքերի հայերեն թարգմա-
նությունների բնույթի ու ժամանակի մասին: Այսպես, օրինակ, նրանք
գտնում են, որ «Առ ուս» ճառաշարը «է թարգմանութիւն հին՝ կէս մի
հայկաբան, և կէս մի հելլենախօս»¹: Իսկ ինչ վերաբերում է «Քրիս-
տոս ծնեալ» գրքին, բառարանագիրներն այն համարում են «գործ առա-
ջին թարգմանչաց՝ քաջ հայկաբան՝ խառն ընդ հելլենախօսութեան»
(նշբ, Ա, 9):

Այս կարծիքների ընդունելի կամ վերապահելի լինելուց անկախ, բա-
ռարանագիրների հիմնական նպատը Նազիանզացու երկու գիրք-ժողո-
վածուների բառազանձի վկայակոչություն-բնությունն էր, որով փաս-
տորեն կատարվում էր ճառերի բազմաթիվ հատվածներ առաջին անգամ
գիտական շրջանառության մեջ դնելու փորձ:

¹ Գրքում հրատարակված է նաև նույն ճառի լուծմունքը: Հրատարակության նկա-
րագրությունը տե՛ս սույն աշխատության համապատասխան բաժնում:
² նշբ, Ա, Առաջաբան, էջ 9:

Մուրալյան Կ. Մ.
Մ 992 Գրիգոր Նազիանզացին հայ մատենագրության մեջ
/Պատ. խմբագիր՝ Գ. Խ. Սարգսյան.—Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.,
1983. 263 էջ.

Գրիգոր Նազիանզացին սույն ուսումնասիրությամբ առաջին անգամ
է ներկայացվում հայագիտությանը: Մենագրության մեջ քննվում են
Նազիանզացու հայերեն թարգմանությունները, գնահատվում են դրանց
մեկնություններն իրենց խմբագրություններով, բացահայտվում նրա ճա-
ռերի, թղթերի հայերեն թարգմանությունների հետ կապված ալազան
հարցեր, այդ թվում՝ դրանց հետքերը սկզբնավորման և հետագա շրջանի
հայ մատենագրության վրա:

Գիրքը հասցեագրվում է աղբյուրագետներին, բանասերներին և թարգ-
մանական մատենագրությամբ հետաքրքրվողներին:

4603010201
Մ 703(02)—83 29—83

ԳՄԴ 83.3(0)4
8

Նազիանզացու կյանքի ու գործունեության, նրա մատենագրական վաստակի հայերեն թարգմանությունների առաջին ամենասեղմ գնահատությունը պատկանում է Գ. Զարբհանալյանին⁵: Մատենագրի ուսումնառության և գործունեության ընդհանուր պատկերը ուրվագծելուց հետո հետազոտողը անդրադառնում է նրա որոշ ճառերի (Ի պասքա, Առ Յուլիանոս, Առ Հայրն իւր, Առ Գրիգոր Նիւսացի, Առ Կեսարոս, Ի Գորգոնիա քոյր իւր, Յաղագս աղքատասիրութեան, Ի Բասիլիոս Կեսարացի և այլն) և մեկ-երկու պարբերությամբ գնահատում դրանք:

Տասնամյակներ անց, հիմնականում Հայկազյան բառարանագիրների հրապարակած օրինակ-հղումների համեմատության եղանակով, Նորայր Բյուզանդացին գրեց «Մովսէս Խորենացի և թարգմանութիւնք իւր»⁶ ուսումնասիրության «Մովսէս Խորենացի և Գրիգոր Նազիանզացի» բաժինը⁷: Ն. Բյուզանդացու հրապարակումը Նազիանզացու ճառերը հայագիտական խնդիրների առնչությամբ քննելու առաջին փորձն էր, թեև հետազոտողի նպատակից դուրս էր մասնավոր ուսումնասիրությունը: Նա թվարկում է թարգմանական մատենագրության յոթ հոշարձան (այդ թվում և Գր. Նազիանզացու ճառերը) և գտնում, որ «այս թարգմանութիւնք աշխատասիրեալք են ի ձեռն Խորենացուց»⁸: Ն. Բյուզանդացին վկայակոչում է Խորենացու «Հայոց պատմության» և Նազիանզացու ճառերի ընդհանրության տասնյոթ օրինակ, որոնք այսօր էլ կարևոր են սկզբնավորման շրջանի հայ մատենագրության վրա Նազիանզացու ճառերի ազդեցություններն ու հետքերը գնահատելիս:

Գրիգոր Նազիանզացու մասին հաջորդ տեղեկանքը կազմել է Գ. Զարբհանալյանը⁷: Հայագետի հիմնական նպատակը Նազիանզացու մատենագրական ժառանգության հայերեն թարգմանությունների մատենագիտական ցանկի հրապարակումն էր, ուստի և խնդրի այդ շրջանակներում են կատարվել մասնակի բացատրություններն ու այս կամ այն գործին վերաբերող անհրաժեշտ ծանուցումները: Հետազոտողը Նազիանզացուն ներկայացնում է մեկ պարբերությամբ, ուր, Նորայր Բյուզան-

⁵ Տե՛ս նրա՝ «Պատմութիւն մատենագրութեան յունաց, հոռվմայեցոց և հարցնկեղեցոյ», Վենետիկ, 1856, էջ 740—753:

⁶ Տե՛ս «Քննասէր», Ստոքհոլմ, 1887, պրակ Բ, էջ 29—63:

⁷ Նույն տեղում, էջ 56—62: Ն. Բյուզանդացու՝ «որչափ ինչ կարելի է ի Ստոքհոլմ նստելով՝ առանց գրչագրաց և առանց ամենայն տպագրաց՝ այսպիսի կարելոր քննութիւն մի ի գլուխ հանել» դիտողությունը վերաբերում է նշված ուսումնասիրության ընդհանրապես (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 34):

⁸ Ն. Բյուզանդացի, նշվ. աշխ., էջ 32:

⁷ Տե՛ս Գ. Զարբհանալյան, Մատենագրան հայկական թարգմանութեանց, Վենետիկ, 1889, էջ 346—358:

դացու հրապարակած ընդհանրության օրինակները նկատի ունենալով, ընդունում է, որ Խորենացին է Նազիանզացու ճառերի թարգմանիչը մեզանում:

Զարբհանալյանի մատենագիտական ցանկը (քառասուներկու անուն) կազմվել է հայերեն ձեռագրական հավաքածուների այն ժամանակվա հնարավորության սահմաններում, ուստի և, հասկանալի պատճառով, ցանկից դուրս են մնացել առանձին ճառեր, թղթեր և չափածո ստեղծագործություններ:

Իր բնույթով Նորայր Բյուզանդացու հրապարակումն է հիշեցնում Գր. Խալաթյանցի «Մովսէս Խորենացի և իւր աղբիւրները» հոդվածը⁹: Այն վերաբերում է Նազիանզացի-Խորենացի առնչակցությանը և պարունակում է նմանության երեսունվեց օրինակ (ներառյալ Բյուզանդացու բացահայտածները): Խալաթյանցի քննությունն ունի երկու առավելություն. ա) համեմատությունը կատարվել է ըստ էջմիածնի և Վիեննայի Մխիթարյանների ձեռագրատների որոշ զրչագրերի, բ) հրապարակումն օժտված է Նազիանզացուն ներկայացնող սեղմ առաջաբանով: «Խորենացու փոխառությունների ծագման սկզբնապատճառները» իր քննության նպատակից դուրս համարելով հանդերձ՝ Գր. Խալաթյանցը մերժեց Նորայր Բյուզանդացու վարկածը. «համամիտ չենք յարգելի հայկաբանի այն ժամանակ յայտնած կարծիքին—հետևցնել այդ փոխառություններից՝ յիշեալ հեղինակների Խորենացու ձեռքով թարգմանուած լինելը»¹⁰:

Գր. Խալաթյանցը Նազիանզացի-Խորենացի առնչակցությանը երկրորդ անգամ անդրադառնում է 1903 թ. հրապարակած իր մեկ այլ աշխատությունում¹⁰: Հետազոտողը այս անգամ Նազիանզացու «Ի հայրն իւր», «Յիւնքն և ի բանս երկրորդ», «Ի քոյրն իւր» և «յԱթնասիոս եպիսկոպոս Աղէքսանդրացի» ճառերից եկող ընդհանուր բառեր ու արտահայտություններ է մատնացուցում Խորենացու «Ողբ»-ում¹¹: Սակայն այս

⁶ Տե՛ս «Արարատ», 1897, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 531—539:

⁹ «Արարատ», 1897, էջ 531: Նազիանզացի («Առ որս») Խորենացի ընդհանրության երկու օրինակ էլ հղում է Ն. Ակինյանը (տե՛ս նրա «Քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան և Վրաստան», Վիեննա, 1949, էջ 137):

¹⁰ «Армянские Аршакиды» (часть II, материалы), М., 1903, стр. 140—143.

¹¹ Հավանաբար Գր. Խալաթյանցի սույն հրապարակումները նկատի ունենալով է, որ հետագա հայագիտական գրականության մեջ, առանց որևէ օրինակ մատնացուցելու, նրբամն հիշատակվում է Գրիգոր Նազիանզացու ճառերից Մովսէս Խորենացու օգտվելու պարագան (տե՛ս Մովսէս Խորենացի, Պատմություն հայոց, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրություններն ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968, էջ 17, Պ. Խաչատրյան, Հայ միջնադարյան պատմական ողբեր (ԺԳ—ԺԷ դդ.), Երևան, 1969, էջ 16) և այլն:

դեպքում էլ վկայակոչված օրինակների ընդհանրության բնույթի հետ կապված որևէ քննություն չի կատարում:

Հայագետ Ե. Տեր-Մինասյանն իր պատմաբանասիրական հետազոտություններում տարբեր առիթներով հիշատակում է Գրիգոր Նազիանզացուն, իսկ 1908 թ. լույս տեսած «Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն» աշխատության մեջ, մեկ էջի սահմաններում, ներկայացնում է նրա կյանքի ու գործունեության հիմնական շրջանները: Նա փաստորեն վերաշարադրում է Նազիանզացու «Վարքի» հրատարակված տարբերակի հաղորդումները՝ ժամանակագրական նույն հաջորդականությամբ:

Ատավածարանության քաջադիտակ Կ. Տեր-Մկրտչյանը «Կնիք հաստոյ»¹² ժողովածուի ընդարձակ ներածականում անդրադառնում է նաև Գրիգոր Նազիանզացուն: Նախօրը հայագետների նման նա համառոտակի հիշեցնում է Նազիանզացու ուսումնառության և եկեղեցական գործունեության հայտնի դրվագները, հիշատակում նրա ճառերի, ինչպես նաև որոշ թղթերի և շափածո գործերի հայերեն թարգմանության մասին: Սակայն իրականում նշված հրատարակությանը Նազիանզացու ճառերի նոր ու ավելի ընդարձակ հատվածներ հրատարակ եկան: Հրատարակիչը նյութերի բնորոշումը կատարել էր Մխիթար Ալքրվանեցու Ճառքնորից (Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 1500): Դրանք մեծ ու փոքր քաղվածքներ են հիմնականում «Առ որս» և «Քրիստոս ծնեալ» գրքերից¹³:

Ընդհանուր առմամբ սրանք են այն բնագրական հրատարակումներն ու հետազոտությունները, որոնցում Նազիանզացու ժառանգությունից քաղումներ կամ դրանց հեղինակի գնահատության օրինակներ կարելի է գտնել:

Կան հայագիտական հետազոտություններ էլ, որոնցում Նազիանզացին հիշատակվում է ինչ-որ խնդրի քննության առիթով կամ հատված-համադրության թելադրանքով: Այսպես, Ե. Ակինյանը «Գալիթ վարդապետ Քորայրեցու» գրական և մեկնողական վաստակը գնահատելիս անդրադառնում է նաև Նազիանզացուն և նրա «Քրիստոս ծնեալ» գրքի հայերեն մեկնություններին¹⁴: Վ. Հակոբյանը գիտողություններ ունի Նազիանզացուն վերագրվող կանոնների մասին: Նա մասնավորապես նկատում է, որ «կեղծ» բնորոշմամբ հայտնի այդ «կանոնախումբը

¹² «Կնիք հաստոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեցոյ», հրատարակութիւն Կարապետ եպիսկոպոսի, ս. էջմիածին, 1914, էջ XLV—XLVI:

¹³ Նույն տեղում, էջ 31—40, 276, 287, 309—310, 349—353:

¹⁴ Ե. Ակինեան, Մատենադարանի հետազոտություններ, Ա, Վիեննա, 1922, էջ 54—63:

հանդես է եկել IV դարում՝ մինչև 431 թ. Նիեսոսի ժողովը»¹⁵: Ի վերջո՝ Գ. Մանուկյանը «Արիստակէս վարդապետի ասացեալ՝ Ի նոր կիրակէն» ճառի հեղինակային պատկանելությունը ճշտում է Նազիանզացու համանուն գործի և Արիստակէս կաստիվերցու Պատմության որոշ հատվածների համադրության եղանակով¹⁶, ուստի և այդ առիթով համառոտ վերլուծության է ենթարկում Նազիանզացու ճառը, դիտելով վերջինիս հետքերը կաստիվերցու երկում¹⁷:

Այսպիսով, եթե ամփոփելու լինենք ներկայացված հետազոտություններում մեզ հետաքրքրող խնդրի արտացոլումները, ապա պիտի նկատել, որ դրանք հիմնականում ընթացել են երկու ուղղությամբ. ա) Նազիանզացու «Վարքի» հրատարակված տարբերակից նույնությամբ գրքից գիրք են փոխանցվել կենսագրական որոշ դրվագներ, բ) հրատարակվել են Նազիանզացի-եռրենացի առնչակցության օրինակներ: Ասում ենք «օրինակներ», որովհետև այդ կապակցությամբ որևէ քննություն չի կատարված: Եղած գրականության մեջ իր բնույթով առանձնանում է Գ. Զարբհանյանի մատենագիտական տեղեկանքը:

Բյուզանդական մատենագրության նշանավոր ներկայացուցիչ և նրա գրական ժառանգության նկատմամբ հետաքրքրությունը մեզանում ձևավորվել է հայոց հին գրականության սկզբնավորման շրջանում և շարունակվել ամբողջ միջնադարի ընթացքում: Դրա լավագույն ապացույցը նրա գրական ժառանգության հայերեն թարգմանության առկայությունն է, ինչպես նաև դրանց արձագանքը՝ սկզբնավորման և հետագա շրջանի հայ մատենագիրների գործերում: Նազիանզացու երկերի նկատմամբ եղած տևական ու ընդգրկուն հետաքրքրության ապացույցներից մեկն էլ դրանք բովանդակող ձեռագրերի պատկանելի քանակությունն է: Պահպանվել են Նազիանզացու ոչ միայն գրական ժառանգության, այլև «Վարքի» տասնյակ ընդօրինակություններ: Դրանց համեմատական քննությունը հնարավորություն է տալիս լրացնելու և վերանայելու ավանդական դարձած հաղորդումները: Այս առումով օգտակար շատ լրացում-ճշգրտումներ են պարունակում Նազիանզացու թղթերը, մանավանդ ինքներգական և կենսագրական բնույթի նրա շափածո ու արձակ ստեղծագործությունները:

¹⁵ «Կանոնագիրք Հայոց», աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1971, էջ LXXI—LXXII:

¹⁶ Գ. Մանուկյան, Արիստակէս կաստիվերցի, Երևան, 1977, էջ 263—273:

¹⁷ Նազիանզացու հայերեն թարգմանությունները հայոց հին գրականության առնչությամբ հետազոտելու առումով հիշատակելի է մեր «Древнеармянск ий перевод „Эпитафий“ Григория Назианзина” հրատարակումը (տե՛ս „Кавказ и Византия“, II, Ереван, 1980, с. р. 155—161):

Հայերեն գրչագրերի նյութերի համադրության եղանակով հնարավոր է ճշտել նազիանդացուն վերագրվող գործերի (ճառեր, հարցումներ) հեղինակային պատկանելության խնդիրը, ուրվագծել «երեք մեծ կապագովկացիների» մատենագրական վաստակի բնագրային փոխանցումների ենթադրվող սահմաններն ու փոխադարձ կապը: Հիշյալ խնդիրներին անդրադառնալիս աշխատել ենք դտնել հայերեն թարգմանության մեջ պահպանված այն բնագիրը, որից կարող էին առաջանալ մնացած խմբագրություններն ու վերագրվող տարբերակները: Բանասիրական այդ կարգի ճշգրտումներ կատարելիս հաճախ դիմել ենք հայ մատենագրության մեջ պահպանված նյութին, որի նշանակությունը բավականաչափ ծանրակշիռ է:

Նազիանդացու ճառերի՝ հայկական միջավայրում կազմված գիրք-ժողովածուները և դրանց խմբագրությունները գնահատելիս աշխատել ենք լիարժեք օգտագործել ձեռագրական-մատենագիտական առկա նյութը, այլև պատճառաբանել ժողովածուները տարբեր խմբագրություններով ունենալու անհրաժեշտությունը: Քաղում-հղումների եղանակով վկայակոչել ենք այդ նպատակին ծառայող գրեթե բոլոր հիմնական հիշատակարանները, հիշատակագրությունները և մյուս գրառումները: Հեղինակի քառասունհինգ ճառերում արծարծված խնդիրները մեկուսիս ենք կապակցում անհրաժեշտություն շտեմելով՝ աշխատել ենք գերազանցապես ծանրանալ այն գործերի վրա, որոնցով կարելի է այս կամ այն գիրք-ժողովածուի մասին ընդհանուր պատկերացում կազմել:

Գրիգոր Նազիանդացու մատենագրական ժառանգության հանդեպ հայկական միջավայրում եղած լայն հետաքրքրության լավագույն ակացույց են մեկնությունները: XVIII դ. առաջին կեսի մատենագիր Մեսրոպ Գանձակեցին խոստովանում է, որ ջանացել է հասկանալ նազիանդացուն, սակայն «չընթեռնուլն ոչ կարէի իմանալ զօրութիւն սորա»: Այդ նշանակում է, թե դրանց մեկնությամբ կարող էին զբաղվել առավել հմուտ մատենագիրներ: Մեկնությունների, պատճառների և լուծմունքների Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող ձեռագրերի համեմատությունը և ըստ խմբերի դասգաստմը ցույց տվեց, որ դրանց հեղինակները (Հովհաննես Սարկավազ, Ներսես Շնորհալի, Վարդան Հաղբատեցի, Նզիա Ասորի, Գավրիթ Քոբայրեցի, Գրիգոր Աբասյան, Մխիթար Գոշ և այլք) միաժամանակ նազիանդացու մատենագրական ժառանգության խորագիտակ գնահատողներն են մեզանում:

Նազիանդացու մատենագրական ժառանգության հայերեն մեկնությունները քննելիս հիմնականում աշխատեցինք ամփոփ տեսքով ներկայացնել ձեռագրական նյութն իր բոլոր առնչակցություններով: Բնա-

կանաբար, քննության միջոցին առաջացան բանասիրական անհրաժեշտ համադրության բազմակի օրինակներ, որոնց օգնությամբ հնարավոր դարձավ պատկերացում կազմել մեկնությունների հայ մատենագրության մեջ ունեցած դերի ու նշանակության մասին: Քննվող նյութի մատենագիտական տեղեկանքը ամբողջական ներկայացնելու նպատակով խմբավորեցինք բոլոր այն գրչագրերը, որոնցից ուղղակի օգտվելու հնարավորություն ենք ունեցել: Ինչ վերաբերում է մեկնությունների բուն նյութի մատուցմանը, ապա նկատելի է, որ հիմնական քաղում-հղումների եղանակով շրջանառության մեջ ենք դրել մուտք-առաջաբանների դրույթները որպես հայ մեկնիչ մատենագիրների ուղղակի գնահատություններ: Հասկանալի է, որ ճառերի առանձին հատված-միավորների, արտահայտությունների ու կապակցությունների մասնավոր բացատրությունների վրա այս առումով հատուկ ուշադրություն չէինք կարող դարձնել: Այդ ամենին նայել ենք որպես ժամանակի կրթական շրջանների համար պատրաստվող հատուկ նյութի, որի հեղինակներն ու հոգացողները հայ մատենագրության երևելի անուններ էին: Բավական է հիշել թվարկված անունների ցանկը, որպեսզի պարզ դառնա նազիանդացու ճառերին վերաբերող մեկնությունները հեղինակելով և ձեռքից-ձեռք ընդօրինակելով Հովհ. Սարկավազից Մեսրոպ Գանձակեցի հասցվեր: Հասկանալի է, որ միայն մշտական անհրաժեշտությունը կարող էր պարտադրել նման տեսական ուշադրություն մեղանում:

Գրիգոր Նազիանդացուն վերաբերող հայ մատենագիրների տեղեկությունները հավաքելիս պարզվեց, որ եղած հրատարակությունների այդօրինակ հաղորդումների թերին լրացվում, նազիանդացու կյանքի ու գործունեության պատկերն առավել ամբողջական է դառնում ձեռագիր նյութերի նոր հայտնաբերումների շնորհիվ: Ինչ ժանրով էլ արտահայտված լինեն դրանք, բովանդակության առումով միասնական են դառնում, թեև վերաբերում են մերթ «երեք մեծ կապագովկացիներին» առհասարակ, երբեմն էլ՝ նազիանդացուն մասնավորապես: Նազիանդացու առտնին գործունեությունը, մանավանդ դավանական խնդիրներին վերաբերող նրա ճառերն ու թղթակցություններն այնքան ընտանի են եղել հայ մատենագիրների համար, որ դրանցում հայագրի ուսանողությանը վերաբերող մեկ-երկու անհաջող արտահայտությունները կամ հանդիմանության հատվածները առանձնակի ուշադրության չեն առնվել:

Ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ Հայաստանում բյուզանդական նշանավոր մատենագրի գործերի նկատմամբ հետաքրքրությունն առաջացել է տակավին V դարում և շարունակվել ողջ միջնադարի ընթացքում: Պարզվեց, որ նազիանդացու ճառերը հայերեն թարգմանու-

թյամբ գիտեն Կորյունը, Խորենացին, Հովհան Մանդակունին, Կոմիտաս կաթողիկոսը, Մտեփանոս Սյունեցին, Ասողիկը, Հովհաննես Սարկավազը, Գրիգոր Տղան, Ներսես Շնորհալին, Վարդան Այգեկցին և այլք: Նազիանզացու և նշված մատենագիրների ընդհանրության մեր ունեցած ոչ բոլոր օրինակները հնարավոր եղավ այստեղ հրատարակել կամ հրատարակվողները համապատասխան աղբյուրագիտական քննությունը օժտել: Ընդամին՝ ընդհանրությունների մատենագիտություն կազմելը չի եղել մեր նպատակը, այլ գերազանցապես այն իրողությունների բացահայտումն ու համադրությունը, որոնցով հնարավոր է թարգմանության ժամանակի, բնույթի, աղբյուրության, գաղափարական-քաղաքական հետաքրքրությունների շուրջ որոշակի պատկերացում կազմել: Այդ իմաստով եթե Կորյունի ծանոթությունը «Դամբանականին» թարգմանության ժամանակ է ճշտում, ապա Գրիգոր Տղայի և Վարդան Այգեկցու լավատեղյակությունը Նազիանզացու թղթերին ապացույց է նրանցում եղած արժարժումների կենսունակության, այդ թվում և հայոց միջավայրում «ընդդեմ երկարնակաց և ամենայն հերձուածողաց» պայքարելիս:

Նազիանզացու երկերի հայերեն թարգմանությունների ուսումնասիրությունը հայոց հին գրականության աղբյուրագիտական շատ խնդիրներ է պարզում, ուստի սույն մենագրությունը միտում է լուսարանելու և «զուտ հայագիտական» հարցադրումներ:

Այդուհանդերձ, հակված չենք կարծելու, թե ներկայացվող ուսումնասիրության բոլոր հարցադրումներն են հավասարապես վերջնական լուծում ստացել: Հիմնականում անտիպ սկզբնաղբյուրների հիման վրա գրված ամեն մի ուսումնասիրություն, ինչպես և սույն մենագրությունը, ենթակա է ձեռագրական նոր հայտնաբերումներով պայմանավորված լրացում-ճշգրտումների, ինչպես նաև նորորակ փաստական սրբագրումների:

Գ Լ Ո Ի Ն Ա

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱԶԻԱՆԶԱՅՈՒ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

IV դարի բյուզանդական նշանավոր մատենագիր Գրիգոր Նազիանզացին¹ սկզբնաղբյուրներում և մասնագիտական գրականության մեջ հավասարապես անվանվում է նաև Գրիգոր Աստվածաբան²: Անվան զուգահեռ ձևերի առկայությունը առանձին հրատարակություններում որոշ շփոթի հնարավորություն է ստեղծել³:

Նազիանզացու կյանքի ու գործունեության ուսումնասիրության համար կան մի շարք սկզբնաղբյուրներ: Դրանք են՝ նրա «Վարքը»⁴, Բար-

¹ Նազիանզացի անվանումը գրազերբում հանդիպում է գրության ամենատարբեր ձևերով՝ Նազազացի, Նազիանզենցի, Անձիանձի, Ազազի, Անցիանցի, Ազիզոյ, Ազիզու և այլն: Մեր օրերում երբեմն միաժամանակ կիրառվում են Նազիանզացի-Նազիազանցի ձևերը (տե՛ս Հ. Անայան, Հայկական մատենագիտություն, հ. Բ, Երևան, 1978, էջ 1345, հմտ. էջ 1388): Ծիշաք վարքի բնագրում եղած Նազիանզացի գրությունն է, որին և հետևում ենք: Գրիգոր Նազիանզացու մանրակար պատկերը տե՛ս ձեռ. № 6988, էջ 2բ «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա», Բ, կազմեց Հ. Ոսկեան, Վիեննա, 1963, էջ 289բ, «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Թեհրանի», կազմեց Հրաչիայ Աճառեան, Վիեննա, 1936, էջ 7ա:

² Աստվածաբան անվանումը հայկական աղբյուրներում ունի տարբեր բացատրություններ: Դրանցից հիմնականները երկուսն են՝ մեկը «Պատճառաց զբքի» հեղինակի հետևյալ մեկնաբանությունն է. «Գրիգորը բազումք էին... յաղագս այսորիկ Աստուածաբան ասելով նա առանձին ցուցանէ զսա որիշ յայլոցն» (ձեռ. № 1879, էջ 159ա, հմտ. ձեռ. № 472, էջ 65բ): Առավել համոզիչ է Փարպեցու պատճառաբանումը՝ «յաղագս առաւելալ ի նմա շնորհի ուղղափառ գիտութեան Աստուածաբան յորջորջեցաւ» («Ղազար Փարպեցոյ Պատմութիւն հայոց ևս թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան», աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Մալխասեան, Տիփլիս, 1904, էջ 192, հմտ. նշք, Ա. 321, Վ. Ըստկարեան, Եկեղեցական պատմութիւն, Վիեննա, 1872, էջ 154, Հուսիկ Եպիսկոպոս, Անապատականներ և վանականութիւն, Վաղարշապատ, 1906, էջ 52):

³ Այսպես, Խորենացու («Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն հայոց», Տիփլիս, 1913, էջ 375), ինչպես նաև Ասողիկի հրատարակություններում («Մտեփանոսի Տարօնեցոյ Աստուածաբան Պատմութիւն տիեզերական», ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 422) Նազիանզացին և Աստվածաբանը տարբեր անձնավորություններ են դիտվել: Նույն կերպ է վարվել նաև Մ. Աբեղյանը (տե՛ս Երկեր, Գ, Երևան, 1968, էջ 113, ծան. 13):

⁴ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվում են Նազիանզացու «Վարքի» մոտ երեք տասնյակ ամբողջական և թերի ընդօրինակություններ: Համեմատությունը ցույց է

անդ Կեսարացու մասին իր իսկ գրած Ժամբանականը»⁵, ձեռնադրու-
թյան առիթով ասված իր մի ձառը՝ «Յինքն եւ ի հայրն եւ ի ժողովուրդն
պատասխանի յետ ձեռնադրութեան իւրոյ յերիցութիւն»⁶, ինքնեզական
բնույթի երկու ստեղծագործութիւնները՝ «Յինքն յագարակէ անդրէն ե-

տալիս, որ դրանք բաժանվում են երեք խմբի՝ ա) համառոտ խմբագրութիւն, բ) ըն-
դարձակ խմբագրութիւն, գ) միաժամանակ երկու խմբագրութիւններից քաղված հատ-
վածական ընդօրինակութիւններ: Հոնարենում, ինչպես և սղասելի էր, կա մեկ վարք՝
Βίος τού έν άγίοις πατρός ήμών Γρηγορίου τού Θεολόγου, επίσκοπου Ναζιανζηνού. συγ-
γραφέας όπός Γρηγορίου προσχύτερου (տե՛ս Migne, Patrologia Graeca, t. 35, էջ 243—
304): Հայերն ձեռագրերի մի խմբում, որը վերնում կոչեցինք ընդարձակ խմբագրու-
թյուն, ունենք հոնարենին համապատասխան խորագիր և բովանդակութիւն. «Վարք եւ
քաղաքավարութիւն սրբոյ հայրն մերոյ Գրիգորի Աստուածարանի Աղիազու եպիսկո-
պոսի, զոր գրեաց քահանայն Գրիգոր Կեսարու Կապադոկիեցոյ եկեղեցոյն, [զոր
թարգմանեաց սուրբ դիտապետն հայոց Գրիգորիոս Վկայասէրն ի յունականէն ի մերս]»
(ձեռ. № 993, էջ 136բ—146ա, հմմտ. ձեռ. № 1523, էջ 145ա—158բ, ձեռ. № 7489, էջ
54ա—62ա: Գ. Զարբանալեան. Մատենագրան հայկական թարգմանութեանց նախ-
նեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 721): Այս ձեռագրախմբի հիման վրա կատարված հրատա-
րակութիւնը հոնարենին ոչ միշտ է համընթաց (հմմտ. «Վարք եւ վկայարանութիւնք
սրբոց», Ա. Վենետիկ, 1874, էջ 284—316: Համառոտ խմբագրութիւնը տե՛ս էջ 278—
283): Որոշ ձեռագրերում Գրիգոր Վկայասերը հանդես է գալիս ոչ թե թարգմանիչ, այլ
պատվիրաւու՝ «թարգմանեաց Պատմութիւն սուրբ և փառաւոր հայրապետիս Գրիգորի
Աստուածարանի ի հինգ հարիւրերորդի յիսներորդի (=1101) թուականութեանս մերում,
հրամանաւ նախասացեալ սուրբ և Վկայասէր հայրապետին Գրիգորի» (Թարկին կարողի-
կոս, Յուցակ..., Անթիլիաս-Լիբանան, 1937, էջ 15, հմմտ. Գաբելին Ա. կաթողիկոս, Յի-
շապահարանք ձեռագրաց, Ա. Անթիլիաս, 1951, էջ 283): Հավանաբար այս դուզահեռ
վկայութիւնների թվագրանքով է, որ մասնագետները երբեմն հիշատակում են երկու
կարծիքները միաժամանակ՝ «թարգմանէր կամ թարգմանէլ տուեր է» (Ղ. Ալիշան, Ենոր-
հայի եւ պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 36) կամ պարզապէս ընդունում են «յա-
ւուրս Գրիգորի Վկայասիրի՝ վերակացութեամբ նորին» (ՆՀԲ, Ա, 19):

⁵ Տե՛ս «Кавказ и Византия». т. II, Ереван, 1980, էջ 161—217: Սուրբ բնագրից
վկայանքութիւններ կատարելիս, կրկնակի հղումից խուսափելու նպատակով նշելու ենք
համապատասխան հատվածի պարբերութիւնը միայն, որը երկու դեպքում էլ նույնն է՝
Ձեռքի տակ ունեցել ենք հոնարենի հետևյալ հրատարակութիւնը. «Είς τόν μέγαν Βασι-
λειον, επίσκοπον Καππαδοκίας, επίσταφος (տե՛ս PG, Migne, t. 36, էջ
493—605):

⁶ Տե՛ս ձեռ. № 1500, էջ 773բ—774ա, հմմտ. Վիեննայի ձեռ. № 217, էջ 105ա—
107ա (տե՛ս «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա»,
կազմեց Յ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 550—551), Երուսաղէմի ձեռ. № 429, էջ 229—
231 (տե՛ս «Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց», Բ, կազմեց Ն. Պողոտեան,
Երուսաղէմ, 1967, էջ 388), ձեռ. № 877, էջ 68—70 (տե՛ս Ն. Պողոտյան, Մայր ցու-
ցակ..., Գ, Երուսաղէմ, 1968, էջ 373), ձեռ. № 1414, էջ 42—45 (տե՛ս Ն. Պողոտյան,
Մայր ցուցակ..., Ե, Երուսաղէմ, 1917, էջ 71) և այլն:

կեալ»⁷, «Յինքն եւ ի բանս երկրորդ»⁸, ինչպես նաև թղթերը⁹, որոնցից
քիչ բան է հայերեն թարգմանված կամ պահպանված:

Հայտնի է, որ Գրիգոր Նազիանզացիին ծնվել է 328 թ.¹⁰, Նազիան-
զից¹¹ ոչ հեռու գտնվող Արիանզ¹² գյուղում (Կապադոկիա): Բայց քանի
որ ուսումնառութիւն հասակից սկսած մինչև իր կյանքի ավարտը ապ-
րել ու աշխատել է Նազիանզում, նրա վարքագիրը ծննդավայր է գիտում
Նազիանզ քաղաքը¹³:

Գրիգոր Նազիանզացու ծնողները եղել են հեղինակավոր ու հարգ-
ված անձնավորութիւններ: Այդ պարագան չի վրիպել նաև Նազիանզա-
ցու ուշադրութիւնից, ուստի մի առիթով նա գրել է՝ «մին արանց լեալ
զարդ և միւսն՝ կանանց. և ոչ զարդ միայն, այլև առաքինութեան օրի-
նակք»¹⁴:

⁷ Տե՛ս ձեռ. № 823, էջ 152ա—164ա, հմմտ. ձեռ. № 1500, էջ 874բ—877բ, ձեռ.
№ 6988, էջ 128ա—139բ, ձեռ. № 2615, էջ 79բ—86բ: Այլ օրինակներ կան նաև Վիեն-
նայում (ձեռ. № 217, էջ 201ա—205բ), Երուսաղէմում (ձեռ. 429, էջ 446—455, ձեռ.
№ 1414, էջ 314—328), Նոր Զուղայում (ձեռ. № 393, էջ 138ա—139բ) և այլուր:
⁸ Ձեռ. № 823, էջ 164ա—171ա, հմմտ. ձեռ. № 1500, էջ 877բ—879ա, ձեռ. № 6988,
էջ 139բ—146բ, ձեռ. № 2615, էջ 86բ—91ա:

⁹ «Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова», архиепископа
Константинопольского, часть вторая, СПб., 1912, стр. 411—554

¹⁰ Մենդյան թվականներ են առաջադրվել 326 (տե՛ս «Христианское чтение»
СПб., 1886, էջ 317), 329, երբեմն էլ 330 թվականները (տե՛ս А. Агапит, Жизнь св.
Григория Богослова архиепископа Константинопольского и его пастырская дея-
тельность, СПб., 1870, стр. 6, Ф. Фаррар, Жизнь и труды св. отцов и учителей
церкви, СПб., 1891, стр. 381, А. В. Круглов, Григорий Богослов, М., 1899,
стр. 4—5, «Святый Григорий Богослов», сост. Н. Р., СПб., 1895, стр. 5, Вл. Цвет-
ков, Житие св. Григория Богослова, М., 1900, стр. 45):

¹¹ «Որ հուպ է ի Կեսարիայ» («Սոկրատայ Սրբլաստիկոսի եկեղեցական պատ-
մութիւն»), Վաղարշապատ, 1897, էջ 312, հմմտ. «Գի Աղիազուն Կեսարիայ Կապադոկ-
կացոց երկիրն է, որ այժմ սահ Ղայասրիայ» (ձեռ. № 1466, էջ 2ա):

¹² տե՛ս «Прибавление к творениям святых отцов», ч. I, М., 1843, стр. 6,
«Христианское чтение». СПб., 1886, стр. 322, «Святый Григорий Богослов»,
СПб., 1909, стр. 3, «Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова»,
հրատ. «Русский паломник» за 1912, стр. 3.

¹³ «Վարք եւ վկայարանութիւնք», էջ 285, հմմտ. էջ 278, PG, t. 35, էջ 245, «ή δευ-
τέρα τών Καππαδοκίων, πόλις δέ Ναζιανζός»: Նազիանզացու «Վարքի» ընդգրկում և նրա
հայերեն թարգմանութիւններում բացակայում է «եւ վասն զի մայր նորա արև զավակ
աչ ունէր...» սկսվածքով հատվածը, որը պահպանվել է համառոտ խմբագրութիւնում
(տե՛ս «Վարք եւ վկայարանութիւնք», էջ 278, հմմտ. ձեռ. № 4803, էջ 94ա, ձեռ. № 8179,
էջ 289ա, ձեռ. № 7357, էջ 255ա և այլն):

¹⁴ Ձեռ. № 4234, էջ 27բ, հմմտ. Ф. Фаррар, նշվ. աշխ., էջ 380—381:

Նրանք բավականաչափ ունեոր են եղել (Արիանոզ գյուղում կալվածք ունեին)¹⁵: Հայրը (Նույնպես Գրիգոր) սկզբնական շրջանում եղել է հեթանոսական հավատի հետևորդ, բայց Նազիրանզացու մոր՝ Նոնայի խորհրդով ու ազդեցությամբ ընդունել է քրիստոնեություն և «Հովիտ հանձարեղ հաստատեցաւ շնորհօք հոգւոյն սրբոյ յեկեղեցի Անձիանձու»¹⁶, իսկ նրա մայրը էր «սուրբ և ի սուրբ նախնեաց»¹⁷: Նրանք երկուսն էլ հավասարապես հոգածու էին երեխաների դաստիարակութեան, հիմնավոր կրթութիւնն ապահովելու խնդրում¹⁸:

IV—V դդ. ուսումնառութիւն-դաստիարակութեան մասին խոսելիս նկատելու է, որ այն քրիստոնեութեան հետևորդ ընտանիքում ընթանում էր հիմնականում երկու ուղղութեամբ՝ «հոգևոր՝ ընտանիքում, եկեղեց-

¹⁵ Այդ մասին տե՛ս «Христианское чтение», 1886, էջ 317—318, հմմտ. Փ. Փարրար, նշվ. աշխ., էջ 379: Նազիրանզացիին երբեմն հոգս ու հետաքրքրութիւն է ի հայտ բերում հայրական ծառայութեան հետ կապված իրավական առանձին խնդիրների նկատմամբ: Տե՛ս «Творения иже во святых отца нашего Григория Богослова», часть вторая, СПб., 1912, Թուղթ 30(165), հմմտ. Թուղթ 53(20):

¹⁶ «Վարք եւ վկայարանութիւնք», էջ 286, հմմտ. PG, t. 35, էջ 248, «Ἐπειτα δὲ καὶ ποιεῖται ἐπιστολήων τῆς Ναζιανζοῦ καταστάς Ἑκκλησίας»:

¹⁷ Նույն տեղում, հմմտ. PG, t. 35, էջ 248՝ «Ἐρῶ τε καὶ ἐξ ἱερῶν τῶν προγόνων»:

¹⁸ Նազիրանզացու ծնողներն ունեին երկու տղա և մի աղջիկ: Կրտսեր տղան՝ Կեսարիոսը Նույնպես կրթված անձնավորութիւն է եղել: Ուսանել է Ալեքսանդրիայում, ունի բժշկի մասնագիտութիւն: Վարել է զանազան պաշտոններ, եղել է Հուլիանոսի պալատական ավագ բժիշկը (այդ մասին տե՛ս «Христианское чтение», 1886, стр. 318, հմմտ. А. Агапит, նշվ. աշխ., էջ 52), Փ. Փարրար, նշվ. աշխ., стр. 406: «ունէր գրի-մասական իշխանութիւն ի Թագաւորացն, այսինքն ի վերայ շտեմարանաց գանձուցն» («Վարք եւ վկայարանութիւնք», էջ 293): Նազիրանզացիին 361 թ. եղբորը գրած թղթով դժգոհում է Հուլիանոսի գահակալութեան օրոք պալատական ծառայութիւնն ընտրելու նրա վճիռը (տե՛ս Թուղթ 7(17)): Մեկ այլ թղթում (ձեռ. № 966, էջ 294—բ) նա աստիճանապաշտութեան խրատ է տալիս եղբորը և ավելի հաճախ աշխարհիկ կյանքից հրաժարելու կոչ անում (տե՛ս Թուղթ 22(16)): Եղբոր մահուան առիթով (մահացել է 369 թ.) գրած «Դամբանականում» («Ի Կեսարիոս եղբայրն իւր», տե՛ս ձեռ. 1500, էջ 780 բ—783բ, ձեռ. № 4234, էջ 12ա—25բ և այլն) Նազիրանզացիին ստեղծել է օժտված ու կարող վաղամտիկ մարդու կերպարը:

Նազիրանզացու քույրը՝ Գորգոնիան, Նույնպես կրթված և բարեպաշտ կին է եղել: Մահացել է 40 տարեկան հասակում: Տվյալ առիթով գրված Նազիրանզացու մահախոսական-ձևում («Ի բոյրն իւր», տե՛ս ձեռ. № 1500, էջ 783բ—786բ, ձեռ. № 4234, էջ 25բ—36բ և այլն) վեր են հանվել նրա գործունեութեան բոլոր մանրամասները: Այլ բնորոշմամբ՝ Գորգոնիան «կուրաց աչք և մերկաց զգեստ և հիւանդաց բժիշկ և քաղցելոց կերակուր էր...»: Գորգոնիայի ավագ դուստրը (ունեցել է երեք աղջիկ) ամուսնացած է եղել գրասեր բարձրաստիճան գինավորականի հետ, որը և առաջինը ձեռնարկեց Նազիրանզացու թղթերը ժողովածուի տեսքով հավաքելու գործը (տե՛ս А. Агапит, նշվ. աշխ., стр. 96):

ցում, հաճախ նաև վանքում և զիտական՝ քերականների, ճարտասանների ու փրկիսոփաների դպրոցներում¹⁹:

Գրիգոր Նազիրանզացիին սկզբնական կրթութիւնը (գրաձանաչութեան սահմաններում) ստացել է տնային պայմաններում՝ մոր և քեռու՝ Ամփիլոքիոսի օգնությամբ²⁰: Այնուհետև, ինը տարեկանում Նազիրանզացիին հաճախում է Կեսարիայի դպրոցը²¹, ուր դասավանդում էին շատ նշանավոր ճարտասաններ և առհասարակ դպրոցը մեծ հեղինակութիւն էր վայելում: Այդ մասին կան բազմաթիւ հավաստի սկզբնաղբյուր վկայութիւններ, որոնց թվում նաև Գրիգոր Նազիրանզացու նկարագրութիւնը: Ահա անձն. «Զայս ասեմ զերեւելիս եւ զմերս, վասն զի իմոց բանիցս սա առաջնորդ եւ վարդապետ է, որ ոչ ինչ նուազ բանից մայրաքաղաք, քան եթէ քաղաքաց, քան զորս գեր ի վերոյ կա եւ յորոց վերայ ունի զիշխանութիւն, զոր եթէ ոք ի բանիցն զաւրովեմնէ զրկիցէ ի բաց բանայ եւ զառանձին զգեղեցկութիւն, վասն զի այլք ի քաղաքացն այլովքն զուարձանան պաճուճանաւք հնովք եւ կամ նորովք, որպէս թուի ինձ, զպատմութիւնսն ունելով եւ կամ զերեւելեացն բանին զժանաւթութիւն իբրեւ ի զէնսն եւ կամ յարարուածսն զնշանաւորսն» (Դամբ., ԺԳ)²²:

Ընդունելի է այն անդումը, ըստ որի Գրիգոր Նազիրանզացու և Բարսեղ Կեսարացու ծանոթութիւնը տեղի է ունեցել Կեսարիայի դպրոցում ուսանելու տարիներին²³: Այլոց հավաստիացումներին համընթաց՝ ունենք նաև Նազիրանզացու գրառումն այդ մասին. «Նա (խոսքը Աթենքի մասին է—Վ. Մ.) ինձ զայրն ծանոյց կատարելապէս՝ եւ ոչ յառաջագոյն անծանաթացեալ» (Դամբ., ԺԳ)²⁴:

¹⁹ В. Плотников, История христианского просвещения в его отношениях к древней греко-римской образованности (տե՛ս «Православный собеседник», 1885, Казань, стр. 118).

²⁰ «Святой Григорий Богослов», СПб., 1909, стр. 6, հմմտ. «Святой Григорий Богослов», сост. Н. Р., СПб., 1895, стр. 6:

²¹ «Վարք եւ վկայարանութիւնք», էջ 287, հմմտ. PG, t. 35, էջ 248:

²² Աղոնցը իրական է նկատում Սերետի այն տեղեկութիւնը (տե՛ս «Պատմութիւն Սերետի», աշխատասիրութեամբ Գ. Վ. Արզաւյանի, Երևան, 1979, էջ 158), ըստ որի Ալեքսանդրիայի, Աթենքի և այլ քաղաքների հետ իբրև գիտական կենտրոն հիշատակվում է Կեսարիան (տե՛ս Ն. Արագ, Պատմական ուսումնասիրութիւններ, Պարիս, 1948, էջ 501):

²³ Տե՛ս «Прибавление к творениям святых отцов», стр. 12—13.

²⁴ Հմմտ. ձեռ. № 1879, էջ 193 ա, «Христианское чтение», 1886, стр. 318. «Святой Григорий Богослов», 1909, стр. 6, А. Агапит, նշվ. աշխ., էջ 12. Վ. Մուրադյան, Բարսեղ Կեսարացիին և նրա «Վեցօրեան» հայ մատենագրութեան մեջ, Երևան, 1976, էջ 35, ծան. 31:

Նազիանզացու ուսումնառության հետագա ընթացքի մասին վարքագիրը նկատում է. «յոյժ բաղձայր հոնտորական իմաստից»²⁵, ուստի և «եկեալ յկղէքսանդրիա և յայլ բաղաքան»²⁶ մասնագիտանում էր ճարտասանության ուղղությանը, իսկ եղբայրը՝ բժշկությանը²⁷:

Հայագիտության մեջ իրարամերժ կարծիքներ կան Նազիանզացու Անտիոքում ուսանելու, մասնավորապես իբրանիոսին աշակերտելու մասին: Չեռագրերում շափազանց տարածված է այն տեղեկությունը (ասված «երեք մեծ կապաղովկացիների» մասին), թե «Հանդիպեցան հանճարեղ վարդապետի, որում անուն էր Լիբիանոս և ուսան ի նմանէ զՀոմերոսի ստորագութիւնան ի հոնտաւորականս շարամեկնել»²⁸: Ն. Ակիւնյանը ընդունում է, որ Լիբանիոսի «աշակերտներու թուին մէջ նշանատր հանդիսացած էին Յովհ. Ոսկերեբան, Մեծն Բարսեղ, Գրիգոր Նազիանզացի»²⁹: Սույն տեղեկանքը վերաշարադրելուց հետո Հր. Աճառյանը գրում է. «Այս բոլորը հաստատելու համար ոչ մի դրական ապացույց կամ վկայություն չկա»³⁰: Ի լրումն Հր. Աճառյանի առարկության՝ Ե. Տեր-Մինասյանը գրում է. «Ոչ միայն այդ բոլորը հաստատելու համար մի դրական ապացույց կամ վկայություն չկա, այլև հիշված անձերից

²⁵ «Վարք եւ վկայարանութիւնք», էջ 287, հմմտ. PG, t. 35, էջ 248՝ «ῥητορικῆς ἐπιτέμενος»:

²⁶ «Վարք եւ վկայարանութիւնք», էջ 287, հմմտ. PG, t. 35, էջ 248՝ «Καταίθων ἐπὶ τῆν Ἀλεξάνδρου ἀφικνεῖται»:

²⁷ Տե՛ս «Прибавление к творениям...», стр. 13, «Святый Григорий Богослов», стр. 67, հմմտ. А. В. Кружлов, նշվ. աշխ., էջ 6: Ուսումնասիրողներից Ֆարբը գտնում է, որ հայրենի Կեսարիա քաղաքում ուսումնառության ավարտից հետո Նազիանզացին «вступил в знаменитую тогда Кесарийскую риторическую школу в Палестине» (նշվ. աշխ., էջ 382), հմմտ. «Христианское чтение», СПб., 1886, стр. 325: Այդ մասին գրառում ունի ինքը՝ Նազիանզացին. «Ես ի Պաղեստինացոցն մնացի ի վարժանոցս ծաղկեալսն յայնժամ ըստ ատենականացն ցանկութեան» (ձեռ. № 1600, էջ 781ա):

²⁸ Ձեռ. № 4150, էջ 59բ: Տեղեկությունս պարունակող ձեռագրերի ցանկը տե՛ս Կ. Մարտիան, նշվ. աշխ., էջ 33, ծան. 26: Գ. Արզարյանը նկատել է, որ այստեղ բացման հավանականությունը Հովհաննիսի փոխարին Հիմեթիոս պիտի լիներ (տե՛ս նրա «Об армяно-грузинском изводе «Физиолога» и древнеармянском переводе «Шестоднева» Василия Кесарийского» («Кавказ и Византия», II, Ереван, 1980, стр. 100, ծան. 7):

²⁹ Ն. Ակիւնյան, Ս. Մաշտոց վարդապետ, Վիեննա, 1949, էջ 97, հմմտ. «Հանդէս ամսօրեայ», 1935, էջ 506: Ակիւնյանը նկատում է, որ բացահայտելու թույլ տալու համար, իբր 380-ին, նաև Մաշտոց» (նշվ. աշխ., էջ 98):

³⁰ Հր. Աճառյան, Հայոց գրերը, Երևան, 1968, էջ 76:

Բարսեղ Կեսարացին և Գրիգոր Նազիանզացին առհասարակ Անտիոքում Լիբանիոսի մոտ չեն առել իրենց ուսումը»³¹:

Վերջին առարկությունը կտրուկ է հավանաբար այն պատճառով, որ Նազիանզացու «Վարքի» բնագրում բացակայում է Անտիոքում ուսանելու և առհասարակ Լիբանիոսին աշակերտելու վարկածը: Մի կողմ թողնելով ձեռագրերի և շատ հետազոտողների միաբերան պնդումն այն մասին, որ «երեք մեծ կապաղովկացիները» աշակերտել են հիշյալ նշանավոր ճարտասանին, նորից հարկ է հիշել Բարսեղի և Լիբանիոսի փոխադարձ նամականին³², որը հիրավի «դրական ապացույցներ» է բովանդակում³³: Լիբանիոսին ուղղված նամակ ունի նաև Նազիանզացին, ուր ուսուցչի և աշակերտի փոխհարաբերության մատնացուցելի գրվագ կա³⁴:

Գրիգոր Նազիանզացին որքան էլ աշակերտեր նշված քաղաքների նշանավոր ճարտասաններին, այնուամենայնիվ, IV դարում դժվար էր պատկերացնել ավարտուն ուսումնառությունն առանց Աթենքի համալսարանի: Ուստի և Նազիանզացին «խորհեցաւ զնալ յԱթէնս, քանզի զայս քաղ պատուէր հրաման ունէր ի մօրէն իւրմէն»³⁵: Չեռագրերում պահպանվել են Աթենքում ուսանելու հետ կապված զանազան տեղեկություններ: Ահա դրանցից մեկը. «Եւ բնակեցան Գրիգոր և Բասիլիոս ի միասին, հասակակիցք միմեանց և ուսան զամենայն հանճարս իմաստասիրութեան արտաքին գրոց. ուսան և զԱստուածաշունչ գիրս պատուիրանացն

³¹ Ե. Տեր-Մինասյան, Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Երևան, 1971, էջ 451:

³² Ջարբհանալյանը նկատում է. «Դարուն ամենէն անուանի իմաստակ և հոնտորն սեպուի Լիբանիոս, որ հեթանոս էր և մնաց, անոր համար պատուեցաւ ի Յուլիանոսէ. այս հոնտորս ալ իր նամակաց մէջ զովութեամբ կը լիշէ զՊրոյնքեսիոսս» («Հայկական հին գրություն», Վենետիկ, 1897, էջ 264):

³³ Ինչորի բնութիւնն անդրադարձել ենք Բարսեղ Կեսարացու մասին գրած մեր ուսումնասիրության մեջ (տե՛ս Կ. Մարտիան, նշվ. աշխ., էջ 32—34): Ավելորդ չէ հիշատակել նաև հետևյալ վկայությունը. «Քանզի սոքա մանկունս զուով, և յԱթենս հասալք, որոց յայնժամ անցելոցն իմաստակացն, Իմեթի և Պոռեոսի լսողք եղեալք: Եւ յայտարիկ յԱնտիօքայ Աստրոց ի Ղիբանիոս հպեալք, ծայրագունբար զճարտասանական վաստակեցան...» (տե՛ս «Մոկրատայ սրբաստիկոսի եկեղեցական պատմութիւն...», աշխատասիրութեամբ Մեսրոպ վ. Տեր-Մալախեան, Վաղարշապատ, 1897, էջ 360—361):

³⁴ Թուղթ 238 (203):

³⁵ «Վարք եւ վկայարանութիւնք», էջ 287, հմմտ. PG, t. 35, էջ 248՝ «τὴν μαθητείαν τῶν λόγων τὰς Ἀθῆνας μεταδιώκει...», հմմտ. «Прибавление к творениям...», стр. 13, «Христианское чтение», 1886, стр. 319, А. Агапан, նշվ. աշխ., էջ 16:

աստուծոյ, եղեն և ժուժկալք ի ճգնութիւնս»³⁶։ Քերականութեան, նարտասանութեան, փիլիսոփայութեան ուղղութիւններով հիմնական մասնազիտացմանը զուգահեռ պատշաճ տեղ էր հատկացվում նաև ճշգրիտ գիտութիւններին։ Նազիանզացու գործերի մեկնութիւններէց մեկում կարդում ենք՝ «Աթէնացոց մանգունքն, որ ի դպրոցի լինէին, ոմանք զերկրաշափութիւն և այլ զերաժշտականութիւն և կէսք զհամարողականն և այլք զաստեղաբաշխականն ուսանէին»³⁷։ Ինչ վերաբերում է ճշգրիտ գիտութիւնների նկատմամբ Նազիանզացու ունեցած հետաքրքրութեանը, Բարսեղ Կեսարացու մասին ասված ստորև բերվող տեղեկութիւնը հավասարապես վերապահելի է նաև իրեն՝ Նազիանզացուն. «զաստեղաբաշխութենէ եւ զերկրաշափութենէ եւ թուոցն յարմարութեան այնքան էառ հանգամանս, որքան ոչ ինչ խոտորումն ընդունել յայնցանէ, որք յայնպիսիսն պանծալիք էին, յաւելորդացն ի բաց փախեալ իբրեւ յանպիտանից բարեպաշտելն կամողաց։ Մինչ զի առաւել ընդունելն, քան զթողուլն լեալ սքանչելագոյն եւ առաւելագոյն եւս քան զառեալն թողեալն, բժշկել եւ զմարմնոյ հիւանդութիւնս եւ զախտածէտութիւն» (Դամբ., ԻԴ)։

Բարսեղ Կեսարացու մեկնելուց հետո, նկատում է վարքագիրը, Նազիանզացիին ամենևին չի կամենում մնալ Աթէնքում, բայց մնում է «...վասն զի եւ ոչ իսկ տային թոյլ ելիցն նորա, այլ կալ անդէն և խրատել զնոսա յաստուածայինսն այլ և յոյժ աղաչէին զնա ընդունել զաթոռ իմաստութեանն Աթենացոց»³⁸։

Աթենքի համալսարանում Նազիանզացուն որպես աշխատակից պահելու պնդում-հավաստիացումներն այնքան հիմնավոր էին, որ ընդգրկմացումն անհնարին է դառնում։ Սակայն դժվար է ստույգ զնահատել

³⁶ Ձեռ. № 4803, էջ 94ա, հմմտ. ձեռ. № 437, էջ 314ա, ձեռ. № 3275, էջ 147բ, ձեռ. № 4150, էջ 59բ։ Այս դրվագն անհամեմատ ավելի սեղծ է ներկայացնում Բարսեղի վարքագիրը՝ «Քանզի էր նորա (= Բարսեղի—Վ. Մ.) աշակերտակից Գրիգորիոս Մեծն» (ձեռ. № 948, էջ 148բ)։ Նազիանզացիի նկատում է, որ Աթենքում իրեն և Բարսեղին գիտեին որպես համերկրացիների և որ ինքը Աթենքի համալսարանի ուսանող էր, երբ Բարսեղը նկավ. «Ունէին զմեզ Աթէնք աւրինակ իմն իբրև զհոսանս գիտոյ ի միոջէ բաժանակ յաղբերէ՝ ի զաւառէն... եւ ունէին զիս փոքր ինչ յառաջագոյն» (Դամբ., ԺԵ)։

³⁷ Ձեռ. № 437, էջ 108 ա, հմմտ. «Прибавление к творениям...», стр. 16, ծան. 1

³⁸ «Վարք եւ վկայարանութիւնք», էջ 291, հմմտ. PG, t. 35, էջ 257՝ «μῆτε τὴν ἑξοδὸν αὐτῶ συγγωροῦσι, ... τὸν τε σοφιστικὸν θρόνον παρακαλοῦσι δεῖχασθαι», «Прибавление к творениям...», стр. 19, А. Агапит, ԿԶՎ. աշխ., էջ 27, «Святый Григорий Богослов», СПб., 1909, стр. 10, В. Цветков, ԿԶՎ. աշխ., էջ 11։

վարքագրի «սուղ ինչ կացեալ անդէն»³⁹ արտահայտությունը տեակաւնութեան առումով։ «Վարքի» այս դրվագը կարող է լրացվել Նազիանզացու համապատասխան բացատրությամբ. «Եւ ես մնացեալ յԱթէնս, էր ինչ, որ հիւանդացեալ, քանզի ասասցի ճշմարիտն՝ էր ինչ մատնեալ ի նմանէ հաւանեցուցանելով թողուլ, ոչ ներել եւ տեղի տալ իրաց նախքան զլինել ոչ հաւատարիմ։ Եւ լինէր որպէս եւ միոյ մարմնոյ յերկուս հատումն եւ երկոցունց մեռելութիւն, եւ կամ ամուլից ի միասին սնեցելոց, եւ լծակցաց բաժանումն՝ ողբալով բէլ առ իրեարս եւ ոչ բերել զատարութիւն» (Դամբ., ԻԵ)⁴⁰։ Այլևս հասկանալի է, որ նման պայմաններում Նազիանզացին չէր կարող երկար մնալ Աթենքում։ Բացի այդ՝ ունենք Նազիանզացու ուղղակի պատասխանը այս հարցում. «...մնացեալ իմ յԱթէնս ժամանակ ոչ բազում» (Դամբ., ԻԵ)։

Վարքագրի այն արտահայտությունը, թե՛ «էր այնուհետև ամաց իբրև երեսնից յորժամ եկն առ ծնողսն իւր»⁴¹ հնարավորություն է տալիս ասելու, որ Նազիանզացու ուսումնառության ավարտը կամ Աթենքից վերադառնալը թվագրելի է մինչև 360 թ., որովհետև, վերոբերյալ հաղորդումից զատ, հայտնի է, որ նշված թվականից սկսած Նազիանզացին Բարսեղ Կեսարացու հետ գործունեությունն սույն ուղրտում էր և մշտապես առնչակցություն մեջ⁴²։

Աթենքի փառաբանված համալսարանն ավարտելուց հետո, Գաթրոճյանի բնորոշմամբ՝ «Դարձան երկոքին ի հայրենի աշխարհն լի մըթերօք գիտութեանց»⁴³։ Պատրաստության զանազանությունը, ինչպես նկատվել է, նրանց նախասիրությունների տարբերությամբ է պայմանավորված եղել. Բարսեղ Կեսարացին առանձնանում էր «մտքի խորութեամբ և փիլիսոփայական գիտութիւնների նկատմամբ ունեցած հակումով»⁴⁴, իսկ Գրիգոր Նազիանզացին «Ամենից շատ սիրում էր բանահայտական գիտելիքները, իր մեջ զգում էր խոսքի պարզեւր և զարգացնում էր այն որպես զեն»⁴⁵։

³⁹ «Վարք եւ վկայարանութիւնք», էջ 291, հմմտ. PG, t. 35, էջ 258, А. Агапит, ԿԶՎ. աշխ., էջ 27, «Святый Григорий Богослов», СПб., стр. 9, В. Цветков, ԿԶՎ. աշխ., էջ 11։

⁴⁰ Հմմտ. ձեռ. № 6036, էջ 205բ։

⁴¹ «Վարք եւ վկայարանութիւնք» էջ, 291, հմմտ. «ե յորժամ եղև և ամաց զնաց ի զաւառն իւր» (ձեռ. № 8179, էջ 290ա, ձեռ. № 621, էջ 258)։

⁴² Նազիանզացու ուսումնառության ավարտը, ավելի ստույգ՝ Աթենքից վերադառնալը ըստ Ֆարարի եղել է մոտավորապես 356 թ. (տե՛ս Փ. Փարրա, ԿԶՎ. աշխ., էջ 391)։

⁴³ Յ. Գարբրեանեց, Տիեզերական պատմութիւն, Բ, Վիեննա, 1852, էջ 344։

⁴⁴ «Святый Григорий Богослов», стр. 9.

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 10։

Նազիանզացու պատրաստվածություն, պատշաճ ուսումնառության մասին խոսելիս, անշուշտ, ճիշտ չի լինի եղած դրականը վերադրել միայն Աթենքի համալսարանին: Նկատելու է, որ ճարտասանության հրմտության գործում քիչ չէ Կեսարիայի դպրոցի դերը, իսկ պլատոնական փիլիսոփայության իմացության համար՝ Ալեքսանդրիայում ստացած ուսումնառությունը⁴⁶:

Նազիանզացու ծնողները առանձնահատուկ ջերմությամբ ընդունեցին ուսումնառությունից վերադարձող որդուն (Նազիանզացին Աթենքում մնաց շուրջ տասը տարի): Հայրը նույն՝ 360 թ. նրան երեց ձեռնադրեց⁴⁷, մինչդեռ նա «Քրոզյուր զեկեղեցին, փախստական լինէր ի Պոնտոս առ մեծն Բասիլիոս»⁴⁸: Նազիանզացու մի թղթից որոշակի ըզգացվում է, որ նա Բարսեղ Կեսարացու հետ հայրենի միջավայրում գործելու հստակ ծրագիր ուներ, որը մտահոգացել էր տակավին Աթենքում ուսանելու տարիներին⁴⁹: Արդ՝ ի՞նչը կարող էր հիմնավորապես ազդել նրանց վճռի վրա, երբ երկու դեպքում էլ ծնողների միջամտությունն անգամ էական ոչինչ չի փոխում: Հիմնական պատճառը Նազիանզացու (նաև Կեսարացու) անբավականություն-դժգոհությունն է քաղաքային միջավայրից: Նազիանզացուն ուղղված Կեսարացու մի թղթում Աթենքը թողնելու մասին ասված է. «Քողի զքաղաքին կրթարանս իբրև զբիրուց շարեաց պատճառս»⁵⁰: Նույնաբնույթ, բայց շատ ավելի ընդարձակ բացատրություն ունի Նազիանզացու վարքագիրը. «Քողեալ զքաղաքաց զոհոս, զիմաստնոց հպարտութիւն, զիշխանաց խստութիւն, զգատապարտելոց հակառակութիւնս, զգոզոց զգավաճանութիւնս, զհրապարակս սուտս, զմեծատանց ազահութիւնս, զվաճառողաց զերզմունս, զփարթամաց գոռոզութիւնս... և պղտորեալ մթացուցանեն զմիտս և

⁴⁶ Այդ մասին տե՛ս Փ. Փարթար, նշվ. աշխ., էջ 391:
⁴⁷ Հմմտ. Ե. Տիր-Մինասեան, Հեղհանուր եկեղեցական պատմութիւն, Ա, էջմիածին, 1908, էջ 269: Կրուզյուր երեց ձեռնադրվելու թվական է ընդունում 361-ը (տե՛ս A. B. Крылов, նշվ. աշխ., էջ 12):
⁴⁸ «Վարք եւ վկայաբանութիւնք», էջ 292, հմմտ. PG, t. 35, էջ 260՝ «καὶ γενόμενος ἐν Πόντῳ μετὰ Βασίλειου τοῦ πνεῦ φιλσοσοφεί», «Прибавление к творениям...», стр. 26. Մինչև Պոնտոսի մենաստանը մեկնելը Գրիգոր Նազիանզացին համերկացիների խընդրանքով մեկ-երկու դասախոսություն կարդաց. «Իսկ ես անդրէն ձգեալ զօրացայ, որբան զամենայն Կեսարեայ առաւելագոյն պատուական ծնողացն զմաղթանսն լնուլ և զաւտոի զփոխարէն պարան զիմ ինքեան զանձուկն առնուլ» (ձեռ. № 4234, էջ 16ա):
⁴⁹ Թուղթ 1(5):
⁵⁰ Ձեռ. 5595, էջ 345բ:

ու տան թույլ ընդունել զմոտս մաքուր լուսոյն»⁵¹: Հիմք չունենք կասկածելու, որ բերված բացատրությունները ճշմարիտ են ներկայացնում IV դարի առաջին կեսի իրավիճակը: Այլազրյուր վկայություններից բացի՝ «երեք մեծ կապաղովկացիների» թղթերն ու մյուս ժանրի գործերը բավարար նյութ են պարունակում այս առումով: Բայց անապատական կյանքի ձգտումը սուսկ իրական դժգոհություններ թելադրող պատճառներով բացատրելը ճիշտ չի լինի: Անապատականությունը Ս. Գրոց և հայրախոսական գրականության հիմնավոր ուսումնասիրման միջավայր էր դարձել⁵²: Միաժամանակ այս առումով պիտի նայել IV դարում բավական լայն ընդունելություն գտած այդ շարժմանը, ինչպես նաև Նազիանզացու և Կեսարացու՝ Պոնտոսում առանձնանալու իրողությունը⁵³:

Հայտնի է, որ Նազիանզացու և Կեսարացու այս շրջանի համատեղ գործունեության արդյունքը եղան «Ս. Գիրքը և նրա մեկնաբանը՝ Օրիգենեսը» աշխատությունը և մի շարք կանոններ⁵⁴: Նազիանզացու եղբոր անակնկալ մահը ստիպում է նրան վերադառնալ հայրենի հարկ: Ուստի և նա «... ոչ ի կամաց, սակայն վասն պատուիրանի հնազանդութեանն՝ եկն առ նա»⁵⁵, տարեց հոր մոտ և միառժամանակ անց՝ կրրկին Պոնտոս վերադառնալու միտք է հղանում՝ «... զմտաւ ածեալ զիսազաղական կենցաղս Պոնտոսի՝ կամէր դառնալ անդրէն»⁵⁶:

Սակայն արիտսականություն⁵⁷ տարածումը հիմնավոր վտանգ էր ըստեղծում քրիստոնեական Արևելքի համար, մանավանդ որ հովանավորվում էր Վաղես կայսեր (364—378) կողմից: Վաղեսի այս շրջանի գործունեության նկարագիրը առավել հստակ է պատկերել նրա ժամանակակից Գրիգոր Նազիանզացին. «Այլ դայր դարձեալ առ մեզ քրիստոսա-

⁵¹ «Վարք եւ վկայաբանութիւնք, էջ 291, հմմտ. PG, t. 35, էջ 257—260՝ «καταλειπόντες τὴν ἀγορὰν, ἔβησαν, σφιραστῶν τύφῳ... τῷ καθάρῳ τῶφ φωτὶ οὐκ ἐπιτρέπει τὴν εἴσοδον»:
⁵² Այդ մասին տե՛ս Լուսիկ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., էջ 44—54:
⁵³ Տե՛ս «Духовная беседа», т. II, СПб., 1874, стр. 104.
⁵⁴ Նշված առաջին աշխատությունը Տիանի Թեոդոր Եպիսկոպոսին նվիր ուղարկելու մասին է խոսում Նազիանզացին իր մի թղթում՝ 145 (87), հմմտ. «Прибавление к творениям...» стр. 24, A. Aganum, նշվ. աշխ., էջ 38, «Святый Григорий Богослов», СПб, 1895, стр. 11, Կ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 44: Այն մեզ չի հասել (տե՛ս Otto Pardenhewer, Geschichte der altkirchlichen Litteratur, B. II, Freiburg 1903, S. 70).
⁵⁵ «Վարք եւ վկայաբանութիւնք», էջ 293:
⁵⁶ Նույն տեղում, հմմտ. PG, t. 35, էջ 260:
⁵⁷ «Յազազս Արիոսի շարափառի» բնագիրը (ձեռ. № 3797, էջ 625ա—բ) Արիոսի գործունեությունը դատապարտող ուշագրավ գործ է: Այն, հավանաբար, հայկական միջավայրում ստեղծված աշխատանք է:

մարտ թագաւորն եւ հաւատոյն բռնաւորն՝ հանդերձ բազում ամբարըշտութեամբ եւ շքեմագոյն պատերազմաւ առ հակառակամարտն զաւրաւոր» (Դամբ., ԽԾ): Նազիանզացին, թեև ոչ ընդարձակ, բայց պատկերավոր ձևակերպումներով է ներկայացնում քրիստոսամարտ թագավորի գործունեության յուրաքանչյուր դրվագը. «Հալածումն էր եւ հալածանացն սարսափելի» (Դամբ., Ե), «...քրիստոնէիցն արհամարհեն իբրեւ զգործող եւ զսխալական» (Դամբ., ԺԱ), «Այնպէս մոնչէր հակառակ եկեղեցոյ, զառիժու զտեսակ զգեցեալ առիժարար եւ գոչէր» (Դամբ., ԽԹ) և այլն:

Նման պայմաններում ոչ միայն ինքնին վերանում է կրկին Պոնտոս վերադառնալու նազիանզացու ձգտումը, այլև անհրաժեշտություն է ըզգացվում կանչելու Բարսեղ Կեսարացուն⁵⁶: Այդ խնդրում շափազանց մեծ էր նազիանզացու անելիքը: Նա 365 թ. գրած մի թղթով⁵⁹ Եվսեբիոս Կեսարացուն համոզում է վերանայել իր վերաբերմունքը Բարսեղի նկատմամբ: Նազիանզացին միաժամանակ համերաշխության կոչ է անում Բարսեղ Կեսարացուն⁶⁰ և պատվիրում Եվսեբիոս Կեսարացու հետ լինել իր մոտ⁶¹: Արդյունքը եղավ այն, որ Բարսեղ Կեսարացին վերադարձավ Կեսարիա և կազմակերպեց պայքարն ընդդեմ արիոսականության⁶²:

Դավանական վեճերի պայմաններում Բարսեղ Կեսարացու հեղինակությունը եկեղեցու շահերին ծառայեցնելու օրինակ է նաև 370 թ., Եվսեբիոս Կեսարացու մահից հետո Կեսարիայի թեմը Բարսեղի տնօրինությունը հանձնելու պատմությունը, որի փաստական իրացնողը նույնպես Նազիանզացին էր⁶³: Նազիանզացին ունի հատուկ թուղթ⁶⁴, որով Բարսեղի թեկնածությունն է հիմնավորում: Մեկ այլ թղթ-

⁵⁶ Բարսեղի և Եվսեբիոս Կեսարացու ընդհարման մանրամասները ծանոթ են նազիանզացուն, բայց նա դերադասում է ըմտնել այդ պատմության մեջ՝ «Լինէր իմն առ այրն գտութիւն առաջի իշխանի եկեղեցոյն, բայց ուստի՝ եւ կամ զիս՞ող՝ լուել է լաւագոյն» (Դամբ., ԽԹ): Հարցի քննությունը տե՛ս Կ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 42—46:

⁵⁹ Թուղթ 12(20):

⁶⁰ Թուղթ 15(19):

⁶¹ Թուղթ 14(170): Նազիանզացու վարքագիւրը Եվսեբիոս Կեսարացու մասին գրում է. «Նա թէպէտ և պարկեշտ գոլով վարուք, սահայն ոչ ունելով զկրթութիւն աստուածարանական իմաստից՝ ընդդէմ կալ հրեւսիովտաց երկնչէր» («Վարք եւ վկայաբանութիւնք», էջ 297):

⁶² Այդ մասին տե՛ս Կ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 50—51: Կեսարացու պայքարի եղանակը այս կերպ է բնութագրել նազիանզացին. «...ոչ տայր քուն աշաց եւ ոչ նիրհումն կոպոց, ծախէր զմնացեալ մարմինն ընդ հոգան՝ մինչև գտանիցէ շարին լուծումն» (Դամբ., ԽԳ):

⁶³ Տե՛ս «Վարք եւ վկայաբանութիւնք», էջ 298, հմմտ. PG, t. 35, էջ 268:

⁶⁴ Թուղթ 35(23):

թուղթ⁶⁵ նա հանդիմանում է Բարսեղին՝ Կեսարիայի արքեպիսկոպոսի թափուր տեղի համար իր՝ Նազիանզացու թեկնածությունը առաջադրելու համար: Մի փոքր այլ առիթով, բայց նույն Բարսեղ Կեսարացուն նազիանզացին հավատացնում է, որ ինքը ոչ թե ծուլության, այլ խառնվածքի պատճառով է, որ հրաժարվում է այս կամ այն պաշտոնը վարելուց⁶⁶: Բայց նա ամեն կերպ աշխատում է կանխել եկեղեցական պաշտոնավարության ձգտող պատահական մարդկանց մուտքը եկեղեցի: Հիմնավոր է նրա պատճառաբանությունը. «Չարհուրեցայ յաւազակաց եւ ի գողոց՝ մի գուցէ դեր ի վերոյ, քան զգաւիթն ելանելով՝ կամ լըրբութեամբն կողոպտեսցեն եւ կամ խաբեութեամբն գողացցին, որպէս զի զենցեն եւ սպանցեն, եւ կորուսցեն յափշտակելով զյափշտակութիւնն զանձինս կերակրիցեն»⁶⁷: Նազիանզացին մասնավոր զգուշացում ունի նրանց մասին, «որք ոչ շուն կացին մնացին եւ ոչ հովիւք եղեն»⁶⁸: Կեսարացու գործունեության շրջանում շափազանց մտահոգողը վաղեսի նախաձեռնությամբ Կեսարիայի թեմի բաժանումն էր երկու մասի⁶⁹: Հետագա հնարավոր անխորթությունները կանխելու համար Բարսեղը Սասիմայի եպիսկոպոս է ձեռնադրում նազիանզացուն⁷⁰: Վերջինիս վարքագիւրը բացատրում է, որ նազիանզացին նշված պաշտոնից հրաժարվում էր երկու պատճառով. ա) ցանկանում էր լինել ազատ և որ՝ բ) Սասիմայի տեղը շատ էր անհարմար⁷¹: Սակայն խնդրի ճշմարիտ պատասխանը պիտի փնտրել նազիանզացու հետևյալ բացատրության մեջ. «Ծն եթէ մարդկային ինչ եւ փոքր իմանայի կամ աթոռոյս բաղձայի, կամ ի սկզբանն ի վերայ կացի ձեզ՝ հանդերձ վարուքս այսոքիւք եւ հաշեցելովք հիւանդութեամբ եւ ժամանակաւ անդամաւքս, վասն որոյ այժմ բերեմ զպատճառսս»⁷²:

⁶⁵ Թուղթ 33(21):

⁶⁶ Թուղթ 49(32), հմմտ. Թուղթ 50(31):

⁶⁷ Ձեռ. № 823, էջ 153բ, հմմտ. ձեռ. № 1500, էջ 875ա, ձեռ. № 6988, էջ 129բ, ձեռ. № 2615, էջ 80բ:

⁶⁸ Ձեռ. № 823, էջ 154ա:

⁶⁹ Տե՛ս «Святый Григорий Богослов», стр. 19, հմմտ. А. Агапит, նշվ. աշխ., էջ 118: Բարսեղին գրած մի թղթում նազիանզացին պատվիրում է կատարված վարչական փոփոխության պատճառով շատ ըմտահոգվել (տե՛ս Թուղթ 43(25)): Բարսեղ Կեսարացին շանում էր վարչական փոփոխության պայմաններում պահպանել եկեղեցու (թեմի) միասնականությունը (տե՛ս Փ. Փարթար, նշվ. աշխ., էջ 417): Այդ մասին տե՛ս Կ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 51—53:

⁷⁰ «Վարք եւ վկայաբանութիւնք», էջ 298, հմմտ. PG, t. 35, էջ 269:

⁷¹ Նույն տեղում:

⁷² Ձեռ. № 823, էջ 167բ, հմմտ. ձեռ. № 1500, էջ 878ա, ձեռ. № 6988, էջ 142բ, ձեռ. № 2615, էջ 89ա:

ինչպես նկատեցինք վերևում, Բարսեղին հասցեագրած թղթում Նազիանզացիին Սասիմայի եպիսկոպոսությունից հրաժարվելը բացատրում է իր խառնվածքի մեղմությունից, պաշտոնավարության նկատմամբ ունեցած անտարբերությամբ: Ուստի և շափազանց մեծ է վրդովմունքը հոր և Բարսեղի դեմ, որոնք այդ բոլորն իմանալով հանդերձ՝ ստիպում են նրան ստանձնել նշված քաղաքի եպիսկոպոսությունը⁷³: Այս առթիվ Նազիանզացիին գրում է. «Բռնադատիմք, ով բարեկամք եւ եղբարք, քանզի առ ձեզ թէպէտեւ ոչ յայնժամ, այլ այժմ գոչեցից, հարստահարիմք ի ծերունս հաւրէս եւ ի սիրելոյ, զի շափաւորապէս ասացից ի բարոյ եւ ինձ աւգնեցէք»⁷⁴, և կամ՝ «Վասն այսորիկ այժմ ընդունիմ ընդ բարո հաւրս բերիլ զինամակալութիւնս իբրեւ ընդ արժուոյ մեծի եւ բարձրաթոշի ձագ ոչ այնպիսեան մերձ ընդ նմա թուոցեալ եւ զկնի այսորիկ տաց հոգոյն զիմ զթեւս բերեալ, ուր կամի եւ որպէս խորժէ: Եւ ոչ ոք է, որ բռնադատէ, եւ ոչ արտաբս տանի այլ ուրեք՝ ընդ այսմիկ խորհիմ»⁷⁵:

Հայտնի է, որ Նազիանզացիին թեև 372 թ. համարվում էր Սասիմայի եպիսկոպոս, բայց ամենևին չի եղել այնտեղ ոչ թե հոր և Բարսեղի կատարած ձեռնադրությունը ընդդիմանալու պատճառով, այլ, ինչպես նկատվել է⁷⁶, Տիանի եպիսկոպոս Անթիմոսը ամեն կերպ աշխատել է խափանել Բարսեղի թեմի ներկայացուցիչների մուտքը Սասիմա: Նման պայմաններում Նազիանզացու հայրը, իր տարեց լինելու հանգամանքը մեջտեղ բերելով, փորձում է Նազիանզի եպիսկոպոսությունը հանձնել Աստվածաբանի տնօրինությանը: Սակայն Նազիանզացիին «...տրտմեալ շոգաւ ի Սելևկիայ, ի յանապատն թէկզի, յամեալ ընդ ամք Բ, ապա եկն յիւր անապատն՝ տես ի յեղբարքն»⁷⁷: Հոր մահվանից հետո⁷⁸ Նազիանզի բնակիչները կրկին խնդրում են նրան ստանձնել իրենց քաղաքի եպիսկոպոսությունը՝ «... և եկն նախրան զայլսն Բասիլիոս և էած հա-

⁷³ «Բասիլիոս նստի յաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն Կեսարու և ձեռնադրե զԳրիգորիոս զԱստուածաբանն եպիսկոպոս Սասիմայ» (ձեռ. № 8179, էջ 290բ, հմմտ. ձեռ. № 2695, էջ 15բ):

⁷⁴ Ձեռ. № 1500, էջ 773բ:

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 774ա:

⁷⁶ A. Acanut, նշվ. աշխ., էջ 128, հմմտ. Կ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 52:

⁷⁷ Ձեռ. № 1480, էջ 203ա, հմմտ. «Վարք եւ վկայարանութիւնք», էջ 299, PG, է. 35, էջ 273՝ «...α: καταλαβόν τήν Σελεύκειαν»: Ե. Տեր-Մինասյանը Նազիանզացու Սելևկիա մեկնելը հնարավոր է դիտում 375 թվականին, նրա հոր մահվանից հետո միայն (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 269):

⁷⁸ Նազիանզացու հայրը ապրել է մոտ 100 տարի, մահացել է 374 թ.:

անութիւն զԳրիգոր առնուլ զեպիսկոպոսութիւն»⁷⁹: Սակայն Նազիանզացու այս շրջանի գործունեությունը պատկերադրելու համար անհրաժեշտ է դիմել իր մի դիտողությանը: Նազիանզի եպիսկոպոսության ըստանձնումը ձգձգելու պատրվակով իրեն ուղղված հանդիմանություններին պատասխանելիս նա գրում է. «Փախուցեալ ի գաւառէ կոչիցեն՝ իբրեւ զի փոքունս խորհին վասն մեր: Ստուգապէս թշնամանողք եւ աւտարացեալք է ինձ բոլորովին իսկ գաւառ աւզով բովանդակեալ, որում ամենայն գաւառ եւ ոչ մի»⁸⁰: Գավառի «օտարանալու» պատճառներից հիմնականը պայքարն էր ընդդեմ Կեսարիայի թեմի, որի ժամանակ «Առանձնապես անարգվում են Գրիգոր Աստվածաբանը և Բարսեղ Կեսարացին, ինչպես նաև Հովհան Ոսկեբերանը»⁸¹: Նազիանզացուն մտահոգողը քրիստոնեական Արևելքի անմխիթար վիճակն էր, զավանաբանական պայքարի պայմաններում հոգևոր դասի նեղ ու անձնական քաշքշուկները, եկեղեցին օտարամուտ ազդեցությունից հեռու պահելու դժվարությունները: Շատ հստակ է նրա պատճառաբանություն-բացատրությունը. «Եթէ պատրաստեցի ի վերայ իմ ճակատամարտ ոչ երկիցէ սիրտ իմ, թէ յարիցէ ի վերայ իմ պատերազմ յայսմ ես յուսամ, այսքան հեռի եմ աճաւոր վարկանել ինչ ի մերձակայիցս, մինչ զի զհակառակ իմն թողլով՝ ողբամ զտրտմեցուցիչսն»⁸²:

Գրիգոր Նազիանզացու գործունեությունը շափազանց մոտ էր ու նման Բարսեղ Կեսարացու աշխատանքին, պայքարի նրա նախասիրած ձևերին, ուղղափառ հավատի համար պայքարի նրա նախընտրած միջոցներին: Հայկական միջավայրում, բնականաբար, Նազիանզացու հովվական գործունեությունը ևս զնահատության էր արժանանում. «Եւ

⁷⁹ Ձեռ. № 5254, էջ 110ա: Ըստ այլ տարբերակի՝ «Բարսեղ ոչ եկն, այլ Լորայր ետրի եւ վասն այսորիկ ի նմանէ էառ զեպիսկոպոսութիւն, բայց յետոյ եկն Բարսեղ» (ձեռ. № 1879, էջ 172ա): Նազիանզի եպիսկոպոսությունը ընդունելու հարկադիր անհրաժեշտությունը բացատրող թուղթ ունի Նազիանզացիին 90(222):

⁸⁰ Ձեռ. № 823, էջ 161ա—բ, հմմտ. ձեռ. № 1500, էջ 876բ, ձեռ. № 6988, էջ 136բ—137ա, ձեռ. № 2615, էջ 85ա:

⁸¹ Ե. Տեր-Մինասյան, Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Երևան, 1968, էջ 215: Ե. Տեր-Մինասյանը խոսելով IV դարում զավանաբանական պայքարի ձևերի մասին, գրում է. «Առանձնապես այս ուղղությամբ աշխատում էին հերետիկոս կոչվածները, ինչպես, օրինակ՝ զոնախոսները, Արիոսը, Ապոկրիֆների հետևորդները և այլն» («Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ», Երևան, 1971, էջ 293): Այդ մասին հանգամանալից քննություն ունի Կարլ Կրոմբախերը (տե՛ս նաև «Geschichte der Byzantinischen Litteratur» (München, 1897) աշխատության Dogmatik und Polemik՝ բաժինը, էջ 46—122):

⁸² Ձեռ. № 823, էջ 163ա—բ, հմմտ. ձեռ. № 1500, էջ 877ա, ձեռ. 6988, էջ 138բ, ձեռ. № 2615, էջ 86ա:

սորբն Գրիգոր աստուածաբանական բանիւք վարդապետութեամբ ուսուցանէր ժողովրդեանն զուղղափառ հաւատս և արմատախիլ առնէր զհեթանոսական հերձուածողացն զնոր բարբաջմունսն»⁸³: Կեսարացու նման՝ Նազիանզացիին ևս պայքարի դժվարություններից հարկադրված՝ դիմել է զանազան միջոցների, երբեմն նույնիսկ ոչ բարյացակամ պաշտոնատար անձանց (օրինակ՝ Հուլիանոսին)⁸⁴ կանխելու սպասվող շարիքը, շատարելու-չոզեորելու շարակամ նպատակադրում ենթադրող այս կամ այն ձեռնարկումը: Այնուամենայնիվ՝ շարախոսությունն ու դատափետանքը, անարգանքն ու նվաստացումը, կեղծ բարեկամությունն ու բամբասանքը մշտապես ուղեկցել են Նազիանզացուն⁸⁵: Պաշպանվել է Նազիանզացու ինքնամեղադրանքը, որը իրականում շրջապատող իրականության դատափետանք է և ինքնահաստատման ինքնատիպ օրինակ. «...զայսոսիկ երկչոտս՝ ես հովիւս եւ կասկածոտս, եւ սորին աղագաւ Ազուշութեամբ իբրեւ պղերգութեամբ բամբասիմ, վասն զի ոչ եմ հովիւ յայնցանէ, որք զկաթնն ուտեն եւ զասրն ագենուն, զգէրսն զենուն եւ զչարութիւնսն զործեն կամ որք վաճառեն եւ ասեն՝ արհնեալ է տէր եւ փարթամացաք»⁸⁶:

Նազիանզացու և Կեսարացու կապվածության և փոխադարձ նվիրվածության բազմաթիւ օրինակներ կան⁸⁷: Ուստի և հասկանալի է, թե Բարսեղ Կեսարացու մահը (379) ինչպիսի վիշտ կարող էր պատճառել Նազիանզացուն: Դիմենք նրա իսկ ուղղակի վկայությունը պարունակող թղթին. «Հարցանես զմերոյն կարի դառնապէս՝ զԲարսիղ ոչ ունիմ, զԿեսար ոչ ունիմ՝ զհոգևորական եղբայրն և զմարմնական: Հայր իմ և

⁸³ Ձեռ. № 4803, էջ 94բ: Այլ գնահատությամբ՝ «Սա այն Աստուածաբանն է, որ զամս երկոտասան հոգուեաց զհօտն Քրիստոսի, եւ մարրեաց զամենայն հերձուածսն Արիոսի, եւնոմիոսի, եւ Մակեդոնի, եւ այլոց բազմաց» (Ն. Պողոտյան, Մայր ցուցակ..., Ա, էջ 364):

⁸⁴ Թուղթ 57(166), հմմտ. Թուղթ 112(77), Թուղթ 124(88), Թուղթ 154(133), Թուղթ 156(135):

⁸⁵ Այս առումով բնորոշ օրինակ է երախտամոտ Մարսիմիանոսը, որը «...լուեալ զհամբա Գրիգորի, եւ ցանկացաւ նմա, եւ եկն առ նա» (Հ. Տաշյան, Ցուցակ..., էջ 228): Նրա մասին տե՛ս «Վարք եւ վկայաբանութիւնք», էջ 303—306, հմմտ. PG, t. 35, էջ 280—285:

⁸⁶ Ձեռ. № 823, էջ 154ա—բ, հմմտ. ձեռ. № 1500, էջ 874բ, ձեռ. № 6988, էջ 129ա, ձեռ. № 2615, էջ 81ա:

⁸⁷ Ահա այդ մտերմությունը ընդհանրացնող մի հիշատակագրություն. «Այս կրկին անձինք այնչափ իրարու բարեկամ եւ նման՝ սիրով անմեղութեամբ, միայնակեաց վարուք, գիտութեամբ, ճարտարիօտութեան ճշմարտին պաշտպանութեամբ, հովուական պաշտոնի, եկեղեցւոյ հսկողութեամբ, հալածանօք, սրբութեամբ...» («Պատկեր», 1893, № 19, էջ 449):

ձայր իմ թողին զիս, ընդ Դաւթայ գոչեմ, մարմնոյքս շարաշար ունիմ, ծերութիւն՝ ի վերայ գլխոյս, հոգւոց շուրջ՝ պատմունք, իրաց ի վերայ ընթացմունք, բարեկամաց անհաւատութիւնք, եկեղեցականայքն անհովութիւն, ծորէ բարին, մերկ՝ շարիքն, նաւարկութիւն գիշերական, հրաշուցութիւն և ոչ ուրեք»⁸⁸:

Նման պայմաններում, մանավանդ Բարսեղ Կեսարացու մահվանից հետո, հասկանալի պատճառով դժվարանում են Նազիանզացու գործունեության պայմանները: Սակայն որքան շատանում են ամբաստանություններն ու հերյուրանքները, այնքան ավելի հաստատուն ու հիմնավոր են դառնում Նազիանզացու պայքարի ձևերն ու միջոցները, է՛լ ավելի է բարձրանում նրա հեղինակությունը: Արդյունքը լինում է այն, որ արիոսականության դեմ պայքարը կազմակերպելու նպատակով 379 թ.⁸⁹ Նազիանզացին հրավիրվում է Կոստանդնուպոլիս. «Եւ ապա յետ այնորիկ թագաւորն Մեծն Թէոդոս՝ մեծարեաց զնա յիւր քաղաքն, եւ եկաց ի ժամանակս նորա .Գ. ամ, մինչեւ ի ժողովն մեծ...»⁹⁰: Նազիանզացին ձեռք է բերում համընդհանուր ճանաչում և հեղինակություն⁹¹, ուստի և, եկեղեցուն սպառնացող նոր վտանգի պայմաններում, ժողովրդի խնդրանքով ու Թեոդոս թագավորի համաձայնությամբ Կոստանդնուպոլսի 381 թ. երկրորդ տիեզերական ժողովում (մասնակցում էր 150 եպիսկոպոս) Նազիանզացին առաջադրվում է քաղաքի պատրիարք: Ժողովին մասնակցում էին նաև Անտիոքի Մելիտոս եպիսկոպոսը (նախագահ) և Գրիգոր Նյուսացին: Վերջինս ելույթով ողջունեց Նազիանզացու թեկնածությունը⁹²: Նազիանզացին նույն այդ ժողովում հրաժարվել է արքեպիս-

⁸⁸ Ձեռ. № 5607, էջ 82բ—83ա:

⁸⁹ Ենթադրվում է, որ Նազիանզացին մայրաքաղաք է հրավիրվել 378 թ. (տե՛ս «Храстнианское чтение», СПб., 1886, стр. 345): Իրականում կանչը տեղի է ունեցել Բարսեղ Կեսարացու մահվանից հետո, այսինքն՝ 379 թ.:

⁹⁰ Ն. Պողոտյան, Մայր ցուցակ..., Ա, էջ 430, հմմտ. «Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի եկեղեցական պատմութիւն...», էջ 407, «Անանիա Երրակացու մատենագրությունը», էջ 288, «Մերոյ հօրն եւագրի Պոնտացւոյ վարք եւ մատենագրութիւն», աշխատասիրութեամբ եւ ծանօթութեամբ ի լոյս ընծայեաց Հ. Բարսեղ վ. Սարգիսեան, Վենետիկ, 1907, էջ 67:

⁹¹ Այդ մասին տե՛ս Փ. Փարթար, նշվ. աշխ., էջ 428:

⁹² Տե՛ս А. Азанут, նշվ. աշխ., էջ 220—221: Մի գրչագիր տեղեկության համառոտ՝ Նազիանզացին «...ի Մելիտոսէ ձեռնադրի եպիսկոպոս Քիւզանդիոյ» (ձեռ. № 621, էջ 258): Ունենք տեղեկությանս մասամբ խմբագրված երկու տարբերակ ևս. ա) «...յորում հովուէր Գրիգոր Աստուածաբան ի Կոստանդնուպոլիս» (ձեռ. № 473, էջ 98բ, ձեռ. № 1879, էջ 266ա—բ, Հ. Տաշյան, Ցուցակ..., էջ 232, ձեռ. № 3937, էջ 68ա, բ) «...ի թագաւորութեան Մեծին Թէոդոսի, յորժամ զնաց Գրիգոր Աստուածաբան ի Կոստանդնուպոլս եւ էր հովիւ, եւ առաջնորդ բանաւոր հօտին Քրիստոսի» (Հ. Տաշյան, Ցուցակ..., էջ

կոպոսությունն աթոռից⁹³: Այդ մասին ունենք նաև նրա վարքագրի բացատրությունը. «...իսկ նորա կացեալ ի մէջ ժողովոյն ասէ ցնոսա. ես, ով հովիւք եւ սուրբ հովուապետք, զիշխանութիւն քահանայապետութեանս ոչ ալլ ինչ ինձ վարկանիմ՝ բայց միայն քերտն եւ աշխատութիւն... Ալլ եւ ես ոչ եթէ փառաց ցանկացող եմ եւ կամ բարձրագահ աթոռոյ եւ կամ թագաւորական քաղաքաւս երեւելի լինել, ալլ վասն սիրոյ եւ փափաքանաց հօտիդ եւ թագաւորական հրամանացն»⁹⁴: Փաստորեն «թագաւորական քաղաքի» «բարձրագահ աթոռից» հրաժարումը եղել է կամովին: Բայց հրաժարումը ունեւ ուղղակի պատճառ, այլապես հասկանալի չի լինի նրա նախապես տված համաձայնությունը: Նազիանզացու վարքագրի բացատրությամբ՝ ժողովի մասնակիցներից «...կէսքն զԳրիգորիոս ասէին բարիոք լինել, որում եւ յառաջագոյն վիճակեցաւ, եւ ալլք զալլ ոմանս»⁹⁵: Ե. Տեր-Մինասյանի գնահատությամբ՝ «յուր պաշտոնը նա ցած գրեց՝ խիստ վշտացած ժողովի ընթացքից ու բռնած գիրքից»⁹⁶:

Հայտնի է, որ Կ. Պոլսի նշված ժողովից հետո Գրիգոր Նազիանզացին վերջնականապես հրաժարվել է արտաքին աշխարհից եւ կյանքի վերջին տասնամյակը ապրել է կատարյալ մենության մեջ⁹⁷:

Նազիանզացին մահացել է 389 թ.⁹⁸, հունվարի 25-ին, Արիանզում, թաղվել է Նազիանզում, ծնողների կողքին: Աղբյուրների վկայության համաձայն՝ 950 թ. «...բերաւ նշխարքն յետ ատուրց ի Կոստանդնուպօլիս եւ եղաւ ի մեծ եկեղեցւոջն Պետրոսի եւ Պօղոսի: Ի նոյն տեղոջ եւ եղաւ

228) № 7943 ձեռագրում կարդում ենք՝ «... եղև պատրիարք Կոստանդնուպօլսի», էջ 265, հմմտ. Գ. Զարքանայան, Պատմություն մատենագրության, էջ 743, Հուսիկ եպիսկոպոս, նշվ. աշխ. էջ 52:

⁹³ Թուղթ 80(15), հմմտ. Թուղթ 81(103), հմմտ. «Святой Григорий Богослов», 1895, стр. 35, Հուսիկ եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., էջ 52:

⁹⁴ «Վարք եւ վկայարանութիւնք», էջ 315: Նազիանզացին այդ հրաժարման շուրջ բացատրություններ է տալիս (տե՛ս Թուղթ 80(15): Մեկ այլ թղթում այն միտքն է հայտնում, որ Կ. Պոլսից հեռանալը իրեն մտահոգում է մտերիմ ընկերների միջավայրից կտրվելու անուով (տե՛ս Թուղթ 82(73): Նազիանզացու հրաժարվելու մասին տե՛ս «Սրբոյ հօրն Եւաղրի Պոնտացոյ վարք եւ մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1907, էջ ԺԶ, Ե. Տեր-Մինասյան, Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, Ա, էջ 269:

⁹⁵ «Վարք եւ վկայարանութիւնք», էջ 315, հմմտ. «Христианское чтение», 1886, стр. 321.

⁹⁶ Ե. Տեր-Մինասյան, Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, Ա, էջ 269:

⁹⁷ «Прибавление к творениям...», стр. 69, «Христианское чтение», стр. 193.

⁹⁸ Որոշ հետազոտություններում Նազիանզացու մահվան թվական է ընդունվում 390-ը (տե՛ս Ա. Агапит, նշվ. աշխ., էջ 287), Ե. Տեր-Մինասյան, Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, Ա, էջ 269, Հուսիկ եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., էջ 52: Գ. Խալաթյանցի առաջադրած 399 թվականը հավանաբար վրիպակ է («Արարատ», 1897, էջ 531):

նշխարքն Յոհան Ոսկերբրանին»⁹⁹: Նշխարների փոխադրումը կատարվել է «բարեպաշտ եւ քրիստոսասէր Կոստանդին» կայսեր նախաձեռնությամբ¹⁰⁰:

⁹⁹ Ձեռ. № 3937, էջ 59բ:

¹⁰⁰ «Կոստանդին Միրանձին», թարգմանություն բնագրից, առաջարան եւ ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1970, էջ 169, ծան. 39, հմմտ. «Прибавление к творениям...», стр. 72, «Святой Григорий Богослов», 1895, стр. 40, А. Агапит, նշվ. աշխ., էջ 287: Հրաչ Բարթիկյանի նշված ծանոթագրությունից տեղեկանում ենք, որ մասնագիտական գրականության մեջ սույն վկայության հեղինակային պատկանելությունը վիճելի է համարվում (նույն տեղում, էջ 325, ծան. 39) :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի

ՆԱԶԻԱՆԶԱՅԻՆ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ

ա) ՆԱԶԻԱՆԶԱՅԻՆ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒՄԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

«Երեք մեծ կապաղովկացիները» հայ մատենագրության մեջ հիշատակվում են տարբեր առիթներով, բայց առավելապես հոգևոր խընդիրներ արծարծելիս կամ եկեղեցու նշանավոր հայերի հետ կապված հաղորդում կատարելիս: Ծիշտ նույնաբնույթ առիթներով է, որ Մովսես Խորենացին երկիցս վկայակոչում է Նազիանզացուն: Առաջին հիշատակությունը կապված է նրա հոր հետ՝ «...զԳրիգոր զհայր Գրիգորի Աստուածաբանի», իսկ երկրորդ վկայությունը հետևյալն է. «...եւ ժողովեալ սուրբ հարքն ի թագաւորեալ քաղաքն Բիւզանդիոն, Գամասիոս Հոռմայ, Նեկտառիոս Կոստանդնուպօլսի, Տիմոթէոս Աղեքսանդրի, Մելիտոս Անտիօքու, Կիրղոս Երուսաղէմի, Գրիգորիոս Նիւսիայ, Գեղասիոս Կեսարու, Գրիգորիոս Նազիանձու...»¹: Խորենացու սույն տեղեկությունը վերաբերում է բյուզանդական Թեոդոս կայսեր գործունեության այն ժամանակաշրջանին, երբ ընդհանուր պայքար էր տարվում հեթանոսական մեհյանները քրիստոնեությունը երկրպագուների համար աղոթատեղ դարձնելու նպատակով: Բնականաբար, այդ պայքարում մեծ անելիքներ ունեին նշված հեղինակությունները (այդ թվում և Նազիանզացին), որոնք հավաքվել էին ժողովի և «...որք նգովեալ մերժեցին զՄակեդոն և զամենայն հոգեմարտս»²:

Մի փոքր այլ է «երեք մեծ կապաղովկացիներին» հիշատակելու Փարպեցու նպատակը և ակնկալությունը: Փարպեցին ամենից առաջ դա անում է ինքնապաշտպանման միտումով, որովհետև, ի թիվս այլ մեղադրանքների, նրան ամբաստանում էին թե՛ «աղանդաւոր է»³: Եվ ահա

Փարպեցին հարկադիր բացատրության միջոցին, իրողությունը մատնացուցելու նպատակով գրում է. «Բայց իմ ըստ կարի պարապեալ յունական ուսմանցն և ըստ զօրելոյ տկարամտութեանս իմոյ կարգացեալ զբզիրս արանց սրբոց, որք վառեալք սուրբ Հոգւոյն զինու՝ զսուրս հոգեփոշոտս աղանդաւոր ուսմանցն զարձուցանէին անդրէն ի սիրտս նոցունց, և զաղեղունս նոցա փշրեցին, և զփրկական վարդապետութիւնն՝ իւրեանց գրով մեղ աւանդեցին, հոգացեալ իբրև զարդարև ոգեսէր հարս՝ զամենայն տգէտ խորհուրդ մարդոց զօգուտն. զորոց յերկար ոք և շքիմ չիրով ընթերցեալ զգրեալս՝ անվնաս և գիրաւզերժ կարէ լինել հրարձակ նետից շար ձգողացն. զբրբոցն ասեմ զԱթանասէ Աղեքսանդրացւոյ, և զԵրկուց միանուն արանցն՝ զԿիրղէ Աղեքսանդրացւոյ և զԿիրղէ Երուսաղեմացւոյ, և զԲարսղէ Կեսարացւոյ, և զԳրիգորէ Նազազացւոյ... և զմերոյին առաքելանման նահատակին Գրիգորի, զվարդապետէն Հայոց և զնոցունց նմանեացն, որք զնոյն շաւիղ առողջամտութեանն հետեւեալ վարդապետեցին»⁴:

Հասկանալի է, որ հունական եկեղեցու և մատենագրության նշանավոր ներկայացուցիչների անուն առ անուն թվարկումն ու «յունական ուսմանցն» պարապալ լինելու հիշեցումն ապացույց են, թե աղանդավորության հետ պատմիչը առնչություն չունի⁵: Փարպեցու հավաստմամբ՝ նման ուսումնառություն-դաստիարակություն ստացած անձը այլախոհ կամ այլադավանության հետևորդ չէր կարող լինել:

Անանիա Երրակացին Նազիանզացուն հիշատակում է «Պատմութիւն Անանիայի Երրակայնոյ համարողի» երկում և «Ի յայտնութիւն տեառն» հատում: Առաջին հիշատակությունը կատարվում է Վաղես կայսեր օրոք քրիստոնյաների հալածանքներին անդրադառնալու իրողության հետ. «Եւ ի սոցունց աւուրս էին սուրբ վարդապետն Գրիգոր Նիւսացի եղբայր Բարսղի, Բարսեղ Կեսարու եպիսկոպոս, Գրիգոր Նազազացի Աստուածաբան»⁶: Հաջորդ վկայությունը կապվում է հայ մատենագրության մեջ բավական տարածված այն տեղեկության հետ, որի համաձայն մինչև 381 թ. նշանավոր ժողովը Թեոդոս թագավորը Կոստանդնուպոլիս է հրավիրում Նազիանզացուն և նրա տնօրինությունը հանձնում քաղաքի

¹ Նույն տեղում:¹ «Մովսեսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց», Տփղիս, 1913, էջ 297—298, հմմտ. «Անանիա Երրակացու մատենագրությունը», էջ 388:² Նույն տեղում, էջ 298, հմմտ. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ. Ա. Մելիք-Յահնջանյանի, Երևան, 1961, էջ 21—22:³ «Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց եւ թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան», աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Մալխասեան, Տփղիս, 1904, էջ 192:⁵ Փարպեցու Բյուզանդիայում ուսանելու, «երեք մեծ կապաղովկացիների» մատնադրական ժողովությանը ծանոթ լինելու խնդիրներին անդրադարձել են Ե. Տեր-Միկայելը («Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ», Երևան, 1971, էջ 323—324) և Մ. Արեղյանը (Երկեր, Գ, Երևան, 1968, էջ 345, 666—667):⁶ Ա. Աբրահամյան, Անանիա Երրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 387:

հոգևոր թեմբ. «... և տայր զտեղապահութիւնն Գրիգորի Աստուածաբանի մինչև ցհավաքել ժողովոյն»⁷:

Գր. Նազիանզացին Շիրակացու Հայտնության ճառում հիշատակվում է երկու անգամ: Ի տարբերություն նախորդ վկայությունների, այս անգամ գործ ունենք ուղղակի գնահատության հետ. «...բայց ես հավանիմ որով յոյնք պարծին, երանելեացն ասեմ Բարսղի եւ Գրիգորի Անձիանձու գիտեմ զնոսա սուրբս, ճշմարիտս, հոգևորս եւ հետեւողս առաքելոցն»⁸:

Սերեոսի Պատմության մեջ Գրիգոր Նազիանզացին հիշատակվում է հետևյալ դրվագում. «Սուրբ և ճշմարիտ կաթողիկոսն մեր Գրիգորիոս ի Կեսարիա Կապադովկացոց սնեալ և ուսեալ վարդապետեաց մեզ, յոր հիմնացեալ անշարժ կամք մինչև ցայժմ, և ի վերայ նորին ունիմք վարդապետս զսուրբ հարսն ճշմարտապատումս... Կիրեղ Աղեքսանդրացի եպիսկոպոս, և Բարսեղ Կեսարու եպիսկոպոս, և Գրիգոր Նազիաղու, և Գրիգորն նեոկեսարու սքանչելագործ, և Գրիգոր Նիւսացի, եղբայր Բարսղի, և այլ անթիւ հովիւք ուղղափառութեան՝ համաբարբառք նոցին, որոց պատմութիւնքն յայտնի են»⁹: Սույն հատվածն ունի երկու ուշագրավ կետ. առաջինն այն է, որ հեղինակը հիշատակում է հայոց եկեղեցու, այսպես կոչված, ուղղադավանությունն՝ սկսած Գրիգոր Լուսավորչի Կապադովկյան Կեսարիայում ուսանելու-դաստիարակվելու պատմությունից, որի բուն աղբյուրը, անշուշտ, Ագաթանգեղոսի Պատմությունն է¹⁰: Մյուս նկատելի կողմն այն է, որ պատմիչը նորովի է արձանագրում այն հայտնի իրողությունը, թե հայոց եկեղեցու դավանանքի առումով «հիմնացեալ անշարժ» լինելու գաղտնիքը եկեղեցու նշանավոր հայրերի, այդ թվում՝ «երեք մեծ կապադովկացիների» ճշմարտապատում վարդապետությանը հետևելու մեջ է:

Հայ մատենագրության մեջ Գրիգոր Նազիանզացին ավելի հաճախադեպ է հիշատակվում դավանաբանական վիճելի խնդիրներ արծարծելիս: Այս առումով ուշագրության արժանի նյութեր կան Ստեփանոս Սյունեցու թղթերում և, այսպես կոչված, հակաճառություններում: Նման քննություններում Սյունեցին, իբրև անառարկելի ապացույց, դիմում է

⁷ Նույն տեղում, էջ 338:

⁸ Նույն տեղում, էջ 286—287, հմմտ. «Անանիայի Շիրակունայ Մնացորդք բանից», ի լոյս ած Գ. Պ., Ս. Պետերբուրգ, 1877, էջ 9:

⁹ «Պատմութիւն Սերէոսի», աշխատասիրութեամբ Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 156:

¹⁰ Տե՛ս «Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց», աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց, Տիֆլիս, էջ 417—418:

Նազիանզացու համապատասխան գործերի դրվագներին և խնդիրը մեկընդմիջտ լուծված համարում: Այսպես, օրինակ՝ «Բանն մարմին եղև և բնակեաց ի մեզ, որում վկայէ անպարտելի ախոյեանն Գրիգորիոս՝ անսկիզբն սկսանի, անեղն ելանի, անմարմինն մարմնանայ»¹¹, կամ՝ «...որում վկայէ Աստուածաբանն Գրիգոր՝ աստուած խաչեալ, արեգակն խաւարեալ և դարձեալ լուսաւորեալ»¹²:

Ստեփանոս Սյունեցու թղթերում բազմաթիվ քաղումներ կան բյուզանդական եկեղեցու գործիչ-մատենագիրների թղթերից, ճառերից, մեկնություններից և այլ գործերից: Հիմնականում չի հղվում գործի խորագիրը, բայց մշտապես հիշվում է հեղինակը համապատասխան գնահատությամբ: Սյունեցու այդօրինակ թղթերից մեկում՝ «Յաղագս ժողովոյն սուրբ հարցն...»¹³, Նազիանզացին վկայակոչվում է մի քանի անգամ: Ժողովի արծարծած խնդիրներից է նաև Քրիստոսի բնության հարցը, ուստի և իբրև առկա խնդրի բնորոշ բացատրություն Սյունեցին վերապատմում է Նազիանզացու հետևյալ միտքը. «Եւ Գրիգոր Աստուածաբան ի Պասեքին ճառի կատարեալ ասէ զՔրիստոս ոչ աստուածութեամբն միայն, քան զոր ոչ ինչ է կատարելագոյն, այլ յաղագս առեցելոյ մարմնոյն եւ աւծելոյ աստուածութեամբն»¹⁴: Համաբնույթ մեկ այլ առիթով Սյունեցին իբրև խնդրի պատասխան-լուծում առաջադրում է Նազիանզացու մի մեկնաբանությունը. նույն հատվածը, Սյունեցուց բոլորովին անկախ, մասնակի տարբերություններով վերապատմում է նաև Առղիկը:

Համադրենք այդ դրվագները.

«Յաղագս ժողովոյն սուրբ հարցն
...բուրք երանելոյն Ստեփանեոսի
Սիւնեաց եպիսկոպոսի...»
Ձեռ. № 948 (1196 թ.)

«Ստ. Տարօնեցոյ Առղկան Պատմութիւն տիեզերական»,
Պետերբուրգ, 1885

«...որպես և Աստուածաբանն Գրիգոր մեկնէ զասացեալն զկամս իւր և զասացին հար, որ ըստ Փրկչին է իմանալ, քանզի նորա կամելն ոչ ընդդեմ աստուծոյ էր, քանզի աստուած էր ըստ վանդակն, այլ ըստ մեզս իբրև մարդկայն ախորժակացս, որ ոչ ամենայն

«Եւ Գրիգոր Աստուածաբան զկամացն այսպէս գրէ. զՓրկչին ասելն՝ ոչ զի զկամս իմ արարից. զի եթէ ոչ ի ստորինս իշելոյն յինքնէ այսոքիկ ասացեալ լինէին՝ ասէաք արդեօք, իբր ի մարդոյ տղաւորեալ զԲանն, որ ըստ Փրկչին իմանան. քանզի նորա կամելն ոչ ընդ-

¹¹ Ձեռ. № 571, էջ 65բ:

¹² Նույն տեղում, էջ 66բ:

¹³ Ձեռ. № 948, էջ 231բ—250բ, հմմտ. ձեռ. № 1525, էջ 192ա—205ա:

¹⁴ Ձեռ. № 948, էջ 238 ա:

իրաւք զհետ երթալ աստուածայնոյն, ալլ ընդդեմ կա եւ մարտնչի ահաւասիկ մի կամս յայտ արար՝ աստուածային միայն» (էջ 243ա—բ):

դէմ Աստուծոյ է, ալլ յԱստուծոյ բովանդակն, ալլ ըստ մեզ՝ իբրև մարդկային ախորժակաց ոչ ամենայն իրօք զհետ երթալ աստուածայնոյն» (էջ 216—217):

Տարոնեցու պատմածը Սյունեցուց անկախ ենք դիտում այն պարզ պատճառով, որ դրանք Նազիանզացուց կատարված քաղումի մեջ են ընդհանուր, իրենց պատումի մեջ՝ միանգամայն տարբեր: Բացի այդ՝ Աստղիկի Պատմության մեջ եւ Նազիանզացու ճառերից քաղում կատարելու նշված օրինակը միակը չէ, ալլ կան ուրիշ հատվածներ եւ: Անդրադառնանք դրանցից մեկին: Գավանական խնդիրներ քննելիս Աստղիկը օգտվում է Նազիանզացու համապատասխան մեկնարանություններից. «Եւ զիս»-ը որ յանդգնի ասել երկուս Աստուածս: Քանզի Բանն և յառաջ իսկ ունէր զաստուածութեանն անուն, և զի զկնի անճառ միաւորութեանն և խառնելոյ զանխառնելի բնութիւնսն՝ և զառեալ մարմինն աստուածացոյց և եղև ըստ բնութեան առողին և ըստ զօրութեան, որպէս Գրիգոր Աստուածաբան ասէ. և դարձեալ յայլում ճառի՝ եթէ զաստուածային պատկերն ընդ մարդկային կերպարանն խառնաց, և ծանեաւ տունն Իսրայէլի, թէ Տէր և օծեալ զնա Աստուած արար. զոր մեկնեալ իւր նոյն ինքն Աստուածաբանն, յոր դուքն պարծիր-ի մերն պարծանք...»¹⁵:

Գատելով հայ մատենագիրների վկայություններից՝ Նազիանզացին մեղանում հիրավի մեծ համարում է ունեցել, իսկ նրա աշխատությունները դիտվել են զորեղ կովաններ՝ հավատի շուրջ ծավալված վեճերին մասնակցելիս: Մատթեոս Ուոհայեցին Գևորգ Ուոհեցու մահվան հիշատակի խոսքում չի վկայակոչում հանգուցյալի արժանավորության կամ պատրաստվածության որևէ ապացույց, ալլ պարզապես, իբրև գնահատություն, նմանության զուգահեռ է անցկացնում նրա և Նազիանզացու միջև. «Սա ուսմամբ և աստուածային շնորհօքն էր հաւասարեալ գիտութեամբն իւրով առաջին աստուածախօս սուրբ վարդապետացն յունաց՝

¹⁵ «Ստեփանոսի Տարոնեցոյ Աստղիկն Պատմութիւն տիեզերական», էջ 209: Բարսեղ Կեսարացու «Քրիստոս ծնեալ» ճառից քաղված մի հատված («Աստուած ի մարմնում ոչ առածոյ գործովք...», Աստղիկ, էջ 212) խաթարվածության պատճառով չի թարգմանվել ռուսերենի (տե՛ս «Всеобщая история Степанаоса Таронского», переведена с армянского и объяснена Н. Эминым, Москва, 1864, стр. 150, հմմտ. ծան. 24): Աստղիկի Պատմության հայերեն բնագրի հրատարակիչը նշված հատվածը թողնում է առանց միջամտության, իսկ ծանոթագրության մեջ (ծան. 118) «միաւորեալ ներկայացուցանելով զմարդն» կապակցությունը Նոր հայկազյան բառարանագիրների հետևութեամբ կարդում է «զմիաւորեալն կացուցանելով մարմին» (ՆՆԲ, Ա., 282):

Գրիգորի Աստուածաբանի ասեմ և Յովհաննու Ոսկեբերանի, Բարսղի և այլ նմանեաց նոցա»¹⁶:

Համեմատության եղանակով գնահատելու նույն միջոցին ենք հանգիպում նաև Գանձակեցու Պատմության մեջ: Մեծ գովեստով խոսելով Հովհաննես Իմաստասերի աշխատությունների մասին՝ Կիրակոս Գանձակեցին գրում է. «...վասն զի յոյժ իմաստուն էր այրն և աստուածային շնորհօք զարգարեալ, նորա բանքն ամենայն իմաստասիրական ունով, որպէս զԳրիգորի Աստուածաբանին, և ոչ գեղջուկ»¹⁷: Պատմիչը նույն կերպ է վարվում նաև ներսես Մեծի իմաստության, շրջահայացության և առհասարակ հռչակի մասին խոսելիս՝ նրան համեմատելով Գրիգոր Նազիանզացու հետ. «...զի նոր ոմն Գրիգորիոս Աստուածաբան յարուցեալ է»¹⁸:

Մի փոքր ալլ է ներսես Շնորհալու հղում-քաղումների բնույթը. սովորական վկայակոչություններից զատ, Շնորհալու անվան հետ են կապվում Նազիանզացու առանձին գործերի ընդօրինակության կամ ձեռքբերման միջոցին գրառված գնահատությունները, որոնք միաժամանակ պատկերացում են տալիս հայոց միջնադարյան ուսումնական հաստատություններում այդ ձեռագիր գրքերի կատարած դերի մասին: Այսպես, «Առ որս» ճառաշարքի մի ընդօրինակության առիթով կարդում ենք. «Յայնմ ժամանակի Ս. ներսէս Շնորհալի ի միջահասակի տիոցն գոյով, ախտակցաբար տրամութեամբ գրէր՝ ի հնաւանգ օրինակի Առ որս գրոց Աստուածաբանին, զոր և գնիւք ասէ թափեալ ի Յունաց, որք կողոպեալ էին զայն»¹⁹: Հետագա հիշատակագրությունը ցույց է տալիս, որ նշված ընդօրինակությունն այնուհետև անցել է Գրիգոր Տղային. «Յիշեսցիք և զԳրիգորիս եպիսկոպոս, զորդի եղեալ եղբար տեառն ներսիսի, որ և

¹⁶ Մատրէոս Ուոհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 244, հմմտ. «Հանդէս ամսօրեայ», 1869, էջ 386—387:

¹⁷ Կ. Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, էջ 113:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 119:

¹⁹ «Սիսուան», հաւաքեալ ի Ղ. Ալիշան, Վենետիկ, 1885, էջ 532: Շնորհալու հիշատակարանի ընդօրինակութիւնը պահպանվել է № 4149 ձեռագրում. «Յետ յորունց ստացաւաց և զիս իշեսցիք և Քրիստոս զներսէս անարժան գոյով եպիսկոպոս և եղբար կաթողիկոսին Հայոց տեառն Գրիգորի, որ ստացա զսա գնիւք յաւարէն յունաց ի վանորից Հայոց: Յորժամ ել թագաւորն հռոմոց յաշխարհն Կիլիկեցոց և առ զնա իշխանէն և կոնոյ, որ էր հայ ըստ ազգի և հաւատոյ: Եւ աւերեաց զբազում վանորայս և զեկեղեցիս և զնշանս տէրունականս խորտակէին: Եւ անհնարին հարուածս ազգի մերում հասուցանէին քինարար և այս եղև ի թուականս ԾՁԶ: Եւ երկրորդ գալ նորին արքայի եղև ԾՂԲ...» (էջ 139բ), հմմտ. ձեռ. № 3495, էջ 76ա:

յետոյ կաթողիկոս Հայոց, որում և զայս գիրս շնորհեաց՝ ուսեալ ի նմանէ և վարժեալ»²⁰:

Քիչ չեն նաև այն դեպքերը, երբ Շնորհալին ևս Նազիանզացու միտքը դիտում է իբրև արծարծվող խնդրի վերջնական ու ճշգրիտ լուծում. «Բազումք ի սրբոց վարդապետաց խաւսեցան ի բանս իւրեանց ընդդէմ զայսպիսի ասողաց... զմիոյն ասեմ՝ զՄեծին Գրիգորի Աստուածաբանի, զամենեցուն համարեսցուք ասել որպէս ի միոյ հոգոյ շարժեցեալք, զոր և ասին յաղագս այսր խորհրդոյ այսպէս»²¹: Միանգամայն տեղին է Ալիշանի այն պնդումը, թե «... ս. Գրիգորի Աստուածաբանի և ս. Աթանասի վկայութեամբք կը հաստատէ Շնորհալին իր պարզաբանութիւնը»²²:

Շնորհալու գրական վաստակի մեջ հանդիպում են նաև շափածո գնահատութիւնն օրինակներ՝

Որպէս Դաւթեան Սաղմոսարան,
Եւ Սողոմոն առակարան,
Մեծն Գրիգոր Աստուածաբան
Եւ սուրբ Նփրեմ Ասորական»²³:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 8608 գրչագրում կա մի բնագիր՝ «Պատասխանի թղթոյն Զաբարիային, զոր գրեաց Յոհան վարդապետ»²⁴: Թղթի հեղինակը լավածանոթ է հունական եկեղեցու նշանավոր հայրերի գործունեությունն ու գրական գործերին և բնականաբար

²⁰ Ձեռ. № 4149, էջ 140ա, հմմտ. Գ. Ա. կարողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա. Անթիլիսս, 1951, էջ 356, նաև՝ էջ 380: Նախկինում ևս Գ. Հովսեփյանը անդրադարձել է սույն հիշատակարանին և որոշ էրկիմտանք է ունեցել Գրիգորիսի անձնավորության շուրջ. «...որ Գրիգորիսն է, դժուար է ճշգրտեմք որոշել. կարծում եմ Գրիգոր Վկայաւոր կամ Գրիգոր Գ., ուրեմն ժԱ—ժԲ դարու գիր» (Գաւեղիքի Յոխիկեան, Գրչութեան արուեստը հին Հայոց մէջ, Գ. Վաղարշապատ, 1913, էջ 29):

²¹ Ձեռ. № 579, էջ 62բ:

²² Վ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, Վննտիկ, 1873, էջ 142:

²³ Ն. Շնորհալի, Բանք շափաւ, Վննտիկ, 1928, էջ 240, հմմտ. «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Ձմմառի վանքի մատենադարանին», կազմեց՝ Մ. Քէշիշեան, Վիեննա, 1964, էջ 336: Ներսէս Շնորհալու մատենագրական ժառանգության գնահատության առիթով Ղ. Ալիշանը կատարում է հետևյալ համեմատությունը. «Գալով մեր եկեղեցոյ Հօր և վարդապետին աստուածաբանական գիտութեան և արժէքին, չէինք կրնար պահանջել արժուական միտք մը անկէ՝ որ աղանդոյ թեով կողապարէ թէ և սուր և մօտ արժուեաց բոյներու. ոչ էր Գրիգոր Աստուածաբան մը ըստ սրատեսութեան...» (Վ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, էջ 433—434):

²⁴ Ձեռ. № 8608, էջ 201բ—240բ: Մասնավոր քննության խնդիր է, թե «Յոհան վարդապետին» ո՞ւմ հետ պետք է նույնացնել՝ Օձնեցո՞ւ, թե՞ Սարգսյանի:

իբր այս կամ այն թեղը հիմնավորելիս դիմում է նրանց թղթերին ու ճաներին և համապատասխան հղումներ կատարում: Հավանաբար այդ եղանակով են առաջացել նաև Նազիանզացու թղթերից կատարված քաղումները, որոնք ասվածը հավաստի, անկասկած դարձնելու միտում ունեն²⁵:

Նազիանզացու աշխատությունների վկայակոչությամբ մարդաստեղծ խնդրին վերաբերող հղում ունի նաև Հովհաննես Երզնկացին: Նրա Մեկնություններից մեկում կարդում ենք. «...որպէս մեծն Գրիգոր Աստուածաբան վկայէ՝ և ի ձեռն այսոցիկ խոստովանի, եղեցի մարմնացեալ բանին աստուծոյ մի բնութիւն ոչ զէութիւն մարմնոյն բարձեալ զի մի շփոթեցի անշփոթելի տնաւրէնութիւն Քրիստոսի, այլ զապակահուսիւն բնութեան կորուսեալ, որով անճառելի միութիւն բանին աստուծոյ լինիցի: Եւ այս է, որ առնէ զհերձուածողացն մոլորութիւն կամ յանշփոթութեան հարկաւոր բնութեամբ բաժանել, որ է ուրացութիւն փրկութեան անձանց իւրեանց»²⁶:

Ի տարբերություն նախորդ մատենագիրների՝ Ստ. Օրբելյանը ոչ թե իբր այս կամ այն միտքը հիմնավորելիս է դիմում Նազիանզացուն, այլ կոչ է անում կիրառել նրա դրույթները. «Պարտ էր նոցա զերանելեացն հարանց ի կիր առնուլ զամենապայծառ և զհրաշափառագոյն յաղագս մարմնաւորութեանն տեսն զասացուածս՝ զԱթանասի Աղեքսանդրացոյ, զԲարսղի Կեսարացոյ, զԳրիգորի Նազիանզացոյ, զԳրիգորի Նէփեսարացոյ Սքանչելագործի, զԳրիգորի Նիսացոյ՝ եղբօր Բարսղի...»²⁷:

Հայտնի է, որ զավանական վեճերի ժամանակ հայոց եկեղեցու վարդապետները հաճախ էին հենվում հունական եկեղեցու նշանավոր հայրերի, այդ թվում Բարսեղ Կեսարացու և Գրիգոր Նազիանզացու գործերի վրա: Ուստի և քիչ չեն այդ իրողությունը հավաստող-վերապատմող հիշատակարան-հիշատակագրությունները ևս: «Առ որս» գրքի ընդօրինակության առիթով 1463 թ. գրված մի հիշատակարանում կարդում ենք. «Փառք... որ ետ կարողութիւն իմոյ տկաւր և տարտամ անձինս հասանել խաղաղութեամբ յաւարտ հոգէլից և աստուածային գանձիս Առ Որսիս, որ յորդառատ շնորհիւ և աստուածային լցեալ հոգովն Աստուածաբանն Գրիգորիոս արարեալ աստուածաբանութիւն և ուղղափառ դաւանութիւն և ընդդիմադրութիւն ընդդէմ հերձախիկոսացն, ընդդէմ Նոմիոսի և Ատիկոսի, ընդդէմ Արիոսի և Մակեդոնի և այլ ամենայն համախոհացն նոցա: Եւ ճշմարիտ և հաստատուն դաւանութիւն է մերոյ Հայաստանեաց եկե-

²⁵ Ձեռ. № 8608, էջ 219բ: Համարնութիւն հղումներ կան նաև 219բ և 220ա էջերում:

²⁶ Ձեռ. № 2173, էջ 213բ, հմմտ. էջ 412ա:

²⁷ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական», Թիֆլիս, 1910, էջ 121:

ղեցոյս. և ամրացեալ կայ մերս եկեղեցի ի վերայ սորին դաւանութեանն»²⁸:

Հայոց միջավայրում մեծ են եղել Նազիանդացու անձի ու գործի ճանաչումն ու համարումը, այլապես չէինք ունենա այն ղգուշացում-հիշատակագրությունները, որ կատարում էին նրա գրական վաստակը ընդօրինակողներն ի ուսումնառություն հանձնարարելիս. «... այլ եթէ խիստ զիտնաւոր չես, եպերանս մի դնել զի Աստուածաբան է»²⁹: Ուստի և հասկանալի պիտի լինի Նազիանդացուն նմանվելու, մերձենալու այն ձգտում-հակումները, որ կան գրիչների հանձնարարություններում: Այսպես, օրինակ՝

Անուանակցին քո նըմանի
Գրիգորիոս Լուսաօրչի
Սքանչևազործ սք. Գրիգորի
և Աստուածաբան վարդապետի³⁰:

«Երեք մեծ կապաղովկացիներին» գնահատելու լավ օրինակ է № 5518 գրչագրի չափածո հիշատակարանը՝

Նիսացիտ Գրիգորիոս, որ և անուամբ հրեշտակային
Եւ սրբազանդ Բասիլիոս պատմեա գրիչ անձառ բանին
Սերտեալ ի սէրն աստուածային Գրիգորիոս Աստուածաբան (էջ 117բ):

Հայոց միջավայրում հաճախ Նազիանդացիի չափանիշ է դիտվում այս կամ այն ազգային մտավորականի կյանքն ու գործը գնահատելիս: Այդօրինակ բնութագրման փորձ է Որոտնեցուն բնորոշող հետևյալ զրբ-վագը. «...և թողութիւն մեղաց հայցել առաջի ղենման գառինն տեառն սորա՝ ժրաշան եւ տիեզերալոյս մեծ բարունապետին Յոհաննու Որոտ-

²⁸ «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Բ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1958, էջ 190:

²⁹ «Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Զմմառի վանքի Մատենադարանին», Բ, կազմեցին Ն. Ակիբեան, Հ. Ոսկեան, Վիեննա, 1971, էջ 121բ:

³⁰ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ», Ա, կազմեցին՝ Վազգեն Հախոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան, Երևան, 1974, էջ 251: Մեկ այլ հիշատակարանում Նազիանդացիին վեհ է, իմաստուն և գովելի:

Աստուածաբան հիանալի,
Վեհ, իմաստուն և գովելի,
Այսաւր մահու նա պարուրի («ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Գ, կազմեց՝ Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1967, էջ 253):

նեցոյ, որ եղև լուսաւորիչ երկրորդ Հայկազնեան ազգիս, եւ որպէս քաջ ախոյանսն՝ Աստուածաբանն Գրիգոր եւ ղերանելին Կիրեղ»³¹:

Համեմատության միջոցով գնահատելու, նշանավոր ս. Հայրերի գասին կարգելու համաբնույթ օրինակ է Գրիգոր Տաթևացու «Փարոզ-գրքի» ընդօրինակման առիթով գրված սույն հիշատակարանը. «...գրեցաւ գիրք Փարոզութեանս առաջին հատորի, հաւաքեալ ձեռամբ սուրբ հարն մերոյ՝ երկրորդ լուսաւորչի, մեծ վարժապետի, քաջ հոգետորի և անյաղթ փիլիսոփայի, արթուն անուն գերապատիւ սուրբ բարունապետի Գրիգորի՝ աշակերտի Յովհաննու Որոտնեցոյ, որ էր աշխարհաւ Քաչբերունի, ի կարգէ աստուածաբան վարդապետաց սրբոց՝ երանելոյ՛ Գրիգորի Աստուածաբանի, Կիրղի և Աթանասի...»³²:

Գրիգոր Նազիանդացու հեղինակությունն այնքան հաստատ ու տարածված է եղել, որ երբեմն եկեղեցու նշանավոր հայրերը աթոռազրկվելիս կամ նրանից հոժարակամ հրաժարվելիս օրինակ են բերում Նազիանդացուն. «Չեմ լաւ քան զԳրիգոր Աստուածաբան կամ զՅոհան և զայլս բաղումս, զի ոմանք կամաւ և ոմանք ի բոնութենէ ի բաց կացին յաթոռոցն»³³: Կան գրառումներ, որոնցում այս կամ այն իրողությունը արդարացնելու փորձ է արվում՝ նույն Նազիանդացուն ի ցույց դնելու ճանապարհով. «Բամբասեն ղՀայք, թէ ղազգականս առնեն կրնքահայր. ահա Աստուածաբան Գրիգոր իւր հարն հոգևոր հայր եղև»³⁴:

Նազիանդացուն գնահատելու և ազգային եկեղեցու մեծավորների արատները դատապարտելու նպատակադրում ունի հետևյալ հիշատակությունը. «Սա այն Աստուածաբանն է, որ աղաշանօք մեծին Թեոդոսի քաղաւորին նստաւ յաթոռն Կոստանդնուպօլսի, եւ յետ մաքրելոյն ղյարեմուտսն հրա[ժա]րեցաւ կամաւ ի պատուոյն, զի մի լիցի պատմառ

³¹ «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 508: Ձեռագրերում հանդիպում են նաև ազգային մեծությունների (Ներսես Մեծ, Մեսրոպ Մաշտոց և այլք) Գրիգոր Նազիանդացու հետ համադրելու այլեւայլ օրինակներ (տե՛ս ձեռ. № 732, էջ 319բ, «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 147): Ձեռագրերում հաճախ կարելի է հանդիպել «քստ մեծին Գրիգորի Աստուածաբանի...» (ձեռ. № 500, էջ 93բ), «զհրաման Աստուածաբանի սրբոյն Գրիգորի ի վկայութիւն ածեն...» (ձեռ. № 724, էջ 13ա, հմմտ. Ղ. Ակիբեան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 378, Գարեգին կարողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա, Անթիպատ, 1951, էջ 301, նաև էջ 305), «բանիբուն վարդապետին է ասացեալ» (ձեռ. № 732, էջ 212ա), «սոսէ Գրիգոր Աստուածաբանն» (Բարիկէ կարողիկոս, Յուցակ..., էջ 623—624) և նման այլ արտահայտություններ:

³² «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Ա, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 100—101:

³³ Ձեռ. № 500, էջ 62բ:

³⁴ Ձեռ. № 631, էջ 44բ:

խոսովութեան, եւ ոչ որպէս այժմն սպանանեն դմիմեանս, կաթուղիկոս՝ զկաթուղիկոս, պատրիարզ՝ զպատրիարզ, եպիսկոպոս՝ զեպիսկոպոս, կարգաւոր՝ զկարգաւոր, վասն մարմնաւոր մեծութեան...»³⁵:

Նազիանզացու մասին եղած վկայությունների մեջ առանձնանում են շափածո ստեղծագործությունները: Ինչպես և սպասելի էր, բանաստեղծական մտահղացման նյութ են դարձել «երեք մեծ կապաղովկացիները» կյանքի ու գործունեության առավել ոգևորող դրվագները, դավանական վեճերի պահին ցուցաբերած նրանց հաստատակամությունը, պայքարին դիմակայելու վճռականությունը և այլն: Այս առումով ուշադրության է արժանի «Գանձ Բարսեղի հայրապետի, (Ի) յԱռաքել վարդապետէ» խորագրով բնագիրը³⁶: Առաքել վարդապետը, ինչպես նկատելի է բանասեր Ա. Քյոշկերյանը³⁷, Առաքել Բաղիշեցին է³⁸, որին պատկանում են մնացյալ գանձերը ևս՝ գրված եկեղեցական հայրերի (օտար և հայազգի) գործունեությունը լուսաբանելու և հիշատակի օրը փառաբանելու մղումով: Նույն միտումն ունի նաև խորագրով Կեսարացուն ձոնված, բայց հավասարապես նաև Նազիանզացուն վերաբերող նշված գանձը:

Առաքել Բաղիշեցու կրտսեր ժամանակակից Կարապետ Բաղիշեցու տաղերում և գանձերում ևս Գրիգոր Նազիանզացուն վերաբերող գրվատումներ կան³⁹: Զեռագրերում նրա անվամբ հանդիպում են տաղ, ողբ, գանձ և այլ գործեր: «Առ որս» ժողովածուի ընդօրինակության առիթով

³⁵ «Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց», Ա, Երուսաղեմ, 1966, էջ 364: Այլուր ունենք այն հաղորդումը, թե՛ «...ղճամանս Աստուածաբանի սրբոյն Գրիգորի ի վկայութիւն ամին, թև Յիսուս երեսնամեա մկրտի» (Հ. Տաշյան, Յուցակ..., էջ 751):

³⁶ Զեռ. Մ 6527, էջ 204բ—206ա: Մ 6527 գրչագրի նյութերի ցանկը տե՛ս «Էջմիածին», 1970, Ժ, էջ 50—55:

³⁷ «Էջմիածին», 1970, Զ—Է, էջ 98—103:

³⁸ Հմմտ. «Առաքել Բաղիշեցի», ուսումնասիրություն, քննական բնագիր և ծանոթագրություններ Արշալույս Ազիզյանի, Երևան, 1971, էջ 156, ծանոթ.:

³⁹ «Կարապետ Բաղիշեցիին տաղասաց է և գանձասաց, և սա Առաքել Բաղիշեցուն բոլոր գանձերը հաւաքած և օրինակած ըլլալով կասկած կու տայ անոր աշակերտած ըլլալուն» («Բազմավէպ», 1907, էջ 61): Կարապետ Բաղիշեցու զրական վաստակը հիմնականում անտիպ է: Մեզ ծանոթ է երեք տպագիր տաղ և մի ողբ (տե՛ս «Արարատ», 1895, էջ 130, Ն. Ալիևեան, Մատենագրական հետազոտություններ, Գ, Վիեննա, 1938, էջ 325—350, «Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց», Գ, կազմեց Ն. Պողոսեան, Երուսաղեմ, 1968, էջ 250: Տաղերգուի կենսագրական առեձիճի գրվագների ճշգրտման և մի գանձի հեղինակային պատկանելության հարցերում նկատանելի են բանասեր Պ. Խաչատրյանի գիտողությունները (տե՛ս նրա «Հայ միջնադարյան պատմական ողբեր», Խաչատրյանի գիտողություններ (տե՛ս նրա «Հայ միջնադարյան պատմական ողբեր», (ԺԴ—ԺԷ դդ.), Երևան, 1969, էջ 92—98):

Կարապետ Բաղիշեցիին հեղինակել է մի տաղ, ուր Գրիգոր Նազիանզացին գնահատվում է այսպես.

Գրիգորիոս Աստուածաբան,
Հովի: բարի, բաշ ախոյեան,
Հերձուածողաց ընդդիմարան,
Եւ չստացով ճշմարտութեան⁴⁰:

Այնուհետև տաղասաց-գրիչը ընդգծում-պատճառաբանում է ընդօրինակվող «Առ որս» գրքի կարևորությունը՝ նրանից «զբան գիտութեան» սովորելը, նրանով «յոյժ քաջաբան» դառնալը.

Անունդ Հակօղ է արթնութեան,
Արարէր զգիրս զայս անբժան
Եւ մեզ ետուր շնորհաց մատեան:
Մովաւ առնումք զբան գիտութեան,
Հրճուեալ ցնձամք ուրախական,
Սովաւ լինիմք յոյժ քաջաբան,
Յաղթեմք զասուցն արիոսեան.
Ընդդիմանամք մաքառական,
Զար ժողովոյն քաղկեդոնեան,
Մակեդոնի, շար Նեստորեան
Հերձուածողացն խմբից համայն⁴¹:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 5785 գրչագրում⁴² պահպանվել է նույն հեղինակի մի գանձը⁴³, որի բովանդակությունը կառուցված է Նազիանզացու վարքի հիմնական դրվագների վրա՝ դպրոց-ուսումնառությունից մինչև գործունեության ոլորտներն ու ավարտը: Ներկայացվող գործը բանաստեղծական առումով մի առանձին հմայք չունի: Նազիանզացու մասին եղած այլ շափածո գործերի նմանությունամբ, սույն գանձի հեղինակը ևս Նազիանզացուն օգնական ունենալու նույն հույսն է փայփայում.

⁴⁰ «Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց», Գ, էջ 250:
⁴¹ Նույն տեղում:
⁴² Զեռ. Մ 5785, էջ 113ա—115բ, հմմտ. «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան մատենադարանի ի Վիեննա», Բ, կազմեց Հ. Ոսկեան, Վիեննա, 1963, էջ 661:
⁴³ Ինչպես նկատել է բանասեր Պ. Խաչատրյանը, հայագետ Ն. Ալիևյանը նշված գանձը «...սխալմամբ վերագրում է 16-րդ դարի վերջերին և 17-րդ դարի սկզբներին Հանդես եկած Կարապետ Փարինդեցուն, որ անվանվել է նաև Կարապետ Բաղիշեցի» (Պ. Մ. Խաչատրյան, Հայ միջնադարյան պատմական ողբեր, էջ 97): Բայց կան ուղղակի կոպաններ, որոնք կանխում են այդ շփոթը: Այսպես, օրինակ՝ Գրիգոր Նազիանզացուն նվիրված գանձի հեղինակը և գանձաբանի ընդօրինակողը գրիչ Կարապետ Բաղիշեցին է.

Տէր վարդապետ սուրբ Աստուածաբան
Քրիստոնէից դու ղէն և վահան,
Բարձր պարիսպ և ամուր ապաստան
Ի նեղութեան մեր լեր ազնական⁴⁴;

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 7785 ձեռագիրը (ԺՊ դ.) գանձարան է, ուր նարեկացու, Շնորհալու, Լամբրոնացու և այլոց հայտնի ստեղծագործությունների կողքին կան նաև քիչ ծանոթ տաղերգուների գործեր⁴⁵։ Դրանցից է «Քարոզ Գրիգորի Աստուածաբանի՝ Մովսէս վարդապետի ասացեալ» չափածո խոսքը⁴⁶, որը գեղարվեստական առանձնակի հետաքրքրություն չի ներկայացնում, բայց ուշագրավ է հենց նազիանդացուն ձևված լինելու հանգամանքով։

Այստեղ անհրաժեշտ ենք նկատում ներկայացնել երկու բնագիր ևս։ Նախ՝ «Տաղ սրբոյն Բարսղի, Նփրեմի և Գրիգոր Աստուածաբանին» գործի մասին՝ ավանդված երկու ձեռագրերով⁴⁷։ Սույն տաղը երկու դեպքում էլ անանուն է։ Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ № 7785 ձեռագրում եղած խորագրի դիմաց № 2672 գրչագրում բացակայում է Բարսեղի անունը և ս. Հայրերի գնահատությունն ավելի ընդհանուր տեսք ունի։ Մի բան որոշակի է, որ միջամտությունը երբ և ում ձևորով էլ կատարված լինի՝ նպատակը մասնավոր բնութագրումներն ավելի ընդհանրական ներկայացնելն է եղել և ոչ թե Բարսեղին վերաբերող նկարագրության օտարումը։ Տաղն իր, ալպպես կոչված, թե՛ նախնական և թե՛ միջամտված տեսքով ս. Հայրերի գործունեության և հայրախոսա-

Գանձ Գրիգորի Աստուածաբանին
Ի գծող է այսմ գանձարանիս՝
յանիտ Կարապետ Բաղիշեցոյ։ (Տե՛ս Ձեռ. № 5785, էջ 113)։

Բացի այդ՝ Լ. Ոսկյանը նույն գանձարանի այլ ընդօրինակություն նկարագրելիս որևէ հնդիակային շփոթ չի արձանագրում (տե՛ս Լ. Ոսկյան, Ցուցակ..., էջ 661)։ Ի վերջո՝ տարիներ անց նույն գանձից հատված վկայակոչելիս ն. Ակիբյանն այդու չի անգրադառնում հնդիակային ինքնության խնդրին (տե՛ս ն. Ակիբեան, Մատենագրական հետազոտություններ, Գ, Վիեննա, 1938, էջ 321, հմմտ. ն. Ակիբեան, Բաղիշի յպրոցը (նպաստ մը հայոց եկեղեցւոյ պատմութեան և մատենագրութեան), Վիեննա, 1952, էջ 163—165)։

⁴⁴ Ձեռ. № 5785, էջ 115բ։

⁴⁵ Այս նույն գրչագրում առկա է նաև «Տաղ սրբոց բառասկիցն՝ Բարսղի ասացեալ» մեկ անձանոթ գործը (էջ 155բ—156բ)։

⁴⁶ Ձեռ. № 7785, էջ 97բ—101բ։ Մովսէս վարդապետի կյանքի ու գործունեության մանրամասները մեկ ծանոթ չեն։

⁴⁷ Ձեռ. № 7785, էջ 101բ—102ա, հմմտ. ձեռ. № 2672, էջ 59ա, Լ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Բ, Երևան, 1976, էջ 1387։

կան գրականության գնահատություն է՝ հայտնի անունների շրջանակներում։

Նրկորոզ բնագիրը՝ «Մեղեղի Գրիգորի Աստուածաբանի և Իրիգորի Սքանչելագործի»⁴⁸, նույնպես անանուն է։ Սույն չափածո ստեղծագործության տողերի (ընդամենը 12 տող է) սկզբնատառերը հոդում են Գրիգոր, որը, հավանաբար, գրիչ-հեղինակի անունն է։ Բանաստեղծական խորք ու երևակայություն դժվար է տեսնել նրանում, եղածը ջրմ գնահատության ցանկություն է։

Այսպիսով, վերևում շարադրվածը հնարավորություն է տալիս ասելու, որ Գր. Նազիանդացին հայ իրականության մեջ հիրավի լայն ճանաչման արժանացած հեղինակություն է եղել, թափանցել է մեր մատենագրության տարբեր ժանրեր և ներբողման արժանացել⁴⁹։

Պահպանված հիշատակությունները կարելի է խմբավորել ոչ միայն ժանրային առումով, այլև բովանդակությամբ։ Դժվար չէ նկատել, որ զբեթե մինչև XII դ. ընդգրկող վկայություններում նազիանդացին գերազանցապես հիշվում է դավանական խնդիրների անշակցությամբ և նրա գործունեությունը վերաբերող գնահատությունները համեմատաբար զուսպ են։

Հետագա հղումներում, հատկապես հիշատակարաններում և՛ չափածո գործերում շատ ավելի ընդգծված ու ընդարձակ են ներկայացվում

⁴⁸ Ձեռ. № 2672, էջ 89բ—90ա։

⁴⁹ Նազիանդացուն վերաբերող հիշատակագրություններ կան Գրիգոր Մաղիստրոսի քղթերում (տե՛ս «Գրիգոր Մաղիստրոսի քղթերը», Աղէքսանդրապոլ, 1910, էջ 63, 148, 226), Գրիգոր Վկայասերի ճառերում (տե՛ս ձեռ. № 502, էջ 99բ, 95բ), Ներսես Լամբրոնացու քղթերում (տե՛ս ձեռ. № 502, էջ 130բ, 131բ, 136բ, 138ա), Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության էջերում (էջ 142, 331, 340, 342), Բաղդասար Գպիթի Փամանակագրության մեջ (տե՛ս ՎՄԻՆ ժամանակագրություններ, XIII—XVIII դդ., I, կաղմեց Վ. Ա. Հաղարյան, Երևան, 1951, էջ 337) և այլուր։ Այսօրինակ նյութերն այնքան շատ են ու տարածված, որ, կարելի է ասել, որանք ձեռքի տակ լրիվ ունենալու համար պիտի նայել թեմային անմիջականորեն շանչվող հարյուրավոր ձեռագրեր։ Մյուս դժվարություն էլ այն է, որ այդ նյութերը բոլորովին օտար խորագրերի պատճառով դուրս են մնացել ձեռագրացուցակների այն թեմատիկ նկարագրություններից, ուր դրանք կփրկուր մասնազեղող։ Բերենք մի օրինակ՝ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 1522 ձեռագրում («Ճառընտիր, ԺԲ դար») կա մի անանուն բնագիր «Վասն արխանոսացն հերձուռածողացն» խորագրով (էջ 385բ—386բ)։ Բայց իրականում այն ծայրից ծայր Բարսեղ Կեսարացու մասին է և, կարելի է ասել, հայկական միջավայրում ստեղծված այդ բընույթի գործերից լավագույնն է։ Հավանաբար նշված պատճառով էլ այն դուրս է մնացել ուշագրությունից և նույնիսկ Լ. Անասյանի նկարագրությունից («Հայկական մատենագիտություն», Բ, էջ 1386—1387)։

ներա գործունեության դերն ու մատենագրական վաստակի նշանակությունը:

Բ) ՀԱՅԵՐԻ ԶԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԱԶԻԱՆԶԱՅՈՒ ԵՐԿԵՐՈՒՄ

Նախորդ քննության մեջ տեսանք, որ բազմաթիվ են ու այլազան հայ մատենագիրների տեղեկությունները Գրիգոր Նազիանզացու մասին: Հակառակ այդ իրողությանը՝ Նազիանզացու գրառումները հայերի մասին ոչ միայն առատ չեն, այլև եղածներն էլ շարժական սեղմ են և անորոշ: Այս պարագայում հավանաբար նկատի պիտի ունենալ այն հանգամանքը, որ Նազիանզի եպիսկոպոսությունը գործնական առնչություն չունի Բարսեղ Կեսարացու թեմի ենթակայության տակ գտնվող Փոքր Հայքի հոգևոր կենտրոնների հետ, ուստի Նազիանզացու գործերում չունենք աշխատանքային ազդակներով թելադրված այն նյութը, որ հատուկ է Բարսեղ Կեսարացու նամակներին:

Հայերին վերաբերող Նազիանզացու դիտողությունները կապված են գերազանցապես աթենյան ուսումնառության շրջանի հետ: Հայտնի է, որ Աթենքի ուսանողությունը բաղկացած էր տարբեր ազգության պատկանող խմբերից: Հայոց շրջանում նույնպես «Գոյր սովորութիւն... առաքել մանկունս ի բազարն աթենացոց»¹: Ուսանողական ազգային խմբերը, մասնագիտական ընդհանուր հետաքրքրություններից բացի, ունեին նաև իրենց ազգային ավանդական նախասիրություններն ու ծրագրերը, որոնց հսկումն ու իրացումը օտար միջավայրում, ինչպես երևում է, միշտ չէ, որ ընթանում էր խաղաղ. այն երբեմն իր հետ բերում էր տարածանություն և վեճ: Պիտի ենթադրել, որ Աթենքի հայազգի ուսանողությունը Գրիգոր Նազիանզացու և Բարսեղ Կեսարացու հետ անհաշտ էր այդ հողի վրա: Անդրադառնալով այդ վեճերին, «Դամբանականում» Նազիանզացին գրել է. «Ὅχι ἀπλοῦν γένος εὐρασια τῶς Ἀρμενίουσ, ἀλλὰ καὶ λίαν χροπτόν τι καὶ ὑφάλο»²:

Սույն դիտողությունը դանազան մեկնաբանությունների առիթ է տվել: Այսպես, Վանական վարդապետը տալիս է հետևյալ բացատրությունը. «Նախանձ ի վաղուց հետ է կայր ընդ ազգս. և յայտնի ի Բարսղի յԱրձանականէն է. և պատճառ զայս իմացաք, որ սահմանակից է նոցա աշխարհն Հայոց, և արութեամբ աւելի, և շատ ինչ յիշատակ քաջութեան

¹ Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, Ա, Վենետիկ, 1794, էջ 775, հմմտ. Ղ. Ալիշան, Հայապատմ, Վենետիկ, 1901, էջ 111—112:

² PG, t. 36, էջ 517, հմմտ. Թարգմանությունը՝ KB, II, էջ 173:

զրով ունին, և քան զայլ ազգս լեզուով սեպհական և յար յուսմունս նոցա փութով ծանօթանալ լինէր»³:

Մ. Չամչյանը, վերապատմելով «Դամբանականի» համապատասխան դրվագը, մակարերում է հետևյալը. «...զի դժուարէին, թէ ինքեանք՝ որք վաղազոյն մտեալ էին յընթացս իմաստասիրութեան, շերեւցին վերագոյն քան զԲարսեղ՝ որ նորոգ էր եկեալ»⁴: Ղ. Ալիշանը բավական հաշտ է նայում Վանականի բերած մեկնաբանությանը և ընդունում է այն⁵:

Հետադուտողներից Չամչյանը ևս փաստորեն հետևում է Վանականի վարկածին և խնդիրը բացատրում նախանձով: Իրականում Վանական վարդապետի հաղորդումն ունի սրբագրելի կետեր: Ծիշտը այն է, որ քննվող խնդրի պատասխանը պիտի փնտրել «Դամբանականում», բայց ոչ այն հատվածում, որին դիմել են հարցով հետաքրքրվողները: Նազիանզացիին անհրաժեշտ է նկատել վերոբերյալ բնորոշումը օժտել որոշ բացատրություն: Աթենքի հայազգի ուսանողությունը ներկայացնելիս նա գրում է. «Յայնժամ ի յուովից նմա ի սովորականացն եւ ի սիրելեաց սմանք առ ի հարէ եւ յառաջագոյն ընկերութենէն, վասն զի յայնմանէ ի դպրոցէ ելեալք հանդիպէին, մերձեցեալք առ նա (= Բարսեղ Կեսարացուն—Վ. Մ.) անդ ստեղծական բարեկամութեամբ, բացէին մախանք եւ ոչ բարեմտութեան մերձաւորութիւնք, փորձէին զնա վիճելով առաւել, քան եթէ բանականապէս եւ ի ներքոյ խոնարհեցուցանել զինքեանս» (Դամբ., ԺԸ): Սույն բացատրությունը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ հայ և հույն ուսանողության վեճերը սկիզբ էին առել տակավին Կեսարիայի դպրոցում ուսանելու տարիներին և որ Աթենքում դրանք վերսկզբակցին: Համապատասխան բացատրություն ունի նաև Բարսեղ Կեսարացին: Նազիանզացուն ուղղված նրա մի թղթում⁶ կարդում ենք. «Ես ինքն զոր ինչ մի անգամ առնեմ ի վերջնումս զայսուսիկ ի գիշերի և ի սուէ գրել ամաչեմ քանզի թողի զբաղաքայինսն կրթարանս իբրև զբիւրոց շարեաց պատճառս, իսկ զիս ինքն չև ևս կարացեալ ի բաց թողուլ:

³ Ղ. Ալիշան, Հայապատմ, Վենետիկ, 1901, էջ 112, հմմտ. Ն. Ալիքեան, Դարթ Հարցացի անյաղթ փիլիսոփայ, Վիեննա, 1959, էջ 39:

⁴ Մ. Չամչյան, նշվ. աշխ., էջ 776:

⁵ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 112—113:

⁶ «Թուղթ առ սուրբն Գրիգոր Աստուածաբան՝ եպիսկոպոս Նազիազու Յազգու վարուց» (ձև. № 822, էջ 182բ—188ա): Բարսեղ Կեսարացու սույն թուղթը նրա «Պատմ. գրքից» է: «Պատմ. գրքից» Կեսարացու ճանաչից և թղթերից կազմված միջնադարյան ժողովածու է, բովանդակում է երեսուներեք քնազիր: Առկա հին ու նոր ընդարձակությունների համեմատությամբ հրատարակության ենք պատրաստել այդ գրքի չափերն թարգմանության քննական քննադիրը:

Այլ նմանապէս եմ որոց ի ծովու ի նաւորդութենէ անփորձութեան կորուսեցելոցն և ալելկոծին, որք մեծութեամբ նաւին դուարանան, որպէս բազում տուողի շարժումն և անտի ի նաւակն փոփոխելով ամենայն ուրեք նաւեն և յամենայնի վարանին և յարեցեալ լինի ի նոսա նողկատումն և մաղձ: Այսպիսի իմն և մերս, զի զտնական զախտան ընդ մեզ շուրջ բերելով ամենայն ուրեք ընդ նմանապէս վրդովմունսն եմք, որպէս թէ ոչ ինչ անապատութեամբս աւգտեցաք»:

Բարսեղ Կեսարացու վրդովմունքը բացատրելու մի եղանակ կա. նա դժգոհում է Աթենքի համալսարանի հայ ուսանողութեան քննողական վերաբերմունքից: Որ նազիանզացու վերորերջալ արտահայտութեան բուն պատճառը հայ ուսանողութեան անբարյացակամ վարմունքն էր Կեսարացու նկատմամբ՝ երևում է ձեռագիր մեկ այլ աղբյուրից ևս. «Մեծն Դաւիթ և Նզնակ Կողբացի շոգան յԱթէնս և լուան և տեսին բիծս ի վարս վարդապետացն և զայրացեալ մեղադրեցին, և նոքա զշարեալ ասնն զհայս կարճ ոգիս և շարածճիկս և հակառակ և փորձող, զոր յիշէ Աստուածաբան»⁷: Ինչպես տեսնում ենք, «հակառակ և փորձող» արտահայտութիւնը ստուգապես վերապահվել է նազիանզացու հիշյալ բացատրութեանը:

Այսպիսով, քննվող խնդրին առնչվող սկզբնաղբյուրների վերլուծութիւնը ցույց է տալիս, որ նազիանզացու «ոչ պարզամիտ ազգ գտանեմ զհայոց...» միտքը արգելուք է Աթենքի (ինչպես նաև Կեսարիայի) համալսարանի հայ և հուլիս ուսանողութեան վեճերի թողած տպավորութեան (և ոչ հնուց եկող նախանձի), ուստի և բնավ չի առնչվում բուն ժողովրդի ազգային նկարագրին¹⁰:

⁷ Ձեռ. № 822, էջ 163ա:
⁸ Այդ մասին տե՛ս Կ. Մուրադյան, Բարսեղ Կեսարացին և նրա «Կեցօրեան»..., էջ 38—39:
⁹ Ձեռ. № 398, էջ 19բ: Հայտնի է, որ Աթենքի համալսարանի դասախոսների մեջ կային նաև հեթանոսութեան հետևորդներ: Եվ ահա վկայակոչված հատվածի լուան և տեսին բիծս ի վարս վարդապետացն» կապակցութիւնը սկնարկ է ոչ քրիստոնյա դասախոսների հասցեին: Այդ մասին տե՛ս Կ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 38:
¹⁰ Հայկական ավանդութիւնը ազգային որոշ անուններ (Դավիթ, Մովսես, Մամբրե, Պողոս և այլն) ուսումնասիրության շրջանով փորձում է կապել «երեք մեծ կապաղովկացիներին» հետ: Մինչդեռ Ղ. Ալիշանը «Դաւիթ Անյաղթ յԱթէնս» բնագրական հատվածի հրատարակութեան առիթով իրավացիորեն ծանոթագրել է. «...այս սուրբ հայրապետքս (Նկատի ունի «երեք մեծ կապաղովկացիներին»—Կ. Մ.) գրեթէ զար մի առաջ էին քան զՄովսէս և զԴաւիթ թարգմանիչս մեր» («Հայապատում», էջ 195, ծան. 1): Մ. Օրմանյանը ներգետն Մեծի և «երեք մեծ կապաղովկացիներին» ծանոթութիւնը հնարավոր է համարում Կեսարիայի դպրոցից (տե՛ս «Ազգապատում», Ա, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 164):

Հայերին վերաբերող նազիանզացու հաջորդ տեղեկութիւնը ևս կապվում է Աթենքի համալսարանում ուսանելու տարիների հետ: Համալսարանի հռչակավոր դասախոսների թվում էր նաև հայազգի Պրոյերեսիոսը կամ Պարույր Հայկազնը¹¹, որին «...հռովմայեցիք արժանատր վարձք ընծայեցին... պղնձէ ամբողջ անդրի մը կանգնելով... և վրան գրելով, քագունին Հոռմ քագաւորի Բաւին»¹²: Գրիգոր նազիանզացու և Պրոյերեսիոսի աշակերտ-ուսուցիչ փոխհարաբերութիւնից բացի, հավանաբար, կապող-մտերմացնող օղակ էր համերկրացի լինելու հանգամանքը, թեև «Դամբանականում» և այլուր իր նշանավոր ուսուցիչներին հիշատակելիս նազիանզացին որևէ մասնավորեցում չի կատարում: Պրոյերեսիոսի մասին գրված նազիանզացու բանաստեղծութիւնը ևս զրվատում է ճարտասանութեան նրա հռչակը՝ ամենևին շոտափելով երեմնի ուսուցչի անձի և գործի այլ կողմեր:

և ընդհանուր կոկովաբան իմաստակաց կոկոզ կաճառք՝
 Տեղի ետուն Պրոյերեսեայ, տալ ետ տեղի եւ ինքն բաղդ¹³:

«Հայ» էթնոնիմը գործածելու նազիանզացու հաջորդ զրվագը կապվում է Եվստաթիոս Սեբաստացու հետ: Հայտնի է, որ վերջինս Բարսեղ Կեսարացու թեմի դեմ գործող և արիոսականութիւնը Փոքր Հայքում տարածող ամենահեղինակավոր հայազգի եպիսկոպոսն էր¹⁴: Հասկանալի է, որ Գրիգոր նազիանզացին չէր կարող հանգիստ նայել Եվստաթիոս Սեբաստացու արիոսական գործունեութեանը, ուստի նազիանզացին նրան անվանում է «բարբարոս հայ»¹⁵: Միանգամայն պարզ է, որ

¹¹ Նրա մասին տե՛ս Գ. Զարբանալյան, Պատմութիւն հայերէն դպրութեանց, Վենետիկ, 1865, էջ 150—162, հմմտ. Նույնի «Հայկական հին դպրութիւն», Վենետիկ, 1897, էջ 256—265: Պրոյերեսիոսի մասին եղած հետազոտ տեղեկութիւնների հիմքը (տե՛ս «Թագմավէպ», 1873, էջ 113, «Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի եկեղեցական պատմութիւն», Վաղարշապատ, 1897, էջ 360, ծան. 2) Զարբանալյանի առաջին աշխատութիւնն է:
¹² „Regina rerum Roma, Regi Eloquentiae“, հուն.՝ Η βασίλισσα ‘Ρώμης, τοῦ ἀρχαίου Λόγιου“ (Գ. Զարբանալյան, Հայկական հին դպրութիւն, էջ 261—262): Ձեռագրումն այս հայտնի է նաև այլ տարբերակով՝ «Հոռովմ, թագուհին աշխարհի, պերճախոսութեան վարպետին (կծօնէ)» (տե՛ս «Էլոյս», 1905, № 30, էջ 730):
¹³ Տե՛ս Գ. Զարբանալյան, նշվ. աշխ., էջ 264:
¹⁴ Նրա մասին տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Փոքր Հայքի սոցիալական շարժումների պատմութիւնից, Երևան, 1951, էջ 20—26, 86, հմմտ. Կ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 113—118:
¹⁵ PG, t. 29, էջ XXIII, հմմտ. նազիանզացու թուղթ 46(162), «Բաղմավէպ», 1877, էջ 323, Ա. Ալոյսյանեան, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, Ա, Գահիրէ, 1937, էջ 291, «Հանդէս ամսօրեայ», 1968, էջ 392 և այլն:

այս արտահայտությունը ևս պայմանավորված է համապատասխան դիպվածով և չի վերաբերում հայ ժողովրդին: Եվ ընդհանրապես՝ եթե Գրիգոր Նազիանզացու հիշյալ արտահայտությունները նման մեկնաբանության հնարավորություն տալին, ապա չէինք ունենա ոչ միայն նրա մատենագրական վաստակի հայերեն թարգմանությունների երկու հարյուրից ավելի ընդօրինակությունները, այլև նրա անձի ու գործի շուրջ եղած հայկական գնահատությունները:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա) ՀԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ ԵՎ ՎԵՐԱԳՐՈՂ ԳՐՎԱՄԵՆԵՐ

Հայտնի է, որ Գրիգոր Նազիանզացին ամեն կերպ աշխատել է խուսափել առաջադրվող այս կամ այն հոգևոր վերակացություն պաշտոնից, նույն նպատակը հետապնդող հանդիպումներից, հրապարակային վեճերից, ինքնադրսևորման զանազան միջոցներից և մշտապես ձգտել է որքան հնարավոր է տեղական ժամանակով լինել առանձնության մեջ: Այդ ամենի պատճառը լուրջ ինքնամիտքի խառնվածքով մեկնաբանելը արգարացի չէր լինի: Նազիանզացու թողած բացատրությունները նույնպես այս խնդրի շուրջ ուղղակի պատասխան չեն բովանդակում: Մինչդեռ հիմնական շարժառիթը, թվում է, ստեղծագործելու ձգտումն է եղել¹: Գրիգոր Նազիանզացուց մեզ է հասել բավական հարուստ ու բազմաժանր գրական ժառանգություն. 50 ճառ, 158 բանաստեղծություն, 237 թուղթ և 30 դամբանական²:

Նազիանզացու ժառանգության նշանակալի մասը թարգմանվել է քրիստոնյա Արևելքի և Արևմուտքի ժողովուրդների լեզուներով (ասորերեն, ղպտերեն³, լատիներեն, հայերեն, արաբերեն, վրացերեն և այլն):

¹ Կարծիք կա, որ նրա շափածո ստեղծագործությունների գերակշռող մասը գրվել է Արիազնում առանձնանալու տարիներին (տե՛ս «Христианское чгение», СП 6. 1836, стр. 322):

² Միօրինակ չէ հետազոտողների կարծիքը Նազիանզացու թողած գրական վաստակի մասին. միաժամանակ ընդունվում է 45 քարոզ, 4 թուղթ, 157 բանաստեղծություն, 228 նամակ, 30 դամբանական (տե՛ս «Святый Григорий Богослов», сост. Н. Р., СПб., 1895, стр. 46): Ֆ. Փարարը վկայում է 120 դամբանական, 94 էպիգրամամ (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 448):

Նազիանզացու մատենագրական ժառանգությունը լատիներեն ղուգաղիթ թարգմանությամբ առաջին անգամ հրատարակվել է 1630 թ. Փարիզում: Վերահրատարակվել՝ 1778 և 1842 թվականներին (այդ մասին տե՛ս «Святый Григорий Богослов», сост. Н. Р., стр. 46): Այդ հրատարակությունները հետագայում կազմեցին նշանավոր «Patrologia Graeca» մատենաշարի 35—38 հատորները:

³ «Յաղագս պաւսէին» ճառի ղպտական խմբագրության մասին տե՛ս Գի Լաֆոն-Մենի հաղորդումը «La version copte santidigue du discours „Sur la pâgue“ de Grégoire de Nazianze», «La Muséon», t. 93, f. 1—2, 1980, էջ 37—52:

Գրանց թվում առաջնակարգ տեղ պիտի հատկացվի հայերեն թարգմանություններին, որոնք կատարված են մասամբ V դարում և մասամբ ավելի ուշ: Հասկանալի պատճառով, այսօր դժվար է դատողություն անել դրանց երբեմնի թվական քանակի շուրջ: Սակայն պահպանվածն էլ քիչ չէ և որոշակի պատկերացում է տալիս միջնադարյան Հայաստանում նազիանզացու գրական վաստակի ունեցած դերի ու նշանակության մասին: Թարգմանվել են նրա բոլոր ճառերը, ինչպես նաև մի քանի թղթեր, խրատներ, կանոններ, որոշ շափածո ստեղծագործություններ և այլն:

Քանի որ միաժամանակ և նույն միջավայրում էին հայերենի թարգմանվում, ձեռքից ձեռք ընդօրինակվում «երեք մեծ կապաղովկացիների» գործերը, ուստի և նպաստավոր պայմաններ կային ընդօրինակման միջոցին շփոթելու նույնանուն երկերն ու համաբնույթ ստեղծագործությունները: Արդ՝ քննենք մեզ ծանոթ այդօրինակ փաստերից մի քանիսը:

1. «Խ Մելիտոս եպիսկոպոս Անտիոքացի» խորագրով ճառը ձեռագրերում հայտնի է երկու տարբերակով: Գրչագրերի մի խմբում հեղինակ է դիտվում Գրիգոր Նազիանզացին, մյուսում՝ Գրիգոր Նյուսացին: Երբ մերժվում է նազիանզացու հեղինակային պատկանելությունը, բնականաբար Նյուսացու աշխատասիրություն դիտելու վարկածը պնդելու փորձ է արվում: Ձեռագրերում հանդիպող համապատասխան հիշատակագրությունները խմբավորելի են հիմնականում հետևյալ երկու կետերում.

ա) «Ճառս այս ոչ է ասացեալ Աստուածաբանի, այլ Նիւսացի Գրիգորէ և յայտնի նկարագրութեան բանիցն է: Սակայն վասն կատարեալ սիրոյն առ միմեանս և աննախանձ բարուցն եղաւ յայս գիրս»⁴:

բ) «Սուրբ Գրիգոր... ասաց եւ ներբողեան ճառս վասն Մելիտոսի Անտիոքայ պատրիարզին, որ անդ Կոստանդնուպոլսի վախճանեցաւ»⁵:

«Գիրք պատճառացում» նախապես ընդօրինակված Գրիգոր Նյուսացիին այլ ձեռքով փոխվել է Գրիգոր Աստուածաբան⁶: Հայտնի է, որ «Գիրք պատճառացի» նմանօրինակ ուղղումների հեղինակը ինչպես որ Կեղևոսացին է⁷, որը փոփոխություն է կատարել համապատասխան հիմք ընդօրին-

⁴ Ձեռ. № 4765, էջ 58ա, հմմտ. ձեռ. № 5596, էջ 39ա, ձեռ. № 621, էջ 244բ, ձեռ. № 4150, էջ 8բ, Ն. Տաշյան, Ցուցակ..., էջ 228: Պահպանվել է տեղեկությանս նաև թեական տարբերակը. «...բայց ոմանք Նիւսացոյն ասեն, զի նկարագիր ճառիս նորայոցն է նման» (ձեռ. № 1480, էջ 223բ):

⁵ Ձեռ. № 1897, էջ 94բ, հմմտ. ձեռ. № 2615, էջ 7բ—8ա, ձեռ. № 3276, էջ 34բ, ձեռ. № 2909, էջ 105բ, Ն. Տաշյան, Ցուցակ..., էջ 73, «Մայր ցուցակ... ամբողջ էջմիթանի», Քիֆլիզ, 1865, էջ 111:

⁶ Ձեռ. № 1879, էջ 202բ—203ա:

⁷ Խաչատուր Կեղևոսցու գրառումները տե՛ս էջ 3ա, 11ա, 16ա, 42բ, 43բ և այլն:

նակություն հետևություն⁸: Կան ձեռագրեր էլ, որոնցում Նյուսացու հեղինակությունը օժանդակ սկզբնաղբյուրներով մերժելու փորձ է արվում. «Ոմանք ասացին, թէ Նիւսացի Գրիգոր է ասացեալ զճառս զայս, բայց Մոկրատ ցոյց է ի տալ, թէ Աստուածաբան է ասացեալ»⁹: Սույն դիտողության հիմքը Սեղբեստրոսի «Վարքի» հետևյալ դրվագն է. «...եւ Մեղիտոսի եկեալ յԱնտիոքայ ի Կոստանդնուպոլսիս առ Գրիգոր գիտնաւոր աստուածաբան... Մեղիտոս վախճանի և Գլիգոր զգերեզմանական բան ասացեալ ի վերայ Մեղիտոսի և յուղարկեալ զնա ի հանգիստ յԱնտիոք, զնայր և Գրիգորիոս յիւր եկեղեցին»¹⁰: Ի վերջո՝ Գրիգոր Նյուսացու հեղինակությունը մերժելու երաշխիք է նաև այն, որ գրչագրերը «ի Մելիտոս եպիսկոպոս» ճառը ունեն Գրիգոր Նազիանզացու ճառերի շարքում՝ «...զի թէ չէր սորա՝ ի սորա գիրքս ոչ էր եղեալ»¹¹:

Այսպիսով, նման հաղորդումների թիվը թերևս ավելանա, եթե փորձենք հետամուտ լինել ձեռագրական հին ու նոր բոլոր տեղեկություններին: Հասկանալի է, որ դրանք բացառապես հայկական միջավայրի արդյունք են: Բյուզանդական մատենագրության մեջ «Խ Մելիտոս եպիսկոպոս» ճառը հայտնի է իբրև Գրիգոր Նյուսացու գործ և դրա հեղինակային պատկանելության շուրջ որևէ կասկած չկա: Այդ իրողությունը նկատառելու համար Գ. Զարբճանալյանը ծանոթագրում է. «Գրիգորի Նիւսացոյ ընծայուած է ճառս ի յունաց»¹²: Նույն բովանդակությամբ հղում-ծանուցումներ են կատարել Ն. Տաշյանը¹³, Գր. Խալաթյանը¹⁴ և Տեր-Մինասյանը¹⁵ և նորերս՝ բելգիացի հայագետ Գի Լաֆոնտենը¹⁶: Գրիգոր Նյուսացու մատենագրական ժառանգության հրատարակիչները ևս

⁸ Տե՛ս Ն. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Ա, էջ XIII:

⁹ Ձեռ. № 627, էջ 73ա, հմմտ. ձեռ. № 59, էջ 106բ, ձեռ. № 437, էջ 99ա:

¹⁰ «Մոկրատայ Սրբուստիկոսի եկեղեցական պատմութիւն... և Պատմութիւն վարուց արքայ Սեղբեստրոսի եպիսկոպոսին...», Վաղարշապատ, 1897, էջ 497:

¹¹ Ձեռ. № 1897, էջ 94ա, հմմտ. ձեռ. № 5254, էջ 108բ:

¹² Գ. Զարբճանալեան, Մատենագրան հայկական թարգմանութեանց նախնաց, Վենետիկ, 1889, էջ 355:

¹³ Ն. Տաշյան, Ցուցակ..., էջ 1115:

¹⁴ Գ. Խալաթեան, Մովսէս Խորենացի և իւր աղբիւրները (տե՛ս «Աբարատ», 1897, էջ 336, ծան. 3):

¹⁵ Ե. Տեր-Մինասյան, Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Երևան, 1971, էջ 217, ծան. 6:

¹⁶ Տե՛ս «Le Muséon», 1977, № 3—4, էջ 335: Նորայր Բյուզանդացիի հետևում է նշված ճառը Նազիանզացու աշխատություն դիտելու ավանդական եղանակին և նազիանզացի-խորենացի առնչակցությանն անդրադառնալիս օրինակներ է վկայակոչում նաև «Խ Մելիտոս եպիսկոպոս Անտիոքացի» ճառից (տե՛ս «Քննասեր», Բ, Ստորջում, 1887, էջ 60):

նշված ճառի հեղինակային պատկանելությունը կասկածի տակ չեն ունել¹⁷:

Արդ՝ ո՞րն է նշված ճառը Նազիանզացուն վերագրող տեղեկությունների հիմքը, որից կարող էին առաջանալ ու հետագայում «խմբագրվելով» միմյանց նկատմամբ տարբերակ դառնալ վերոբերյալ ձեռագրական հաղորդումները: Միակ ենթադրվող հավանական աղբյուրը, թվում է, Նազիանզացու «Վարքի» ստորև բերվող դրվագն է: Հայտնի է, որ Նազիանզացուն արքեպիսկոպոս ձեռնադրող Կ. Պոլսի 381 թ. ժողովը գումարվեց «... առաջնորդութեամբ սրբոյն Մելիտոսի եպիսկոպոսին Անտիոքայ, որ էր այլ սուրբ և կատարեալ առաքինութեամբ»¹⁸: Միաժամանակ արձանագրված է, որ ժողովը ընթացքի մեջ էր, երբ «Վախճան հասանէր սրբոյն Մելիտոսի անդէն ի Կոստանդինուպօլիս... իսկ սուրբն Գրիգորիոս ի մէջ ժողովոյն բարիոք զարգարեալ վայելչացոյց զօր կատարման նորա, գերեզմանական բանիւք վարդապետութեամբ»¹⁹:

Ինչպես արդեն ասել ենք, հիշյալ ժողովին մասնակցում էր նաև Գրիգոր Նյուսացիին: Այս փաստն էլ առիթ է հղել, որ Նյուսացի և Նազիանզացի Գրիգորները շփոթվեն²⁰:

2. «Առ այնոսիկ, որք ասեն եթէ՝ մեծ է Հայր քան զՈրդի» ճառը հանդիպում է միայն Նազիանզացու գործերը բովանդակող ձեռագրերում և գրեթե միշտ օժտված է հեղինակային պատկանելությունը հավաստող կամ ժխտող կից հիշատակագրությամբ: Այդ կարգի հաղորդումները բավական շատ են և խմբավորելի են հետևյալ շորս կետերում.

ա) «Թւի նրաացուն է բանս»²¹: բ) «Նրաացո է նա (իմա՝ նշված ճառը—Կ. Մ.) և ի միջոցի ասա կարգեալ է՝ վասն զմի աւրինակ ունելո

¹⁷ Տե՛ս «Patrologia Graeca», t. 44—46. Ե՛ւ Մելիտոս եպիսկոպոս Անտիոքացի ճառի բնագիրը տե՛ս PG, t. 46, էջ 852—864:

¹⁸ «Վարք և վկայարանութիւնք», էջ 314:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ «Գիրք պատճառացում» կատարված ուղղումը անմիջական աղբյուր ունի Նազիանզացու «Վարքի» վկայված դրվագի հետ: Ահա այդ հատվածը. «Վասն որոյ առին սուրբ հարբն հանդերձ թագաորան սուշ անմիթիար և ապա հարկ արարեալ հարբն և թագաորն Գրիգորի Աստուածարանին բանալ զչնորհալից բերանն և խառել բանս զովութեան վասն ննչեցելոյն» (ձեռ. № 1879, էջ 202բ—203ա): Ճառի խորագրում, ասվեց, նախապես ունեցել ենք «Գրիգորի Նրաացայ»:

²¹ Ձեռ. № 3284, էջ 27ա, հմմտ. 2. Տաշյան, Ցուցակ..., էջ 763, Ն. Պողոսյան, Մայր ցուցակ..., Գ, էջ 250, հատ. Գ, էջ 128: Տեղեկության տարբերակում ասված է. «Նրաացոյն ասացեալ է ճառս, և Աստուածարան եղ յիւր գիրքս՝ առեալ ի նմանէ» (Ն. Պողոսյան, Մայր ցուցակ..., Բ, էջ 388, հմմտ. ձեռ. № 5596, էջ 39ա, ձեռ. № 4765, էջ 58ա, ձեռ. № 4150, էջ 8բ):

մտացն»²²: գ) «Յունական իմաստունքն ոչ Աստուածարանի ասացեալ զճառս զայս, այլ Նրիսացոյ Գրիգորի և նման իսկ է նորին բանիցն յարմարութեան, զոր իրաւացի վարկանիմք՝ զսա առեալ Աստուածարան Գրիգորի շարագասէ ի կարգս ճառից իրոց»²³: դ) «Աստուածարանի ասացուք, զի այլ ուրեք ոչ գտանեմք զայլոց ասացեալ ճառ յայլում գիրս եղեալ»²⁴:

Նշված կետերից երեքում փաստորեն հաստատվում է այն միտքը, որ խնդրո առարկա ճառը հաստատապես Գրիգոր Նյուսացունն է: Չորրորդ կետում Նազիանզացու հեղինակությունը հաստատելու փորձը մրկում է թեական, որովհետև, ինչպես նախորդ ճառի դեպքում, այս անգամ էլ ունենք նույն բացատրությունը, թե՛ «Վասն կատարեալ սիրո և աննախանձ բարուցն, զոր ունէին առ միմեանս, եղան ի գիրս սորա»²⁵: Ի վերջո՝ նկատելու է մի իրողություն ևս. նշված բոլոր հեղինակային վերագրումներն ու պատճառաբանելու բանասիրական փորձերը հայկական միջավայրի արդյունք են: Բյուզանդագիտական քննություններում և համապատասխան հրատարակություններում «Առ այնոսիկ, որք ասեն էթէ՝ մեծ է Հայր քան զՈրդի» ճառը ծանոթ է իբրև Գրիգոր Նյուսացու աշխատություն²⁶:

Այսպիսով, այս և նախորդ ճառերը Գրիգոր Նյուսացու հեղինակած գործերից են, բայց միջնադարյան բանասիրական զբաղումներում զրբանք Նազիանզացուն վերագրելու փորձեր են արվել: Ձեռագրերում կան նաև հակառակ իրողության օրինակներ, երբ Նազիանզացու այս կամ այն ճառը ընդօրինակվել է Գրիգոր Նյուսացու անվամբ: Այս դեպքում քացակալում են համապատասխան հիշատակագրություններն ու հիմնավորելու փորձերը: Այսպես, Նազիանզացու «Խօսք ի Նոր կիրա-

²² Ձեռ. № 5254, էջ 141ա, հմմտ. ձեռ. № 5602, էջ 172բ, ձեռ. № 100, էջ 57ա, ձեռ. № 1466, էջ 82ա—բ, ձեռ. № 1480, էջ 179բ, ձեռ. № 4132, էջ 135ա, ձեռ. № 1931, էջ 220ա, ձեռ. № 58, էջ 239բ:

²³ Ձեռ. № 1480, էջ 178բ, հմմտ. ձեռ. № 5602, էջ 169բ, ձեռ. № 1931, էջ 218բ, ձեռ. № 58, էջ 237ա, ձեռ. № 100, էջ 53բ, ձեռ. № 1879, էջ 186բ, ձեռ. № 1466, էջ 63ա, ձեռ. № 4132, էջ 133բ, 2. Տաշյան, Ցուցակ..., էջ 226:

²⁴ 2. Տաշյան, Ցուցակ..., էջ 73, հմմտ. «...զոր օրինակ եղեալ է «Առ որս գիրքէ» այն ճառ, որ ասէին թէ՛ Հայր մեծ է քան զՈրդի, նայն Գրիգորի ասացեալ ստուգն այս է, որ Աստուածարանն է ասացեալ զճառս, զոր և Սոկրատն այլ կու ասէ», (2. Տաշյան, Ցուցակ, էջ 228): Այս կետի տակ պիտի արձանագրել նաև այն զրբագրերը, որքանում նշված ճառը Նազիանզացու աշխատասիրություն է դիտվում՝ առանց օժանդակ պատճառաբանության (օրինակ տե՛ս ձեռ. № 1466, էջ 61բ):

²⁵ Ձեռ. № 5254, էջ 109ա:
²⁶ Տե՛ս PG, t. 46, էջ 553—576, հմմտ. «Le Muséon», t. 90, 1977, էջ 334:

կէն...»²⁷ ճառը Մաշտոցի անվան Մատենադարանի որոշ ձեռագրերում հայտնի է Գրիգոր Նյուսացու անվամբ²⁸։

№ 8191 գրչագրում Գրիգոր Նյուսացու անվամբ է հայտնի Նազիանզացու «Առ որս» գրքի առաջին ճառը՝ «Գրիգորի եպիսկոպոսի նիւսացոյ՝ Առ որս»²⁹։ Վերագրման սույն փաստը կատարված պիտի լիներ մինչև VII—VIII դարերը, որովհետև Ստեփանոս Սյունեցիին այն ընդունում է որպես Գրիգոր Նյուսացու գործ և բառացի վկայակոչություններ է կատարում իր մի թղթում³⁰։ Հեղինակային պատկանելություն ցուցող Սյունեցու խորագիր-հղումները երկու բնույթի են. ա) «Նի Գրիգոր նիւսայ առ Ենօմիոս...»³¹, բ) «Նի Գրիգոր նիւսայ յերկրորդ գիրսն, որ ընդդէմ Ենօմիոսի»³²։ Երկրորդ վկայակոչության «յերկրորդ գիրսն» արտահայտությունը «Առ որս» ժողովածուին պիտի վերապահել, որովհետև հայ իրականության մեջ ընդունված մատենագիտական տեղեկանքի համաձայն «Քրիստոս ծնեալը» առաջին գիրքն է, «Առ որսը»՝ երկրորդը։ Իսկ դա նշանակում է, որ «Առ որս» ճառաշարքը ամբողջությամբ գիտվում է Գրիգոր Նյուսացու աշխատասիրություն³³։

Ի վերջո, № 1981 գրչագրում օտար մի ձեռք առաջարկում է (լուսանցքում) «Ի ժողովողն» ճառը ևս ընդունել որպես Գրիգոր Նյուսացու աշխատություն³⁴։

²⁷ Ձեռ. № 1500, էջ 741ա—742բ, բնագիրը տնս՝ PG, t. 36, էջ 608—621։

²⁸ Ձեռ. № 4381, էջ 342, հմմտ. ձեռ. № 866, էջ 182ա։ Վերջին ձեռագրում ունենք «նորում կիրակիի նաւակաւեաց տեան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» խորագիրը (տե՛ս էջ 182ա)։ Տարբերությունը խորագրից այն կողմ չի անցնում։ Հետագայում Նազիանզացու հեղինակությունը հաստատող միջամտություն է կատարվել՝ ավելացվել է նրա անունը։

²⁹ Ձեռ. № 8191, էջ 213ա—բ։ Եղած ընդօրինակությունը ընդարձակ հատված է ճառից։

³⁰ Ձեռ. № 576, էջ 149բ—161ա՝ «Նաւաք Ստեփանոսի Սինեաց եպիսկոպոսի և իմաստասիրի պատասխան թղթոյն Գերմանոսի պատրիարքին Կոստանդնուպոլսի»։ Բնագիրը հմմտ. «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 373—395։

³¹ Ձեռ. № 576, էջ 154ա, նաև էջ 121ա, հմմտ. ձեռ. № 8194, էջ 148ա։

³² Ձեռ. № 576, էջ 153բ, հմմտ. ձեռ. № 8194, էջ 147ա, ձեռ. № 502, էջ 120բ։

³³ Որոշ ընդօրինակություններում «յերկրորդ գիրսն» կապակցության դիմաց ունենք «յերրորդ ցառին» (ձեռ. № 502, էջ 102ա, էջ 118բ, հմմտ. ձեռ. № 8194, էջ 143ա), որը հակված ենք գիտելու նախորդ արտահայտության գրչական վրիպում (հնարավոր է նաև՝ ուղղում), որովհետև մեզ հայտնի բոլոր ընդօրինակություններում այն համապատասխան գրքի առաջին ցառն է, ուստի և երրորդ ցառ կոչելու փորձերը մնում են շարժարացված։

³⁴ Ձեռ. № 1981, էջ 200բ։

Այսքանով ավարտվում է Նազիանզացի-Նյուսացի երկասիրությունների երկուստեք փոխանցումների շարքը։

Համաբնույթ անցումներ, հեղինակային վերագրման փորձեր կան նաև Նազիանզացու և Կեսարացու գրական գործերի շրջանակներում։ Ինչպես նկատել է Հ. Անասյանը, «Գրիգոր Նազիանզացու «Առ Ենօմիոսի» ճառը... նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի № 102 ձեռագրում կրում է «Նորին Բասիլիոս Կեսարացի» խորագիրը»³⁵։

Բարսեղ Կեսարացու երկը Նազիանզացուն վերագրելու մեզ ծանոթ միակ տեղեկությունը Հովհաննես Երզնկացու հետևյալ հաղորդումն է. «Նոյնպէս և սուրբ Աստուածաբան Հնդդէմ Ապողինարի, որ մի բնութիւն ասէ Քրիստոսի...»³⁶։ Հովհաննես Երզնկացին այլևայլ առիթներով անդրադառնում է հայրաբանական գրականության նշանավոր դեմքերի գործերին, այդ թվում և քաղտմներ է կատարում Նազիանզացու և Կեսարացու ճառերից։ Հազիվ թե նա չիմանար, որ «Հնդդէմ Ապողինարի» հեղինակը Բարսեղ Կեսարացին է³⁷։ Չի բացառվում ընդօրինակման միջոցին հիմք ձեռագրի Կեսարացի ընթերցումը՝ Նազիանզացի փոխելու հնարավորությունը։ Նման միջամտության դեպքեր, ինչպես տեսանք, այլուր ևս պատահում են։

«Երեք մեծ կապաղովկացիների» հեղինակային պատկանելության շփոթ պարունակող գործերի ցանկը թերևս չի սահմանափակվում վերը նշված օրինակներով։ Կարելի է ակնկալել համաբնույթ նորանուն վկայություններ։ Որքան էլ կարևոր դիտվեն շփոթվող հեղինակների անվանական նույնությունն ու գործունեության համանման ուղորտները, հայոց միջավայրում հեղինակություններ լինելու և միաժամանակ թարգմանվելու պարագան, այդուամենայնիվ համոզիչ է Դավիթ Քորայրեցու այն պնդումը, թե նմանօրինակ հեղինակային փոխանցումները արդյունք են «վասն մի արինակ մտացն»³⁸։ Սույն մտքին համահնչուն է Գրիգոր Աբասյանի պատճառաբանումը. «...վասն կատարեալ սիրոյն առ միմեանս և աննախանձ բարուցն»³⁹։

³⁵ Հ. Ա. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Բ, Երևան, 1976, էջ 1388։

³⁶ Ձեռ. № 2173, էջ 123ա։

³⁷ Եղված աշխատանքը ձեռագրերում և բանասիրական գրականության մեջ հայտնի է «Հնդդէմ Ապողինարի» կամ «Վիճարանութիւն ընդ Ապողինարի» տարբերակներով («Տրատարակությունը տե՛ս «Կնիք հաւատոյ», էջմիածին, 1974, էջ 84—98)։

³⁸ Ձեռ. № 5602, էջ 8բ։

³⁹ Ձեռ. № 1879, էջ 202բ—203ա։

Բուրբուրովին այլ են նազիանզացուն վերագրվող ճառերի բնույթն ու վերագրման պատճառը: Նախ անդրադառնանք նազիանզացու անվամբ հայտնի կեղծ գրությունների խնդրին: Հայագիտության մեջ վաղուց նկատված է, որ Գրիգոր նազիանզացուն վերագրվող կանոնախումբը կեղծ է: Հ. Տաշյանը այդ կանոնները կոչեց «կեղծ». «Երանելոյն Գրիգորի Աստուածաբանի նաձիանձու եպիսկոպոսին կեղծ տիտղոսը կրող կանոններու մէջ կըսուի»⁴⁰: Հայագետի մեկ այլ բնորոշման մէջ կարգում ենք. «Վերջապէս ուրիշ կեղծ կանոնադրութեան մը մէջ ալ՝ որ Սահմանք կանոնադրութեան երանելոյն Գրիգորի Աստուածաբանի նաձիանձու եպիսկոպոսի վերնագիրը կը գրէ...»⁴¹: Հ. Տաշյանի կարծիքը հաստատող համապատասխան օրինակներ բերելուց հետո Վ. Հակոբյանը, այնուամենայնիվ, գտնում է, որ «...կեղծողը այդ բանը կատարել է բավական նուրբ կերպով, կամ էլ Գրիգոր Աստուածաբանի առանձին գրքավածքներից նա քաղվածաբար այնպես է օգտվել, որ առաջին դեմքով գրելու ձևը պահպան է»⁴²:

Քաղվածաբար օգտվելու եղանակով բնագիր ստեղծելու լավագույն օրինակ է «Հարցումն Բարսեղի և սուրբ Գրիգորի Աստուածաբանին» խորագիրը կրող երկն իր զույգ տարբերակներով, որը միջնադարյան գրականության մեջ հայտնի է նաև Հարցում կարճառոտ անվամբ⁴³: Սույն

⁴⁰ Յ. Տաշյան, Վարդապետութիւն առաքելոց..., Վիեննա, 1896, էջ 72: Կանոնների կեղծության մասին կարող է վկայել նաև հեղինակային պատկանելության երկակի վիճակ ներկայացնող սույն խորագիր-հարցումը. «Կանոնն Բարսեղի եպիսկոպոսի Կեսարու. ՄԼ. Գրիգորի սասցեալ» (ձեռ. № 732, էջ 37ա—41ա):

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 149:

⁴² «Կանոնագիրք հայոց», Բ, աշխատասիրությամբ Վազգեն Հակոբյանի, Երևան, 1971, էջ LXXII: Ուշագրավ է հետազոտողի այն դիտողությունը, թե դարերի ընթացքում «...օգտագործել են նաև կեղծ կանոնախմբերը և գրությունները՝ առանց կասկածելու գրանց վավերականության վրա» (նույն տեղում, էջ CXVII): Նազիանզացուն վերագրվող կանոնները տե՛ս նույն տեղում, էջ 181—199:

Ինչ վերաբերում է «Նազիանզեան հաստատեցելոց Պատարագների» հեղինակային պատկանելության խնդրին, ապա Հ. Գաբրիելյանը գտնում է, որ «սուտ անունները թօթափելով յայտնի կը նշմարուի թէ հոն մէկ հոգի շնչած, մէկ գրիչ քալած է» (Հ. Գաբրիելյան, Սրբազան Պատարագամատուցք Հայոց», Վիեննա, 1897, էջ 219): Հետազոտողը գտնում է, որ «Գրիգոր նազիանզացի է հեղինակը» (նույն տեղում):

⁴³ Հարցումը միջնադարի ամենատարածված գրական ժանրերից էր: Հարց ու պատասխանի եղանակով քննվում-բացահայտվում էին ամենաբազմազան ու վիճելի դավանաբանական խնդիրները, երբեմն նույնիսկ տիեզերքի առեղծվածի հետ կապված այլև-լայլ հարցեր: Պարզվում է, որ սուօրյա գործածության անհրաժեշտության թելադրանքով

Հարցումի հեղինակային պատկանելության շուրջ ունենք երկու տարբեր կարծիքներ: Իրանցից մեկը «Գիրք պատճառացում» առկա հետևյալ գնահատությունն է. «Այսպիսի հարցուածքս և պատասխանիքս արանցն աստուածզգեստից ոչ հակառակ են, եթէ իմասցուր խոհեմաբար: Սակայն ոչ անգիտութեամբ Հարցումն, քանզի կատարեալք յիմաստս երկոքեան և հաւասարը միմեանց և խնդիր ի մէջ առնուն ապագայից ժամանակաց և լուծումն տարակուսանաց տգիտաց»⁴⁴: Դատելով սույն տեղեկանքի և առհասարակ մատենագիտական այդ շարքի այլուր պահպանված ամբողջությունից, պիտի ասել, որ հաղորդմանս հեղինակը Դավիթ Քորայրեցին է: Սույն վկայությունից հետևում է, թե խնդրո առարկա Հարցումի հեղինակային պատկանելության շուրջ կասկած չեն ունեցել «Գիրք պատճառացի» կազմող Գրիգոր Աբասյանը, ինչպես նաև Դավիթ

Էկեղեցու նշանավոր հայրերի համապատասխան գործերից Հարցումներ էին կազմվում: Երբեմն էլ այս կամ այն գործերի հարց ու պատասխան նկատարող դավագետներ առանձնացվում էին, իհարկե, ոչ առանց միջամտության: Հայ իրականության մեջ այդպես են վարվել նաև Նազիանզացու: «Առ որս» գրքի համապատասխան ճառերի հետ (տե՛ս ձեռ. № 729, էջ 168ա—215բ):

Դատելով առկա բնագրերից՝ հարցումի ժանրը բավական տարածված է եղել նաև հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ: Այսպես, օրինակ, ունենք՝ «Հարցումն Արևանու թագաւորի և պատասխանի Եղնկայ վարդապետի Կողբացույ (ձեռ. № 3710, էջ 379ա—381բ, ձեռ. № 497, էջ 474ա—477ա), «Հարցումն Աշոտոյ Սմբատայ թագաւորի և պատասխանի Եղնկայ Հայոց վարդապետի» (ձեռ. № 6708, էջ 130ա—133բ), «Կոմիտասի Հայոց կաթողիկոսի և Պիոսի... պատրիարքի՝ Հարցաքննութիւն և վիճարանութիւն» (ձեռ. № 83, էջ 359ա—367բ), «Հարցմունք դանազան՝ արարեալ Վանական վարդապետի և պատասխանի բարառնարար» (ձեռ. № 45, էջ 106ա—115ա), «Հարցումն սուրբ վարդապետն Դավիթ մականուն Ալալա որդի» (ձեռ. № 5607, էջ 173ա—192բ), «Տեսնն Ենթախի արքեպիսկոպոսի Տարսնի Կիլիկեցույ... Հարցումն պատրիարքին և պատասխանի սրբոյն Ենթախի» (ձեռ. № 732, էջ 315ա—324ա) և այլն: Կան նաև քաղվածքով առանձին Հարցումներ: Այսպես, օրինակ՝ «Հարցմունք և պատասխանիք Հայոց վարդապետաց ընդդէմ երկաբնակաց» (ձեռ. № 1556, էջ 198ա—210բ), «Հարցմունք և պատասխանիք ի գրոց սրբոց» (ձեռ. № 1495, էջ 85ա—87ա), «Հարցումն» (ձեռ. № 7442, էջ 511ա—512բ, 513ա—բ, 544ա—բ, ձեռ. № 8076, էջ 226ա—բ) և այլն:

Հրատարակված Հարցումներից մեկ ծանոթ են՝ «Շիրիշի վարդապետի հարցմունք և պատասխանիք ի Գիրս ծննդոց», հրատ. Ն. Ակիմեան, Վիեննա, 1928, ինչպես նաև «Կանոն սրբոյն Գրիգորի Պարթևի, դարձեալ հարցումն և պատասխանիք» բնագիրը (Վ. Խաչիկյան, Գրիգոր Պարթևին վերագրված «Հարցումը» որպես հայ մատենագրության նորախորհրդ. տե՛ս «Բանբեր Մատենագրանի», № 7, Երևան, 1964, էջ 315—328):

⁴⁴ Ձեռ. № 1879, էջ 256ա, հմմտ. ձեռ. № 4150, էջ 76ա: Պատճառի խորագիրը հետևյալն է. «Պատճառն ինն ու տասն ճառին՝ ի հարցուած Բարսեղի առ Աստուածաբան» (ձեռ. № 1879, էջ 256ա):

Քորայրեցին և Մխիթար Գոշը, ապա և նշված մատենագիտական աշխատանքում շտկում-փոփոխություն կատարող հայատուր Կեչառեցին:

Երկրորդ տեղեկությունը հետևյալն է. «...զճառս այս ալլոց ոմանց փառամուրաց է՝ հարցումն և պատասխանի, և ոչ Բարսղի սրբոյ և Աստուածաբանի և սակս ընդունելութեան սոցա անուամբ են վերագրեալ»⁴⁵: «Սակս ընդունելութեան» թելադրանքով կատարված վերագրումներն առանձնապես բնորոշ են արևելյան գրականությունը (օրինակ՝ հայամին են վերագրվել հարյուրավոր բառյակներ)⁴⁶:

Հայագիտական գրականության մեջ վերոհիշյալ Հարցումի հեղինակային պատկանելության շուրջ եղած միակ գիտողությունը պատկանում է Հ. Անասյանին: Բնավ շանդրագառնալով մատենագրական նշված տեղեկանքներին, Հ. Անասյանը «Տեսութիւն յազգաս հաւատոյ» աշխատության առիթով նկատում է. «Սույն գրվածքի հետ պետք չէ շփոթել «Հարցմունք սրբոյն Բարսղի Կեսարացայ առ սուրբն Գրիգոր» խորագրով մի ուրիշ բնագիր, որը բոլորովին տարբեր է սրանից»⁴⁷: Այնուհետև, Բարսեղ Կեսարացուն վերագրվող գործերի մասին խոսելիս, Հ. Անասյանը այդ շարքն է դասում «Գրիգորիսի և Բարսղի հարցմունք անունը կրող անվավեր գրվածքը»⁴⁸:

Ինչպես կտեսնենք ստորև, Հ. Անասյանի հիշատակած սույն երկու Հարցումները իրականում մեզ հետաքրքրող նույն բնագրի տարբեր խրմ-

⁴⁵ Զեռ. № 2549, էջ 183ր: Սույն տեղեկությունը վերաբերում է «Տեսութիւն յազգաս հաւատոյ...» բնագրին և ժամանակակից է ընդօրինակությանը (ԺԳ դ.): Սակայն նշված շարքի ոչ բոլոր ձեռագրերում է հանդիպում այն: Այդ իրողությունն էլ ինքին նշանակում է, որ «Տեսության» խորագրի տակ եղածը նույնպես ենթարկվել է փոփոխությունների, հեղինակային վերագրումների: Սակայն, ինչպես կպարզվի հետագա քննությանը, «Տեսության» նախնական բնագիրն է այն հիմքը, որի շուրջ ձևավորվել են հետագա բոլոր խմբագրությունները:

⁴⁶ Այդ իրողությունը խորթ չէ նաև հայ ինքնուրույն (ոչ թարգմանական) մատենագրության համար: Մ. Արեղյանի պնդմամբ՝ «Առհակի կանոնները վերագրվել են օ. Գրիգորին, դրանց ավելի կարևորություն տալու համար (Մ: Արեղյան, Երկեր, Գ, Երևան, 1968, էջ 136): Ընդունելության նույն պատճառով Գրիգոր Պարթևին են վերագրվել «Յանախապատում ճառք» և «Հարցումն և պատասխանիք» աշխատությունները, որոնց հեղինակը, ինչպես ընդունված է կարծել, Մեսրոպ Մաշտոցն է: Այդ մասին տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Եզվ. աշխ., էջ 301—330, Ա. Ն. Մրապյան, «Յանախապատում» ճառերի հեղինակի հարցը, տե՛ս «Տեղեկագիր», 1962, № 5, էջ 25—38:

⁴⁷ Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Բ, էջ 1356:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 1388:

բարություններն են, թեև ունեն գրեթե անհամադրելի, նմանության եզրեր շունեցող բազմաթիվ հատվածներ: Ընդհանուրը, առավելապես նյութի, հարցադրումների, արծարծվող խնդիրների առընթերությունն է, քան շարադրանքի մերձավորությունը, թեև այդպիսի օրինակներ ևս գտնվեցին: Եթե ամփոփենք հեղինակային պատկանելության խնդիրը, ապա ստացվում է, որ անվավեր դիտված գրվածքի վավերականությունն առաջին խորագրի տակ ամենևին կասկածելի չէ: Սակայն իրողությունը այն է, որ նշված Հարցումը դավանաբանական որոշակի նկատառումով հայկական միջավայրում ստեղծված բնագիր է: Ինչպես կտեսնենք, այդ նպատակով օգտագործվել են նաղիանդացու և Կեսարացու նույնաբանությամբ մի գործի առանձին դրվագներ: Ութ տասնյակից ավելի ընդօրինակություններով հայտնի այդ բնագրի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ առկա ձեռագրերը հնարավոր խմբավորման են ենթարկվում երեք հիմնական խմբագրությունների շուրջ: Համադրական քննության այդ միջոցը հնարավորություն է ընձեռում պարզելու Հարցումի խմբագրությունների առնչակցությունները, ձեռագրական խմբերի փոխադարձ կապը, հիմք բնագիր տանող հավանական ուղիները և այլն:

1. «Հարցումն Բարսեղի և սուրբ Գրիգոր Աստուածաբանին» խորագրով հայտնի բնագրի ձեռագրերը բաժանված են երեք խմբի.

ա) Ամբողջական կամ ընդամենի խմբագրություն (ձեռ. № 527, էջ 90—95բ, ձեռ. № 613, էջ 92բ—97բ, ձեռ. № 3206, էջ 171ա—176բ՝ խորագրերը փոխվում է՝ «Վարդապետութիւն սրբայն Բարսեղի և Գրիգորի»:

բ) Թերի կամ համառոտ խմբագրություն, որը սկսվում է ընդարձակի «քանի՞» եկաց Ադամ ի դրախտին» հարցումով (ձեռ. № 527, էջ 90բ): Սույն ենթախմբի ընդօրինակությունների նյութը միօրինակ է, խորագրերը՝ մասամբ տարբեր. «Հարցմունք» (ձեռ. № 9244, էջ 74ա—76ա, ձեռ. № 8076, էջ 224բ—225բ), «Հարցմունք Բարսեղի Կեսարացայն ընդ սրբայն Գրիգորի Նիսացայ եղբորն իրում» (ձեռ. № 4288, էջ 219ա—236ա, ձեռ. № 1127, էջ 117ա—125բ), «Հարցումն Բարսղի և պատասխանիք Գրիգորի Աստուածաբանի» (ձեռ. 6708, էջ 251ա—257բ, ձեռ. № 6476, էջ 285ա—բ):

գ) Թերի կամ համառոտ խմբագրություն, որն սկսվում է ընդարձակ խմբագրության «յորոյ վերայ հաստատեալ է յերկիր» հարցումով (ձեռ. № 527, էջ 93բ): Այս ենթախմբի հիմնական գրչագիրն է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 527 ձեռագիրը (էջ 96բ—97ա, մի հատված էլ տե՛ս ձեռ. № 3206, էջ 122բ): Ստացվում է այնպես, որ միևնույն բնագրի երկու խմբագրություններն ունենք նույն ձեռագրում՝ կողք-կողքի: «Հար-

ցումն եւ պատասխանի» խորագրի տակ № 8507 գրչագրում ընդօրինակված բնագիրը (էջ 97բ—100բ) ևս նույն շարքից է, սակայն այնքան օտարացված ու հեռացված, որ նույնական են մնացել մի քանի հատվածներ միայն: Նմանօրինակ բնագիր է նաև № 3506 գրչագրի պարունակությունը «Հարցմունք և պատասխանիք ի գրոց սրբոց» խորագրի տակ (էջ 23բ—28բ): Ամբողջության մեջ տեքստի հետագա պատումավորումը ակնհայտ է:

2. «Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի և Բարսղի ասացեալ» (ձեռ. № 2168, էջ 133ա—138ա, ձեռ. № 639, էջ 174բ—178բ, ձեռ. № 596, էջ 181ա—188բ, ձեռ. № 6608, էջ 159ա—164բ, ձեռ. № 697, էջ 102ա—114ա, ձեռ. № 3237, էջ 135բ—141ա, ձեռ. № 8261, էջ 222ա—229ա, ձեռ. № 2245, էջ 238բ—241ա, և այլն) խորագրով բնագիրը հանդիպում է ամենատարբեր վերտառության տակ, թեև բուն նյութը հիմնական մասով նույնական է:

ա) «Հարցումն սրբոյն Բարսղի և Գրիգորի և վարդապետութիւն» (ձեռ. № 706, էջ 10ա—14բ): Գրչագիրս վերջից թերի է, ավարտը՝ «Լուս Դավթի, որ ասէ՛ յառաջ քան զարուսեակ ծնայ զշեղ» Գրիգորի պատասխանն է (հմմտ. ձեռ. № 2168, էջ 137ա, ձեռ. № 2245, էջ 240բ):

բ) «Հարցմունք և վարդապետութիւն Բարսղին և Գրիգորին» (ձեռ. № 715, էջ 45բ—51բ): Վերջից թերի է, ավարտը՝ «Եւ ապա ծագէ ի վերայ տիեզերաց» (հմմտ. ձեռ. № 2168, էջ 135բ):

գ) «Հարցումն Բարսեղայ առ սուրբն Գրիգոր» (ձեռ. № 1649, էջ 396ա—400բ, ձեռ. № 2004, էջ 55ա—60ա, ձեռ. № 614, էջ 193ա—195ա, ձեռ. № 2191, էջ 143ա—145բ, ձեռ. № 7993, էջ 155ա—156բ, ձեռ. № 8461, էջ 42ա—43բ, ձեռ. № 3246, էջ 54բ—38բ, ձեռ. № 3406, էջ 96ա—101բ, ձեռ. № 8565, էջ 19ա—23բ, ձեռ. № 7102, էջ 221ա—223բ): Այս շարքին բնորոշ է մի իրողություն. Գրիգոր անվան կողքին Նազիանզացի (Աստվածաբան) կոչումի բացակայությամբ սույն բնագիրը Գրիգոր Լուսավորչին վերագրելու հակում է նկատվում (թեև ոմենք նաև այդպիսի ձեռագրախումբ): Այդ է հուշում սույն հիշատակարանը. «Քրիստոս Աստուած բարեխօսութեամբ սրբոյն Բարսղի յայրապետին և Գրիգոր մերոյ Լուսավորչին ողորմեայ...» (ձեռ. № 7102, էջ 223բ):

դ) «Հարցումն սրբոյն Բարսղի եւ պատասխանի սրբոյն Գրիգորի Աստուածաբանի» (ձեռ. № 728, էջ 23ա—28բ, ձեռ. № 6617, էջ 247բ—251ա, ձեռ. № 9322, էջ 98ա—110բ, ձեռ. № 2566, էջ 150բ—157ա):

ե) «Բարսեղի [Ե] Գրիգորի Հարցմունք է» (ձեռ. № 3680, էջ 177բ—186ա):

զ) «Հարցմունք Բարսղի Կեսարացոյն և սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսավորչին» (ձեռ. № 3081, էջ 255ա—258ա, ձեռ. № 834, էջ 123ա—130ա, ձեռ. № 588, էջ 307ա—312ա, ձեռ. № 3422, էջ 242ա—250բ, ձեռ. № 3177, էջ 64ա—67բ, ձեռ. № 8398, էջ 1ա—32բ, Երուսաղեմի ձեռ. № 1455, էջ 104բ—108բ):

է) «Սրբոյն Բարսեղի Կեսարացոյ հարցմունք սրբոյն Գրիգորի՝ եղբորն իւրոյ» (ձեռ. № 7697, էջ 1ա—14ա, ձեռ. № 7295, էջ 100ա—104ա, ձեռ. № 7276, էջ 237ա—241ա, ձեռ. № 737, էջ 37ա—39ա, ձեռ. № 6643, էջ 217բ—220բ, ձեռ. № 3413, էջ 4ա—12բ, ձեռ. № 8398, էջ 33ա—41բ, ձեռ. № 10310, էջ 1ա—8բ, ձեռ. № 9416, էջ 7ա—17բ):

ը) «Հարցմունք Բարսեղի» (ձեռ. № 892, էջ 225ա—230բ):

թ) «Հարցումն պիտանի հոգեկիր վարդապետին ասացեալ» (ձեռ. № 9474, էջ 12ա—17ա, ձեռ. № 6146, էջ 18բ—24ա): Ի տարբերություն այս շարքի մյուս խմբագրությունների, № 9474 և համեմատվող գրչագրերում հարցերը և պատասխանները խտացված են (երկու-երեք հարցը մեկի վերածված) և ընդհանուր բնագիրը որոշակի նպատակով համառոտված տարբերակ է ներկայացնում (խորագրի հարցումն պիտանի բնորոշումը ևս գործնական կիրառություն է մատնացուցում):

ժ) Անխորագիր (ձեռ. № 2251, էջ 157բ—158ա): Սույն ընդօրինակությունը ևս համառոտված տարբերակ է:

3. «Հարցմունք Գրիգորի Աստուածաբանի եւ սրբոյն Բարսեղի, Բանգի Գրիգոր զՀայք հաստատէր եւ Բարսեղ՝ զՀռոմս» (ձեռ. № 487, էջ 94ա—96բ):

Վերոբերյալ ձեռագրախմբերի պարունակած մատենագիտական նյութի բնությունը այստեղ մեր նպատակից դուրս է: Ինչ վերաբերում է երեք խմբագրություն ներկայացնող բնագրերին, ապա դրանցում առկա միջամտությունների մասին կարելի է պատկերացում կազմել նույնիսկ խորագրերի փոփոխությունների օրինակով: «Վարդապետութիւնը» հայտնի է տասը վերտառությամբ, բնականաբար պիտի ենթադրել, որ բուն բնագիրը ևս անմասն չի մնացել տասնապատիկ փոխվելու, նոր կրանգ ստանալու վտանգից: Արդյունքը եղել է այն, որ հիմք օրինակի հենքի վրա կողք-կողքի գոյացել են երեք խմբագրություններ: Բայց որ իրականում դրանք նույն բնագիրն են, երևում է սույն համագրությունից.

Բարսեղ—Վաչագան—Վաչագան հայ
 Բարսեղ—Վաչագան—Վաչագան հայ
 Բարսեղ—Վաչագան—Վաչագան հայ
 Բարսեղ—Վաչագան—Վաչագան հայ

Վաչագան—Վաչագան—Վաչագան հայ

Վաչագան—Վաչագան—Վաչագան հայ

Վաչագան—Վաչագան—Վաչագան հայ
 Վաչագան—Վաչագան—Վաչագան հայ
 Վաչագան—Վաչագան—Վաչագան հայ
 Վաչագան—Վաչագան—Վաչագան հայ

Վաչագան—Վաչագան—Վաչագան հայ
 Վաչագան—Վաչագան—Վաչագան հայ
 Վաչագան—Վաչագան—Վաչագան հայ
 Վաչագան—Վաչագան—Վաչագան հայ

Վաչագան—Վաչագան—Վաչագան հայ
 Վաչագան—Վաչագան—Վաչագան հայ
 Վաչագան—Վաչագան—Վաչագան հայ
 Վաչագան—Վաչագան—Վաչագան հայ

Վաչագան—Վաչագան—Վաչագան հայ
 Վաչագան—Վաչագան—Վաչագան հայ
 Վաչագան—Վաչագան—Վաչագան հայ
 Վաչագան—Վաչագան—Վաչագան հայ

Վաչագան—Վաչագան—Վաչագան հայ
 Վաչագան—Վաչագան—Վաչագան հայ
 Վաչագան—Վաչագան—Վաչագան հայ
 Վաչագան—Վաչագան—Վաչագան հայ

Վկայակոչված հատված-համադրություններով չեն ավարտվում նույնական կամ նման նկարագրությունները: Այդպիսի նոր օրինակներ ևս հնարավոր է ի ցույց հանել: Սակայն էականը այս դեպքում ընդհանուր միավոր-օրինակների քանակը չէ, այլ նյութի նույնությունը: Այդ իմաստով առաջին հայացքից անհամադրելի թվացող նշված բնագրերում ընդհանրականը հոգևոր-դավանաբանական, տիեզերագիտական-աստվածաբանական և մարդ-արարիչ ոլորտում արծարծվող ամենաբազմազան խնդիրների նույնությունն է: Նկատելի խախտվածությունը ասելիքի հերթագայության անհետևողականության մեջ է: Մի բնագրի սկզբնամասում ներկայացվող հարցադրումը երկրորդի միջնամասը կամ ավարտն է ամփոփում: Կամ ասենք՝ այս կամ այն կարճառոտ բնորոշումը այլուր ընդարձակ նկարագրության տեսքով է մատուցվում, մի դեպքում առկա հարցադրումը մյուսում իբրև պատասխան է ընթերցվում կամ նույնիսկ՝ իսպառ բացակայում է և այլն: Ամենևին դժվար չէ օրինակների խմբավորումը այս կետերի շուրջ, թեև այդպիսիք հնարավոր է տեսնել նաև վերևում կող ի կող բերված հատվածներում: Հիմքեր կան մտածելու, որ հատվածների անհարկի կրկնությունն ու դրափոխությունը, օտարումն ու ներմուծումը, ընդարձակումն ու համառոտումը կատարվել են հետագայում: Իսկ դա նշանակում է, որ խմբագրությունների գոյացման շրջանում գոնե պիտի ունենայինք հեղինակային պատկանելության առումով թեև կեղծ, բայց համեմատաբար քիչ ընդմիջարկված տեքստեր: Այդ է վկայում № 5596 ձեռագրում (ԺԳ դ.) պահպանված «Նորին (= Բարսեղի—Վ. Մ.) հարցուած առ Գրիգոր Աստուածաբան» (էջ 88բ—89ա) պատճառ-բնագիրը, որն անհամեմատ մոտ է «Վարդապետությունը»: Դա միաժամանակ հիմք է տալիս մտածելու, որ «Հարցումի» և «Վարդապետության» բնագրերը երբևէ նույն տեսքն ունեին: Որ նշված երեք բնագրերն էլ նույն հիմքի վրա են գոյացել, թվում է, կասկածից վեր է: Իբրև միջավայրի և նպատակի միասնականություն օրինակ կարելի է մատնացուցել «առով պարծին հայր» հարցադրումը՝ համապատասխան պատասխան-լուծումով:

Այլևս հետաքրքրում է մի հարց. հայերեն թարգմանությանը պահպանվել է նազիանզացու և Կեսարացու աշխատության այն բնագիրը, որի հենքի վրա գոյացել են նույն երեք խմբագրությունները և բազմացվել ամենատարբեր խորագրերի ու հեղինակների անվան տակ: Մեր համոզմամբ՝ ենթադրվող հիմք-բնագիրը «Տեսութիւն յաղագս հաւատոյ՝ երանելեացն սրբոց եպիսկոպոսաց Բարսղի և Գրիգորի» վերտառությամբ

(մեջ էջ) հատ

հատ է քաղված է, հեղինակ է

Ն, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000

երկն է⁴⁹: Ասում ենք «ենթադրվող», որովհետև առ այդ շունենք բացահայտ ապացույցներ: Այդուհանդերձ կան հետևյալ կոահոմաները.

1. Բովանդակության առումով, այսպես կոչված, «Հարցումն Բարսեղի», «Վարդապետության» և «Հարցումն Գրիգորի» հետագա խմբագրություններն առաջացել են «Տեսութիւն յաղագս հաւատոյ» բնագրի հիմքի վրա, թեև բառացի նմանության օրինակներ դժվար է վկայակոչել (հմմտ. ձեռ. № 822, էջ 172ա, ձեռ. № 527, էջ 93ա, ձեռ. № 2168, էջ 133բ, ձեռ. № 487, էջ 95բ):

2. «Տեսութիւն» ձեռագրեր կան (№ 3710, էջ 363ա—288բ, № 497, էջ 458ա—463բ), որոնք ընդօրինակվել են «Հարցումն Բարսեղի» խորագրի տակ, իսկ դա հնարավորություն է տալիս մտածելու, որ դրանք բնագրական մերձավոր եզրեր են ունեցել:

3. Հայ մատենագիրներին անծանոթ են նշված երեք բնագրերը, մինչդեռ «Տեսութիւն» հայերեն թարգմանությունը հիշատակում և բառացի վկայակոչություն է կատարում Ստեփանոս Ասողիկը.

«Տեսութիւն յաղագս հաւատոյ՝ Լրանելացն սրբոց Եպիսկոպոսաց Բարսղի և Գրիգորի»
Ձեռ. № 822 (1285 թ.)

«Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885

«Բարսեղ ասէ—և ոչ մի զանազանութիւն ընդ դիտութեան տեսանի յինքեան և ի մարմնի
Գրիգոր ասէ—եթէ զանազանութիւն՝ անմանութիւն, եթէ անմանութիւն՝ ոչ պարզութիւն, եթէ ոչ պարզութիւն՝ ի բազմաց դուրսիւ...»
(էջ 168ա):

«Որպէս Գրիգոր Աստուածաբան սրբոյն Բարսղի պատասխանի առնէ ի հարցմանն վասն բնութեանց զանազանութեան եթէ զանազանութիւն՝ ասէ, անմանութիւն, և եթէ անմանութիւն՝ ոչ պարզութիւն, և եթէ ոչ պարզութիւն՝ ի բազմաց դուրսիւ, որ լինի բազում դուրսիւ: Այլ զի ճշմարտութիւնն մի է և ո՛չ բազում բնութեամբ, ասէ Աստուածաբանն, իսկ ի բազումս բաժանելն՝ ստուրթիւն» (էջ 214):

Այսպիսով, վերոբերյալ քննությունը հնարավորություն է տալիս եզրակացնելու, որ նախապես ունեցել ենք Բարսեղ Կեսարացու և Գրիգոր Նազիանդացու Հարցումի մեկ թարգմանություն-խմբագրություն՝ «Տեսութիւն յաղագս հաւատոյ...» խորագրի տակ: Այս բնագրի ընդօրինակման-բազմացման ճանապարհով և հավանաբար գործնական անհրա-

⁴⁹ Հայերեն ձեռագրերի մատենագիտությունը տե՛ս Հ. Անասյան, Եզվ. աշխ., էջ 1355: Ի լրացումն «Հայկական մատենագիտության», կարելի է նշել հետևյալ ձեռագրերը՝ № 3710, էջ 363ա—368բ, № 2549, էջ 183բ—189բ, № 497, էջ 458ա—463բ:

ժեշտության թելադրանքով ժամանակին գոյացել են վերոհիշյալ երեք, այսպես կոչված, կեղծ խմբագրությունները, որոնք «սակս ընդունելութեան» վերագրվել են Բարսեղ Կեսարացուն և Գրիգոր Նազիանդացուն: Եվ դա հասկանալի է, որովհետև միջնադարյան Հայաստանում, մանավանդ դավանական հարցերի հետ կապված տեղական վեճերի շրջանում (և առհասարակ) անվերապահ հեղինակություն էին «երեք մեծ կապադովկացիները»⁵⁰:

Բ) ՆԱԶԻԱՆԶԱՅՈՒ ԿԻՐԲ-ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐԸ ԵՎ ԳՐԱՆՅ ՀԱՅՅԵՐԵՆ ԽՐԱԿԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ. ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿԻ ԸՆԴՆԱՆՈՒՐ ԳՆԱՀԱՏՈՒԹՅՈՒՆ

Պահպանվել են Գրիգոր Նազիանդացու մատենագրական ժառանգության հայերեն թարգմանության ավելի քան երկու հարյուր հին ու քսո ընդօրինակություններ: Ձեռագրական նյութի համեմատությունը դասդասումը ցույց է տալիս, որ դրանք ավելի շատ հայտնի են գիրք-ժողովածուներով, քան, ասենք, առանձին ձևերի, թղթերի, շափածո գործերի, խրատների, կանոնների տեսքով: Նազիանդացու մատենագրական ժառանգության հայերեն թարգմանությունները հայտնի են չորս

⁵⁰ Կան նորոյրա վերագրումներ ևս. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի «Ցուցակ ձեռագրացում» (Ա) «Ցառ որս ձառից Գր. Աստուածաբանի» խորագրի տակ նկատի է առնվել № 2532 ձեռագրում («Ժողովածու», ԺԳ դ.) պահպանված երկու բնագիր (էջ 1ա—5բ, 5բ—35բ): Դրանցից առաջինը անխորագիր է, երկրորդը ընդօրինակվել է «Վասն միթիթարութեան՝ վաղճանելոցն ի Քրիստոս» վերադասության տակ: Նշված երկու բնագրերն էլ կապ չունեն Գրիգոր Նազիանդացու մատենագրական ժառանգության հետ: Նազիանդացու հետ բնավ չի առնչվում նաև № 3941 դրչագրում մատենացուցվող համաբնույթ մի բնագիր: Իսկ 290ա էջում ընդօրինակվածը Բարսեղ Կեսարացու մեկ այլ գործի հարցման վերածված մի զրվազ է, որ նույնպես չի առնչվում Գրիգոր Նազիանդացու հետ: Նույն «Ցուցակ ձեռագրացում» № 4234 ձեռագրի («Ժողովածու», 1307 թ.) պարունակության առաջին մասը (էջ 1ա—100բ), ուր թերթերի թափվածության պատճառով եղած բնագրերի հեղինակը չի արտացոլված, վերագրվել է Բարսեղ Կեսարացուն: Սակայն իրականում դրանք Գրիգոր Նազիանդացու «Ցաղթեցալ» գրքի ձառերն են պակասավոր վիճակով:

Բյուզանդագիտական գրականության մեջ Նազիանդացուն է վերագրվում «Չարչարյալ Քրիստոսը» ողբերգությունը, «но она вероятно не принадлежит ему» (Փ. Փարթար, Եզվ. աշխ., էջ 448): Հայկական աղբյուրներում այս վերագրման շուրջ որևէ վկայություն մեզ ծանոթ չէ:

Նազիանդացուն վերագրվող՝ Սատանայի և Միքայելի մասին ղպտերեն մի բնագրի մասին տե՛ս G. Lafontaine, Une homélie copte sur le diable et sur Michel attribuée à Grégoire le Théologien, «Le Muséon», t. 92, f. 1—2, 1979, էջ 38—60: Հայերեն թարգմանությամբ նման բնագիր մեզ ծանոթ չէ:

անուն գրքերով: Գրքերի խորագիր-անվանումներն առաջացել են յուրաքանչյուր շարքի առաջին ճառի մուտքը անկախ ընթերցելու եղանակով: Այսպես, «Քրիստոս ծնեալ լինի փառաւորեցէք» սկզբնամասից ունենք «Քրիստոս ծնեալ» շարքի անվանումը, ինչպես նաև՝ «Առ որս բանի են պաճուճեալ բանս»—«Առ որս», «Յաղթեցայ և զպարտութիւն խոստովանիմ»—«Յաղթեցայ», «Որք յնգիպտոսէն են ողջունեմ»—«Որք յնգիպտոսէն են» կոչումները¹:

Ընդօրինակութիւններում նշված գրքերը մշտապես հանդիպում են նույն անվանական հղումներով: Սակայն որոշ ձեռագրերում, երբեմն նաև հայագիտական գրականութեան մեջ «Նաւարկութիւն» է կոչվում «Որք յնգիպտոսէն են» գիրքը, իսկ «Յաղթեցայ»-ն՝ «Արձանական»: Այսպես, № 6988 գրչագրում ասված է՝ «Գրիգորի Աստուածաբանի զճոռոմական ճառսն, որ կոչի նաւարկութիւն և արձանական»²: Սույն հաղորդման մեջ առաջին դեպքում շարքի առաջին ճառի խորագրի վերջընթեր բառն է վերտառութեան վերածվել, իսկ «Յաղթեցայ» գիրքը բովանդակութեան թելադրանքով կոչվել է «Արձանական», որը շատ ավելի բանավոր դատողութեան արդյունք է, և սովորաբար կիրառվում է «Բասիլիոս Կեսարացի» գործը հիշատակելիս: Ուստի և միջնադարում ընդունված հիմնական խորագիրը «Յաղթեցայն» է, իսկ մյուս շարքի համար՝ «Որք յնգիպտոսէն են»: Նկատելու է մի հանգամանք ևս. գիրք-ժողովածուների ինչպես տարանվանումները, այնպես էլ հիմնական խորագրերը շուրջ դեպքերում էլ զուտ հայկական միջավայրի հետևանք են:

Գրչագրերի համեմատութիւնը ցույց է տալիս, որ հայկական միջավայրում կատարված միջամտութիւնները չեն սահմանափակվում խորագիր-անվանումների շրջանակներով, այլ ըստ գործածութեան անհրաժեշտութեան ու ոլորտի նազիանզացու առանձին գրքեր վերակազմվել ու վերախմբավորվել են: Այդպես է կատարվել նրա «Առ որս» շարքի հետ: Ունենք այդ շարքի «քաղուածոյ» տասնյակ ընդօրինակութիւններ, որոնք եթե ոչ ժանրային (առկա փոփոխութիւնը ժանր չի հուշում), ապա զոնե կրած փոփոխութեան առումով խմբավորելի են երեք հիմնական կեանքում:

ա) «Աւարկութիւն Ենոմիանոսաց և եղծմունք և ընդդիմադրութիւնք Գրիգորի Աստուածաբանի յԱռ որս գրոց» (ձեռ. № 1980, էջ 293

¹ Հմմտ. ՆՀԲ, Առաջաբան, էջ 9:

² Ձեռ. № 6988, էջ 425ա, հմմտ. ձեռ. № 823, էջ 1ա, Հ. Տաշյան, Ցուցակ..., էջ 551, 552, Ն. Ակիման, Մատենագրական հետազոտութիւններ, Ա, Վիեննա, 1922, էջ 62, Հ. Անաւյան, Հայկական մատենագիտութիւն, Բ, Երևան, 1976, էջ 1386, «Le Muséon», t. 90, 1977, էջ 286, 293, 326:

—340բ, ձեռ. № 2101, էջ 7ա—բ, ձեռ. № 706, էջ 195ա և այլն): Սույն խորագրին համընթաց հատվածներ են ընտրված շարքի ճառերից, թեև միշտ չէ, որ մատնացուցվում է ճառերի հերթակարգը ըստ գրքի:

բ) «Աւարկութիւնք Ենոմիոսանց և Արիոսի՝ եղծմունք և ընդդիմադրութիւնք Գրիգորի Աստուածաբանի յԱռ որս գրոց» (ձեռ. № 729, էջ 168ա—215բ, ձեռ. № 2101, էջ 7ա—21բ): Ոչ միայն խորագրով, այլև բովանդակությամբ որոշակի ընդհանրական կետեր ունի նախորդ ձեռագրախմբի հետ: Նկատելի առանձնացումն այն է, որ սույն բնագիրը նախորդ բովանդակության Հարցումի վերածված տարբերակն է: Հարցումներ են կազմված ամենատարբեր դավանաբանական խնդիրների շուրջ:

գ) «Աւարկութիւնք «Առ որս գրոց» սրբոյն Գրիգորի Աստուածաբանի ասացեալ...» («Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց նոր Զուգայի Ամենափրկիչ վանքի», Ա, կազմեց՝ Սմբատ Տեր-Ավետիսեան, Վիեննա, 1970, էջ 769բ):

դ) «Երանելոյն սրբոյն Գրիգորի Աստուածաբանի ասացեալ յԱռ որս գրոցն՝ հաւաքեալ աշխատասիրութեամբ ումեմն Աղէքսանդրէ բշուառ ոգոյ» (ձեռ. № 1984, էջ 65բ—68բ, ձեռ. № 2271, էջ 108բ—110ա, ձեռ. № 3458, էջ 81ա—84բ, ձեռ. № 2220, էջ 197բ—201ա, Սմբատ Տեր-Ավետիսյան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց..., էջ 736բ և այլն): Այս խմբի ընդօրինակութիւններին էլ հատուկ է նյութի պարբերացումը (ոչ բնագրային պարբերացման մասին է խոսքը) որոշակի ընդհանրական խնդիրների շրջանակներում: Հավանաբար ըստ գործածութեան անհրաժեշտութեան «Առ որս» ճառերը միջնադարում բաժանվել են պարբերութիւնների: Հայտնի է, որ պարբերութիւնների բաժանման եղանակով գործածութիւնը դուրացնելու փորձ է արվել նազիանզացու մյուս գրքերի հետ ևս: Ավելին, այդ միջոցն այնքան հարկի է եղել նազիանզացու գործերի համար, որ ունենք դրանց առասպելապատում գրվագների՝ «Ժողովարանք պատմութեանց առասպելացն...» հայերէն թարգմանութիւնների պարբերացման օրինակներ ևս: Այսպես, մի հիշատակարանի վկայութեան համաձայն՝ «Գրեցաւ առասպելս այս և աղճատանք հեթանոսականք, զորս յիշէ Գրիգոր Աստուածաբան առ ի խաղ առնել զճոսա. քսանկորս գլուխ ի Գարձեալ իմ Յիսուս ճառին և ութնատան ի Բարսղի արձանականն և այլն ի Յուլիանոսի և ի Կիպրիանոսի ճառսն. ընդ ամենայն հարիւր վաթսուն և երեսն գլուխ՝ ձեռամբ Յովանիսի յոգնամեղ կրանավորի ի թվին ՈՄԷ, ի հռչակեալս Սանահին»³:

³ Գ. Զարբնաւեան, Մատենագրան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 635, հմմտ. Գարեգին կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա,

Ունենք Նազիանզացու ճառերի քաղվածո օգտագործման այլ օրինակներ ևս. խոսքը տարբեր մատենագրական հուշարձաններից, այս դեպքում հիմնականում «երեք մեծ կապաղովկացիների» գործերից որոշակի թեմատիկ ընտրությամբ քաղված դրվագների մասին է: Նազիանզացուն վերաբերող օրինակները ցույց են տալիս, որ ընտրվել են ճառերի ու թղթերի այն դրվագները, որոնք որոշակի հարցի էին պատասխանում: Կան դեպքեր, երբ քաղվածո նյութերը հավաքվել են մի գրքի սահմաններում, իսկ երբեմն էլ՝ բոլոր գրքերից և նույնիսկ գիրք չմտած ճառերից:

ա) «Յաղագս տաւնի սուրբ խաչին՝ ասացեալ սուրբ վարդապետացն» (ձեռ. № 1324, ամբողջ նյութը՝ էջ 443ա—451բ, Նազիանզացու հատվածները՝ էջ 446բ—450ա): Օգտագործվել են միայն «Քրիստոս ծնեալ» գրքի նյութերը:

բ) «Քաղաւածք ի բանից վարդապետաց» (ձեռ. № 462, էջ 24բ—25ա, ձեռ. № 600, էջ 33ա, 137ա, 138բ, 140ա—բ, 141բ—142ա, 143ա, 146ա, 147ա, 148ա, 149բ, 153բ, 162բ, 163ա—բ, 166ա—167ա, 169բ, ձեռ. № 1960, էջ 14ա, 17ա, 18ա, 21ա, 25ա, 31ա, 38ա, 46ա, 83ա, 85ա): Այս խմբի նյութերն ընտրվել են «երեք մեծ կապաղովկացիների» գործերից, Նազիանզացու հատվածները՝ նաև գիրք չմտած ճառերից:

գ) Անխորագիր հատվածներ (ձեռ. № 4207, էջ 126ա—բ, ձեռ. № 866, էջ 182ա, ձեռ. № 3651, էջ 281—282ա, ձեռ. № 3937, էջ 119բ—120ա, ձեռ. № 3078, էջ 15ա, ձեռ. № 8467, էջ 175բ—176ա, ձեռ. № 567, էջ 123բ, ձեռ. № 3076, էջ 124բ, ձեռ. № 3276, էջ 34բ, 35ա, ձեռ. № 4633, էջ 69բ—70բ, ձեռ. № 8191, էջ 213ա—բ, 214ա, ձեռ. № 6577, էջ 67ա—68բ, ձեռ. № 6577, էջ 67ա—68բ, ձեռ. № 4381, էջ 22բ—23բ, 37ա—38բ):

Անթիլիաս, 1951, էջ 739—740:

Արդի հայագիտությանը հայտնի են «Ժողովարանք պատմութեանց...» ավելի հին ու անաղարտ ընդօրինակությունները (Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռ. № 598, ժողովածու, 1303 թ., էջ 22բ—54բ), բան Հ. Մանանդյանի հրատարակության հիմք ձեռագիրն է: Հրատարակությունը տե՛ս A. Manandian, Die Scholien zu fünf Reden des Gregor von Nazianz, Marburg, 1903: Այն բովանդակում է Գրիգոր Նազիանզացու հինգ ճառերի առասպելական վկայությունների նոննոսի քննությունը. ա) «Ժողովարանք մեկնութեան պատմութեանց այնոցիկ, զորս յիշատակեաց Գրիգորի Աստուածաբան ի ճառին մկրտութեան տեսան մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» (էջ 3—13), բ) «Հավաքումն մեկնութեան պատմութեանցն զորս յիշատակեաց Գրիգոր Աստուածաբան ի գերեզմանական բանի սրբոյն Բարսղի» (էջ 14—24), գ) «Մեկնութիւն այնոցիկ, որ և յառաջնում Արձանականին (Յուլիանոսի—Վ. Մ.) եղև յիշեալ պատմութեանցն» (էջ 24—64), դ) «Նմանապէս պատմութիւն և այնոցիկ, որ յերկրորդում արձանականին (Յուլիանոսի—Վ. Մ.)» (էջ 64—80), ե) «Յաղագս որոց ի սրբոյն Կիպրիանոսի ճառին գրեցան հեթանոսական իրաց բանք» (էջ 80—81):

Անխորագիր բնորոշումը վերաբերում է շարքին, այլապես Նազիանզացու (և այլոց) գործերից քաղված հատվածները հիմնականում ունեն համապատասխան աղբյուրը հուշող հղումներ⁵:

Գրիգոր Նազիանզացու գրական վաստակի հայերեն թարգմանություն-ընդօրինակությունների հետ կապված մյուս նկատելի միջամտությունը զբառաչք-հանձնարարականներով օժտելու փաստն է⁶: Գիրք-ժողովածուները կամ առանձին ճառերը ներկայացնելու այդ միջոցը ևս, թվում է, պայմանավորված է գործածության ոլորտ ենթադրող գործոններով: Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ նման հանձնարարություններն այս կամ այն աշխատությունը առ ուսումնառություն խրախուսելուց բացի՝ առաջին գնահատության փորձ էին միջնադարում:

«Առ որս» շարքում գրքի կազմողը մատենագիտական որոշակի նախընտրանքով հետևել է ճառաշարքի բովանդակության միասնականությանը և այդ իսկ պատճառով երբեմն վերացել է ընտրվող նյութերի ժանրային առանձնահատկության գործոնից՝ գիրք մուծելով նաև «Առ եւնոմիացիս», «Առ Կղեղոնիոս» վերտառությամբ թղթերը, թեև միջնադարում՝ նշված ժողովածուի կազմության շրջանում և հետո, այդ բնագրերը հայտնի էին և շարունակում էին ընդօրինակվել թուղթ անվան տակ⁷: Այս իմաստով, իբրև միջնադարյան ժողովածուները գնահատելու արդարացի մոտեցում, հիշատակելու է Առաքել Դավրիժեցու սույն բացատրությունը. «...սեռ, տեսակ և տարբերութիւն, և յատուկ, և պատահումն, և ստորասութիւն, և բացասութիւն, որոց բազմաց և յուրվից պատահեալ էր ի մէջ Պարապմանց գրոցն, և Գանձուց գրոցն, և Առ որս գրոցն, և այլոց այսպիսեաց, թէպէտ և ընթեռնումք և անցանեմք, այլ թէ զի՞նչ են սոքա, և սոցին հետևումքն, և բոլորն և մասունքն, և այլ որպիսութիւնքն մեք ոչ գիտեմք. և հարկ է վարդապետաց՝ որ սոցին ամենեցուն քաջ գիտակ գոյ... զի ամենայն իմաստութեանց և գրոց, ներածութիւնք սոքա են, եթէ նրբից և թէ արտաբնոց»⁷:

Հասկանալի պատճառով այսօր դժվար է հստակ որոշել այն ժամանակահատվածը և կրթական-մշակութային կենտրոնները, որոնց շրջանակներում կազմվել են Նազիանզացու գրքերն ու դրանց խմբագրությունները: Եղած անուններն ու ձեռագիր հիշատակությունները X դարից

⁵ Ի տարբերություն նախորդ խմբի, այս դեպքում մատենագիտական ընտրանի հեղինակների թվում են նաև Գրիգոր Աբանելլազործը և Հովհան Ոսկեբերանը:

⁶ Ձեռ. № 5443, էջ 130ա—բ, ձեռ. № 1938, էջ 25ա—բ:

⁷ Հովհաննես Իմաստասերն այդպես էլ կոչում է՝ «Թ թուղթսն, որ առ Կղեղոնիոս» (ձեռ. № 8608, էջ 219բ, հմմտ. ձեռ. № 3458, էջ 83բ—84ա):

⁷ «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցոյ», Վաղարշապատ, 1896, էջ 393:

այն կողմ չեն անցնում: Նկատի ունենք Ասողիկին⁸ և ապա ԺԲ դարի մատենագիրներ Դավիթ Հաղրատեցուն, Ներսես Շնորհալուն, Եղիա Ասորուն⁹ և Դավիթ Քորայրեցուն¹⁰, մի փոքր ավելի ուշ՝ Գրիգոր Աբասյանին¹¹ և Մխիթար Այրիվանեցուն, որոնք գիտեն Նազիանզացու գրական վաստակը ոչ միայն ընդօրինակության բերումով, այլև մեկնությունների թեկզգարանով: Մատենագրական ամփոփվածություն առումով ուսանելի է Մխիթար Այրիվանեցու տեղեկանքը: Վերջինս Նազիանզացու գրքերը ներկայացնում է առանց որոշ ճառերի հեղինակային պատկանելությունը կասկածի տակ առնող հիշատակությունների և ճառերի միջնագրանում ընդունված (կամ հայտնի) հերթակարգը պահպանելու նպատակով դրանք համարակալում է գիրք առ գիրք¹²: Ահա այդ գրքերի ցանկն ըստ Մաշտոցի անվան Մատենագրանի № 1500 գրքչափի, որը հայագիտությանը ծանոթ է Մխիթար Այրիվանեցու ճառընալիք անունով¹³:

⁸ «Մտեփանոսի Տարսեղցու Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1883, էջ 228: Նոր հայկազյան բառարանագիրները այդ կարգի որոշ լուսանցագիր գրառումներ նկատի ունենալով գրել են՝ «որք առաւել հային ի դարս կամբոսնացոյն և նրզնկացոյն. թող գոր ի յտին դարս» (ՆՁԹ, Ա, 13):

⁹ Զեռ. № 621, էջ 251ա—258բ, ձեռ. № 1480, էջ 112ա—242ա:

¹⁰ Զեռ. № 5602, էջ 1ա—272բ:

¹¹ Զեռ. № 1879, էջ 159ա—229ա:

¹² Նազիանզացու երկերի հայերեն թարգմանությունների առավել լիակատար մատենագրություն մեր օրերում հրատարակել է բելգիացի հայադեմ Գի Լաֆոնտենը «La tradition manuscrite de la version arménienne des discours de Grégoire de Nazianze» (տե՛ս «Le Muséon», t. 90, 1977, էջ 281—340): Լաֆոնտենը միակ հայագետն է, որ թերթի է արտասահմանյան հավաքածուներում պահվող Նազիանզացու հայերեն թարգմանությունների բոլոր գրչագրերը և այդ առումով նրա աշխատանքը գրեթե անթերի է: Նույնը չի կարելի ասել Մաշտոցի անվան Մատենագրանում պահվող Նազիանզացու ընդօրինակությունների օգտագործման մասին. ոչ բոլոր ձեռագրերին ծանոթ լինելու պատճառով, նրա կազմած մատենագրությունից դուրս են մնացել որոշ քրքրե (տե՛ս ձեռ. № 941, էջ 172բ, ձեռ. № 993, էջ 141բ, ձեռ. № 5607, էջ 81բ—87ա), ճառեր (ձեռ. № 1712, էջ 210բ, ձեռ. № 5443, էջ 402ա—բ), շախմառ ստեղծագործություններ (ձեռ. № 6051, էջ 30, ձեռ. № 7170, էջ 51ա—բ): Կան այլ բնույթի վրիպումներ ևս. № 7729 ձեռագրի («Մշո ճառքնորք») Լաֆոնտենի մատենացուցած էջերը (185—187) Նազիանզացուն բնավ չեն առնվում, այլ «Նուսենյոյն Յավհաննու Ոսկերեանի...» մեկնությունն են արտացոլում: Նույնը պիտի ասել № 470 ձեռագրի մասին (էջ 61ա—76բ), որը ոչ թե Նազիանզացու, այլ Նեմեսիոսի «Յաղաք բնութեան մարդոյ» գործն է (տե՛ս էջ 3ա—116ա) և այլն:

¹³ Շուրջ հարյուր տարի է, ինչ հայագիտության ուղադրության ոլորտում է գրանցվում Մխիթար Այրիվանեցու ճառընալիքը: Զեռագրական այդ հաղվագրատ օրինակի մասին գրել և որոշ նյութեր շրջանառության մեջ են դրել շատ անվանի հայագետներ: Տակավին 1891 թ. «Հանդէս ամսօրեայի» № 6-ում Զ. Գ. Գ. [=հայր Գրիգոր Գալսե-

1. «Քրիստոս ծնեալ» գիրքը հայտնի է քառասունվեց ընդօրինակություններ (ներառյալ թերի և պակասավոր ձեռագրերը), որոնցից քսանմեկը (այդ թվում և հնագույնը՝ ձեռ. № 946, ԺԲ դ.) պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենագրանում:

ա) Գրիգորի Աստուածաբանի Անձխանձու Եպիսկոպոսի՝ խալսի ի ծնունդն Քրիստոսի. «Քրիստոս ծնեալ լինի փառատրեցէք, Քրիստոս թրկնից հանդիպեցարուք, Քրիստոս ի վերայ երկրի՝ բարձրացարուք...», էջ 724բ—727ա (բնագիրը տե՛ս PG, t. 36, էջ 312—333). Εἰς τὰ Θεοφάνια, αὐτῶν Γενέθλια τοῦ Σωτῆρος. «Χριστός γεννᾶται, ὁξάσατε Χριστός ἐξ ὠπαίων, ἀπαντήσατε Χριστός ἐπὶ γῆς, ὑψώθητε»:

բ) Նորին ի յայտնութիւն տեառն. «Դարձեալ իմ Յիսուս և դարձեալ խորհուրդ, ոչ մոլորեցուցիչ և ոչ անզար և ոչ ի հեթանոսական մոլորութիւնէ և յարեցութիւնէ...», էջ 727ա—729բ (բնագիրը տե՛ս PG, t. 36, էջ 336—360). Εἰς τὰ ἅγια Φῶτα. «Πάλιν Ἰησοῦς ὁ ἐμὸς, καὶ πάλιν προσετίθειν μυστήριον ὡς ἀπατηλόν, ὡδὲ ἄκροαον, ὡδὲ τῆς Ἑλλητικῆς πλάνης, καὶ ρεῖθης»:

գ) Նորին ի մկրտութիւնն. «Երեկ դպայծառ լուսաւորութեանցն, զար տանեցար, քանդի և վայել էր իսկ գոհութիւն դնել ի փրկութեան

ստորագրությունները սպաղարի է «Մխիթար Այրիվանեցի և իր նորագիտ գրքիներ» խորագրով հոդվածը (էջ 161—167), ուր խոսվում է նաև № 1500 ճառընալիք մասին. «Այս մատենս է ՃԻ (120) տետրակ, որ է 1200 թուղթ, մէկ թղաշափ թանձրութեամբ... Գրչութիւնն ամբողջ մատենին մէջ նոյն ձևով է, և շատ անգամ և ոչ իսկ իրաբանչիւր էջերու և երեսներու վրայ, որմէ ինքնին կը հետեւի թէ աշակերտաց գործակցութեամբ գրած է, ասով միայն կարելի է եղած 170 օրան մէջ գրել Վերջնել աշակերտ ստուար մատեն մը» (էջ 165): Այնուհետև վիեննայի Մխիթ. Մատենագրանի № 217 գրչագիրը նկարագրելիս Զ. Տաշյանը անդրադառնում է մայր օրինակի խնդրին և այդ առիթով գտնում, որ Այրիվանեցու ճառընալիքը «...գուցէ գործակցութեամբ աշակերտաց իրոց յանգ հանեալ իցէ դրովանդակութիւն օրինակութեան: Այս վերջին կարեւոր կէտն և ժամանակի հանգամանք կը ցուցնեն որ Մխիթար Այրիվանեցի է գրին կամ ճշդիւ իւր աշակերտաց գրել տուողն» (Զ. Տաշյան, Ցուցակ..., էջ 557): № 1500 ճառընալիքն անդրագրածն են նաև Կար. Տեր-Մկրտչյանը («Արարատ», 1895, էջ 408, նաև «Կնիք հաւատոյի» Առաջաբանում (Ս. էջմիածին, 1914, էջ XLV—XLVI), Գարեգին կաթողիկոսը («Նազարականք կամ Պոռշեանք Հայոց պատմութեան մէջ», Անթիլիաս-Լիբանան, 1969, էջ 209), Մեհրոպ Տեր-Մովսէսյանը («История церковной Библии», СПб., 1902, стр. 239—242): Նոր և նորագույն հետազոտություններից հիշատակելի են Օդոստինոս Սեբուլյաի «Նոր կտակարանի գրքերու կարգը հայոց բով» (Վիեննա, 1949, էջ 39—40), Զ. Անասյանի «Հայկական մատենագրություններ» (Ա. էջ XI—XII) աշխատությունները և է. Հարությունյանի «Մխիթար Այրիվանեցու «ճառընալիք» ժողովածուի առնչությունը «Սարկավազյան» ցուցակի հետ» հոդվածը (տե՛ս «Էրաբեր», 1976, № 12, էջ 68—77) և այլն:

դ) Նորին յԱրանաւիտոս եպիսկոպոս Աղէքսանդրացի. «ԿԱԹՈՒՆԱՎԻՏՈՍ ԳՈՒԷՐԻՆՈՍ՝ ԳՈՒՍԿՐԻՆՈՒԹԻՒՆ ԳՈՒԷՐԻՅԻՅ...», էջ 775ա—780ա (բնագիրը տե՛ս PG, t. 35, էջ 1081—1128). Եւ ընդ մեջն Վաթնասիոնի Եպիսկոպոս Լաւրենտիոս. «Վաթնասիոնի Եպիսկոպոս, արեւելի Եպիսկոպոս».

ե) Նորին ի Կեսարիոս երաջան իւր. «Կարծէք զիս թերևս սիրելիք և եղբարք և հարք քաղցր, և իրք և անուն, որս ի վերայ արկանելի գնացելոյն...», էջ 780բ—783բ (բնագիրը տե՛ս PG, t. 35, էջ 756—788). Եւ ընդ մեջն Կայսրիոն ընդ Եպիսկոպոս Կոստանտինոս... «Օրհմե՛ս մե՛ս, օ փիլոս և քաջ, և արեւելի, և արեւմտի, և արեւելի և արեւմտի...».

զ) Նորին ի Բաղնիս իւր. «Զբարձր զգիւղի ընդ ընտանիս արանաւիտոս...», էջ 783բ—186բ (բնագիրը տե՛ս PG, t. 35, էջ 789—817). Եւ ընդ մեջն Եպիսկոպոս Կոստանտինոս. «Վաթնասիոնի Եպիսկոպոս, և քաջ, և արեւելի, և արեւմտի, և արեւելի և արեւմտի...».

է) Նորին ի հայրն իւր մեծ Եղբայ Բարսիլ. «Այրք աստուծոյ և հաւատարմ ծառայ և հաղորդակ աստուծոյ խորհրդոցն և այր ցանկութեանց հոգւոյն...», էջ 786բ—792բ (բնագիրը տե՛ս PG, t. 35, էջ 985—1044). Եւ ընդ մեջն Եպիսկոպոս Կոստանտինոս. «Վաթնասիոնի Եպիսկոպոս, և քաջ, և արեւելի, և արեւմտի, և արեւելի և արեւմտի...».

ը) Նորին ի Բաղնիս Կեսարացի. «Հանդերձակ էր ուրեմն բազում պատճառս մեզ բանից ասացի զհելոյ մեծ Բաղնիսոս», էջ 792բ—803բ (բնագիրը տե՛ս PG, t. 36, էջ 493—605). Եւ ընդ մեջն Կայսրիոն ընդ Եպիսկոպոս Կոստանտինոս. «Վաթնասիոնի Եպիսկոպոս, և քաջ, և արեւելի, և արեւմտի, և արեւելի և արեւմտի...».

3. «Ան որս» ժողովածուի ընդօրինակութիւններէ թիւը հասնում է երեսունհինգի (նկատի ունենք նաև պապական ձեռագրերը): Տասնինը ձեռագիր-ժողովածու պահպանուած են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Շարքի հնագույն ձեռագիրը (№ 4146) ընդօրինակվել է 1194 թ., նորագույնը՝ 1836 թ., հանդիսանում է Վրեհնայի Մխիթարյան Մատենադարանի սեփականութիւնը (ձեռ. № 316):

ա) Գրեգորի եպիսկոպոսի նազազացոս առ [Ե]նոմիացիս. «Ան որս բանին են պատճառք բանս...», էջ 803բ—805ա (բնագիրը տե՛ս PG, t. 36, էջ 12—25). Կաթ Ենոմիացոս ընդ մեջն. «Սրտս ընդ ինձ ինչպէս ինչպէս ինչպէս...».

բ) Նորին յաղագս հաւատոյ. «Յորժամ տեսնեմ այժմ լիզուազարութիւն, և զառարեւա իմաստունս...», էջ 805ա—806բ (բնագիրը տե՛ս

PG, t. 35, էջ 1065—1080). Սրտս ընդ ինձ ինչպէս ինչպէս ինչպէս... «Օտան ի՞նչ տեսնեմ ինչպէս ինչպէս ինչպէս...».

գ) Նորին յաղագս որդոյ՝ [բան ասացին]. «Զորս ինչ ասացի որ արեւելի ի բաց հաստանելով զբանիցն նոցա զպատրաստութիւնս...», էջ 806բ—810ա (բնագիրը տե՛ս PG, t. 36, էջ 73—104). Սրտս ընդ ինձ ինչպէս ինչպէս ինչպէս... «Վաթնասիոնի Եպիսկոպոս, և քաջ, և արեւելի, և արեւմտի, և արեւելի և արեւմտի...».

դ) Ան այնպիսի, որք ասեմ երբ՝ մեծ է հայր քան զորդի. «Զոր ինչ ասացին առ բազմաձայրիս բարաստանացն, որք այնպիսի են ցանկացողք...», էջ 810ա—813ա (բնագիրը տե՛ս PG, t. 46, էջ 553—576). Սրտս ընդ ինձ ինչպէս ինչպէս ինչպէս... «Վաթնասիոնի Եպիսկոպոս, և քաջ, և արեւելի, և արեւմտի, և արեւելի և արեւմտի...».

ե) Նորին յաղագս որդոյ՝ բան երբորդ. «Վասն զի քեզ ընդ խորհրդոցն զարձուած և մանուած բազմաձայրս անցի զարեւելիս հոգւոյն...», էջ 813ա—816բ (բնագիրը տե՛ս PG, t. 36, էջ 104—133). Սրտս ընդ ինձ ինչպէս ինչպէս ինչպէս... «Վաթնասիոնի Եպիսկոպոս, և քաջ, և արեւելի, և արեւմտի, և արեւելի և արեւմտի...».

զ) Նորին յաղագս սուրբ հոգւոյն. «Արք որ յաղագս որդոյ բանն է այսքան և այսպէս զերծակ ի բարեօրոշացն անցանելով ընդ մէջ նոցա...», էջ 816բ—821ա (բնագիրը տե՛ս PG, t. 36, էջ 133—172). Սրտս ընդ ինձ ինչպէս ինչպէս ինչպէս... «Վաթնասիոնի Եպիսկոպոս, և քաջ, և արեւելի, և արեւմտի, և արեւելի և արեւմտի...».

է) Նորին յաղագս աստուածաբանութեան. «Եւ արք վասն զի մարքեցար բանի զաստուածաբանութիւնն՝ որպիսի ինչ զի պարս էր՝ անցանելով...», էջ 821ա—826ա (բնագիրը տե՛ս PG, t. 36, էջ 25—72). Սրտս ընդ ինձ ինչպէս ինչպէս ինչպէս... «Վաթնասիոնի Եպիսկոպոս, և քաջ, և արեւելի, և արեւմտի, և արեւելի և արեւմտի...».

ը) Նորին առ Արիանոս. «Ո՞րք արեւելի իցին, որք զաղբարեութիւնն թշնամանեն և զմեծութիւնն հաշակեցուցանեն», էջ 826ա—828ա (բնագիրը տե՛ս PG, t. 36, էջ 213—237). Սրտս ընդ ինձ ինչպէս ինչպէս ինչպէս... «Վաթնասիոնի Եպիսկոպոս, և քաջ, և արեւելի, և արեւմտի, և արեւելի և արեւմտի...».

թ) Ան Կղերանիս՝ [ասացին]. «Կամիմք ուսանել զինչ է նորաձեռութիւնը յեղեղեցուց. զի իշխանութիւն իցէ ամենայնի կամողի...», էջ 828ա—830ա:

ժ) Ան Կղերանիս՝ [երբորդ]. «Վասն զի բազումք եկեալ քո երկնաբանութիւնը հաստատութեան խնդրեն յաղագս հաւատոյ...», էջ 830ա—831ա*:

* «Ան Կղերանիս» ասացին և երբորդ թղթերի բնագրերը ինչ-ինչ պատճառներով

ժա) [Առ Կղերգի ին] նորին ի մարգարէական բանն. «Որովայն իմ, որովայն իմ ցաւէ և զգայարանք իմ ճմրին, առ ուրեմն յիրում ի բանս յերեմիաս...», էջ 831ա—832բ (բնագիրը տե՛ս PG, t. 35, էջ 964—981). Սրոյ տոյս քոլիտարմենոս Նաչիանոսն անդրադառնալով. «Ենդ քոլիան քոս, տին քոլիան քոս անդ, քա՛ն տա՛ն անդրադառնալ տին քոլիան քոս մայմասքս, քոսի քոս տին քոս անդ անդրադառնալ տին քոլիան քոս».

ժբ) Յաղագս բարեկարգութեան ի խաւսս. «Վասն զի եկիք ի միապիս յաւարութեանք և բազմամարդ է տանս...», էջ 832բ—836բ (բնագիրը տե՛ս PG, t. 36, էջ 173—212). Սրոյ տին քոլիան քոս անդրադառնալ տին քոլիան քոս. «Ենդ քոլիան քոս անդրադառնալ տին քոլիան քոս».

ժգ) Խաղաղական ի միաբանութեան միայնացելոցն յետ լուսնեան. «Արձակէ ինձ զի եկիք յաւարութեանք և արձակարձեմ զմարդկային աւրելանս յաղագս օրինաց հոգոյն...», էջ 836բ—839բ (բնագիրը տե՛ս PG, t. 35, էջ 721—752). Սրոյ տին քոլիան քոս անդրադառնալ տին քոլիան քոս. «Ենդ քոլիան քոս անդրադառնալ տին քոլիան քոս».

ժդ) Խաղաղական երկրորդ. «Զերմ է նախանձ, հեղձ հոգի, մարդասէր՝ սէր, մանաւանդ ինքն մարդասիրութիւն...», էջ 839բ—841բ (բնագիրը տե՛ս PG, t. 35, էջ 1152—1168). Սրոյ տին քոլիան քոս անդրադառնալ տին քոլիան քոս. «Ենդ քոլիան քոս անդրադառնալ տին քոլիան քոս».

ժե) Խաղաղական երրորդ. «Խաղաղութիւն սիրելի՛ քոսք և իրք և անուն, քոս յաճմա կտու ժողովրդեանս...», էջ 841բ—843բ (բնագիրը տե՛ս PG, t. 35, էջ 1132—1152). Սրոյ տին քոլիան քոս անդրադառնալ տին քոլիան քոս. «Ենդ քոլիան քոս անդրադառնալ տին քոլիան քոս».

4. «Որք յգրաւորսն են» գիրքը հայտնի է տասնմեկ ընդօրինակութեամբ: Գիտութեան հայտնի ամենահին ձեռագիրը (№ 823) ընդօրինակվել է 1266 թ., նորագույնը (№ 2615)՝ 1850 թ., երկուսն էլ պահպանվել են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

ա) Գրգարի Աստուածարանի Ազիպոս Եպիսկոպոսի առ նաւարկութեան. «Որք յգրաւորսն են սղոյնեմ...», էջ 844ա—845բ (բնագիրը տե՛ս PG, t. 36, էջ 241—256). Ենդ քոլիան քոս անդրադառնալ տին քոլիան քոս. «Ենդ քոլիան քոս անդրադառնալ տին քոլիան քոս».

րով գրու են մնացել նախնադարեւ մատենագրութեան ամփոփող «Patrologia Graeca» մատենադարի 35—38 հատորներին: Սակայն Գի լաֆոնտեմի հիշյալ մատենագրութեան տեղեկանում ենք (էջ 332—333), որ կա նախնադարեւ թղթերի առանձին հրատարակութեան, որ արտադրվել են նաև այդ երկու բնագիրը նշված հրատարակութեանը ձեռք տակ շունեմալալ պատճառով «Առ Կղերգի ին» թղթերի հոնարեն համապատասխանութեանը չկարողացանք արտադրել:

բ) նորին ի Մելիտոս Եպիսկոպոս Անտիոքացի՝ աւագալ ի Կոստանդնուպոլիս. «Անտիոքացի մեղ զթիւ առաքելոցն նոր առաքելալ, որ թուցալ ընդ մետասան առաքելայն...», էջ 845բ—847ա (բնագիրը տե՛ս PG, t. 46, էջ 852—864). Սրոյ տին քոլիան քոս անդրադառնալ տին քոլիան քոս. «Ենդ քոլիան քոս անդրադառնալ տին քոլիան քոս».

գ) նորին ի գալ Եպիսկոպոսացն. «Զի՛րք ձեռք մերք ով հոնարեւրք և հոնարեւրք, որք զեղեցիկ են սոր...», էջ 847ա—849ա (բնագիրը տե՛ս PG, t. 36, էջ 457—492). Սրոյ տին քոլիան քոս անդրադառնալ տին քոլիան քոս. «Ենդ քոլիան քոս անդրադառնալ տին քոլիան քոս».

դ) նորին ի Գրգարի Եպիսկոպոս [Խալայ]՝ Բարսիլ մեծ կացելոց, յետ ձեռնադրութեան և ի վկայսն. «Սիրելիս հաւատարմ ողիւն է քոսանակ յիցս և ողիւն, և ող կշիւք ինչ զեղեցիկեանս նորա...», էջ 849ա—850ա (բնագիրը տե՛ս PG, t. 35, էջ 832—841). Սրոյ տին քոլիան քոս անդրադառնալ տին քոլիան քոս. «Ենդ քոլիան քոս անդրադառնալ տին քոլիան քոս».

ե) նորին առ կոչեցալ ի սղոյնս և ող հաւարեւրալ յերկրութեան. «Զի՛րք ձեռք ի մեր բանս, ով սիրելիք և երարք...», էջ 850ա—851ա (բնագիրը տե՛ս PG, t. 35, էջ 517—525). Սրոյ տին քոլիան քոս անդրադառնալ տին քոլիան քոս. «Ենդ քոլիան քոս անդրադառնալ տին քոլիան քոս».

զ) նորին ի Մաքսիմոս իմաստասէր Եկեալ յաւագալ սանձանքոյ. «Զի՛մաստասէրն գովեցիք, թէպէտեւ աշխատիմ մարմնով... վասն զի իմաստասէր է...», էջ 851ա—854ա (բնագիրը տե՛ս PG, t. 35, էջ 1197—1225). Ենդ քոլիան քոս անդրադառնալ տին քոլիան քոս. «Ենդ քոլիան քոս անդրադառնալ տին քոլիան քոս».

է) նորին ի բանս և ի հաւատարեցոցիցն. «Զի՛նչ է բնաւորութիւնս քոս ի սիրոյս բնաւորութեան, զի՛նչ է իմաստութիւն և հանձար...», էջ 854ա—856բ (բնագիրը տե՛ս PG, t. 35, էջ 1044—1064). Ենդ քոլիան քոս անդրադառնալ տին քոլիան քոս. «Ենդ քոլիան քոս անդրադառնալ տին քոլիան քոս».

բ) նորին առ Յովնանս քաղաք. «Ուրարք զայս ամենայն աղքատեանք յերկրս ամենեւեան, որ բնակեալ էք յաշխարհի...», էջ 856բ—869բ (բնագիրը տե՛ս PG, t. 35, էջ 532—664). Սրոյ տին քոլիան քոս անդրադառնալ տին քոլիան քոս. «Ենդ քոլիան քոս անդրադառնալ տին քոլիան քոս».

Թ) Առ նոյն բան երկրորդ. «Արդ այս մերոց բանիցս հանդէս կատարեցաւ և ւարտեցաւ...», էջ 869բ—874բ (բնագիրը տե՛ս PG, t. 35, էջ 664—720). Κατὰ Ἰουλιανῶ Βασιλέως στυλιθευτικῶς δευτέρου. «Οὗτος μὲν ὁ γὰρ τῶν ἐπιγῶν λόγων ὁ πρῶτος ἀεὶλλος ἐκτετέλεσται καὶ διήνησται».

Ճ) Նորին յինքն ի յագարակէ անդրէն եկեալ. «Անձկայի առ ձեզ, ով մանկունք, և փոխարեն անձկացեալ լինէի հաւատար շափուք...», էջ 874բ—877բ (բնագիրը տե՛ս PG, t. 35, էջ 1228—1252). Εἰς ἑαυτὸν, ἐξ ἄγρου ἐπανήκοντα μετὰ τὰ κατὰ Μάξιμον. «Ἐπόθουν ὄμας, ὦ τέκνα, καὶ ἀντεποῖθούμεν τοῖς ἴσοις μέτροις».

Ժա) Նորին յինքն և ի բանս երկրորդ. «Ես սրանշանամ զինչ արդեալք իցէ, զոր առ իմ բանս ախտացայք...», էջ 877բ—879ա¹⁴ (բնագիրը տե՛ս PG, t. 36, էջ 265—280). Εἰς ἑαυτὸν, καὶ πρὸς τοὺς λέγοντας ἐπιθυμαῖν αὐτὸν τῆς καθέδρας Κωνσταντινουπόλεως, καὶ εἰς τὴν τοῦ λαοῦ προθυμίαν, ἣν ἐπέδειξαντο εἰς αὐτὸν. «Ἐγὼ θαυμάζω, τί ποτὲ ἔστιν ὃ πρὸς τοὺς ἐμοὺς πεπονήσατε λόγους».

¹⁴ Նշված շորս ժողովածուներով չի սահմանափակվում Գր. Նազիանզացու գրական վաստակի հայերեն թարգմանությունների ցանկը: Այլ ընդօրինակություններով հայտնի են նաև: (ձեռ. № 7729, էջ 151ա—բ, ձեռ. № 8914, էջ 88բ, ձեռ. № 1523, էջ 5ա, ձեռ. № 7443, էջ 286բ, ձեռ. № 1525, էջ 88ա—բ, ձեռ. № 1712, էջ 210բ, ձեռ. № 3787, էջ 196ա—198բ, 316բ—317ա, ձեռ. № 996, էջ 463բ, ձեռ. № 993, էջ 241բ, ձեռ. № 1525, էջ 186ա—բ, ձեռ. № 5443, էջ 402ա—բ, ձեռ. № 948, էջ 37բ—42ա, ձեռ. № 2715, էջ 74ա—բ, ձեռ. № 1555, էջ 191ա—197բ, ձեռ. № 3797, էջ 325ա—326բ, ձեռ. № 114, էջ 149ա—151ա), րպրեբ (ձեռ. № 941, էջ 172 բ, ձեռ. № 5607, էջ 81բ—86բ, ձեռ. № 1525, էջ 186ա, ձեռ. № 993, էջ 141բ, ձեռ. № 7729, էջ 198բ, ձեռ. № 996, էջ 294ա—բ, 294բ—295ա), շափածո ստեղծագործություններ (ձեռ. № 6051, էջ 30, ձեռ. № 7170, էջ 51ա—բ) և այլն:

Գիրք-ժողովածուների միջնադարյան ցանկը և Մխիթար Այրիվանեցու դասդասուսը պահպանելու նպատակով «Առ որս» և «Որք եղիպտոսն են» գրքերից շտաբեցիներ համապատասխանաբար շորբորդ («Առ այնտիկ, որք սանն...») և երկրորդ («Ե Մելիտոս եպիսկոպոս...») ճառերը, որոնք, ինչպես տեսանք նախորդ քննությունք, պատկանում են Գրիգոր Նյուացացու գրչին:

Գրիգոր Նազիանզացու մատենագրական վաստակի հայերեն թարգմանությունները հիմնական մասով տակավին անտիպ են: Առ այսօր հրատարակվել է երկու ամբողջական ճառ՝ «Իբր և հառ հոգեշնամ՝ արարեալ լուղղափառ և յաստուածաբան վարդապետաց և կեղեցւոյ, որ պարունակէ ներ ինքեան համառտապէս զճառս յղղունս խորհրդաբարս տերունական տօնից՝ սկսեալ ի ծննդնէ Քրիստոսի մինչ ի խաչ վերայ տօնն... ի թիւ հայոց ՌՃԼԱ (=1722), [ի Կ. Պոլիս]: Սույն գրքում «Ը սարք ճնունդն Քրիստոսի» ճառին կից հրատարակված ենք գտնում նաև «Նումունք Քրիստոս ծնեալ հառիս այս...» գրծը (էջ 29—48): Նազիանզացու մյուս հրատարակված աշխատանքը «Ի բաւիլիոս Կեսարացի» դամբանական ճառն է (տե՛ս «Кавказ и Византия» (այսուհետև՝ KB), т. II, Ереван, 1980, էջ 161—217): Չափածո ստեղծագործություններից երկ-

Հասկանալի պատճառով միշտ չէ, որ այս կամ այն խորագրի տակ պահանջվող բնագիրն է ամփոփված, այլ, ինչպես ցույց է տալիս համեմատությունը, պատահում են խորագրերի շփոթի կամ բնագրերի փոխանցման բաղմամբիվ դեպքեր: Այսպես, «Քրիստոս ծնեալ» ժողովածուի առաջին ճառը՝ «Խաւար ի ծնունդն Քրիստոսի», հայտնի է նաև «Ի յայտնութիւն տեսնն» (ձեռ. № 5443, էջ 130ա—133բ, հմմտ. ձեռ. № 4869, էջ 140ա—146ա, ձեռ. № 4676, էջ 12ա—17բ, ձեռ. № 3797, էջ 24ա—30ա), «Առաջին ատուրն Գրիգորի Աստուածաբանի ասացեալ՝ ի յայտնութիւն Քրիստոսի՝ Աստուծոյ մերոյ» (ձեռ. № 5406, էջ 6ա—14բ, հմմտ. ձեռ. № 1523, էջ 25ա—28բ և այլն) վերատառությամբ:

Շարքի երկրորդ ճառը՝ «Ի յայտնութիւն տեսնն», որոշ գրչագրերում ընդօրինակված ենք գտնում «Խօսք ի մկրտութիւն տեսնն» խորագրի տակ (ձեռ. № 1523, էջ 28բ—31ա, հմմտ. ձեռ. № 996, էջ 40բ—49բ, ձեռ. № 993, էջ 33ա—35ա, ձեռ. № 1525, էջ 16ա—18ա, ձեռ. № 3797, էջ 28բ—31ա և այլն):

Ի վերջո՝ նույն ժողովածուի «Խաւար յամենասուրբ պատրայ և ի

ցըս հրատարակվել է Պրոյեքտիստի մասին բանաստեղծությունը (տե՛ս Գ. Զարեանահան, Պատմութիւն հայերէն գաղութեանց, Վենետիկ, 1865, էջ 161, հմմտ. նույնի՝ «Հայկական հին գաղութիւն», Վենետիկ, 1897, էջ 264, Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1956, էջ 192): Վերջին հրատարակության մասին շնորհակալությամբ տեղեկացանք գրականագետ Խ. Սամվելյանից: Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ սույն հրատարակությունը մասնակի փոփոխությունների է ենթարկվել հավանաբար վիպասանի մեջով:

Նազիանզացուն վերագրվող կանոնների քննական-համեմատական բնագրի հրատարակությունն իրացրել է պրոֆ. Վ. Հակոբյանը (տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», Բ, Սերման, 1971, էջ 181—199): Ծանօրի առանձին հատվածներ կան «Կնիք հաստոյ» ժողովածուում (էջ 31—40, 276, 287, 309—310, 349—353): Ի վերջո՝ Նազիանզացու «Առ Յուլիանոս» առաջին ճառից մի ընդարձակ հատված հրատարակվել է Ն. Ակիւնյանի «Թատական հայերենը և Վիեննական Մխիթարեան գաղտցը» ուսումնասիրության մեջ (Վիեննա, 1932, էջ 242—243):

Հայտնի է, որ XIX դարում ևս փորձեր են արվել նորովի թարգմանելու Նազիանզացու որոշ գրծեր: Պահպանվել է «Առ Յուլիանոս» առաջին ճառի Հ. Գաթրճյանի առձեռն թարգմանությունը, որից մի հատված հրատարակել է Ն. Ակիւնյանը (տե՛ս նրա «Թատական հայերենը...», էջ 242—243): Հավանաբար Հ. Գաթրճյանի թարգմանությունը պիտի գտնուի նաև Պրոյեքտիստի մասին գրված հիշյալ շափածո ստեղծագործությունը:

Թուրքոլիկ վերջերս «Le Muséon»-ի (t. 93, f. 1—2, 1980) նոր գրականության ցանկից տեղեկացանք, որ Փարիզում, առանձին հատրով լույս են տեսել Նազիանզացու և շորս ճառեր. տե՛ս Justin Mossay et Guy Lafontaine, Grégoire de Nazianze, Discours 20—30 (Sources Chétiennes, 270), Paris, 1980, 325 էջ, Հանրապետության գրադարաններում չլինելու պատճառով այդ հրատարակությունը մենք չենք տեսել:

հեղափոխուն» շորորոզ ճառը պատահում է այլ խորագրերի տակ ևս. ա) «Գրիգոր Աստուածարանի Անձիանձու եպիսկոպոսի ասացեալ ի յարու- րին Քրիստոսի» (ձեռ. № 3787, էջ 290ա—291ա), բ) «Երանելոյն Գրի- գորի Աստուածարանի Նազիագու եպիսկոպոսի ասացեալ ի սուրբ զսու- կին» (ձեռ. № 7489, էջ 152բ—153ա):

Գիրք-ժողովածուները տարբերվում-առանձնանում են ոչ միայն բնագրային փոխանցումների իմաստով, այլև ձեռագրերի պահպանվա- ծություն կամ խաթարվածության առումով: Վաթսունվեց ընդօրինակու- թյամբ հայտնի «Քրիստոս ծնեալ» գրքին զուգահեռ «Յաղթեցայ» ժողո- վածուն ունենք վեց ընդօրինակությամբ, որից մեր տրամագրության տակ եղած երկու ձեռագրերից միայն մեկն է ամբողջական: № 4234 գրչագիրը թերի է, բացակայում են առաջին երեք ճառերը և «յԱթանսի- ոս եպիսկոպոս Աղէքսանդրացի» բնագրի մի մասը: Պահպանված միակ հիշատակարանը հետևյալ խիստ համառոտ գրառումն է. «զմեղուցեալ ծոզս զԽաչիկ սարկաւազ և սպասաւոր բանի յաղօթս յիշեցէ՛ք, ով սուրբ ընթերձողք և սխալանացն ներումն հայցեմ, զի այսքան է կար մէր. ի րուխս ԳՅԳ (—1307) ի հրոսից ԽՓ» (էջ 36բ): Թվում է, հիմքեր կան ենթադրելու, որ № 4234 գրչագիրը ընդօրինակվել է № 1500 ճառ- ընտրից: Նման ենթադրության հնարավորություն են տալիս նույնական վրիպումները, բնագրերի զարգանշանների միօրինակությունը, գրքերի անվանումները հուշող կտորների ընդգծված ու առանձնացված գրության համանմանությունը և այլն: 2. Տաշյանի ուսումնասիրությունից գիտենք, որ նույն՝ № 1500 ճառընտրից է ընդօրինակվել նաև Վիեննայի Միխ- րայան Մատենագրարանի № 217 ձեռագիրը¹⁵:

Քանի որ խոսք եղավ «Յաղթեցայ» գրքի մասին, ապա պիտի նկատել, որ Նազիանզացու մյուս ժողովածուների համեմատությամբ այն ամենաբարձն է ու ինքնատիպը: Ներկա դեպքում ի մի են ձուլված վաղ քրիստոնեական վարքագրության, ինչպես նաև հին հունական օղայի, էլեզիայի և ճարտասանական ձևերի հիմնական բնորոշ գծերը: Հայտնի ժանրային միավորների ընդհանուր զուտարը գրական մեկ տե- սակի սահմաններում ինքնին պայմանավորում է այն նորը, որը հատուկ չէ թվարկված ժանրերից և ոչ մեկին առանձին վերցրած:

Գրքի ընդհանուր կառուցվածքից մասամբ առանձնանում են առա- ջին երեք բնագրերը: Դրանցից առաջինը ինքնադամբանական է (կա այդպիսի տերմին), մյուս երկուսը ինքներգական ստեղծագործություն-

¹⁵ 2. Տաշյան, Ցուցակ..., էջ 548—549: Շարքի վեց ձեռագրերից երեքը իրականում նույն հիմքն ունեն:

ներ են: Մնացած հինգ բնագրերը էպիտաֆիաներ (տապանագրեր) են՝ գրված ժանրին հատուկ տեսական նորմերի խստիվ պահպանմամբ: Պահպանվել է իր իսկ՝ Գրիգոր Նազիանզացու բնորոշումը. նա այս ժանրը մերթ կոչում է «գերեզմանական գովուրին»¹⁶, մերթ էլ՝ «ողբ ի վերայ... գնացելոյն»¹⁷, որոնք երկու դեպքում էլ նույնանում են դամբա- նական ձևակերպման հետ: Այստեղ միմյանց առնչություն չունեցող բնագրերը ևս, ինչպես կտեսնենք, ունեն դամբանականին հատուկ որոշ առանձնահատկություններ: Եվ առհասարակ՝ «Յաղթեցայ» գրքի բնա- գրերի համեմատությունն այն տպավորությունն է թողնում, որ ասելի- քի չափավորությունը պահպանելու, անհարկի բառ-ձևակերպումով այս կամ այն նկարագրությունը չընդմիջարկելու Նազիանզացու հոգածու- թյունն այնքան մեծ է, որ նույն ժողովածուի տարբեր բնագրերի շատ ձևակերպումներ գրեթե մերձենում են միմյանց: Արդ՝ փորձենք ասվածը հավաստել համապատասխան օրինակների վկայակոչությամբ:

Ի հայրն իւր
Ձեռ. № 4234 (1307 ք.)

Ի Բասիլիոս Կեսարացի
(ԿԵ, II, էջ 187, 217)

«Էջեալ էր այնուհետև և շնչէր զվերջին շունչն և պար շուրջ զնովա յայտնե- ացն և յօտարաց...» (էջ 35բ):
«Ժակ եթէ և զմեզ պատուեսցէ որ յետ մեր հաւասարօքն ոչ ունիմ ասել...» (էջ 36բ):

«Եւ ի վերջին շունչն էր, համարձակէր ի ճանապարհն՝ ազնել ընտրութեան ևս վստահանայր ի հոգին...» (ԼԸ):
«Բայց զմեզ ով զովեսցէ յետ քո զկեանս լրանելով...» (2Գ):

(Համեմատության շարունակարյունը տե՛ս հաջորդ էջում)

Խոսելով գիրք-ժողովածուների հայերեն ընդօրինակությունների պահպանվածության մասին, պիտի նկատել, որ այս կամ այն շարքի գերակշռող հարաբերության իրողությունը ամենևին էլ դիպվածաբար չի առաջացել, այլ պայմանավորված է գործածության անհրաժեշտու- թյամբ: Ունենք «Առ որսի» ընդօրինակություններ, որոնք օժտված են համապատասխան ցանկերով¹⁸:

«Առ որս» ճառաշարքի հայկական միջնադարում ունեցած տարած- ման մասին են վկայում պահպանված բաղմամբիվ հիշատակարան-հիշա- տակագրությունները¹⁹: Դրանց մի մասում կան գնահատության իրողու-

¹⁶ Ձեռ. № 4234, էջ 57ա: Այս բնորոշումը տրվում է «Ի հայրն իւր» դամբանական ճառի առիթով:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 12ա («Ի Կեսարիոս եղբայրն իւր»):

¹⁸ Տե՛ս ձեռ. № 1466, էջ 379բ—384բ՝ «Ճանկ մեկնութեան Առ որսի» ոմանց գըլ- խատարաց բանից՝ ժողովեալ առ ի դիւրափին ընթերցողաց»:

¹⁹ Տե՛ս ձեռ. № 60, էջ 1ա, ձեռ. № 115, էջ 2ա, ձեռ. № 3284, էջ 1ա:

Ի Քասիմաս Կեսարացի (KB, II)

«Այս քեզ ի մէջ, ով քասիմաս, ի հեշտալոյս քեզ երբեմնի լեզուս...» (29):

Ի Կեսարիոս Եղբայրն իւր (Ձեռ. № 4234)

«Այս քեզ, ով Կեսարիոս, մինչն պատանք ախոբիկ իմոց բանից պտուղք...» (էջ 20ա):

Եւրանափոս Էպիսկոպոս Ալէքսանդրացի Ձեռ. № 4234 (1307 թ.)

«Գու մեզ յերկին զմասնս, ով աստուծային և պատուական գրութի...» (էջ 20բ):

«Այլ ով սիրելի և քահանայական գրութի... զու ի վերաստ ի մեզ հայնացիս հաշտ...» (էջ 11բ—12ա):

Յիւնէն և ի հայուն և ի ժողովուրդն պատալաւանի՝ յետ ձեռնագրութիւն իւրոյ Երկրորեան... Ձեռ. № 1500 (1283) թ.)

«Այս է յիւնէն բանս ձեզ, ով արք, պարզաբար և հանրորձ ամենայն բարեմտութեամբք ասացնալ...» (էջ 774ա):

«Ով սիրելի և պատուական ինձ գրութի և Ահարոն Յիւն աթմիկ արժանատւոր...» (էջ 773բ):

«Մայց զու ի մեզ հայնացիս ի վերաստ, ով աստուծային և պատուական գրութի...» (29):

թիւուններ. «Շնորհաւք ամենակալին սկսա և նորին ողորմութեամբն կատարեցի սուրբ և գերայհուակ պատվական մարգարիտս և զգանձս աստուծականս, որ կոչի Առ որս Գրիգորի Աստուածաբանի, ի հայրապետութեան տեան Գրիգորի և ի թագաւորութեան Հեքմոյ, ի մայրաքաղաքիս Եգնկայիս, առ սրբոյ կաթողիկէիս: || Ի թվականիս Հայոց ԳԾԳ (1304), ի նոյեմբերի ժե (15), ի խնդիր պատուելի և իմաստուն գերահուակ հարն Ահարոն վարդապետին...»²⁰: Եվ կամ՝ «... հասանել խաղաղութեամբ յաւարտ հոգէլից և աստուծային գանձիս Առ որսիս, որ յորդառատ շնորհիւ և աստուծային լցեալ հոգովն Աստուծաբանն Գրիգորիոս արարեալ աստուծաբանութիւն և ուղղափառ դաւանութիւն և ընդդիմադրութիւն ընդդէմ հերիտիկոսացն, ընդդէմ նոմիոսի և Ատիկոսի, ընդդէմ Արիոսի և Մակեդոնի և այլ ամենայն համախոհացն նոցա: Եւ ճշմարիտ և հաստատուն դաւանութիւն է մերոյ Հայաստանեաց եկեղեցոյս. և ամրացեալ կայ մերս եկեղեցի ի վերայ սորին դաւանութեանն»²¹:

Ի վերջո՝ ունենք հիշատակարանների մի սովոր խումբ ևս, որոնցում «Առ որս» ճառերը «ի վայելումն մանկաց Սիոնի ուղղափառութեանցն դասի» ընդօրինակելու միտքն է հորդորվում²²:

Անդրադառնալով նազիանզացու գիրք-ժողովածուների միջնադարյան Հայաստանում ունեցած դերին, Կ. Տեր-Մկրտչյանը իրավացիորեն նկատում է. «Այս խմբերից ամենայնազգին եղել է մեր մէջ «Առ որս» կոչուածը, որ յատկապէս աստուծաբանական բովանդակութիւն ունի, շատ անգամ արտագրուել է և ընտիր ձեռագիրներով պահուել, Գլաձորի, Տաթևի, Սեպուհ լեռան և այլ վարդապետարաններում գործ ածուել իբրև ձեռնարկ աստուծաբանական բարձրագոյն ուսման»²³: Այդ նույնը վերաբերում է և մյուս գրքերին:

²⁰ «ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 31: Համարնույթ հիշատակարաններ տե՛ս ձեռ. № 60, էջ 156ա, Ն. Պողոսյան, Մայր ցուցակ..., Ե, էջ 72—73, հատ. Գ, էջ 129, էջ 610, հատ. է, էջ 160—161: «Հայերեն ձեռագրերի ժե դարի հիշատակարաններ», Ա, կազմեցին Վազգեն Հակոբյան, Աշտուղ Լուսինիսյան, Երևան, 1974, էջ 230—231:

²¹ «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Բ, էջ 190, հմմտ. «Յուցակ ձեռագրաց նոր Զուղայի ս. Ամենափրկչեան վանաց թանգարանի», Բ, կազմեց Լ. Կ. Մինասեան, Վիեննա, 1972, էջ 52ա—բ:

²² Ձեռ. № 112, էջ 182ա—բ, ձեռ. № 114, էջ 148բ, ձեռ. № 3495, էջ 141բ, «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Գ, էջ 220—221, հմմտ. էջ 53, ձեռ. № 98, էջ 114բ, էջ 271բ, «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանի ի Վիեննա», կազմեց Յակոբոս Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 365—366, «Հայերեն ձեռագրերի ժե դարի հիշատակարաններ», Ա, էջ 668:

²³ «Կնիք հաւատոյ», ս. էջմիածին, 1914, էջ XLVI:

Այս առումով հիշատակելի է «Որք յԾգիպտոսէն են» գիրքը գնահատող հետևյալ վկայությունը. «Ասացեալ երից սրբոց՝ սրբոյն Գրիգորի Աստուածաբանի, Մեծին Գրիգորի Մագիստրոսի և երանելոյն Գրիգորի Վահրամայ Վկայասիրի, առ որս գտանին բանք պիտանիք և օգտակարք, վարժապետութիւնք աստուածաբանականք և հոետորութիւնք փիլիսոփայականք և ուղիղ դաւանութիւնք քրիստոնէականք, օգտաւէտ և պիտանացու ի զարգացումն ուսումնատենչ անձանց և մանաւանդ մանկանց Սիօնի մօրս մեր Հայաստանեայց»²⁴: Այս բնույթի գնահատություն, ինչպես տեսանք, ունենք «Առ որս» ճառաշարքի առիթով ևս:

«Քրիստոս ծնեալ» գիրք-ժողովածուն գնահատելիս միջնադարյան գրիչը մասնավորապես նկատել է. «Ի գիր արձանացուցին ի յիշատակ յետագայիցն, յորոց ոմանք առ փրկութեան հոգւոց վերաբերին և ոմանք զոտս կամ զկիրս սրբոց ոմանց և կամ այլոց պատմաբանեն, յորս ի ձեռն ընթերցանութեան իբր աչօք նկատեալ ի խոկումն նոցին դեզերիցիմք»²⁵:

Կան հիշատակագրության օրինակներ, որոնցում առկա գնահատությունը չի մասնավորեցվում այս կամ այն շարքի համար, այլ պարզապես վերաբերվում է նազիանզացու գրքերին՝ առհասարակ: Այսպես՝ «Արդ թէպէտ ի հանդիպիլն մեր ուրեք ուրեք ընթեռնուաք զգիրքս Աստուածաբանիս Գրիգորի և էկլեւսիասգիկոս բեղօրի և կաթողիկեայց վարդապետի և եպիսկոպոսապետի Կոստանդնուպօլսի ի պատճառէ յիշատակարանիս եղաք և զմերս հետևմունս դաւանութեան ընդ նմին, զի իբրև զլոյս յաշտանակի ծանուցի սիրելեացդ...»²⁶:

Եթե մեզանում իսպառ բացակահին Գրիգոր Նազիանզացու գիրք-ժողովածունների գնահատություն հանդիսացող հիշատակարան-հիշատակագրությունները, ապա միևնույն է, ընդօրինակությունների առատությունն ինքնին լավագույն ապացույցն է հայկական միջավայրում դրանց հարկավորության մասին: Արդ՝ փորձենք գնահատել նազիանզացու գրքերն ըստ մատենագիտական առաջադրված հաջորդականություն²⁷:

²⁴ Ձեռ. № 6988, էջ 1ա: Գնահատություն հավասարապես վերաբերում է Գրիգոր Մագիստրոսի տաղերին (էջ 151ա—193բ), ներբողներին (էջ 193բ—200ա), թղթերին (էջ 200ա—216ա), իմաստասիրական գործերին (էջ 216բ—218ա), ինչպես նաև Վկայասիրի գրական վաստակին:

²⁵ Ձեռ. № 7943, էջ 264:

²⁶ Ձեռ. № 114, էջ 151ա:

²⁷ Նազիանզացու ճառերը համապատասխան գիրք-ժողովածուներում հավանաբար ունեն կայուն, մասնագիտական շրջաններում ընդունված հաջորդականություն, որովհետև

Քրիստոսի հայտնությունն անդրադարձել են Սեբերիանոսը²⁸, Եփեսմբ²⁹, Բարսեղ³⁰ և այլք: Նազիանզացու «Քրիստոս ծնեալ» ճառը ունի իր նախապատմություն-պատճառաբանումը՝ «Ասացեալ... հրամանաթագաւորին, զի բաղում հերձուածս խօսէին ի Քրիստոսի...»³¹: Հիմնավորելու սույն եղանակը բնորոշ է առհասարակ շարքի համար:

Նազիանզացու հարցադրում-լուծումների թե՛ բնույթը և թե՛ շրջանակներն ամենևին նույնական չեն եկեղեցու այլ նշանավոր հայր-մատենագիրների արժարժումների հետ: Ավելին, այստեղ է, որ Բարսեղ Կեսարացու վարքագրի՝ Գրիգոր Նազիանզացուն տված «աստուածաբանութեամբն ճոխանայր»³² բնորոշումը դառնում է լիովին արդարացի:

Շարքում շոշափվող բազմադան խնդիրների թվում կենտրոնական տեղ է հատկացվում մարդ-աստված փոխհարաբերության գնահատմանը: Նազիանզացին փորձում է գերզգուշությամբ վարել «բանակցությունները» աստժո հետ, նրա ուշադրությանն արժանացնել երկրային արարածներին, մասնավորապես մարդու հոգսերն ու հետաքրքրությունները, թերություններն ու առավելությունները, հրաշք բնության կատարելություններն ու թերի կողմերը և հարակից հարցեր: Ինչպես և սպասելի էր, զրույցի հեղինակը որքան էլ դիմում է «բանակցության» մեղձու ընտրովի եղանակի, այդուհանդերձ՝ աստժո անտեսանելի, անմերձեանալի լինելու գաղափարը միջնադարի մտածողին գրեթե հանդիստ չի տալիս, ուստի և հասկանալի է հեղինակի բացատրությունն այդ առթիվ. «Լոյս մի անմերձեանալի և անփոխանորդելի աստուած, ոչ սկսեալ և ոչ զադարեալ, ոչ շափեալ մշտապայծառ, երեքապայծառ...»³³: Այնուամենայնիվ նազիանզացին ձգտում է ազատ զգալ կաշկանդող նախապաշարումից և խոսակցության միջոցին աշխատում է շթաբքնել «համատեղ գործելու» իր իսկ ձգտումը. «Ընկալ ի քեզ զբարին, որ յերեսին է

մեկնությունների գրչադրերում, ինչպես նաև «Գիրք պատճառացում» (ձեռ. № 1879, էջ 192բ) գրանք հաճախ հղվում են առանց համապատասխան խորագրի, այլ պարզապես ըստ հաջորդականության ցուցիչի:

²⁸ Ձեռ. № 993, էջ 5ա—6բ:

²⁹ Ձեռ. № 1524, էջ 54բ—56ա:

³⁰ Ձեռ. № 996, էջ 61բ—68բ, հմմտ. ձեռ. № 993, էջ 24բ—25ա:

³¹ Ն. Պողարյան, Մայր ցուցակ..., Ա, էջ 430, հմմտ. «Ընդդէմ ամենայն հերձուածողացն խօսեցաւ զՔրիստոս ծնեալն» (Հ. Տաշյան, Ցուցակ..., էջ 755), հմմտ. «Ձայս ճառս ասացեալ է ի ծերութեան իւրում, ի հաւարման աստուածապահ ժողովոյն Կոստանդնուպօլսի ճՄ հայրապետաց՝ ընդդէմ հոգեմարտիցն» (ձեռ. № 3937, էջ 60ա):

³² Ձեռ. № 948, էջ 147բ:

³³ Ձեռ. № 7943, էջ 117 (այսուհետև սույն գրչագրից կատարվող հղումները վկայակոչելու ենք բուն տեքստում):

միաւորութիւնն, առ իս զկոնին առաքեա, ներեա ինձ նաւակառոյց լինել և դու վարեացիս նաւան, և եթէ այլ որ նաւակառոյց է զիս առ իմով ճարտարապետութեամբս և դու աստ բնակեա զգուշութեամբ և թէպէտ ոչ ինչ տաժանեցար, ոչ ինչ նուազ բարութն նաւեսցես կամ բնակեսցես ի տան իմ զաշնոսիկ պատրաստեալ» (էջ 84—85):

Նազիանզացիին մտավախություն ունի, թե մարդիկ կարող են տիրոջ նկատմամբ պատշաճ զգուշավորություն չունենալ և բնատուր միամըտությամբ աստվածությունը քննելու հանցավորություն ցուցաբերել. «Ես երկնչիմ յարարածոցն, զի մի զաստուած կորուսից թշնամանօք և շարաշար հատմամբն կամ զորդի հատանելով ի հօրէ և կամ յորդույ զբնութիւն հոգւոյն քանզի հրաշափառագոյն. զի ոչ արարած ի վերայ բերեալ լինի միայն աստուծոյ յայնցանէ, որք շարաշար զաստուածութիւնն կըշտենն» (էջ 83): Եվ առհասարակ բյուզանդական մատենագրի համար ամենևին հասկանալի չէ մարդուն տեսնել շարությունը սատարելիս և բարին անգոսնելիս, անմարդկային ու տմարդի գործունեությունը փառաբանելիս: Ուստի և Նազիանզացու հավաստիացմամբ՝ գերադասելի է լույս աշխարհ չգալ, քան ապրել իր կոշտը շարդարացնելով: Նա գրում է. «Ես վարկանիմ շարութեանն զայր այնպիսի, որ յովմից անուանիցի մանկանց հայր առանց հեղութեան կեցեալ ժամանակ երկայն ոչ ելից բարութեամբ զանձն իւր... և լաւագոյն վարկանիմ զտարածամ յորովայնէ մօր ի բաց անկեալ սաղմնն քան զնա...» (էջ 155):

Չարագործությունը առավել դատապարտելի է այն իմաստով, որ վնասում, խաթարում է մարդկային ազնիվ փոխհարաբերությունները: Երևույթը ինքնին մերժելի դիտելով, Նազիանզացիին գրում է. «Բայց մեծ թշուառութիւն է մարդոյ շար գործել և ամայութիւն ի վերստին ստացողէն, զի որք կենակիցք են և զբարեգործութիւնսն իւրեանց կրկնապատիկս առնեն և զանախորշելի իրացն՝ զմրբիկս մխիթարեն» (էջ 152):

Շարունակելով իր դիտողություն-խորհրդածությունները մարդկային փոխհարաբերությունների այլևայլ կողմերի շուրջ՝ Նազիանզացիին շարք կանխելու, վերջինից խուսափելու եղանակ է դիտում նաև խելամիտ հարաբերությանն հետամուտ լինելու միջոցը, թշնամուն խորհրդակից ընդունելու փորձված եղանակը: Խոսքն ուղղելով բանական արարածին, Նազիանզացիին գրում է. «Բայց դու, ո՛վ մարդդ աստուծոյ, ծանիր զդաւաճանութիւն հակառակամարտին, քանզի առ որ ունին և յաղագս մեծամեծաց է կոնս, մի առցես խորհրդակից զթշնամին, մի արհամարհեսցես լսել և լինել հաւատացեալ» (էջ 54): Առանձին դեպքերում, հավանաբար այլ ելք չգտնելով, գուցե նաև շրջապատի փոխհարաբերություններում առկա վատից խուսափելու ցանկությամբ, Նազիանզացիին

հեռացումի, մեկուսացման խորհուրդ է առաջադրում. «Եթէ կարողութիւն է, փախիր և ի հրապարակէն՝ հանդերձ բարի ճանապարհակցաս, թեաւ քրոնոյ բեզ ինքեան դիցես կամ աղանոյ, զի ընտանեգոյնս ասացից՝ զինչ կայ քո և կայսեր և կամ որք կայսեր են, մինչև դադարեսցես՝ ուր ոչ գոն մեղք և ոչ սևութիւնք» (էջ 56):

Արդարացի չէր լինի Նազիանզացու առանձնանալու միտումը պայմանավորել սոսկ շրջապատի սևությամբ: Իրողությունն այն է, որ IV դարի մատենագրի համար շոշափելի տրամադրություն ստեղծող արգահատելի երևույթներից առավել (լինեն դրանք հասարակական, սոցիալական բնույթի) մարդը ինքնաբերաբար, երկրային առօրյա փոխհարաբերությունների միջոցին մեղքերի անսահման պաշար է կուտակում, ուստի և սխալական մարմնից ու մեղքերից ազատվելու ցանկությունն է պայմանավորում-տնօրինում համապատասխան հոգեվիճակ: Ահա թե ինչու նման տրամադրության պարագայում Նազիանզացիին կոչ է անում «Փախչիմք ի տխրական և ի հալածիչ մեղացն և ի փարաւովնէ՝ յաներևոյթ բռնաւորէն և ի դառն գործավարացն... ի կաւոյն և ի յաղիւսոյ ազատիմք ի վրիպօղ և ի սխալական մարմնոյս այսորիկ բռնութենէ» (էջ 101):

«Քրիստոս ծնեալ» գրքում հեղինակը մեծ կարեւորություն է տալիս մարդ-բնություն փոխհարաբերության բացահայտմանը, բնության բնածեալ հնարավորություններից մարդու օգտվելու կարողությանը: Այդ իսկ նպատակով, Բ. Կեսարացու նմանությամբ, Նազիանզացիին ևս ի ցույց է դնում մեղունների աշխատասիրության օրինակը: Ահա մի դրվագ «Եւսուք ի նոր կիրակէն» ճառի համապատասխան նկարագրությունից. «Այժմ գործասէր մեղու զթեան արձակէ և ի մեղուոցացն ի բաց ելանէ, զիւր զիմաստութիւնն ցուցանէ, ի մարգսն թռչի և կապտէ պտուղ և ոմն աշխատի՝ առնելով ի մաղսն զվեց անկիւնիսն և զընդդիմադրեալ բջիշսն անկանելով և զուզաձիգսն յանկեանցն որոշելով գործ միանգամայն գեղեցկութեանն և զգուշութեանն: Իսկ ոմն զմեղրն յամբարանոցն ամբարէ և մշակէ հիացելումն պտուղ քաղցր և անարօր...» (էջ 125):

Աշխատանքի դրվատումը, աշխատասիրության փառաբանումը Նազիանզացիին անմիջականորեն կապում է բնության հետ, վերջինիս զարթոնքը դիտում կյանքի և, առհասարակ, բուսականդանական աշխարհի հարատեման հիմնական պայման. «Այժմ ծիծաղի ամենայն կենդանեաց ազգ և ամենայն զգայութեամբքս խրախճանամք այժմ. բարձրավիզ ձի և խրբոխտ ի տունսն դժուարի և կապն հարստահարելով խայտայ ի դաշտս, և գետս գեղեցկանայ: Եւ զինչ այլքն այժմ վկայք յարագին և առաբին»

և կոչեն պայծառագնացիւք ի միասին զժողովուրդս քրիստոսասէրս...» (էջ 125):

Քննվող գրքում հեղինակի դատողություն-բացատրությունների ըզգալի մասը կառուցված է բարոյախրատական արծարծումների հենքի վրա: Նազիանզացիին համապատասխան օրինակներով դատապարտում է արատավոր այս կամ այն երևույթը, ըստ անհրաժեշտության ի ցույց հանում դրա վնասաբեր բոլոր հետեանքները: Այս և նման եղանակով նա մերժում է մախանքը, բարկությունը, պճնամոլությունը, ընչեղություն մոլուցքը, զինարբուքի հակումը և այլն: Խիստ է հարբեցողությունը դատապարտելու նպատակով նախընտրած համեմատության միջոցը. «Ընտրելի է սզալն՝ քան զարբեհալն և մերձ լինել ի սզաւորսն՝ քան յարբեալսն և այսպէս կարողութիւն առնուլ զկենացս վախճան՝ ոչ զարհուրելով յայնցանէ, որ շուրջ զնովանս են...» (էջ 156):

IV դարի եկեղեցական գործիչ-մտածողի մտահոգությունն ունի այլ կողմ ևս՝ փոխհարաբերությունների անսովոր աղատությունը նպաստավոր պայմաններ կարող է ստեղծել աշխարհիկ հետաքրքրությունների համար, մինչդեռ «...յոյժ աղօթելի է զսաստել միոյ իմաստնոյ ընդունել, քան ընդ ամենայն պարս վատթար մարդկանն և անառակ երգոցն լինել յսօղ, քանզի ընդունայնացեալ մարդկան ծաղր փշոց յոլովից սաստկապէս հրով այրեցելոց հնչմանն նմանեցաւ» (էջ 156):

«Քրիստոս ծնեալ» գրքում արծարծված խնդիրները բազմաթիւ են ու այլազան: Դրանց քննությունը ներկա դեպքում դուրս է մեր բուն նպատակից: Այնուամենայնիւ, մի քանի խոսք սոցիալական, դասային հարաբերությունների որոշ մանրամասներ ի ցույց հանող նազիանզացու նկատառումների մասին: Ամենից ակնհայտը, ինչպես նկատում է նա, սոցիալական երկու հակադիր վիճակների կողք-կողքի գոյությունն փաստն է: Մի դեպքում շվայտությունը, պճնանքը և արծաթասիրությունը սահման չեն ճանաչում. «Զի՞նչ առ այսոսիկ ասացուրք, որք ոչ ինչ վախճան գիտէք ստանալոյն, որք երկիր պագանէք ոսկոյն և արծաթոյ՝ որպէս Բահաղուն յայնժամ և Աստարտայ և Քարմովսայ՝ գարշելոյ, որք շուրջ փարեք զբազմապատիկ քարամբքն և զկակուղ և զփաղփեալ պատմուճանօքն զցեցոյն ծախովք և աւազակաց բռնաւորաց և զողոց գանձարանօքն, որք յոլովութեամբ յոխորտիք ստրկաց և շորեքտանեաց, որք դաշտօք ընդարձակէիք և լերամբք, զոմանս ունիք և զկէսսն առնուր և զայլսն հանդերձեալ էք...» (էջ 187): Մյուս կողմից, «Յաղագս աղքատ-

* Բահաղուն, Աստարտ, Քարմովս աստվածաշնչական անունների մասին համապատասխանաբար տե՛ս «Քառարան սուրբ գրոց», Կոստանդնուպոլիս, 1881, էջ 83—84, 54, 574—575:

տասիրութեան» ճառում նազիանզացիին պատկերում է թշվառության մեջ խարխափող մարդկանց. «Եւ նոքա թաւալին առ ոտս մարդկանն՝ յարևու և ի փոշուջ: է երբէք և ի սառամանիս վայրագս և յանձրևս և ի մորրիկս հողմոց թշուառացեալք այնքան ոչ կոխան լիեալք, ցորքան և մերձենալն ի նոսա գարշիմք»³⁴: Հակադիր պատկերների համեմատության եղանակով նազիանզացիին փորձում է վեր հանել շրջապատող իրականության ընդհանուր նկարագիրը. «Այլ ոմանք արտաքոյ յարկաց թշուառանայցեն, իսկ մեք բնակիցեմք ի տունս պայծա՛ւ քարամբք ամենապատկաւք ծաղկեալս, ոսկուով և արծաթով փայլեալս և մանր յախճապակովք եղեալս և ազգի ազգի նկարագրութեամբք աչաց խաբեբայ պատրանաւքն»³⁵: Այլուր ևս նազիանզացիին դիմում է համեմատության նույն միջոցին՝ «Նոքա այսպէս, իսկ մեք բաղմեալք կամք պայծառք պայծառապէս ի վերայ բարձի բաղմականի...»³⁶:

IV դարի եկեղեցական գործիչ-մատենագրին վրդովեցնողը ոչ այնքան ճոխ կենցաղավարությունն է, որքան դրանով պայմանավորված բարբերի անպարկեշտացումը, մարդկանց՝ միմյանց նկատմամբ ունեցած անտարբերության մեծացումը, ուստի և հասկանալի պիտի լինի նազիանզացու պատվիրանն այն մասին, թե՛ «Ճոխացիր մի ընչիւքն միայն, այլ և բարեպաշտութեամբ, մի ոսկուովն յատուկ, այլ և առաքինութեամբ օթեան լեր ընկերին պատուականագոյն և յերեկնն քաղցրագոյն, լեր թշուառացելումն աստուած ողորմութեանն աստուծոյ նմանելով...»³⁷: Այսօրինակ խրատ-խորհուրդը միայն մարդասիրական դերբազմով չէր արտաբերվում եկեղեցու ունկնդիրների շրջանակներում, այլ միաժամանակ նպատակ ուներ նպաստելու քրիստոնեության հաստատման պայքարին: Այդ առումով ավելի ազդու և համոզիկեն միջոց էր ժամանակակից եկեղեցու նշանավոր հայրերի (կենդանի և հանգուցյալ) կյանքի ու գործունեության ուսանելի դրվագների վերապատմումըն ունկնդիրներին: Ընդհանուր նպատակադիր գործունեության թելադրանքով է առաջացել այդ ժանրի լավագույն գիրքը՝ «Յաղթեցայ» ժողովածուն³⁸:

Ուշագրավ է իր իսկ՝ նազիանզացու. կարծիքը խրատելու, բարին

³⁴ Ձեռ. № 2600, էջ 193ա:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 195ա:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 195բ:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 207ա:

³⁸ Մույն գրքի օրինակը ցույց է տալիս, որ նազիանզացիին ընտրում է այնպիսի անձանց, որոնց կյանքի ու գործունեության մանրամասները ուսանելի շատ դրվագներ տնենին:

ուսուցանելու այս միջոցի մասին. «Եւ միանգամայն զբազումս ի նախանձ և ի նմանութիւնն նորին առաքինութեանն խրատեսցուք, վասն զի այս մեզ յամենայն բան և ի գործ փութացեալ լինի հաստատել, զորս հաւատացաքն»³⁹: Եթէ դասդասելու լինենք «Յաղթեցայ» գրքում բարձրացված խնդիրները, ապա, առանց երկմտանքի կարելի է պնդել, որ հեղինակին ամենից շատ անհանգստացնողը կյանքի և մահվան հավիտենական առեղծվածն է: Եվ դա հասկանալի է նաև այն իմաստով, որ խորհրդածութեան առիթ է ներկայանում մահվան անխուսափելիութեան շուրջ: Բնականաբար վերհիշվում է ավարտված (կամ ընդհատված) կյանքն իր բոլոր կողմերով, և այդ նույն միջոցին կատարված խորհրդածութեան ինքնին ողբերգական է. «Այսպիսի են կեանքս մեր, եղբարք, կենդանեացս ժամանակեայք, այսպիսի ի վերայ երկրի խաղբ, ոչ եղեալք լինել եւ լեալք անդէն լուծանել: Երազ եմք ոչ կայուն, երեւումն իմն ոչ ըմբռնելի, թոխը հաւու անցելոյ, նաւ ի վերայ ծովու հետս ոչ ունելով, փոշի, գոլշի, առաւատնեայ ցաւդ, ծաղիկ ի ժամանակի բուսեալ եւ ի ժամանակի խամրեալ: Մարդոյ իրրեւ զխոտ աւուրք իւր, եւ իբրեւ զծաղիկ ի վայրի այնպէս ծաղկեսցի...» (էջ 21բ—22ա): Թվում է, կյանքի անցավորութեան սույն դրվագը որեւէ մեկնաբանութեան անհրաժեշտութիւն չի զգում:

Ըստ Նազիանզացու, առավել ողբերգականը ոչ այնքան մահվան փաստն է, այլ ապրելու միջոցին սուտ պատրանքներով հրապուրվելը. «Եւ զի՞նչ ի վերա ամենեցուն այսոցիկ՝ ունայնութիւն ունյանութեանց» (էջ 22ա): Նման խորհրդածութեան միջոցին, թվում է, Նազիանզացիին հաշտութեան միջոց է տեսնում այլևս չգոյատևելու, չլինելու տխուր փաստի մեջ, ուստի և Կեսարիոսին նվիրված դամբանական ճառում նույնիսկ պարտադրում է. «Արդ մի սգասցուք զԿեսարիոս, յորպիսեաց ի բաց վճարեցաւ շարեացս զիտելով...» (էջ 22բ):

Սակայն աներկբայելի թվացող սույն խորհրդածութեանն ինքնին ալեկոծում է հեղինակի ներաշխարհը, ստիպում նրան դրամատիկ զգացողութեամբ անդրադառնալ անձի փրկութեան զաղափարին, թեև Նազիանզացու մեկնաբանութեամբ՝ անհանգստացնողը ոչ թե անձի կորուստն է, այլ աստծո արարչագործութեան նկատմամբ անփութ վերաբերմունքի դրսևորումը: Ահա այսպիսին է հեղինակի բացատրութիւնը. «...բայց յայնմանէ ոչ երկնչիմ մի գուցէ մարմինս ինձ այս ցնդեալ և

³⁹ Ձեռ. № 4234, էջ 26բ: Մոտավոր նմանութեամբ նույն պատճառներով է ընդունում նաև Գրիգոր Արասյանը. «Ստվորութիւն էր սրբոց վարդապետացն զարսն արձանացուցանել բանիք, զի մի այլք այնպէս լինիցին, նոյնպէս և զսուրբսն, զի այլք նախանձաւորք լիցին նոցին գործոցն» (ձեռ. № 1879, էջ 208ա):

ապականեալ ամենևին կորիցէ, մի գուցէ աստուծոյ ստեղծուած փառաւորս, վասն զի փառաւոր է ուղղելովն, որպէս անպատուի ի մեղանշելովն, յորում բան, օրէնք, յոյս զնոյն ընդ անբանսն անարգութեամբ գատապարտեսցի...» (էջ 24բ): Այս նույն միտքը հեղինակին մտահոգում է շարքի յուրաքանչյուր ճառի առիթով և առհասարակ:

«Յաղթեցայ» գրքում որքան էլ ընդհանուր են կերպավորման միջոցները, սակայն ներկայացվող անձինք ոչ միայն նույնը չեն գեղարվեստական նկարագրի առումով, այլև նման չեն: Եվ դա հասկանալի է, որովհետև գործ ունենք բոլորովին տարբեր անհատականութիւնների, յուրաքանչյուր դեպքում իր գործունեութեան ոլորտն ունեցող և ընդհանրացման իր հնարավորութեամբ օժտված անհատների հետ:

Գործոնիան հեղուկայան, առաքինութեան, համակ բարութեան իրական մարմնացում է Նազիանզացու համար: Նույն տպավորութեամբ է համակվում նաև ընթերցողը. «Ո՞ր նուազ և աներևոյթ, և անհայելի պահեաց զինքն արանցն դիմաց, ո՞ր առաւել զիտաց զչափ տխրութեան և զուարթանալոյ» (էջ 29բ): Մարդկանց օգնելու, նեցուկ լինելու անսահման հնարավորութիւններով է օժտված Նազիանզացու հայրը՝ Գրիգորը, ուստի և Նազիանզացու գնահատութեան հիմքը նրա առօրյա գործունեութեան դրվագներն են. «Գործ ո՞չ լուծեան արժանաւոր, մեծութեամբ առաւել քան զբազումս և գեղեցկութեամբ գրեթէ քան զամենեսեան» (էջ 56բ): Գրիգորը նախանձելի հետևութեամբ «...զարութիւն ատեաց կամ զառաքինութիւն պատուեաց ... ո՞ր այնպէս թողացուցանէր յանցաւորացըն և կամ ընդ ուղիղ ընթացեալսն ընթացակից եղև» (էջ 46բ):

Աթանասիոս եպիսկոպոսի կերպարն ընդհանրացնելիս Նազիանզացիին հիմնականում ծանրանում է քրիստոնեութեան հաստատութեան համար նրա մղած պայքարի արդյունավետութեան վրա: Բայց քանի որ նա այդ բնագավառի առաջին և վերջին ներկայացուցիչը չէր, բնականաբար, հետևում է նորը պայմանավորող Նազիանզացու համեմատութիւնը՝ «Իւրով իմաստութեամբ նոր էր, յոյժ սքանչելի» (էջ 9ա): Աթանասիոս եպիսկոպոսի նկարագրին հատուկ է այլոց օգնելու, հոգ տանելու, նեցուկ ու ճշմարիտ խորհրդատու լինելու հատկանիշը. «...զկիսոց զհեղգութիւն ընդոստուցանէր և զայլոց զչերմութիւն արգելոյր, ոմանց զի մի գլորիցին կանխաւ հոգ տանէր և կիսոց՝ զի ուղղեսցին գլորեալքն: Հնարէր պարզ բարուք բազմապատիկ առաջնորդութեամբ իմաստուն բանին, իմաստնագոյն ևս մտօքն...» (էջ 11ա—բ): Այս նույն շափանիչ-գնահատութիւնը հատուկ է շարքի բոլոր գործերին, բոլոր կերպարներին՝ ըստ գործունեութեան ոլորտի և կերպավորման առանձնահատկութիւնների:

Սակայն որքան էլ շատ լինեն շարքի տարբեր գործերում առկա ընդհանրական կետերը, այդուամենայնիվ, «Խ Բասիլիոս Կեսարացի» գործը վեր է ամեն մի համեմատությունից ոչ միայն «Յաղթեցայ» գրքի շրջանակներում, այլև դամբանական ժանրի գրականության մեջ առհասարակ: Մասնագիտական գրականության մեջ այն համարվել է «лучшее произведение этого рода во всей христианской литературе»⁴⁰:

Ո՞րն է Նազիրանզացու հիմնական նպատակը, ի՞նչ խնդիրների է պատասխանում Բարսեղ Կեսարացու գործունեության հրապարակային պաշտպանությունը: IV դարի 80-ական թվականների արևելյան եկեղեցին օր-օրի ենթարկվում էր ահավոր փորձությունների, հարձակումների ու դավանական-գաղափարական ուղղակի ընդհարումների: Չկային եկեղեցու ամենահեղինակավոր ու փառաբանված սյուները՝ Բարսեղ Կեսարացին և Մելիտոս Անտիոքացին, որոնք ճշմարիտ հավատի պաշտպանության ճանապարհին պարտություն չգիտեին անգամ թագավորի պաշտոնակից մերձավորների հետ ընդհարվելիս: Գրիգոր Նազիրանզացին ևս վեճերի այդ շրջանում քիչ դառնություններ չկրեց: Սակայն նրա և եկեղեցու մյուս հայրերի պաշտոնավարության հետ կապված զմլուխություններն անհամեմատ մեծացան Բարսեղ Կեսարացու և Մելիտոս Անտիոքացու մահվանից հետո: Ուստի և առօրյա անհրաժեշտություն զգացվեց հրապարակային ընթերցանության նյութ դարձնել եկեղեցու նշանավոր հայրերի կյանքի ու գործունեության հիմնական դրվագները: Այս տեսանկյունից պիտի նայել Նազիրանզացու «Խ Բասիլիոս Կեսարացի», Գրիգոր Նյուսացու «Խ Մելիտոս Անտիոքացի» դամբանական ճառերին և այդ ժանրի ստեղծագործություններին առհասարակ:

«Դամբանականում» կան դեմքեր, դեպքեր, մեծ ու փոքր իրադարձություններ, գործունեության ոլորտ և գործողության միջավայր, դրական և բացասական կերպարներ, ընդհարումներ և բախումներ, համընդ-

⁴⁰ «Христианское чтение», СПб., 1886, стр. 355—356: «Դամբանականի» գրության ժամանակի մասին կա հիմնականում երկու կարծիք, ա) ընդունվում է, որ այն գրվել է 379 թ., Բարսեղ Կեսարացու մահվան տարին (տե՛ս «Православный собеседник», Казань, 1886, приложение, стр. 26): բ) 381 թ. Կ. Պոլսի ժողովից (որի վճռից զժողո՛ մնաց Նազիրանզացին) տուն վերադառնալու ճանապարհին (տե՛ս «Прибавление к творениям святых отцов», часть I, Москва, 1843, էջ 66, հմմտ. «Святый Григорий Богослов», сост. Н. Р., СПб., 1895, стр. 23): Ճշմարտամոտ է երկրորդ տեսակետը. հայտնի է, որ Նազիրանզացին չի կարողացել ներկա լինել Կեսարացու թաղմանը: Այդ մասին խոսք կա Գրիգոր Նյուսացուն գրած նրա մի թղթում՝ 70(37), հմմտ. «Ոչ ժամանակաց յօր թաղմանն, յետո գա և այսպիսի գեղեցիկ պատուանօք պատուէ զնա արժանի լիշատակի» (ձեռ. № 3937, էջ 68ա, ձեռ. № 621, էջ 255բ):

հանուր նպատակ և մասնավոր խնդիրներ, վեճ գաղափար և առօրյա հոգսեր: Եվ այդ բոլորը ուղղակի թե անուղղակի ճանապարհով կապվում են գործողությունների հիմնական առանցքի՝ Բարսեղ Կեսարացու հետ: Այսպիսին է Կեսարացու նկարագիրը. «Ամենայն ինչ էր ինքեամբ՝ խորհրդակից բարի, առաջամարտիկ յաշողակ, աստուածայնոցն մեկնիչ, գործոց առաջնորդ, ժերութեան ցուպ, հաւատոյն հաստատութիւն, ի ներքուստ հաւատարմագոյն եւ առ արտաքինսն գործականագոյն եւ միով բանիւ՝ այնքան ի բարեպաշտ մտութիւն, որքան ի թշնամութիւն յառաջագոյն կարծիցեալ լինէր» (Դամբ. ԼԳ):

Բարսեղ Կեսարացու գործունեության ամենատպալօրիչ շրջանը արքեպիսկոպոսության դեմ պայքարի հաջող կազմակերպումն էր, որը հանգամանորեն վերապատմում է Նազիրանզացին: Վերջինս երկխոսության երանգով անդրադառնում է այդ պայքարի դրամատիկական ավարտին՝ Մոդեստոսի (Վաղես թագավորի ներկայացուցչի) և Բարսեղի գաղափարական վեճին: Արդյունքը լինում է այն, որ թագավորի ներկայացուցիչը ստիպված է լինում խոստովանել. «...յաղթահարեալ եմք, ասէր, ո՛վ թագաւոր, յայսր անուան վերակացուէ եկեղեցոյ» (Դամբ. ՄԲ): Թագավորի վերաբերմունքը նույնպես դրական է իր հակառակորդի նկատմամբ՝ «...ստգտանէր թագաւորն եւ զովութեամբք առն յաղթահարեալ սքանչանայր ընդ առնն ընդ արիութիւն» (Դամբ., ՄԲ):

Նազիրանզացին Կեսարիայի թեմի արքեպիսկոպոսին օժտել է համընդհանուր հեղինակություններին հատուկ բոլոր բարեմասնություններով, ուստի այս դեպքում վերանում են ծանոթ լինելու, ճանաչելու, համոզվելու նպատակով տեսնելու և նմանօրինակ մանրախնդիր պատկերացումները: Այդ առումով ուշագրավ օրինակ է Կեսարացու թագման նկարագրությունը. «Լի հրապարակք, սրահ՞ կրկնայարկք, եռայարկք, զնա յուղարկողաքն առաջի երթողաքն զկնի երթողաքն շուրջ եղելովք՝ ի վերայ իրերաց ելողաքն: Բիւրք յամենայն ազգեաց եւ ի հասակէ ամենայնէ՝ ոչ յառաջագոյն ծանաթիցն, սաղմոսիւք եւ արհնութեամբք՝ ողբովք առաւել յաղթելով եւ զիմաստասիրութիւն ախտին քակտելով» (Դամբ. ՁԱ):

«Յաղթեցայ» գիրքը հեղինակային հոգեհարազատության առումով առանձնանում է Նազիրանզացու մյուս ժողովածուներից: Պատճառը, հավանաբար, մտերիմների մահվան տխուր փաստի մեջ պիտի փնտրել, որի վավերական փաստագրումն ինքնին ստիպում է հեղինակին խոստովանելու՝ «եղբարցն գերեզմանական բանից շտեմարանք եղաք»⁴¹:

⁴¹ Ձեռ. № 4254, էջ 36ա:

Կյանքի ու մահվան առեղծվածի, մարդու և բնության փոխհարաբերության բնափիլիսոփայական խնդիրները որքան էլ հիմնավորապես զբաղեցնեին Գրիգոր Նազիանզացուն, այնուամենայնիվ IV դարի եկեղեցական գործիչ-մատենագրի հետաքրքրություններից չէին կարող խամբեցնել հավատի և արարչագործության հարցերին վերաբերող նրա պատկերացումները: Սպասելի արծարծումները բազմաթիվ են ու այլազան: Դրանք հիմնականում ամփոփված են «Առ որս» ճառաշարքում: Ընդհանուր առմամբ՝ սույն զրբին հատուկ է ունկնդրի աստվածաբանական-դավանական հետաքրքրություններին հիմնականում խրատական բացատրություն տալու, «զբովանդակ գիտություն»-ը նրա ուշադրությանը ներկայացնելու միտումը: Ընդարձակ են ու ոչ միօրինակ աստվածապաշտության, հավատը էությունմբ ճանաչելու և նրան նվիրվելու («Յաղագս հաատոյ»), հոր և որդու փոխհարաբերությանը վերաբերող նազիանզացու բացատրությունները («Յաղագս որդոյ»):

Հայտնի է, որ նազիանզացու եկեղեցական գործունեության շրջանում համախոհների որոշակի շրջանակ ձեռք բերեց արիոսականությունը: Բնականաբար, նազիանզացին չէր կարող անտարբեր մնալ դավանական այդ խտտորման նկատմամբ: Ուստի և նա հատուկ ճառով («Առ Արիանոսս») դատապարտեց այդ ուղղությունը. «Ո՞ր արդեալք իցեն, որք զաղքատությունն թշնամանեն և զմեծությունն հուլակեցուցանեն, որք յուրվութեամբ զեկեղեցին սահմանեն և զսակաութիւն արհամարհեն, որք զաստուածութիւնն չափեն և զժողովորդն կշռեն, որք զաւազն պատուեն և զլուսաւորս թշնամանեն, զմարգարիտս քամահեն և զխիղճս գանձեն, քանզի և ոչ գիտեն իսկ եթէ այն, քան զաւազ, քան զաստեղս առատագոյն է և քան զքարինս՝ պայծառս խիճք»⁴²:

Արիոսականության էությունը մերկացնելու նպատակով նազիանզացին կիրառում է բոլոր հնարավոր միջոցները, ինչպես նաև դիմում է իր դավանության առավելությունները հաստատելու եղանակին:

Արիոսականությունից ոչ պակաս թշնամական դիրքորոշում ունեւր «Ապոդիւնարությունը»: Նազիանզացին «Առ Կղեղոնիոս» առաջին թղթով ուղղակի սահմանում է Ապոդիւնարի պաշտպանած տեսության բնույթը. «...զայն գիտել հարկաւոր է, զի Ապոդիւնարոս զաստուածութեանն անուն սրբոյ հոգւոյն ետ և զզարութիւն աստուածութեանն ոչ պահեաց, քանզի ի մեծէ և յաւազէ և ի մեծագունէ ի միասին հաստատեալս ասէ զբրորդութիւն՝ որպէս ի լուսոյ և ի ճառագայթից և յարեգականէ...» (էջ 102ա):

Առկա դավանական վնասաբեր վեճերն ու անհամաձայնությունները դատապարտելիս նազիանզացին խնդիր առ խնդիր մատնացուց է անում ճշմարիտ հավատին հավատարիմ մնալու իրական ուղին. «Մի ընդ դառն գոռոզին. նա մարդասպան է ի սկզբանն, նա և զառաջին մարդն անհնազանդութեամբն վիրատրեաց և զտաժանելի կեանս ի ներքըս էած...» (էջ 111ա): Բարեգործության ուղին, ըստ նազիանզացու («Յաղագս բարեկարգութեան...»), դատարկությունը թշնամանելու և «քանիւք ճշմարտութեան խրատելու» ճանապարհով է հասանելի, այլապես «...զինչ վատթարագոյն և վնասակար, քան զերկպառակութիւն» (էջ 113ա—բ)⁴³:

«Առ որս» ճառերում առկա հոգևոր արծարծումները, ինչպես և սուլասելի էր, հաճախ ուղեկցվում են առօրյա փոխհարաբերություններին վերաբերող օգտակար խոհախրատական ցուցումներով: Դրանցում հեղինակը ձգտում է աստժո արարած մարդուն տեսնել եթե ոչ անթերի, ապա գոնե հանապազօրյա վրիպումներից զերծ, ուստի և կոչ է անում՝ «...որքան ինչ է վնասակար ի բաց փախիցուք՝ միոյն ի դանդաղանացն և ի միւսոյն ի յանդգնութենէն, զի մի պակասութեամբն իցեմք անպտուղք և մի առաւելութեամբն վտանգեալք» (էջ 115բ):

Քննվող շարքում կան ճառեր էլ (նկատի ունենք «խաղաղական» կոչված երեք ճառերը), որոնցում փառաբանվում են շրջապատող իրականությունը, բնությունն ու բնական փոխհարաբերությունները, աշխատանքն ու աշխատանքի մարդիկ: Բնականաբար նկարագրությունների այդ ճանապարհին դատապարտվում-մերժվում են խստասրտությունն ու նանրությունը և այն ամենը, ինչը չի նպաստում բարերար աշխատանքին. «Մարդիկ մինչև յե՞րբ էր խստասիրտք, ընդէ՞ր սիրէք զնանրութիւն և խնդրէք զստութիւն» (էջ 143ա): Նազիանզացին բնություն միջոցին աշխատում է հետամուտ լինել նաև մերժելի երևույթների (ստասացություն, ատելություն, պատերազմ և այլն) բուն պատճառին և առաջադրում է հետեւյալ բացատրությունը. «Յաղագս ճշմարտութեանն միմեանց ստեցար, վասն սիրոյն յատելութեան կրթեցար և վասն զլիսոյն անկեանն քակեցար, յաղագս վիմին սասանեցար... յաղագս խաղաղութեան պատերազմեցար...» (էջ 130բ): Բոլոր պարագաներում, արդարացման հնարավորու-

⁴² Նազիանզացու գործունեության շրջանում դատապարտելիս հերավի այնքան շատ էր, որ քննվող զրբի հայկական միջնադարյան մի զնահատության առիթով արձանագրվել է՝ «Զորս և ողբայ Գրիգորս Աստուածաբան՝ զհինն ընդ իւրով ժամանակի գտեալք սասմբակ գոռոզացեալք նմանեցեալք օղոյ ի լի և քահանայապետիցն և դպրացն և փարիսեցւոցն Արիոսի, Մակեդոնի և Նեստորի և նմանեաց նոցին...» (ձեռ. № 114, էջ 151ա):

թյունից ամենևին անկախ՝ Նազիանզացիին փառաբանում է մարդկային անբնին փոխհարաբերությունները, անխարդախ բարեկամությունը, ուստի և առաջադրվող այս կամ այն հարցումը ամենևին էլ պատասխան ակընկալող հարց չէ, այլ ուսանելի մերժելիից զանազանելու համապատասխան եղանակ. «Ընդէ՞ր զայսոսիկ արտանամք, ով այդպիսիքդ, և մինչև ցյո՞ր ժամ և ե՞րբ յարբեցութենէս թափիցիմք և կամ յաշաց բիժն ի բաց բարձցուք և առ ճշմարտութեանն լոյսն հայեցուք. ո՞ր խաւար է այս, որպիսի՞ գիշերամտութիւն, զի՞նչ արէկոծութիւն զբարեկամաց և զպատերազմողաց զգէմս ոչ որոշելով ընդէ՞ր եղեաք թշնամանք զրացեց մերոց» (էջ 150բ):

«Առ որս» գրքում քիչ չեն բնության կատարելությանը, բուսական-դանական աշխարհի բազմազանությունը, բնական գործոնների օրինալափությունը վերաբերող նոր ու ինքնատիպ բացատրությունները, որոնց մասնավոր թվարկումն իսկ հեռուն կտաներ: Սակայն նման պարագաներում որքան էլ հեղինակի նպատակագրումը հորաշք արարչագործության մեծարումը լինի, այնուամենայնիվ բնաշխարհի բարեբանումն ինքնին ուշագրություն արժանի իրողությունն է:

Նազիանզացու աշխարհայացքի բնորոշման, փիլիսոփայական ըմբռնումների գնահատության առումով ուշագրավ նյութ կա նրա «Ուժ յձգիպտոսէն են» գրքում: Նա ընդունում է գոյացության երկու տեսակ՝ «զվերնագոյնն ճանաչեմ զտեոսփինն և զճառայութիւնն»⁴⁴: Այնուհետև, մեկնաբանության միջոցին, զանազանվում են հիմնականը և երկրորդականն իրենց բնորոշ կողմերով՝ «Յայնցանէ մին արարչական է և սկզբնական և անշարժ, իսկ միւսն արարեալ և ընդ ձեռամբ և փոփոխելի... Մին գեր ի վերոյ քան զժամանակ և մին ընդ ժամանակաւ» (էջ 5բ): Սույն բացատրությունից երևում է, որ Նազիանզացիին, ինչպես և սպասելի էր, արարչին ժամանակի և տարածության փոխհարաբերությունից դուրս է դիտում, ուստի և համարում է անմերձեանալի, անշարժ, անփոփոխելի: Մինչդեռ շրջապատող բնությունը, որ արարչագործության արդյունք է, փոփոխվում է ըստ ժամանակի և տարածության: Սակայն առկա դատապարտելի, անարդար երևույթները բնատուր չեն, ուստի և Նազիանզացիին հնարավոր շփոթել կանխելու նպատակով զգուշացնում է՝ «...ոչ զորս առ մեզ զբնութիւնս եհար կամ աղքատութիւնն որոշեաց, այլ զորս բնութիւնն զատոյց» (էջ 5բ):

Բարսեղ Կեսարացու գործունեության շրջանում Գրիգոր Նազիանզացիին և Գրիգոր Նյուսացիին իրենց պատրաստությունները ու պատրաստա-

կամությունները Կեսարիայի թեմի արքեպիսկոպոսի համար ամենամերձավոր օգնականի պարտավորություն ունեին: Գրիգոր Նյուսացու նման գործունեության գրվատանք կա «Որք յձգիպտոսէն են» գրքի շորրորդ ճառում («Ի Գրիգորիոս եպիսկոպոսն»): Նազիանզացիին չի վկայում նրա հետ առնչվող ինչ-որ դրվագ, համատեղ պայքարի որևէ փաստական կողմ, բայց բուն ճառը ծայրից ծայր նվիրվածության գովք է, բարեկամության գնահատություն: Ահա նրա բնորոշման մի քանի օրինակներ. «Բարեկամ հաւատարիմ՝ գանձ կենդանի, բարեկամ հաւատարիմ՝ առաւել քան զոսկի և զբար պատուական բազում: Բարեկամ հաւատարիմ պարտ է զփակեալ աղբիւր, կնքեալ ըստ ժամանակի բացեալ և ճաշակեալ, բարեկամ հաւատարիմ՝ նաւահանգիստ հանգստեան միանգամայն և իմաստութեամբ զանազանեալ» (էջ 27բ):

«Ի Մաքսիմոս յիմաստասէր» ճառում, ինչպես և սպասելի էր, նախ փառաբանվում են մարդկային առաքինի փոխհարաբերությունը, ողջախոհությունը, ժուժկալությունը և հաշտ ու խաղաղ բանականությունը, որոնց դեմ են գործում բոլոր վեճերն ու անհաշտ ձեռնարկումները: Նազիանզացու վրդովմունքն անհամեմատ մեծ է, երբ «...խոռվութիւնն հակառակ եկեղեցւոյ առնէր, մրրիկք շարութեան և լրումն ամբարշտութեան լեզէոնացւոց հակառակ Քրիստոսի լեզուն, որք զշարութիւնն ի բարձունս խաւէին միտք» (էջ 42բ—43ա): Նազիանզացիին առավել վրդովմունքով է խոսում հավատի սպասավորների միջավայրում ծայր առած իրարամերժության դեմ, դրա պատճառ համարելով արիստականներին. «Քահանայ հակառակ բահանայից զինէին և ժողովուրդ ժողովըրդեանս ի վերա մոլէին, թագաւորն ամբարշտութեանն տայր համարձակութիւն և հակառակ ուղղափառութեանն արինաղբէր» (էջ 42բ): Հատվածի երկրորդ կեսը ակնարկում է Հուլիանոսին: Քանի որ խոսք եղավ նրա մասին, ապա պիտի նկատել, որ Նազիանզացու ստեղծած բացասական կերպարների շարքում Հուլիանոսը, կարելի է ասել, ամենահաջողվածն է: Գաղտնիքը, հավանաբար, նրա կյանքի ու գործունեության բոլոր զրվագներին (ուսումնառությունից մինչև նրա մահը՝ 27 հունիսի 363 թ.) Նազիանզացու լավածանոթ լինելն է: Հակակրանքը Հուլիանոսի նկատմամբ եղել է ի սկզբանէ՝ «...զոր տեսեալ Գրիգոր և մարգարէաբար ասաց Յուլիանոսի՝ ով պատանի, ոչ երևին ի քեզ շնորհք աստուածային»⁴⁵: Հուլիանոսը զահակալության տարիներին (361—363) «Հրամայեաց, զի որդիք քրիստոնէից մի ուսանիցին զհանձարս իմաս-

⁴⁴ Ձեռ. № 823, էջ 5բ:

⁴⁵ Ձեռ. № 84, էջ 253ա, հմտ. ձեռ. № 621, էջ 55ա, ձեռ. № 3275, էջ 147բ:

տուժեան արտաքին գրոց»⁴⁶։ Եվ ահա, այս վճռի դեմ ընդդիմանալու նպատակով «գրեաց սուրբն Գրիգոր նառս յանդիմանութեան առ Յուլիանոս. և ևցոյց զարտաքին գիրսն անգէտ բարբանջմունս»⁴⁷։

Հուլիանոսին դատապարտող երկու ճառ ունի Նազիանզացիին։ Առաջինը (ընդարձակ) ժանրային-ձևական առումով ունի պատմական ողբին հատուկ կողմեր. «Լուարուք զայս ամենայն ազգք, ունկնդիր լերուք ամենեքեան, որ բնակեալ էք յաշխարհի, քանզի կոչեմ զամենեանս իրբև ի բարձր դիտանոցէ ումեքէ... լուարուք ժողովուրդք, ցեղք, լեզուք, ամենայն ազգք մարդկան և հասակք... լուր երկին և ունկն դիր երկիր...» (էջ 64բ)։ Սույն ընդհանուր կանչից հետո մեկ առ մեկ հիշատակվում են բոլոր այն մանրամասները, որոնց հիման վրա ձևավորվում-ամբողջանում է Հուլիանոսի բացասական կերպարը։ Նազիանզացիին, անհրաժեշտության թելադրանքով, երբեմն զիմում է նաև երկրորդական թվացող փաստական նյութի օգտագործմանը։ Եվ պիտի ասել, որ այդ եղանակը էապես նպաստում է կերպարի գործունեությունը հետևելու և ամբողջության մեջ պատկերացնելու խնդիրներին։ Նազիանզացու Հուլիանոսը բոլոր պարագաներում հեթանոսության նույն մոլեռանդ պաշտպանն է. «...զի մեծավայելութիւն նորա ամբարշտութիւն իցէ՝ բռնադատել ժողովուրդ և հարստահարել զաւանդութիւն» (էջ 92բ)։

Հուլիանոսի մասին գրված Նազիանզացու երկրորդ ճառը («Առ նոյն բան երկրորդ») գերազանցապես վերաբերում է նրա կայսերական գործունեությանը, որի շրջանում «զամենայն քրիստոնէից ազգ դատապարտեալ զիւացն» եղան (էջ 132բ—133ա)։ Սակայն արդարացի կլինի նկատել, որ Նազիանզացիին թուղթ ունի, որով Հուլիանոսի օգնությունն է հայցում, իսկ դա նշանակում է, թե եղել է հարաբերությունների նաև խաղաղ շրջան, որին Նազիանզացիին չի անդրադառնում։ Նա ընթերցողին է նեոկայացնում Հուլիանոսի գործունեության տխուր հետևանքները, նրա կյանքի անփառունակ վախճանը՝ նդովբի արժանացնելով գերեզմանն անգամ. «...զերեզման պեղծ և արհամարհելի և ոչ տեսութիւն

⁴⁶ Հ. Տաշյան, Յուցակ..., էջ 73։

⁴⁷ Նույն տեղում։ Ֆ. Ֆարսըր գտնում է, որ Հուլիանոսին ամբաստանող Նազիանզացու երկու ճառերն էլ գրված պիտի լինեն նրա մահվանից հետո (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 407)։ Նրա հանդեպ հակակրանքը հայկական միջավայրում այնքան ընդգծված է եղել, որ երբեմն որոշ բնագրերի նրան վերաբերող գրվածքները, համապատասխան մշակումից հետո, առանձին բնագրի տեսքով ու նոր խորագրով բազմացվել են։ Այդպես են վարվել Բարսեղ Կեսարացու «Վարբի» Հուլիանոսին ամբաստանող հատվածի հետ. (տե՛ս ձեռ. № 84, էջ 254բ—255բ՝ «Վասն սատակմանն Յուլիանոսի»), Գրիգոր Նազիանզացու «Առ Յուլիանոս ճառի» հետ (տե՛ս ձեռ. № 1138, էջ 351ա—բ՝ «Գրիգոր Աստվածաբանի վասն Յուլիանոսի»)։

բարեպաշտաց զիմացն» (էջ 138ա)։ Հուլիանոսի դահակալության տարիներն աչքի առաջ ունենալով՝ Նազիանզացիին նրա մահվանից հետո ընկած շրջանն ամփոփելիս նկատում է. «Մի՛ մոռասցուք զալէկոծութիւն ի հանդարտութեանս և մի՛ զհիւանդութիւն ի ժամանակի առողջութեանս...» (էջ 147ա)։

Այսպիսով, սույն բնությամբ փորձեցիք զնահատել Նազիանզացու շորս դիրք-ժողովածունքում արժարժված հիմնական խնդիրները։ Իհարկն այդ ժողովածունքից դուրս մնացած երկերում ևս կան ուշադրության արժանի հաղորդումներ ու զրվագներ, բայց դրանց կանդրադառնանք մասնավոր հարցեր արժարժելիս⁴⁸։

⁴⁸ Մյուս գործերը չներկայացնելու համար կա նաև այլ պատճառ. դիրք-ժողովածունքից դուրս մնացած ճառերը հարցադրման իմաստով էական նոր բան գրեթե չեն ալելացնում։ Ինչ վերաբերում է շափածո ստեղծագործություններին, ապա դրանց մասին կան մասնագիտական լուրջ ուսումնասիրություններ (տե՛ս А Перфурин, О стихотворениях св. Григория Богослова (տե՛ս «Труды Киевской духовной академии», Киев, 1863, том I, стр. 400—430), А. Говоров, св. Григорий Богослов как христианский поэт (տե՛ս «Правословный собеседник», февраль, Казань, 1886, стр. 3—64, апрель, стр. 65—95, май—август, стр. 118—288, сентябрь—декабрь, стр. 289—320) և այլն։ «Նազիանզեան հաւատացելոց Պատարագները» հետ կապված պատմաբանասիրական հարցերի բնությունը կատարել է Հ. Գաթրճյանը (տե՛ս նրա «Սրբազան Պատարագամատոյց Հայոց» աշխատությունը, Վիեննա, 1897, էջ 219—275)։

Նազիանզացու թղթերը շուրջն այն ընդհանուր արևելագիտական նյութը, որ հատուկ է Բարսեղ Կեսարացու նույն ժանրի գործերին, էլ չեն խոսում Հայաստանին և հայերին վերաբերող տեղեկությունների մասին, որ գրեթե բացակայում են այս դեպքում։ Այգուհահանգրձ՝ այդ թղթերում ևս քիչ չեն IV դարի եկեղեցական վեճերին, դավանական խնդիրներին, սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններին վերաբերող տեղեկությունները։ Սակայն այդ հաղորդումների էական մասը օգտագործել ենք տարրեր առիթներով, ուստի և հնարավոր կրկնությունից խուսափելու նպատակով առանձին բնությամբ ալլես շանդարդաբանք։

Գ Լ Ո Ւ Ե Գ

ՆԱԶԻԱՆՁԱՅՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏՔԵՐԸ

Ա) «ԳԱՄՔԱՆԱԿԱՆԻ» ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲՆՈՒՅԹԵ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ, «ԳԱՄՔԱՆԱԿԱՆԸ» ԿՈՐՅՈՒՆԻ ԱՂՔՅՈՒՐ

Հայագիտության մեջ առայսօր շունենք նազիանզացու մատենագրական վաստակի հայերեն թարգմանություններն արժեքավորող հետազոտություն: Եզած առանձին գնահատությունները կատարվել են հիմնականում հարակից խնդիրների բերումով: Այսպես, նոր հայկազյան բառարանի հեղինակներն իրենց բուն խնդրի հնարավորության սահմաններում երբեմն գնահատել են նաև նազիանզացու մատենագրական վաստակի հայերեն թարգմանությունները. «Տօնական ճառք և բեմբասացությունք Գրիգորի Աստուածաբանի, գրեալք ուրոյն, կամ սիոեալք ի ճառքնտիրս, որպէս ի ծնունդ և ի մեկնութիւն տեառն ի պասեքն կամ ի պասքայն, ի նոր կիրակէն, ի Պէնտէկոսէն, ի խաչն, և ի Մակաբայեցիս, և ի Կիպրիանոս, և Յաղագս կարկաթի, և Աղքատասիրութեան, որպէս և Մեկնութիւն ի ժողովոյն, գործ առաջին թարգմանչաց՝ քաջ հայկաբան՝ խառն ընդ հելլենախօսութեան»¹: Այս բնութագրությունը փաստորեն վերաբերում է նաև «Առ որս» ճառաշարին. «...է թարգմանութիւն հին՝ կէս մի հայկարան, և կէս մի հելլենախօս»²: Դատելով առկա վկայություններից, նրանք ձեռքի տակ ունեցել են նազիանզացու «Առ որս» և «Քրիստոս ծնեալ» գրքերը, ուստի և թարգմանության բնույթ ու ժամանակ մատնացուցող նրանց բնորոշումներից առաջինը վերաբերում է «Քրիստոս ծնեալ» ճառաշարին, իսկ երկրորդը, ասվեց արդեն, «Առ որս» գրքին:

Գ. Զարբհանայանը նազիանզացու ճառերի հայերեն թարգմանության մատենագիտության առիթով նկատում է. «... այլ և այլ ընտիր գրուածոց թարգմանութիւնն ունինք ի նախնեաց, անդատին ի հինգերորդ

գարէ: Թարգմանիչն հաւանականաբար մին ի կրտսերագոյն թարգմանչաց, և ըստ կարծեաց հմտագունից՝ նա ինքն Մովսէս Խորենացի, որ ի գրուածոց մէջ անոնցմէ յիշատակութիւն, և մերթ նաև իմաստից և հատուածոց փոխառութիւն ալ կընէ, և ի մասնաւորի յնղբսն»³: Գ. Զարբհանայանի ենթադրած թարգմանության ժամանակն ու թարգմանիչը վերաբերում են միայն «Դամբանականին», որովհետև նորայր Բյուզանդացու, ինչպես նաև Գրիգոր Խալաթյանցի համապատասխան հրատարակումներից հետո հայագիտության մեջ նման կարծիք արմատավորվեց, թեև ոչ պակաս բացորոշ ընդհանուր տեղիներ կան Խորենացու Պատմության և «Յաղթեցայ» գրքի այլ ճառերում:

Հ. Տաշյանը Աղեքսանդրի վարուց դասական ուսումնասիրության մեջ ունի այսպիսի բնորոշում. «Լեզուի կողմանէ առանձին ուշադրութեան արժանի գործք մըն է Կալիսթենէս: Հինգերորդ դարու վերջին կիսուն այն գրութեանց կարգէն է, որոնք թէև չեն պահած մեսրոպեան նախնական դպրոցին անխառն Եկարագիրը, բայց որոնց քով լեզուն իւր կորովը պահած է. ուստի այն գրքերէն՝ որոնց խումբն «արծաթի դարու» անուամբ կը յորջորջենք»⁴: Մեծանուն հետազոտողի այս սահմանումը, միանգամայն ընդունելի է Ակինյանի համար: Ավելին՝ այն նույնությամբ վկայակոչելուց հետո Ակինյանը գրում է. «...ըստ ամենայնի նոյն արուեստով թարգմանուած են նաև Գրիգոր-Աստուածաբանի գրութիւնները. որոնց եթէ թարգմանիչը նոյն չէ Աղեքսանդրի վարուց թարգմանչին հետ, բայց հաւանօրէն ժամանակակից է թարգմանութիւնը: Տեղույս չէ մանր քննել այս խնդիրը. բայց կարելոր է խմբաւորել այս եւ նման գրութիւններն եւ մանրախոյզ քննութեամբ ուսումնասիրել զանոնք եւ դասաւորել»⁵:

Ն. Ակինյանը փորձում է պատճառարանել մի հանգամանք ևս, նա գտնում է, որ հետդասական թարգմանությունները, նախորդ շրջանի թարգմանությունների համեմատությամբ, այլ էին ոչ միայն լեզվական առումով, այլ նաև թարգմանվող նյութի բնույթով. «Ուշադրութիւն կը գրաւէ նաև թարգմանութեանց բովանդակութիւնը. չեն սիրէր զուտ մեկնողական գրուածքներ, այլ աւելի հոետորական-փիլիսոփայական-դաւանաբանական ճառեր (Գրիգոր Աստուածաբան). քայլ մը աւելի յառաջ

³ Գ. Զարբհանայան, Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (գար Գ—ԺԳ), Վենետիկ, 1889, էջ 346:
⁴ Հ. Տաշյան, Ուսումնասիրութիւնք ստոյն-կալիսթենեայ վարուց Աղեքսանդրի, Վիեննա, 1892, էջ 199—200:
⁵ Ն. Ակինյան, Դասական հայերէնը եւ Վիեննական Միթիթարեան դպրոցը, Վիեննա, 1932, էջ 68—69:

¹ ՆՁԲ, Ա, էջ 9:
² Նույն տեղում:

երթալով՝ անգամ հեթանոս վէպեր, որպիսի է Աղեքսանդրի վարքը, կը ձեռնարկեն հայացնել»⁶: Հայագետն այս շրջանի թարգմանությունների լեզվական նկարագիրը հետևյալ կերպ է բնութագրում. «Չկան հոս լեզուի այն վայելչությունը, վսեմությունը եւ թարգմանելու ճարտարությունը, որոնք կը փայլէին դասական շրջանի մատենագրություններու մէջ»⁷: Հետազոտողը գտնում է, որ Նազիանզացու մատենագրական վաստակը հայերեն թարգմանությամբ պիտի գոյություն ունենար մինչև Փարպեցին, որովհետև «...ինչպէս կերելայ Ղազար կարդացած է նաև Գրիգոր Աստուածաբանի եւ ուրիշ Ս. Հայրերու գրությունները հայերէն թարգմանութեամբ. իր թուղթին մէկ տեղիքը այսպէս մտածել կու տայ»⁸:

Ե. Տեր-Մինասյանը «Հայոց հին գրաբար գրականության ծագումն ու ծաղկման շրջանը» քննելիս, բնականաբար, անդրադառնում է մեր մատենագրության սկզբնավորման շրջանում հունարենից և ասորերենից կատարված թարգմանությունների հարցին: Նա գրում է. «...ասորական գրականությունն իր հարստությամբ ու բազմազանությամբ ոչ մի կերպ չի կարող համեմատվել հունականի հետ: Եթե հունարենից կարող էին թարգմանվել և իրոք թարգմանվել են Աթանաս Աղեքսանդրացու, Կիւրեղ Երուսաղեմացու, Եվսեբիոս Կեսարացու, Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նյուսացու, Գրիգոր Նազիանզացու (Աստուածաբանի), Հովհան Ոսկեբերանի... և շատ ուրիշների աշխատությունները՝ լինեին նրանք ճառեր, քարոզներ, մեկնաբանություններ, դավանաբանական, փիլիսոփայական գրվածքներ, թե ալ բովանդակություն ունենային,—ի՞նչ կարող էր թարգմանվել ասորերենից»⁹: Ինչ վերաբերում է Նազիանզացու գրական վաստակի հայերեն թարգմանությունների ժամանակին, Ե. Տեր-Մինասյանը նույնպես ընդունում է տարբեր առիթներով կրկնվող V դարը¹⁰:

Արդ՝ հայագետների նմանօրինակ պնդումների համար կա՞ն ըսկզբնաղբյուր վկայություններ: Որքան մեզ հայտնի է, այս առումով վկայակոչվել է միայն Փարպեցու հետևյալ հաղորդումը. «...բայց իմ ըստ կարի պարապեալ յունական ուսմանցն»¹¹, սակայն սույն արտա-

⁶ Ն. Ալիեյան, Եջվ. աշխ., էջ 64:
⁷ Նույն տեղում, էջ 63—64:
⁸ Նույն տեղում, էջ 61:
⁹ Ե. Գ. Տեր-Մինասյան, Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, Երևան, 1971, էջ 288:
¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 302: Համարելով նկատողություններ կան Մ. Օրմանյանի («Ազգապատում», Ա, 4. Պոլիս, 1912, էջ 283), Ն. Պողարյանի («Հայ գրողներ», Երուսաղեմ, 1971, էջ 14—15) և այլոց հետազոտություններում:
¹¹ «Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց և Քուղթ առ Վահան Մամիկոնեան», աշխատասիրութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Մալխասեան, Տփղիս, 1904, էջ 192:

հայտության տակ Նազիանզացու հայերեն թարգմանությունները տեսնելու միտքը կարող է վերապահելի դիտվել:

Թարգմանության ժամանակ և թարգմանչի ինքնություն հուշող մեր ունեցած հաղորդումները նույնպես շատ չեն: Ահա դրանցից մեկը. «Երանելին Մովսէս թարգմանիչ, որ էր գրիչ սրբոյն Սահակայ՝ որդոյ սրբոյն Ներսէսի յետ Ճ և Ժ ամի սրբոյն Գրիգորի եղև սկիզբն թարգմանութեան, առաքէ զսուրբն Մաշտոց ի Նազիազ քաղաք և տայ բերել զՍերմնարհնէսն, զԿալ և զՀնծան, զոր արարեալ և Աստուածաբանին»¹²: Սահակի և Մաշտոցի թարգմանական գործունեության հետ կապվող սույն գրվագը մեկնաբանության և մասնավորեցման հարկ չունի, որովհետև այդ երախտավորների թարգմանական գործունեության մասին շատ է գրվել:

Մեր տրամադրության տակ եղած մյուս տեղեկանքը հետևյալ կարճառոտ հաղորդումն է. «Քրիստոսի ծնունդն Դավթի թարգմանեալ է...»¹³: Ասվածը հավասարապես կարող է վերաբերել և՛ համանուն գիրք-ժողովածուին ընդհանրապես, և՛ նույն խորագրով ճառին՝ մասնավորապես: Սակայն նախապատվությունը պիտի տալ առաջին ենթադրությանը այն պարզ պատճառով, որ նշված գրքի բոլոր ճառերն առհասարակ նույն նշանակությունն ունեին հայոց եկեղեցու համար: Սակայն փաստական նյութի պակասի հետևանքով դժվար է դատողություն անել Դավիթ թարգմանչի անձնավորության ու ժամանակի շուրջ: Մի բան պարզ է, որ խոսքը Դավիթ Քոբայրեցուն չի վերաբերում, որովհետև նրանից շատ առաջ Նազիանզացու երկերի հայերեն թարգմանություններն արդեն մատենագրական շրջանառության մեջ էին: Դավիթ թարգմանիչը, ըստ երևույթին, որոնելի է V—VII դդ. շրջանակներում¹⁴:

Այսպիսով, հայագետների վերորերյալ դիտողությունները գերազանցապես ենթադրական են, իսկ մատենագրական վկայություններն առանձնապես կարևոր հաղորդումներ չեն բովանդակում: Այդ դեպքում՝ ք՞րե է այն հնարավոր ուղին, որով կարելի կլինի հին թարգմանություն-

¹² Ձեռ. N 3260, էջ 178բ: Պահպանվել են տեղեկությանս մասամբ խմբագրված բազմաթիվ տարբերակներ, տե՛ս Հ. Քոփեյան, Ցուցակ..., էջ 340, Հ. Ոսկյան, Ցուցակ..., էջ 324, Ն. Պողարյան, Մայր ցուցակ..., Գ, էջ 76—77, Ք. Գուշակյան, Ցուցակ..., էջ 69—բ:
¹³ Ձեռ. N 598, էջ 7ա:
¹⁴ Կան նաև ուշ շրջանի որոշ տեղեկություններ: Այսպես, օրինակ, Նազիանզացու «Պատարագի» թարգմանության մասին մի հիշատակագրության մեջ ասված է. «Նորապէս թարգմանեալ ի Հելլենականէ առ Հայկական բարբառ ի Մխլարիմ զատէ Գէորդ վարդապետէ» (Ն. Պողարյան, Մայր ցուցակ..., Գ, էջ 35):

ների ժամանակին ու բնույթին վերաբերող հարցերում շոշափելի հրատարակության հասնել:

Իրողությունն այն է, որ ելքը հուշարձանի բառագանձի, լեզվաոճական ինքնատիպության և առհասարակ քերականական նորմերի, զրանց այլուր եղած զուգահեռների բացահայտումն է: Ընդամենը՝ անկարելի է պատկերացնել նման քննություն՝ առանց ձեռագիր ընդօրինակությունների համեմատության ու բնագրի և թարգմանության համադրության: Նազիանդացու որևէ ստեղծագործության առիթով հայագիտության մեջ նման փորձ չի կատարվել: Դրա հիմնական պատճառը, հավանաբար, ոչ միայն թարգմանական բնագրերի հրատարակություն չունենալն է, այլ նաև ձեռագիր ընդօրինակությունների ցրվածությունը: Ուստի և եղած առանձին կոահումներն առաջացել են այս կամ այն թարգմանական մեթոդներ հուշարձանի փաստական քննությունից մակաբերվող օրինաչափությունները մասնագիտական հետազոտություններից զուրս մնացած նազիանդացու գործերի վրա տարածելու ճանապարհով:

«Դամբանականը» V դ. երկրորդ կեսի թարգմանություն է դիտվել հունարանության թելադրանքով, Տաշյանի արտահայտություններ ասած՝ «...մեկուսյան նախնական դպրոցին անխառն նկարագիրը»¹⁵ չունենալու պատճառով: Վերևում տեսանք, որ խնդրին որոշ վերապահությամբ է մոտենում Ակինյանը: Ըստ նրա՝ «Կարևոր է խմբաւորել այս (նկատի ունի Աղեբասնդրի վարքը—Վ. Մ.) և նման գրութիւններն և մանրախոյզ քննութեամբ ուսումնասիրել զանոնք և զաստորել»¹⁶: Այս դիտողությունը վերաբերում է նաև «Դամբանականին», որովհետև Ակինյանը նույն թարգմանությունների թվին է դասում այն:

Եթե ընդհանուր առմամբ բնորոշելու լինենք «Դամբանականի» հայերեն թարգմանությունը, ապա պիտի նկատել, որ այն, բացառությամբ մի երկու դեպքի, բառական թարգմանություն է, չկան իմաստակիր հավելումներ, ինչպես նաև բացթողումներ, հատվածական օտարումներ, թարգմանչի միջամտություններ և այլն:

Սակայն այս թարգմանության հատկորոշ կողմերը միայն թվարկվածները չեն: Նրանում կան հունարենի այս կամ այն բառ-տերմինի, քայական, անվանական կապակցության հայերեն համարժեքը ստեղծելու դեպքեր, հունարենին բնատանի կամ հայերենում տակավին գրական գործածության ոլորտ չգտած բառակապակցությունների գրաբար համապատասխան բառաձևեր կերտելու և հունարենի նմանությամբ

¹⁵ Զ. Տաշյան, նշվ. աշխ., էջ 200:
¹⁶ Ն. Ակինյան, նշվ. աշխ., էջ 69:

հաստատելու, երբեմն էլ բնագրի հետևությամբ գրադարձելու իրողություններ: Արդ՝ փորձենք խմբավորել քննվող հուշարձանի թարգմանության ինքնատիպությունները:

1. Կան բառեր և բառակապակցություններ, որոնք ծանոթ չեն ըսկզբնավորման շրջանի մեր ինքնուրույն մատենագրությանը, հետևաբար նոր հայկազյան բառարանագիրներին: Այդ կարգի բառերից կարելի է մատնացուցել հետևյալ օրինակները՝

ա) «Իմաստակամոլին յԱթենացոցն...» (ԺԵ)— „Σοφιστομανοισιν“ „Αθηναις“ (IE’):

Բառարանագիրները գիտեն իմաստակ բառի մի քանի կիրառություններ՝ իմաստակալան, իմաստակաեւթյուն, իմաստակաբժ և այլն (ՆԶԲ, Ա, 847), բայց ոչ իմաստակամոլ: Դատելով համաբարբառային գրականության առկա հնարավորություններից, այն առաջին անգամ ներկայանում է սույն կիրառությամբ:

բ) «Խաղձիցն և Ելիսինա դաշտացն արժանաւորս արարին հելլենացիքն...» (ԻԴ)— „λεϊμώνων και Ἰλισίων πεδίων ἡξιώσων“ „Ἑλλήνες“ (ΚΓ’): Սույն խաղձիցն (ուղղ. խաղժ) ընթերցումը, եթե աղավաղման ճանապարհով առաջացած միավոր չէ, ապա, հունարեն λεϊμών (= մարգագետին, արտավայր)¹⁷ բառի նշանակությունից դատելով, հայերենում ևս նույն իմաստը պետք է ունենա:

գ) «Յուղարկական բանք...» (ԻԵ)— „ἐξιτήριοι λόγοι“ (ΚΔ’): ՆԶԲ-ում վկայակոչված «յուղարկ երթալ կամ լինել» և «յուղարկատք» բոլոր օրինակ-հղումներում և ծանոթ բացատրություններում հուղարկավորման արարողության հետ կապված իմաստն է մատնացուցվում, մինչդեռ «Դամբանականի» նշված «յուղարկական բանք» կապակցությունը վերաբերում է Աթենքի համալսարանավարտ սաներին ատենախոսությամբ, այսօրվա տերմինով ասած՝ հրաժեշտի խոսքերով ճանապարհհելու արարողություն-սովորությունին: Կապակցությունս նման նշանակությամբ առաջին անգամ է ներկայանում:

դ) «Բարեպարիշտ այրն...» (ՄԵ)— „ἀνὴρ εὐσεβής“ (ΝΔ’): Այս բառաբարդումը ևս նորույթ է: Կիրառությունս համեմատաբար իմաստամտ է բարեբար բառի (բարեսիրտ, հանդարտ) բացատրությունը: «Դամ-

¹⁷ Հղումները մասնավորեցնելու նպատակով «Դամբանականի» հայերենը և հունարենը հղում ենք ըստ պարբերությունների: Հայերեն վկայակոչությունները կատարել ենք մեր հրատարակած բնագրից (տե՛ս KB, II, էջ 161—217), իսկ հունարեն համապատասխանությունները ըստ «Migne»-ի հրատարակության (տե՛ս PG, t. 36, էջ 493—606):
¹⁸ „Древнегреческо-русский словарь“, т. I, М., 1958 (այսուհետև՝ DPC):

բանականի» համապատասխան հատվածում բառեպարիշտ բան ունի արդար, առաֆինի, աստվածավախ նշանակությունները:

Ե) «Քանզի զոր կորակայոութիւնս եւ զյագեցմունս յանբանագոյնոն ընկեաց»... (ԿԲ)— «Τὰς μὲν γὰρ πλεθυσίας καὶ τοὺς χόρους τοὺς ἀποφωτιστοὺς ἀπέσφιψε» (ΞΑ'): Ընդդժված ընթերցման որևէ այլ կիրառություն կամ բառարանային բացատրություն չհաջողվեց գտնել: Արտաբուստ թվում է, թե այն մատենագրությամբ ավանդված կոր և կայոին բառերից ըստեղծված բարդություն է: Բայց իրականում «կորակայոութիւն» ընթերցումը հունարենի «πληθυσμόν» (= լցում, լիացում, կշտացում, հագեցում, բավականացում)¹⁹ բառի իմաստն ունի հայերենում և հոմանիշ է «յագեցմունս» կիրառությանը: Այս մեկնաբանությունը բնագրային հիմնավորում ևս ունի: Խոսքը Բարսեղի և նրա աշակերտների մեծաստանում ստանալիք բովանդակությանը՝ հագեցվածությունն է վերաբերում:

Գ) «Ըստ լծակցութեան եւ հանգստակցութեան...» (ԿԴ)— «κατὰ τοῦτο τὴν τε καὶ συναιτίαν» (ΞΓ'): Դատելով բառաբարդման սույն օրինակից՝ «հանգստակցութիւն», նախապես այն տպավորությունն է ըստացվում, թե բարդության առաջին բաղադրիչը նույնիմաստ է մատենագրական բաղմաթիվ օրինակներով ավանդված հանգիստ բառին, որն ունի նիհը, բուն, նակ՝ շիրիմ, տապան (նԶԲ, Բ, 37) նշանակությունները: Մինչդեռ «Դամբանականի» այս կիրառությունը հեռու է այդ իմաստը բովանդակելուց: Այն ուղղակի թարգմանությունն է հունարեն «σύνταξις»²⁰ (միասին ապրող, բնակվող, բնակակից) բառի:

Զ. «Դամբանականի» հայերեն թարգմանությունը բնորոշ է մեկ այլ իրողություն ևս. կան դեպքեր, երբ բնագրի այս կամ այն բառը կամ տերմինը թարգմանիչը հայերենի է փոխանցում պարզապես գրադարձման եղանակով: Ունենք այս բնույթի երեք օրինակ՝

ա) «Ոչ Կենտաուսի ոմամբ ամբարտաւաննցիլով նոցին ինքեանց զիցազանցն վարդապետաւ» (ԺԲ). «οὐδέ τινα Κένταυρον ἀλαζόνα τῶν κατ' αὐτὸν ἡρώων διδάσκαλον» (IB'): Հայերենում առկա կենտաուսի ընթերցումը բացատրության երկու հնարավոր եղանակ ունի. այն հունարենի «κενταύρεα» (կապույտ տերեփով, նաշտ)²¹ կամ էլ «Κενταύρειος» (մարդաձի) բառի գրադարձումն է: Ճիշտը երկրորդ բացատրությունն է: «Դամբանականում» խոսքը Բարսեղ Կեսարացու հոր վարդապետական կարողությունների գնահատությանն է վերաբերում, որին աշակերտել են

թե՛ Կեսարացին և թե՛ Նազիանզացին: «Դամբանականի» մեկնությունները որևէ պարզաբանություն չեն տալիս:

բ) «Ըւ Հոգամանթիւս, զորս ասփոջելովն...» (ԻԴ)— «καὶ ὁ Παδάμανθος, ὅς ἐστι ἀσφοδελῶν»²² (KI'): Բառարանական որևէ բացատրություն կամ այլուր ավանդված համադրելի կիրառություն չգտանք ընդգծված ընթերցման համար, ուստի և առաջիմ դժվարանում ենք որևէ մեկնաբանություն տալ: Մի բան պարզ է, որ այն գրադարձման եղանակով առաջացած ընթերցում է:

գ) «Այս բեզ ի մէնջ, ով Բասիլիէ...» (ԶԳ)— «Ταῦτά σοι παρ' ἡμῶν, τῷ Βασίλειε» (IIΒ'): «Բասիլիէ» ընթերցումը փաստորեն հունարենի կոչական հոլովածն է նույնությամբ փոխանցված հայերենի:

3. Կան բայական կապակցություններ (անդեմ և դիմավոր), որոնք բնագրի համապատասխան հարադրությունների բառացի թարգմանությունն են: Ահա այդօրինակ մի քանի կիրառություններ.

«հաց անձրեւել»²³ (է)— «ἄριστον ὄμβροῦσαι» (Z')
«առընթեր ընթացեալ» (ԺԲ)— «παράθεον ἐγγύθειν» (IB')
«գործակիցս ունել» (ԺԳ)— «συνεργούς ἔχειν» (IIV')
«բանիքն հրահանդեալ» (ԻԷ)— «λόγους ἐμμελετήσας» (KGI')
«լեզուան կործանէր» (ԽԴ)— «ἀπὸ γλώσσης καταστρεφόμενος» (MIV')
«ցամաք նաւեալ» (ԽԶ)— «νήσοι τε ἀρπαζόμεναι» (ME')
«ծով մտրակեալ» (ԽԶ)— «θάλασσα μαστιζομένη» (ME')
«լեզուաւ պոռնկել» (ԽԸ)— «γλώσση πορνέουσαι» (MZ)
«խորհուրդ խորհէր» (ՄԷ)— «βουλὴν βουλεύεται» (NG')
«անդունդը անդնոց կոչելով» (ԿԸ)— «ἄβυσσον ἀβύσσω προσκαλούμενος» (EZ')

«լուսով լոյս գտեալ» (ԿԸ)— «φωτὶ φῶς εὐρίσκων» (EZ')
«լեզուաւ բերել» (ԿԷ) հմմտ. «լեզուաւ բերեմ» (ԿԸ)— «γλώσσησ φέρων» (EG'), հմմտ. «γλώσσησ φέρω» (EZ')
«մատակարարել զբանս» (ԿԹ)— «οἰκονομεῖν δὲ τοὺς λόγους» (EH')

4. Քննվող հուշարձանում կան բաղմաթիվ անվանական կապակցություններ, որոնք դարձյալ հունարենի հենքի վրա են ստեղծվել և բառական թարգմանության ինքնատիպ օրինակներ են.

²² DPC, II, 255.

²³ Արտահայտություն հանդիպում է նաև Նազիանզացու «Ժ սուրբ պատրիարք»՝ «Անպատ ընտանացի, ծովն բաժանեցի, փարաուն ընկղմեցի, հաց անձրեւացի, վճաղաբարացի... ոչ զինուք միայն, այլ և անպատերազմող ձկնորք» (ձկն. № 948, էջ 209բ, ձկն. № 7943, էջ 56բ) և «Ան Յուլիանոս» ճառերում՝ «հաց անձրեւել յանպատին, խորտիկ յերկնուս առաքել...» (ձկն. № 1500, էջ 858ա):

¹⁹ DPC, II, 1330.
²⁰ DPC, II, 1555.
²¹ DPC, I, 934.

- «կենդանի վկայք» (Ե)— «ζῶντες μάρτυρες» (E')
- «շնչաւոր արձանք» (Ե)— «ἔμπνοοι στήλαι» (E')
- «լուսեղանք քարոզութիւնք» (Ե)— «σιγῶντα κηρύγματα» (E')
- «առաքինութեան գործարան» (ԺԲ)— «ἀρετῆς ἐργαστήριον» (IB')
- «վարկպարակի գործ առնս» (ՀԸ), հմմտ. (ԺԳ)— «πάρεργα τοῦ ἀνδρός» (OZ), հմմտ. (ID)
- «քրիստոսամարտ թագաւորն» (ԽԵ)— «χριστομάχος βασιλεύς» (MΔ')
- «զձեռագիր ամբարշտութեան» (ԽԷ)— «χειρόγραφα τῆς ἀσβεβείας» (MG)
- «ախտն ծանաթագոյն» (ՄԳ)— «πάθος γνωρίζεται» (NB')
- «ամենեցուն արինաղիրն» (ՄԷ)— «ἅπασι νομοθέτην» (NG')
- «միայնական բնութեան» (ԿԳ)— «μοναδικῆς φύσεως» (ΞB')
- «ձայն բանի» (ՀԶ)— «φωνή Λόγου» (OE')

5. «Դամբանականի» հայերէն թարգմանութիւնը բնորոշ առանձնահատկութիւններէց են բառարարութիւնները պատճենելու, երբեմն հունարենի նմանութիւնք բառ ստեղծելու իրողութիւնները: Ահա այդ բնույթի թարգմանութիւններէ մի քանի օրինակներ՝ համապատասխան կիրառութիւններով.

ա) «Քանդի դնտին բազմամանկունս եւ գեղեցկամանկունս առապելին թերեւս ունիցին:» (Թ), բնագիր. «Τούς γὰρ αὐτούς πολὺπαιδάς καὶ καλλιπαιδάς, μῦθοι μὲν ἴσως ἔχουσιν» (Θ')

բ) «առ հակառակադիրս ձիրնթացսն, զձիւտէրսն եւ զտեսաւէրսն» (ԺԵ), բնագիր. «περὶ τὰς ἀντιθέτους ἰσποδρομίας, τῶς φιλιππους τε καὶ φιλοθεάμονας» (IE')

գ) «գրագնոտանեացն կրեմ կիրս» (Ի), բնագիր. «πολυπόδων πείσομαι» (IΘ')

դ) «Իսկ զիս հարց երկեղ եւ ձերատածութիւն» (ԻԶ), բնագիր. «Ἐμὲ δὲ πατέρων εὐλάβεια, καὶ γρηγορία» (KE')

ե) «ոչ կենդանագիր» (ԻԷ), բնագիր. «οὐδὲ ζωγράφος» (KG')

զ) «սակայն ախտանայր իմն առ նա մարդկաւրէն» (ԻԹ), բնագիր. «ὅμως δὲ τι παθόντι πρὸς ἐξείνουν ἀνθρώπινον» (KH')

է) «թագաւորն ոսկեւէր եւ քրիստոսատեաց» (ԼԱ), բնագիր. «βασιλεύς ὁ φιλοχρυσότατος, καὶ μισοχριστότατος» (Λ')

ը) «զհամապատարիւն զմիածնին» (ԼԱ), բնագիր. «τὴν ὁμοτιμίαν τοῦ Μονογενοῦς» (Λ')

թ) «ոչ այլ ինչ ի փոքունց, եւ ի ձեռագործաց» (ԼԲ), բնագիր. «οὐδὲ τι τῶν μικρῶν καὶ χειροποιήτων» (ΛΑ')

ժ) «որքան ի յոռաջ սասցելոցն ի կարեմտութիւն» (ԼԲ), հմմտ.

«այլ լինել կարեմտութեան ժամանակ» (ԼԲ), բնագիր. «ὅσον τῆ τῶν προεπισημένων μικροφυχία» (ΛΑ'), հմմտ. «ἄλλον μὲν εἶναι μικροφυχίας καιρὸν» (ΛΑ')

ժա) «ոչ ունէր գնախամարտիկն» (ԼԲ), բնագիր. «οὐκ ἔχουσα τὸν προαγωνιστήν» (ΛΑ')

ժբ) «եւ այլ երկայնամտութեան» (ԼԲ), բնագիր. «ἄλλον δὲ μακροθυμίας» (ΛΑ')

ժգ) «այնպէս նախարարութեան արժանի լինէր» (ԼԹ), բնագիր. «οὕτω δὲ τῆς προεδρίας ἀξιωθείς» (ΛΗ')

ժդ) «կրանաւորանոցս եւ միայնանոցս շինելով» (ԿԳ), բնագիր. «ἀσκητήρια καὶ μοναστήρια δειμάμενος μὲν» (ΞB')

ժե) «զլուխն ի ձեռն առ նոսա անմարդութեան» (ԿԳ), բնագիր. «κεφαλὴν διὰ τῆς εἰς ἐξείνους ἀπανθρωπίας» (ΞΓ')

ժզ) «բարի մարդասիրութիւն եւ աղքատատածութիւն» (ԿԳ), բնագիր. «καλὸν φιλοανθρωπία, καὶ πτωχοτροφία» (ΞΓ')

ժէ) «զառնն զյաւէտ մեծածայնութիւն» (ԿԹ), բնագիր. «τὸ ἀνδρὸς μάλιστα μεγαλοφονίας» (ΞΗ')

ժը) «բանագրեմ զառնն զառաքինութիւնն» (ԶԱ), բնագիր. «λογόγραφῶ τὴν τοῦ ἀνδρὸς πολιτείαν» (Π')

Այլևս հասկանալի է, որ հունարենի նմանութիւնք թարգմանական ճանապարհով բառաստեղծման օրինակներ են՝ բազմամանկ, գեղեցկամանկուն, հակառակադիր, տեսաւէր, բազմտանի, ձերատածութիւն, կենդանագիր, մարդկօրէն, ոսկեւէր, համապատարիւն, ձեռագործ, կարեմտութիւն, նախամարտիկ, երկայնամտութիւն, նախարարութիւն, կրանաւորանոց, միայնանոց, անմարդութիւն, աղքատատածութիւն, մեծածայնութիւն, բանագրել բառերը:

6. Ի վերջո, առանձին խումբ են կազմում մի շարք բառեր, որոնք թեև ավանդած են հայ մատենագրութիւնք, բայց «Դամբանականի» հիշատակութիւնն անհամեմատ հին է: Ահա այդպիսի մի քանի օրինակներ.

ա) «բացէին մախանք եւ ոչ բարեմտութեան մերձաւորութիւնք» (ԺԸ), բնագիր. «φθόνος, δὲ ἦν, οὐκ εὖνοια τὸ προσάγον» (IZ')

բ) «այլեւ յոյժ թաքուցանողք եւ նենգածառք» (ԺԸ), բնագիր. «ἀλλὰ καὶ λίαν χροπτόν τι καὶ ὕφαλον» (IZ')

գ) «բժշկել եւ զմարմնոյ հիւանդութիւնս, եւ զախտածէտութիւն» (ԻԳ), բնագիր. «Ἱατρικὴν μὲν γὰρ καὶ ἡ τοῦ σώματος ἀρρώστια, καὶ νοσοκομία» (KI')

դ) «ողբալով բշել առ իրեարս» (ԻԵ), բնագիր. «γερὸν μυχωμένω» ἐπ' ἀλλήλοισ» (KA')

ե) «ծառայն եւ ապստամբն» (ԻԷ), բնագիր. «ὁ δοῦλος καὶ ἀποστάτης» (KG')

զ) «Մաուղ ի բացընկեցիկն» (ԻԷ), բնագիր. «Σαυὴ, ὁ ἀπόβλητος» (KG')

է) «Աղբատարածութիւնք, ատարնկալութիւնք, կուսատածութիւնք, արէնագրութիւնք, մնացելոց գրաւորականք եւ անգիրք» (ԼԵ), բնագիր. «πυροσφορίαί, ξενοδοχίαί, παρενοχομίαί, νεροθεσίαί, μοναστώ», ἐγγραφοί τε καὶ ἀγραφοί» (ΛΔ'): Ընդգծված երկու բառերն էլ շունի նոր հայկազյան բառարանը, բայց վկայված են Առձեռն բառարանում, երկրորդը «օտարակալութիւն» ձևով, բայց նույն նշանակութիւնը:

ը) «ամբարշտաբար նոցա կարծիքն» (ԿԹ), բնագիր. «ἀσβεῖς ἐκείνοιο ὄπελαρβάνετο» (ZH')

Այսպիսով, հունաբանությունների և հունարենի նորմերով բացատրվող օրինակների առատությունն ինքնին հնարավորություն է տալիս պնդելու, որ լեզվական հայտնի օրինաչափությունների, ժամանակի թարգմանություններին հատուկ բառաքերականական իրողությունների առումով «Դամբանականը» հիրավի առանձնանում է V դ. թարգմանություններից: Այստեղ դժվար է տեսնել դասական հայերենին հատուկ պարզությունը, մտքի, ասելիքի հստակ ձևակերպումը, բառական զուգարությունների շափավորությունը և այլն:

Քանի որ «Դամբանականը» շունի դասական հայերենի առանձնահատկությունները և նրա լեզուն հարուստ է մասամբ հունաբան հայերենին հատուկ իրողություններով, ուստի և ժամանակի առումով այն կարող էր դիտվել միայն հետդասական թարգմանություն:

Սակայն «Դամբանականի» բնագրական քննությունը մեզ ստիպում է դուրս գալ թարգմանությունների դասդասաման²⁴ ընդունված կաղապարից և հենվել աղբյուրագիտական ավելի ստույգ տվյալների վրա:

«Դամբանականի» հայերեն թարգմանության ժամանակի ճշտորոշման հարցում շափազանց կարևոր է Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» հետ ունեցած վերջինիս առնչակցության բացահայտումը:

Հայոց գրերի գյուտի խնդրին անդրադարձած հայ և օտարազգի

²⁴ Ն. Ակինյանն ընդունում է հին հայերենի հետևյալ շրջաբաժանումները. դասականը՝ մինչև 450 թ., հետդասականը՝ 450—472 թթ., հունաբան հայերենը՝ 572—603 թթ. (տե՛ս նրա նշվ. աշխ., էջ 13—82): Դասական և հետդասական հայերենի առանձնահատկությունների մասին տե՛ս Վ. Գ. Առաքելյան, Դասական և հետդասական գրաբարը («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1976, № 1, էջ 255):

հետազոտողները, բնականաբար, միշտ էլ դիմել են «Վարք Մաշտոցի» բնագրին և երբեմն էլ բառադարձ քննել են այն: Առաջադրվել ու մերժվել են բազմաթիվ վարկածներ²⁵: Այդուհանգերձ՝ բանասիրության մեջ չի մատնացուցվել մի բնագիր, որը ինչ-որ շափով սկզբնաղբյուր հանդիսացած լիներ Կորյունի երկի համար: Այս առումով միակ բացառությունը Կ. Մելիք-Օհանջանյանի կոահնումն է: «Վարք Մաշտոցի» ուսմերեն թարգմանության առաջաբանում նա իբրև Կորյունի աղբյուր հիշատակում է «Յաղագս պիտոյից»²⁶ գիրքը: Կ. Մելիք-Օհանջանյանը բերում է «Վարք Մաշտոցի» և «Յաղագս պիտոյից» գրքի ձևական-կառուցվածքային նմանության վեց կետ²⁷: Ամենևին չմերժելով Կորյունի ծանոթությունը «Յաղագս պիտոյիցին» և վերջինից որոշ ձևական կողմեր ընդօրինակելու հնարավորությունը, միաժամանակ նկատելի է մեկ այլ իրողություն ևս. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի վկայած նմանության կետերը հատուկ են դամբանական-ներբողին առհասարակ և վերջինիս ժանրային առանձնահատկությունն են կազմում: Ուստի որոշ ընդհանրություններ կարող են առաջանալ և ամենևին միմյանց անծանոթ, բայց ինչ որ շափով համարելով երկերում: Նազիանզացին, օրինակ, առանց «Գիրք պիտոյիցը» ձեռքի տակ ունենալու էլ ներբողին հատուկ արտահայտամիջոցների կդիմեր «Դամբանականի» ժանրի թելադրանքով: Ի վերջո՝ ուշադրության է արժանի մի այլ պարագա ևս. հայտնի է, որ հնում Աթենքի, Կ. Պոլսի ուսումնական կենտրոններում բանաստեղծական-ճարտասանական արվեստի առանձնահատկություններն ուսումնասիրող դասընթացներ կային: Այնպես. որ Կորյունի ծանոթությունը դամբանական-ներբողի առանձնահատկություններին կարող էր նաև այդ պարագայով թելադրված լինել: Հետևությունը այլ կլիներ, եթե «Վարք Մաշտոցի» և «Յաղագս պիտոյից» գրքի ձևական նմանության հետ ունենալինք բնագրային ընդհանրության օրինակներ ևս: Այս առումով, ինչպես մենք կփորձենք ապացուցել, «Վարք Մաշտոցի» միակ հնարավոր աղբյուրը Նազիանզացու «Դամբանականի» հայերեն թարգմանությունն է: Մատենագրական այդ ինքնատիպ հուշարձանների աղբյուրը երկու բնույ-

²⁵ Կորյունի մասին եղած գրականության ամփոփ բնութիւնը տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայոց գրերը, Երևան, 1968, էջ 5—68:

²⁶ «Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ Մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1865, էջ 341—379: Այս աշխատությունը բաղկացած է 10 գրքից և 1 հավելվածից: Կ. Մելիք-Օհանջանյանը Կորյունի աղբյուր է դիտում հինգերորդ գիրքը՝ «Սահման ներբողին»:

²⁷ Корюи, Жизнь Маштоца, Ереван, 1962, стр. 29—30, հմմտ. Կարապետ Մելիք-Օհանջանյան, «Վարք Մաշտոցի» ժանրը և պատմագրական նշանակությունը (տե՛ս «Բանբեր Մատենագրանի», № 7, 1964, էջ 49—59):

թի է: Մի դեպքում խոսքը «Դամբանականի» որոշ արտահայտություններ, ոճական ձևեր նույնությամբ ընդօրինակելու, համարելով բացատրություններում օգտագործելու մասին է: Ահա նման ընդհանրության մի քանի օրինակներ:

Նազիանզացի

Կարյուն

1. «Հանդերձեալ էր ուրմն բազում պատճառս մեզ բանից առաջի դնելով մեծն Թափիոս» (Ա):

«Առն, զոր ի նախակարգ բանիս նշանակեմք, վասն որոյ և փոյթ արարեալ մեր պատմելոյ, էր Մաշտոց առում...»²⁶:

«Ἐμελλεν ἄρα, πολλὰς ἡμῖν ὑποθέσεις τῶν λόγων ἀεὶ προτιθεὶς ὁ μέγας Βασίλειος...» (Α΄):

2. «...և ոչ ի լինքն այժմ մեզ առաջի դնել զպատճառ... առաջի կացացէ...» (Ա):

«Արդ այսուհետև և խոսացեալն առաջի դիցի... հրաման հատուցեալ զարգարեսցի» (էջ 36):

«ἐαυτὸν νῦν ἡμῖν προτιθεῖν... ὑπόθεσιν προστηράμενος» (Α΄)

3. «...մի՛ զայս փութացելոցն եւ ի յատուկ յայտոսի Բաբախանոյ լինել ի պատճառսս ունիմք» (Ա):

«... ի վերայ հասելոց կամայական բաշարեամբ տարեալ և պայծառացեալ ծանօթական և հաճոյ լինել...» (էջ 38):

«Ἐν τούτῳ ἐσπουδαχόσαι καὶ μόνον, ταῖς τοιαύταις ἐνευδοχιμαεῖν ὑποθέσεσιν. Ἐγὼ μὲν αὐτῷ περὶ τούτων...» (Α΄):

4. «Արդէն իսկ առ նոյն ինքն երթալի է այսուհետև ի գովութիւն եւ դէոյն ինքն առաջի դնելով բանիս զնորա արժան» (Բ):

«... գրուեալ անաշտ հրամանին հասելոյ, փութանակի և առանց յապաղելոյ զառաջի եղեալն մատենագրել» (էջ 22—24):

«Ἦδὲ δὲ πρὸς αὐτὴν ἡμῖν ἰσὸν τὴν εὐφρημίαν, αὐτὸν προστησαμένοις τοῦ λόγου τὸν ἐκείνου Θεόν» (Β΄):

5. «Քանզի նախ առաջին զատուածային գիւտն ընթեռնոյր ժողովրդեանն²⁹, որ այնոցիկ էր մեկնիչ եւ զայն ոչ անարժան վարկանէր զկարգ աստիճանին...» (ԻԸ):

«Եւ անդէն ուշ եղեալ փութով ընթերցուածոց աստուածելէն զբոց, որով առ ժամայն լուսաորեալ և թեւամոլս միջամոլս եղեալ յատուածատուր հրամանացն հանգամանս...» (էջ 36):

²⁶ Կարյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1941, էջ 36: Այսուհետև սույն հրատարակությունից համարություն համար կատարված քաղաքների էջը նշելու ենք բուն տեքստում:

²⁹ Նույն արտահայտությունը հանդիպում է Նազիանզացու «Առ Յուլիանոս Թագաւոր» ճառում ևս՝ «մինչ զի և զատուածային գիւտ ընթեռնով ժողովրդեան ոչ ինչ նուազ ի փառս ինքեանց զայն կարծէին լինալ...» (ձեռ. № 823, էջ 75ա, հմմտ. ձեռ. № 1500, էջ 858բ, ձեռ. № 4234, էջ 153բ):

«Τὰς γὰρ ἱερὰς πρότερον ὑπαναγνώσκων τῷ καὶ βίβλου...καὶ τούτῳ οὐκ ἀπαζιώσας τὴν τάξιν τοῦ βήματος» (ΚΖ΄):

6. «Անդրուսս նմա մին պարեգոս եւ բաճկոն եւ գետնախառնիւն, եւ տրնութիւն³⁰, եւ առանց բազանեաց կեանք: Նորա պարկեշտութիւնք եւ նշտալի բերբի՛ խորտիկ՛ հաց եւ աղ, նորա խահագործութիւնքն եւ ըմպելի ի զպատացուցիչ եւ առատ, զոր մշակեն աղբիւրք ոչ ինչ աշխատելով» (ԿԲ):

«Բազում և ազգի ազգի վշտակեցութիւն բոս անտարանին կրէր ամենայն իրաց, ամենայն կրթութեամբ հոգեւորացն զանձրն տուեալ՝ միայնաւորութեան, լեռնակեցութեան, բաղջի և ծարաւոյ և բաւշարանաշարկութեանց, արգելանաց անլուսից, խարաղանազգեստ և գեոնատարած անկողնոց» (էջ 38):

«Ἐν)εῖθεὺν αὐτῷ τὸ ἐν χιτῶνιον... ὁ γεωργόσι περὶ αὶ μὴδὲν ποιοῦμενοι» (ΞΑ΄):

7. «Եւ սա յանպատի բնակեաց, եւ սորա այժմա զգեստն ունէին զիչերքն անզիտացեալ, եւ ոչ ցուցեալ: Եւ սա զհաւասար կերակուրն սիրեաց՝ աստուծոյ մարբելով դիքն ի ձեռն ժուժկալութեան» (ՀԶ):

«Ջորս ընդ ժամանակս ժամանակս իւրով իսկ անձամբ օրինակ ցուցանէր. առեալ զոմանս յաշակերտաց իւրաբանչիւր մենաստանացն և երթեալ լեռնակեաց, սորամուտ ծակախիթ եղեալ՝ զսորեական զկերակուրն խոտարատ ճաշակօքն վճարէին» (էջ 80):

«Καὶ οὗτος ἐρήμον ὄκησε· καὶ τούτῳ τῷχινον ἐσθ)ηται εἶχον αὶ νυκτεσ... Θεῷ καθ'αἰρών ἐαυτὸν διὰ τῆς ἐγκρατείας» (ΟΕ΄):

Վերոբերյալ յոթ հատվածներից հինգի ընդհանրությունը որևէ մեկնաբանություն անհրաժեշտություն չունի, հաջորդ երկու համարությունները կարող են մասնակի լուսաբանության, թեև դրանց նմանությունը ևս ակնհայտ է: «Դամբանականի» «գետնախառնութիւն» բառ-ընթերցումը, որը բացատրված է «հողի վրա պտուկիլը»³¹, նույնիմաստ է Կորյունի «գետնատարած անկողնոց» հետ: Ինչպես նաև նույնիմաստության երանգ պետք է տեսնել վերջին հատվածների «զհաւասար կերակուր» արտահայտության և «զկերակուրն խոտարատ» կապակցության միջև: «Դամբանականի» հայերեն թարգմանությունը Կորյունի ծանոթութե-

³⁰ Հմմտ. «պահս և զգետնախառնութիւնս և զտնութիւնս...» (ձեռ. № 60, էջ 122ա՝ «Յաղագս բարեկարգութեան ի խոսս), «այսորիք զմերձատրոս զանտուալուացս և զգետնախառնութիւս...» (ձեռ. № 823, էջ 96բ՝ «նորին առ Յուլիանոս Թագաւոր»), «սաստեսցէ բանիս, համարձակեցի, տրնեսցէ, գետնախառն լիցի» (ձեռ. № 1500, էջ 876ա՝ «Յինքն ի յագարակէ անդրէն կեկալ»), «այսբան զբազում տնութիւնս և զգետնախառնութիւնն պատուականագոյն...» (ձեռ. № 4234, էջ 11ա՝ «յԱթնաստիոս եպիսկոպոս վնդէսանդրատի»):

³¹ ՆԶԲ, Ա, էջ 541:

թյանն անդրադառնալիս, անհրաժեշտ է քննել ընդհանրությունների երկրորդ խումբը ևս: Այս դեպքում իրողությունը մի փոքր այլ է. խոսքը երկու հուշարձանների ժանրային առանձնահատկության ու կառուցվածքի, կերպավորման նույնաբնույթ ձևերի, ընդհանուր միջոցների, գործունեության նմանության և առհասարակ ընդհանրականության եզրեր ունեցող դրվագներին է վերաբերում:

«Դամբանականի» խորագիրը թարգմանության բոլոր գրչագրերում (թվով վեց), ի տարբերություն հունարեն բնագրի («Εἰς τὸν μέγαν Βασιλειαν», ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας, ἐπιτάφιος» (A'), նույնն է՝ «Ի Բասիլիոս Կեսարացի»: Մինչդեռ նույն գործի պատճառ-լուծմունքների ձևագրերը այս կետում բաժանվում են երկու խմբի՝ մի մասը նույնական են վեց ձևագրերի հետ, մյուսները տարբերվում են և մոտ են Կորյունի աշխատության խորագրին: Այսպես, համապատասխանաբար ունենք՝ «Վասն Բարսղի մահուան»³² և Կորյունի մոտ՝ «Պատմութիւն մահուան... Մաշտոցի»: Խորագրերի մերձավորության այս պարագան հնարավորություն է տալիս մտածելու, որ Կորյունի ձեռքի տակ եղել է «Դամբանականի» մեզ հայտնի ընդօրինակություններից զոնե խորագրով տարբերվող օրինակ, որի հետ նմանության պարզորոշ եզրեր ունի նրա աշխատության խորագիրը: Բացի այդ՝ այլևս դժվար չէ կուսել, որ պատճառ-լուծմունքների երկրորդ ձևագրաշարքը վերաբերում է «Դամբանականի» հայերեն թարգմանության այն ձևագրախմբին, որը, ասվեց, խորագրով ընդհանրական է «Վարք Մաշտոցի» հետ:

Ընդհանուր տեղիներ կան նշված գործերի մուտք-առաջաբանների մեջ: Ասում ենք «առաջաբանների», որովհետև, ինչպես Կորյունի երկում, «Դամբանականում» ևս այն երկու մեծ և փոքր կեսերի կարելի է բաժանել, որոնցից առաջինը ավելի շուտ ասելիքը նախապատրաստող միտք է, որ կոչում ենք մուտք, երկրորդը՝ բուն պատմությունը պայմանավորող հանգամանքների ընդարձակ բացատրություն՝ առաջաբան: Նազիանզացիի գործի նկատմամբ ունեցած պատասխանատվությամբ պայմանավորված մտավախություն ունի, ուստի և երկնչում է իր իսկ ծանրաբեռն ձեռնարկությունից (ԺԴ): Ավելին, կարծեք հնարավոր թերացումները արդարացնելու նպատակով նա իր կարողության սահմաններն է մատնացույց անում՝ «որպէս է կարողութիւն շափառապէս զայն առնել» (ԺԴ). «ὡς εἶδόν τε μετρούω, τὸντο ποιεῖν» (ID'): Նույն պատճառ-իրողությունն է առկա նաև Կորյունի երկում. նա ևս տարամտում է,

³² Ձեռ. № 2101, էջ 17ա, հմմտ. ձեռ. № 598, էջ 28բ, ձեռ. № 7357, էջ 255բ, հմմտ. ձեռ. № 4150, էջ 19բ, հմմտ. ձեռ. № 1879, էջ 199ա, ձեռ. № 5254, էջ 102բ:

դիմում նույնաբնույթ արտահայտության՝ «մեր կարողացած չափով՝ կգրվի»³³:

«Դամբանականի» առաջաբանում նազիանզացիի նախապատրաստելով հիմնական ասելիքը, գրում է՝ «առաջիկայ ցուցի, այսորիկ են» (B)— «τὸντον ἐνεσχεγασμένην, τὰδὲ ἐστίν» (B'): Կորյունի նախաբանելու նպատակը ևս հետո չէ նույնը լինելուց, ինչպես նաև՝ կատարյալ արանց մասին գրելու կարելության ճշտում է՝ «առդ առեալ նախարանեսցուի»³⁴:

Մեկ այլ դրվագում նազիանզացու բնութագրումը վերաբերում է Բարսեղի համընդհանուր ճանաչմանը, այլոց համար ևս հարգարժան այր լինելու հանգամանքի բնորոշմանը՝ «ամենեքեան համապատիւփ յառնն գովութիւն» (B)— «πάντες ὁμοίωμαί τῆν τοῦ ἀνδρός ἐνφτηίαν» (B'): Կորյունի «Վարքի» համապատասխան հատվածում խոսքը դրվատության արժանի արանց բարեբանելու մասին է՝ «զառ ի միմեանց պատուեալ գգովութիւնս»³⁵: Այս բնութագրումներում համեմատության եզրերը «համապատիւփ... գովութիւն» և «պատուեալ գգովութիւնս» արտահայտություններն են, որոնք և հնարավորություն են տալիս մտածելու, թե «Դամբանականի» հայերեն թարգմանությունն է ընդհանրության հիմքը: Թեև բացառելի չէ նաև այն հնարավորությունը, որ Կորյունը «Դամբանականի» բնագրից օգտվելու պարագայում նշված բնորոշումը, թարգմանչից բոլորովին անկախ, ընկալեր նույնական արտահայտությամբ: Սակայն համադրվող նախադասությունների երրորդ՝ ոչ բառական, այլ իմաստային ընդհանրությունը կասկածի տակ է առնում այդ հնարավորությունը: Խոսքը «ամենեքեան» և «զառ ի միմեանց» արտահայտություններին է վերաբերում: «Դամբանականի» հունարենից օգտվելու պարագայում Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկում, հավանաբար, կուսենայինք՝ «τὸντο-ին» իմաստամոտ (ամենուր, ամեն տեղ) բառը նտրություն:

«Դամբանականի» և «Վարք Մաշտոցի» հունարենով չպայմանավորվող ընդհանրության առավել ուշագրավ օրինակ է հետևյալը. Բարսեղ Կեսարացու մահվան և թաղման մանրամասները նկարագրելիս նազիանզացիի գրում է. «Բիւրք յամենայն ազգեաց եւ ի հասակէ ամենայն»

³³ Կորյուն, էջ 37, հմմտ. «և հայրենակատար մեծարեալ պայմանա... հանեսցի» (էջ 36): Համեմատության նպատակով վկայակոչված օրինակներից միայն այս դեպքում նպատակահարմար դասեր Կորյունի բնագրի աշխարհաբար տարբերակը, որով ընդհանրության եզրերը ավելի նկատելի են դառնում:

³⁴ Կորյուն, էջ 24:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 28:

նէ՝ ոչ յառաջագոյն ծանաթիցն, սաղմոսիւք և աւրհնութեամբք՝ ողբովք առանել յաղթելով եւ զիմաստասիրութիւն ախտին քակտելով» (Դամբ., 2Ա): Մաշտոցի թաղման հանդիսակարգի Կորյունի նկարագրութիւնն ընդհանուր նմանութիւն ունի այս հատվածի հետ. «...հանդերձ աշխարհական ամբոխի, սաղմոսիւք և օրհնութեամբք և հոգեւոր ցնծութեամբք, կանթեղօք վառելովք և ջահիւք բորբոքելովք և խնկօք բուրելովք և ամենայն լուսաճաճանչ գնդին...»³⁶:

Նշված հատվածների հարաբերության հստակման առումով կարևոր է նախ համարել նազիանդացու հայերեն թարգմանությունը բնագրի հետ: Հունարենում ունենք. «μυριάδες γένους παντός, καὶ ἡλικίας ἀπάσης, ὡς πρότερον γινώσκόμεναι. Ψαλμῶδαι ἠρθῆνοις ὑπερνικώμεναι, καὶ τὸ φιλοσοφῶν τῶ πάθει καταλύομενον» (II): Մեկնաբանություն պահանջող միակ տարբերությունը հետևյալն է. «Դամբանականի» ընդգծված «սաղմոսիւք և աւրհնութեամբք» շարակայության դիմաց հունարենում ունենք պարզապես «ψαλμῶδαι» — սաղմոսերգութեամբ: Հունարեն նշված հասկացություն հայերեն նման համապատասխանության օրինակ կա նազիանդացու մեկ այլ՝ «Ի Կեսարիոս եղբայրն իւր» ճառում, ուր «ψαλμῶδαις κοιμῆσασαις τῶς ἠρθῆνους» կապակցության դիմաց հայերեն թարգմանությունում ունենք՝ «սաղմոսերգութեամբ դադարեցուցեալ զողբան»³⁷: Մինչդեռ, ասվեց, «Դամբանականի» հայերեն թարգմանությունը և «Վարք Մաշտոցին» համապատասխանաբար ունեն՝ «սաղմոսիւք և օրհնութեամբք»³⁸: Ահա այս իրողությունն էլ իր հերթին հնարավորություն է տալիս պնդելու, թե «Վարք Մաշտոցի» անմիջական աղբյուրը «Դամբանականի» հայերեն թարգմանությունն է:

Բաղդատությունը ցույց է տալիս, որ բննվող մատենագրական հուշարձաններում կան համանման երանգ ունեցող բացատրություններ, նկարագրական համեմատելի տեղիներ, բառական որոշ նմանությամբ ուղեկցվող կառուցվածքային-ձևական ընդհանրության այլաբնույթ օրի-

³⁶ Նույն տեղում, էջ 94:

³⁷ PG, t. 35, էջ 773, հմտ. ձև. № 4234, էջ 20ա: Նազիանդացու «Առ Կղեղնիոս» թղթի թարգմանիչը տալիս է նույն բառի դիմավոր կիրառության մեկ օրինակ՝ «և մեք սաղմոսարանեսցուք և յուրմս գրեսցուք...» (ձև. № 60, էջ 99բ):

³⁸ Արտահայտություն հանդիպում է Շուշանիկի վկայաբանության մեջ. «...հանդերձ սաղմոսիւք և օրհնութեամբք և երգովք հոգեւորօք և շնորհօք...» (օգտձ ՇՄՐԵՅՅԵՍԵ, ՅՈՐԺՅԵՄԵՆԻՍԵ ՊԵՊԵՆԵՅԵՍԵ, օձ, 1978, էջ 119), ինչպես նաև Ն. Շնորհալու մի թղթում. «Յառաջագոյն մարքիլ հոգեւորական երգովք, սաղմոսիւք և օրհնութեամբք և օժանել իբրև զղլիոյ և զհարսն...» («Ընդհանրական թուղթք», Երուսաղէմ, 1871, էջ 273):

նականեր: Կորյունի երկի շափանիշով եթե դատելու լինենք, ապա ասվածը հիմնականում վերաբերում է «Վարք Մաշտոցի» համառոտ և ընդարձակ առաջարաններին, Մաշտոցի կերպավորման որոշ դրվագներին և ավարտին:

Արդարացի չէր լինի դիտված բառական, ոճական և ձևական-կառուցվածքային նմանություններին նայել որպես Կորյունի աշխատության արժեքը նվաստացնող օրինակների³⁹: «Վարք Մաշտոցի» երկն իր էությունամբ միանգամայն ինքնուրույն, կուռ, խտացված, ինքնօրինակ ու նպատակադիր աշխատանք է: Եղած ընդհանրական տեղիներին պիտի նայել թարգմանական մատենագրության դրական ազդեցության առումով միայն, մանավանդ որ սկզբնավորման շրջանի հայ մատենագիրները միաժամանակ առաջին թարգմանիչներն էին:

Այժմ անդրադառնանք կառուցվածքային-ձևական մի քանի ընդհանրությունների, որոնք արդյունք են նույնահիմք պատճառադրության: Հիմնավորելով իր իսկ ձևարկած գործի դժվարությունը, նազիանդացին գրում է. «...դանդաղէի ի բանն (Բ)—ὡκλον τὸν λόγον (Բ'), առ այդ բերելով նաև այլ բացատրություններ: Նույն միտքը Կորյունի մոտ՝ «...և առանել քան զկար մեր»⁴⁰: Իրականում թե՛ նազիանդացու և թե՛ Կորյունի բացատրություններից երևում է, որ երկու դեպքում էլ գրելիքից մտավախելու հիմնական պատճառը ձևարկված գործի նկատմամբ ունեցած պատասխանատվության մեծությունն է:

«Դամբանականի» վերջնամասում կա մի միտք, որը ընթերցողին հուշում է նազիանդացու և Բարսեղ Կեսարացու մտերմության աստիճանը. «Այս քեզ ի մէնք, ով Բասիլիէ... ի համապատուէ եւ հասակակցէ...» (2Գ)— «Τὰς τὰ σοι παρ ἡμῶν, ὁ Βαρσέλας... καὶ ὁρσίτιος, καὶ ἡλικας» (IIԲ): Ասվածը հիշեցնում է մերձավորություն ենթադրող Կորյունի այն հաղորդումը, թե ինքը Մաշտոցի կրտսեր աշակերտն է. «Թէպէտ և էի կրտսերագոյն...»⁴¹:

³⁹ Ամենին արդարացի չէ նմանություն հասկացության տակ միայն հատվածական վերաբնակեցումներ պատկերացնել կամ էլ այդ կարգի օրինակների բացակայության պայմաններում հնարավոր մերձավորություն առհասարակ մերժել: «Դամբանականի» և «Վարք Մաշտոցի» առնչակցությանն այս առումով պիտի նայել: Որ դրական ազդեցությունները կարող են լինել նաև սուկ բառերի և ժանրային համակարգի նմանության իմաստով, կարելի է համոզվել Յա. Լյուրարսկու «Михаил Пселл и Григорий на-ЗМАНЗИН» բնութագրումը ևս (տե՛ս «Նոնեժնոն Լուցեղոսի ցեղեղեցի», օձ., 1978, էջ 93—98):

⁴⁰ Կորյուն, էջ 22:

⁴¹ Նույն տեղում:

Նազիանզացին այլևայլ առիթներով անդրադառնում է իր ուսումնառության, ինչպես նաև աշխատանքային գործունեության այն դրվագներին, որոնք ինչ-որ չափով նպաստում են Բարսեղ Կեսարացու կյանքի ու գործունեության համակողմանի բացահայտմանը: Այսպես, օրինակ, կարելի է հիշատակել Բարսեղի և Նազիանզացու Աթենքում հանդիպելու, ամիշտ կապվելու, այլախոհ (հավանաբար նաև այլադավան) ուսանողության միջավայրում մեկմեկու զորավիգության որոշ նկարագրություններ (Ժէ, ԺԸ), որոնց թերևս այնքան էլ օտար չեն ուսումնառության նպատակով Կոստանդնուպոլիս մեկնող Կորյունի և նույն քաղաքում ուսանող Նիզնիկ Կողբացու հանդիպման ու կապվածության շափազանց զուսպ նկարագրությունները⁴²: Եթե ընդհանրացնենք այս և նախորդ նմանությունները, ապա պիտի նկատենք, որ Կորյունը, Նազիանզացու հետևությունք, միաժամանակ տեղեկություններ է հայտնում նաև իր մասին:

Մոտավոր նմանություններ եզրեր կան Բարսեղի և Մաշտոցի դերի, գործունեության, մանավանդ առաքելության գնահատություններում: Ի մի բերելով Բարսեղ Կեսարացու պարապմունքի բոլոր երանգները, Նազիանզացին գրում է. «...զաշխարհ ամենայն լուսաւորէր» (ԻԶ): Նույնաբնույթ գնահատություն ունենք նաև Մաշտոցի աշխատանքի Կորյունի բնութագրման մեջ. «...վասն նորին լուսաւոր վարդապետութեան»⁴³:

Ի վերջո՝ նկատելի է նաև մեկ այլ իրողություն. «Դամբանականում» Նազիանզացին ընդհանրացրել, համահավաք տեսքի է բերել ոչ միայն իր իսկ հին ու նոր տեղեկություն-տպավորությունները, այլև ուրիշներից լսածներով լրացրել, հարստացրել ու ամբողջացրել է իր տպավորությունների թերին: Այսպես, օրինակ, ուղղակի վկայություն ունենք այն մասին, որ Նազիանզացին չի կարողացել ներկա լինել Բարսեղի թաղմանը⁴⁴, թեև այդ դրվագի նկարագրությունը ևս այնքան համոզվեն է ու փաստալից, որ անմիջական ականատեսի շարադրանքի տպավորություն է թողնում: Երանելի ուսուցչի նկարագիրը առավել լիարժեք ու ամբողջական ներկայացնելու ցանկությամբ, փաստական նյութի թերին այլոց պատմած տեղեկություններով լրացնելու ձգտումով ևս Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկը կապվում է Նազիանզացու «Դամբանականի» հետ⁴⁵:

Վերոշարադրյալը ամփոփելու դեպքում կունենանք հետևյալ պատկերներ. եթե նշված մատենագրական հուշարձանների ոչ բառական նմանության եզրերը վերագրենք բացառապես նյութի, տվյալ դեպքում վարքագրական բնագրերին հատուկ ժանրային առանձնահատկություններին (թեև այս պարագայում այդպես վարվելու հիմք չունենք), ապա նույնը չի կարելի ասել այն ընդհանրական մասերի, նույնական բառ-արտահայտությունների մասին, որոնք տեղ են գտել համադրվող բնագրերում: Եթե ստույգ է նշված մատենագիրների առնչակցության պարագան, ապա, ինքնաբերաբար, «Դամբանականի» հայերեն թարգմանության ժամանակը առնչվում է «Վարք Մաշտոցի» գրության շրջանին:

Հայտնի է, որ Կորյունի երկի գրության ժամանակի մասին ուղղակի վկայություններ չկան: Կորյունը հաղորդում ունի այն մասին, որ Մաշտոցի մահվանից երեք տարի հետո Վահան Ամատունին հուշարձան կանգնեցրեց երանելու գերեզմանի վրա. «Իսկ յետ երից ամաց անցելոց յաջողեցան Վահանայ Ամատունոյ քրիստոսասէր փութով խորան սքանչելի կանգնել տաշածոյ վիմօք քանդակելովք...»⁴⁶: Այս վկայությունը հնարավորություն է տալիս պնդելու, որ «Վարք Մաշտոցին» կարող էր գրվել 443 թ. հետո միայն (Մաշտոցը մահացել է 440 թ. փետրվարի 17-ին): Մ. Աբեղյանը Կորյունի երկի գրության ժամանակի մասին գրում է. «Դա հորինված է 443—451 թվականների մեջ: Կաթողիկոսական տեղապահ Հովսեփը, որ հրամայել է Կորյունին գրել Մաշտոցի կենսագրությունը, Ավարայրի ճակատամարտից (451) քիչ հետո բռնվել, տարվել է Պարսկաստան և այնտեղ նահատակվել, այսինքն քրիստոնեության համար սպանվել»⁴⁷:

Այսպիսով, եթե ընդունելի են Կորյունի երկին հատկացվող գրության ժամանակն ու «Դամբանականի» հայերեն թարգմանությունից օգտվելու պարագան, ապա հետևում է, թե Նազիանզացու երկի հայերեն թարգմանությունը կատարված պիտի լինի նախքան հայ ինքնուրույն մատենագրության առաջին գործի հեղինակվելը, այսինքն մինչև 443—451 թթ.:

Ավելորդ չի լինի անդրադառնալ «Դամբանականի» հայերեն թարգմանության առաջադրվող ժամանակին նպաստ բերող մեկ այլ իրողություն ևս. խոսքը «Դամբանականի» աստվածաշնչական հղումների հայերեն թարգմանությանն է վերաբերում: Կան քաղում-արտահայտություններ, որոնք գրեթե նույնն են Աստվածաշնչի հայերեն թարգմա-

⁴² Հմմտ. նույն տեղում, էջ 74—76:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 22:

⁴⁴ Ձեռ. № 621, էջ 255բ:

⁴⁵ Հմմտ. Կորյուն, էջ 96—98:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 94:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 8:

նության հետ և այն տպավորությունն են թողնում, թե ժամանակին ուղղակի վերցվել են նրանից: Այսպես.

ա) «զաղբատս սորա լցուցից հացի» «Եւ յաղբուցանէր զաղբատսն հացի» (Սաղմ., ՃԱ, 15) (Գամբ., 12)

„καὶ χορτάζει πτωχοὺς ἄρτων“ (AE')

բ) «կերակրել զնոսա ի սովին» «Եւ սնուցանէր զնոսա ի սովին» (Սաղմ., 18, 19) (Գամբ., 12)

„καὶ διατρέφει αὐτοὺς ἐν λιμῶ“ (AE')

գ) «որ խնայէ զցորեան... հրապարականէ՞ լիցի» (Առակք, ՓԱ, 26) «որ խնայէ ցորեան հրապարականէ՞ լիցի» (Գամբ., 18)

„οὐδ' ὅτι ὁ συνέχων σίτον ἄχρησάτ' ἔρατος“ (AD')

դ) «ոչ սով հացի, և ոչ ծարաւ քրոյ» «ոչ զսով հացի, եւ ոչ զծարաւ քրոյ» (Ամոզմ, Ը, 11) (Գամբ., 15)

„ὁὐ λιμὸν ἄρτων, οὐδὲ δίψαν ὕδατος“ (AG')

ե) «ցեց ոսկերաց սիրտ հոգած» «ցեց ոսկերաց սիրտ հոգացող» (Առակք, ՓԳ, 30) (Գամբ., 16)

„ἐπειδὴ σῆς ὀστέων καρδία αἰσθητικὴ“ (MB')

զ) «տէր ամբարտաւանից հակառակ կայ» «ամբարտաւանիցն հակառակ կայ» (Առակք, Գ, 34) (Գամբ., 17)

„ὁ τοῖς ὑπερηφάνοις ἀντιτασσόμενος“ (NZ')

Ի տարբերություն Հին կտակարանային այս վկայությունների, նոր կտակարանի թղթերից կատարված քաղումները բառացի չեն և տպավորությունն այն է, որ դրանք հիմնականում նոր թարգմանություն են՝ կատարված «Դամբանականի» թարգմանչի ձեռքով: Ահա այդ կարգի մի քանի օրինակներ.

ա) «յանկարծակի յական թօթափել ի փոջ լստին» (Կորն. 1, ՓԵ, 52) «քանզի, թուի ինձ, եթէ որ եղև եւ կամ ի ինիցի փող» (Գամբ., 42)

„Οἶμαι γὰρ, εἰ τις ἐγίνετο, ἡ γενήσεται ἀλλ' ἢ ἐπὶ πῶλον τοῦ ἀόρου φιδύουσα“ (ZE')

բ) «ամենքումբ հանդերձ, որ կարդան զանուն տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, յամենայն տեղիս նոցա և մեր» (Կորն. 1, Ա, 2) «Եւ ստուգապէս կատարեալ, զամենայն քննել, եւ զխորսն աստուծոյ» (Գամբ., 42)

„Πάντα μὲν ἐρευνᾶν, καὶ τὴ βῆθη τοῖ θεοῦ“ (ZE')

զ) «ընդ ամենայնի ամենայն եղէ, զի «Առողջ զպահապան առողջութեան, ամեն-թերևս ապրեցուցից զսմանս» ներեան զամենայն ընդ ամենայնի (Կորնթ., 1, Թ, 22) լիան» (Գամբ., 28)

„οἱ ὑγιαίνοντες, τὸν φύλακα τῆς ὑγείας· οἱ πάντες, τὸν πάντα πᾶσι γενόμενον“ (ΠΑ')

Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ բառացի համընկնող աստվածաշնչական հատված-քաղումներն անհամեմատ շատ են, քան այն վկայակոչությունները, որոնք նոր թարգմանություն տպավորություն են թողնում: Այստեղ էականը, սակայն, աստվածաշնչական հղումների, այսպես կոչված, հին ու նոր թարգմանությունների նման հարաբերության մատնացուցումը չէ, այլ այն, որ պատրաստի թարգմանությունները հիմնականում Հին կտակարանի այն գրքերից են (Առակք, Սաղմոս և այլն), որոնց թարգմանության նախնականությունը կասկածից վեր է: Մինչդեռ նշված 443—450-ական թվականներին, հավանաբար, տակավին չկային նոր կտակարանի քրթերի ավարտուն թարգմանություններ, այսպես «Դամբանականի» թարգմանիչը չէր դիմի նոր թարգմանության: Որքան էլ դժվար լինի այս խնդրում որևէ կոնկրետ թվական մատնացույց անել, այդուամենայնիվ եղելությունն ինքնին խոսում է հօգուտ «Դամբանականի» հին թարգմանության:

Ի վերջո՝ Նաղիանդացու քննվող աշխատության վաղ թարգմանության օգտին կարող է վկայել մեկ այլ իրողություն ևս: V դ. առաջին կեսին հայացվող հայրաբանական գրականությունից «Դամբանականը» առանձնանում է ոչ միայն վարքագրական բովանդակության ուրույնությամբ, այլև, որ հիմնականն է, Բարսեղ Կեսարացու մասին պատմելու կարևորությամբ, Կեսարիայի թեմի արքեպիսկոպոսի կյանքի ու գործունեության ուսանելի դրվագները ի ցույց դնելու հատկանշանակությամբ, մանավանդ որ պատմողը նույնպես հայոց միջավայրում քաջածանոթ և հեղինակավոր անձնավորություն է եղել: Հայտնի է, որ Բարսեղ Կեսարացին թղթակցական կապի մեջ էր հայոց եկեղեցու ներկայացուցիչների հետ, բազմիցս եղել էր իր թեմի ենթակայության հայոց զավառներում և հայերենախոս եպիսկոպոսների ընտրության հարցերով համապատասխան բանակցություններ վարել: Սրանք իրողություններ էին, որոնք թարգմանության ընտրվող գրականության մեջ կարող էին վճռորոշ նշանակություն ունենալ՝ հօգուտ «Դամբանականի»:

Վերագտնալով թարգմանության մեջ հունաբանությունների առկայությունը՝ կարելի է առաջարկել երկու պատճառ-մեկնաբանություն: Մի դեպքում պիտի ենթադրել, որ Մեսրոպյան շրջանում հայ իրականության մեջ կային մեկից ավելի թարգմանական դպրոցներ, որոնք միմ-

յանցից տարբերվում էին ոչ միայն թարգմանվող բնագրերի ընտրության մեջ ու թարգմանիչների պատրաստության մեջ, այլև լեզվական իրողություններով:

V դարում հունաբան թարգմանությունների առկայությունն ավելի հավանական է բացատրել թարգմանիչների անհատական մոտեցումն ախասիրության մեջ, քան ենթադրվող թարգմանական դպրոցների գոյությունը: Ավելի հնարավոր ու հավանականն այն է, որ թարգմանական յուրաքանչյուր հուշարձանին բնորոշ լեզվաքերականական և բառադարձվածային առանձնահատկությունների տակ պետք է տեսնել այս կամ այն թարգմանիչ-հետազոտողի նախասիրած ոճը, լեզվի առանձնահատկություններից օգտվելու հնարավորությունները, բառարարդման-բառաստեղծման (թարգմանական ճանապարհով) միջոցները, այս կամ այն միտքը թարգմանելիս արտահայտչամիջոցների զուգադիր ձևերից ճիշտ օգտվելու կարողությունը և այլն:

բ) ՆԱԶԻԱՆԶԱՅՈՒ ԳԻՐՔ-ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐԸ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ԱՂԲՅՈՒԻ

Նազիանզացու ճառերի և թղթերի հայերեն թարգմանությունների հետքերը շատ ավելի որոշակի են Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ: Ի տարբերություն «Վարք Մաշտոցի», այստեղ հույն մատենագրի ճառերից եկող առանձին բառական, սեղմ ոճական, ինչպես նաև ձևական-կառուցվածքային մանրերանգ նմանության օրինակներ չպետք է փնտրել, քանի որ հաճախադեպ են բառացի և համեմատաբար ընդարձակ քաղումները: Եթե «Վարք Մաշտոցի» ընդհանրության եզրերը յուրաքանչյուր համեմատության դեպքում մեկ-երկու բառական միավոր-ընթերցումից այն կողմ շանցան, ապա Խորենացու Պատմությունից հանված և՛ օրինակներն են շատ (դրանք հասնում են հինգ տասնյակի), և՛ ընդհանրական հատվածներն են ցայտուն: Ընդհանուրն այն է, որ երկու դեպքում էլ ո՛չ Նազիանզացին է հիշատակվում, ո՛չ էլ նրա որևէ ճառի անունը տրվում: Սակայն, ի տարբերություն Կորյունի երկի, Նազիանզացի-Խորենացի առնչակցության խնդիրը տեղականորեն զբաղեցրել է հայագիտությանը՝ Խորենացու աղբյուրների բացահայտման թելադրանքով: Այդ բնույթի առաջին կոահումները պատկանում են Նոր հայկազյան բառարանի հեղինակներին, որոնց կատարած հղում-համեմատությունները գրավեցին Նորայր Բյուզանդացու ուշադրությունը¹: Զեռքի տակ շունենալով Նազիանզացու ճառերի որևէ ընդօրինակություն, նա հնարա-

1 Տե՛ս «Քենասէր», Բ, Ստոբժում, 1887, էջ 56—62 (այսուհետև՝ «Քենասէր»):

վորություն չի ունեցել բառարանագիրների վկայակոչությունների շրջանակներից դուրս ճշտելու այս կամ այն հատվածի որ ճառից քաղված լինելը, ուստի և հասկանալի պիտի լինեն նրա վերապահումները՝ «չգիտեմ յոր նառէ», «յիմ քաղածոյս նշանակած չեմ գվերնագիր նառին»: Բառարանագիրները նույնպես հաճախ բավարարվել են ճշգրտում պահանջող ընդհանուր հղումով՝ «առեալ ի բանից Աստուածաբանին»:

Հայտնի է, որ բառարանագիրները ձեռքի տակ ունեցել են միայն «Առ որս» և «Քրիստոս ծնեալ» ժողովածուների հայերեն թարգմանությունները, ուստի Ն. Բյուզանդացու ճշգրտելիքը նշված գրքերի սահմաններում պիտի կատարվեր:

Նազիանզացու ճառերից կատարված հղումների քննության և մանավանդ նոր ընդհանրությունների բացահայտման առումով կարևոր են Գրիգոր Խալաթյանցի երկու հրատարակումները²: Սակայն Գ. Խալաթյանցը չի ճշտել Նորայր Բյուզանդացու համեմատությունները՝ ըստ ճառերի, այլև ինքն էլ երբեմն չի մասնավորեցնում նոր նկատված այս կամ այն հատվածի որ ճառից քաղված լինելը և իբրև աղբյուր հիշատակում է «Առ որս» գիրքն առհասարակ³:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Նազիանզացու և Խորենացու առնչակցության քննության ուղղությամբ Ն. Բյուզանդացու և Գ. Խալաթյանցի կատարած աշխատանքը ամենևին էլ քիչ չէ: Բայց, այդուհանդերձ, այսօրվա հետազոտողի անելիքը չի սահմանափակվում եղած անհասցե հղումների տեղերի ճշտումով ու նոր օրինակ-համադրությունների հարստացմամբ միայն: Նախ՝ անհրաժեշտ է նկատված ընդհանրությունները և նոր օրինակները ներկայացնել հնարավորին չափ հին ու անաղարտ ձեռագրերի համեմատությամբ (Խորենացու հատվածները վկայակոչելու ենք ըստ առկա քննական հրատարակության)⁴: Եվ ապա՝

2 Տե՛ս նրա «Մովսէս Խորենացի և իւր աղբիւրները» («Յանուած Արարատի», 1897 թ. նոյեմբեր և դեկտեմբեր, էջ 531—539, այսուհետև՝ «Արարատ»), հմմտ. Գ. Խաթայնի, Արմանսկե Արշակիդս և «История Армянский Моисея Хоренского» часть II, М., 1903, էջ 51, 61, 65, 67, 69, 70, 81, 142, 143 (այսուհետև՝ «Արմ. Արշակիդս»):

3 Տե՛ս «Արարատ», էջ 531, 534: Ն. Ակիմյանի «Մ. Խորենացու Ողբը Ղեւոնդ Երեցի Պատմութեան վերջարանն է» ընդարձակ քննությունը (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1930, № 1—2, էջ 7—41) Նազիանզացի-Խորենացի ընդհանրության խմաստով նորույթ չի պարունակում: Այդ հղվածում Նյուացի-Խորենացի առնչակցության նոր օրինակներ կան:

4 Բառարանագիրները «Առ որս» և «Քրիստոս ծնեալ» գրքերի իրենց ձեռքի տակ եղած ընդօրինակությունների մասին որևէ հաղորդում չեն կատարում: Գր. Խալաթյանցը օգտվել է Վիննայի Մխիթարյան մատենադարանի № 96 (1700-ից առաջ), № 217 (1848—1849 թթ.) և էջմիածնի գրատան № 908 (արդի՝ № 823, 1266 թ.) ձեռագրերից:

շրջանառության մեջ եղած հատվածները քիչ շին, բայց չի կատարվել դրանց աղբյուրագիտական գնահատման փորձ՝ մատենագիրների ժառանգության ուսումնասիրության դիտակետով: Նախ հետևենք համեմատություններին, որ բերվում են ըստ Նազիանդացու գիրք-ժողովածուների մտած ճառերի ընդունված հերթականության⁵:

«Ի մկրտարին հասարակաց»
Ձեռ. № 1500 (1283 թ.)

«Մի՛ անարժան վարկիս ընդունել մկրտութիւն ընդ աղքատին՝ ճոխդ, քաշատոմիկդ ընդ վարարագոյն» (էջ 733բ):

Հմմտ. «Առ Արիանոս»
Ձեռ. № 1500

«Ամենայն քաշատոմիկ է, որ զնա պահաց առարինութեամբ» (էջ 827բ):
«և վարարագի... աղքատաց հարց»⁶ (էջ 827բ):

Ձեռ. № 60 (ԺԴ դ.)

«և ազգ բարէտոհմն կամ յոյժ փարթամ, կամ այժմ փրացեալ և վարարագոյն»⁷ (էջ 93բ):

«Ի ժողովոյն»
Ձեռ. № 1500 (1283 թ.)

«Զծառայս⁶ ի վերս ձիոց⁷ բերեալս» (էջ 748ա):

«Պարտ և արժան է առն առարինոյ առ հանճարնդս բանի զիմաստութիւնն զօրացուցանել: Բայց ես ծեւ եմ և ընդ երկայն կենաց անցի ժամանակ, աշխատեալս»

հալաթյանցի հողվածի 534 էջում հիշատակված № 216 ձեռագիրը, թվում է, վրիպակ է և պիտի լինի № 217:

⁵ Մեր համադրած օրինակները ներկայացնում ենք աստղանիշով: Ի դեպ՝ «Ի Բասիլիոս Կեսարացի» դամբանական ճառի հրատարակության առաջաբանի Նազիանդացի-հորենացի ընդհանրության օրինակներից նրկուսը (առաջինը և երրորդը, տե՛ս ԿԵ, II, էջ 160) առկա են Գր. հալաթյանցի մոտ (հմմտ. «Արարատ», էջ 532, 535): Այդ իրողությունը վրիպել է մեր ուշադրությունից:

⁶ Հմմտ. ՆՁԲ, Ա, 227, «Քննատէր», էջ 56՝ զծառայս + մեղաց

⁷ Հմմտ. ՆՁԲ, էջ 227՝ ձիոյ

«Մալսիսի հորենացայ Պատմարին Հայոց», Տփղիս, 1913

«աւաղելով զինքն, իբր թէ չընաղագեղ ընդ վատակերպույն և քաշատոմիկ ընդ վարարագոյն բնակէ» (էջ 195):

Հմմտ. «Ի քաշատոմիկ և ի զիսուսը աշխարհէ» (էջ 221):

«նախ վասն քաշատոմիկ ազգին Պահալակաց» (էջ 322):

«Հետեակամարտքն ի վերայ ուսոց ձիոց բերեալք...» (էջ 72):

«Բայց թէ ախից է որ, պարտ է մեզ դասացեալսն մեծին Սահակայ ի Պարսից հրապարակաստութեանն գրել՝ զիտասցէ... Ձի և ես այլ եմ ծերացեալ ես

«եցա ի գտանել զաստուծոյ զհանոյսն ի ձեռն ճշմարտութեան խորհրդոցն» (էջ 748բ, հմմտ. ձեռ. № 946, էջ 143բ):

Հմմտ. «Ի Բասիլիոս Կեսարացի»
(ԿԵ, II, էջ 216)

«...վասն զի ի քեզ վստահանալով յազգս քո զբանս հաստատեցի: Ապա թէ հեռի եւ յոյժ ի բացեալ յուսոյն, զի՛նչ պարտ է ինձ կրել ծեւութեամբ եւ նիվանդութեամբ, եւ քո անձկով հաշեցնումս...» (Գամբ., 2Գ):

«Ի ժողովոյն»
Ձեռ. № 1500

«Զի՛նչ պահունանացն յայնցանէ բարի էջէ և՛ կամ ո՞ր օդուս ի՞նչ բաղում բանիցն, որ շատխօսութեանն հոսանք իբրեւ յաղբիւրէ՞¹⁰ դիմեն յանագտութենէն» (էջ 745բ):

Հմմտ. «Առ Ենոմիացիս»

«Յազգս այդպիսեացոյ շատխօսութեան և պահունեալ ընդիմամարտութիւն...»^{*} (էջ 803բ):

«բայց որպէս ես ասեմ՝ շատխօսութիւն և բանդագուշանաց...» (էջ 804բ):

«յԱրանասիոս եպիսկոպոս Աղէփանդացի»

«և շատխօսութիւն ուսումն կարծեցաւ» (էջ 776բ):

«Յազգս սուրբ հոգոյն»
Ձեռ. № 60 (ԺԴ դ.)

«մարմնոցն հոյլք անբան և շատխօսութեան անզունդր...»^{*} (էջ 72ա):

հիանդոտ և անպարագ ի Թարգմանութեանց, և զերագին միայն խոկացի... զի և քո կամքդ կատարեսցին, և ես ճողորեցայ ի քոց հարկեցուցանող բանից և աղաչանաց» (էջ 353):

«սուր շատխօսութեանն հոսանք իբրև յաղբերէ զիմեն...» (էջ 249):

⁸ «Արարատ», էջ 533՝ և]

⁹ «Արարատ», էջ 533, «Արմ. Արշակիդ», էջ 69՝ ի] է

¹⁰ «Արարատ», էջ 533, «Արմ. Արշակիդ», էջ 70՝ յաղբերէ

«Պատասխանի յաղագս ի ձեռնադրուքին
անհաւանութեան եւ հրաժարելոյ»

Ձեռ. № 1500 (1283 թ.)

«...որո՞վ սպառազինութեամբ առ ի շարին խորհարարութիւնս զինեցայց, ո՞ր Մուսէս այսմ յաղթեցէ... ո՞ր Յեսուս յետ նորա զօրավարութեամբ աստուածաին պատերազմացն հանդերձ մէք պատերազմեցի...¹¹ ոչ ևս¹² և Յորոբովամ...» (էջ 771ա):

«բայց զի՞նչ արգօք¹³ ասիցէ որ վասն սնափառութեան և կամ վասն իշխանասիրութեան զանիրաւութիւն ի բարձունս խօսողացն... ո՞չ ընդդէմ [Մ]ուսիսի, այլ ճշմարտութեան զինեցելոց և առողջութեան վարդապետութեան հակառակ յարուցելոց, որք երբորդ մասինն յաղագս¹⁴ անխրատութեան և որ զհետ նորին երթան խրատութեան յախուռն ամենայն բանիս զիմեն վարդական ախախն և կոխեն զգեղեցիկ մարգարիտս ճշմարտութեան, որք միանգամ և ոչ մի ինչ ինքեանց կարծիս բերեն ... այլ երբեմն յայլմէ դանդաշեալ¹⁵ և շրջեալք և ամենայն բանիս քակտեալք և կոխեալք յոլովս փոփոխեն վարդապետս և բազում գիրս, որպէս փոշի հողմովք դիրազոյն ի բաց անկեալք...» (էջ 767ա):

«Ո՞վ անբանութեանս. առ ամենայն բան նմանապէս դժարին և շար օրինակ ինքեանց գրեն զայն, զի¹⁶ ծիծաղելն զվն և¹⁷ զարհամարհելն իբրև զանհաստատով և որ ոչ¹⁸ ինչ առողջագոյնս

«Զի ոչ որպէս ի հնումն ժողովուրդն այն, այլ առաւել մերս է թշուառութիւնս վասն զի Մովսէս բարձեալ լինի, և Յեսուս ոչ յաջորդէ՝ առաջնորդել յերկիրն Աւետեաց: Ռարովամ մերժեցաւ լիւրմէ ժողովրդեանէն...» (էջ 360):

«Ո՞վ կարկեսցէ զյանդգնութիւն ընդդէմ առողջ վարդապետութեան հակառակ յարուցելոցն, որք ամենայն բանիս քակտեալք և քայքայեալք՝ յայլովս փոփոխեն վարդապետս և բազում գիրս» (էջ 362):

«առ ամենայն բան նմանապէս դժարին, և շար օրինակ անձանց գրեն զայն՝ զծիծաղելն զվնօք և զարհամարհելն իբրև զանհաստատովք, և որ ինչ պիտանացու ունիցի արուեստ» էջ 362):

անիցի, և զհաւատովն զանցանեն անհանարարար յասողացն ի բանս...» (էջ 767ա):

«Յինքն եւ ի հայրն եւ ի ժողովուրդն
պատասխանի յետ ձեռնադրութեան
իւրոյ երիցութիւն»

«Մին պատուէ զփախուստն և զլերինս և զամառութիւնս և զհանդարտութիւնս զհոգոս¹⁹ և զմարմնոս անստացն յինքնեանս երթալ զնալ և անդրէն դառնալ ի պատմութեանց, որպէս զի խօսիցի առանց ազտոյ ընդ աստուծոյ...» (էջ 774ա):

«Էթէ պարտ իցէ զՍողոմոնին ասել պատկէլ, զհօտս տարակուսեալ և²⁰ ի վարս անկեալ տեսանմ, որբան լի տրմութեամբ և տիրանօք, ոչ ևս ի տեղք զպարոյ հանգուցեալ և ոչ ի ջուրս հանգտեան սեեալ՝ խնդրէ զանալիժութիւնս և ամայութիւնս...» (էջ 786բ):

«յԱբանասիոս եպիսկոպոս Աղէֆ-
սանդացի»

«Եւ եթէ ախորժես՝ բանին զքաջահասոյն ի բանին... առաւելեաց» (էջ 775բ):

«Այսմ կատաղութեանս սկիւրն արար Աբիոս... որ և դատաստան ետ զանարգել շեղուցն²¹ ի գարշելի տեղիսն ընկալեալ զատաւիումն» (էջ 776բ):

«Մին համակամ և աթոռակից, իսկ միւս ընդդիմափառ²² և հակառակարար, և մին զանունն, բայց միւսն ճշմարտութիւն ունէր զփոխանորդութեանն»²³ (էջ 776ա):

«Սիրեաց զլերինս և զամայութիւն և զհանդարտութեամբ մտաց յինքեան կեալ, որպէս զի խօսեցի ընդ Աստուծոյ անդրադասպէս» (էջ 242):

«Ոչ ևս տեսանմ զբանաւոր քո հօտ ի վայրի դալարուք և ոչ ի ջուրս հանգտեան սեեալ..., այլ ցրուեալ անպատաց և զահալիժութեանց» (էջ 358—359):

«Այլ բէ ախորժես առասպել՝ և Շամիրամ քար առաջին քան զնիւրէ» (էջ 56):

«որ ըստ արժանեաց իւրոց ամբարխըտս այս Աբիոս ի գարշելիսն ընկալաւ զսատակումն» (էջ 239):

«տունալ յաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն զայլ ոմն ասորի, Շամուէլ անուն, զի լիցի ընդդիմափառ մեծին Սահակայ և հակառակարար» (էջ 350):

¹¹ «Աբարատ», էջ 537, «Հանդէս ամսօրեայ», էջ 28՝ պատերազմեցէ
¹² «Աբարատ», էջ 537՝ ևս]
¹³ «Աբարատ», էջ 538՝ աղոթ]
¹⁴ «Արմ. Аршакиды», էջ 142՝ յաղագս]
¹⁵ «Աբարատ», էջ 539, «Հանդէս ամսօրեայ», էջ 29—30՝ դանդաղեալք
¹⁶ «Քննասէր», էջ 62, «Հանդէս ամսօրեայ», էջ 29—30՝ զի], զծիծաղելն
¹⁷ «Աբարատ», էջ 539՝ և]
¹⁸ «Աբարատ», էջ 539, «Արմ. Аршакиды», էջ 142՝ ոչ]

¹⁹ «Աբարատ», էջ 533՝ զնոգոյ, «Արմ. Аршакиды», էջ 67՝ զնոգայ
²⁰ «Աբարատ», էջ 536, «Հանդէս ամսօրեայ», էջ 28՝ և]
²¹ «Քննասէր», էջ 57, «Աբարատ», էջ 533, «Արմ. Аршакиды», էջ 65՝ լեզույն
²² «Աբարատ», էջ 535՝ ընդդիմափառ (հավանարար վրիպակ է)
²³ «Աբարատ», էջ 535՝ զփոխանորդութիւն

«Ո՞ր որ յերեմիաս ողբացէ զմեր զը-
խառնակութիւնս և զխաւարս, որ միայնն
զիտէր նաասարեցուցանել զորքս ար-
տիցն...» (էջ 776բ):

Հմմտ. «Ի Քասիլիոս Կեսարացի»
(ԿԵ, II, էջ 217)

«...բայց զմեզ ով գովեսցէ յետ քո
զկեանս լքանելով»* (Դամբ., 29):

«Ի Կեսարիոս եղբայրն իւր»
Ձեռ. N 4234 (1307 թ.)

«Եւ յորժամ հակառակ Պարսից զնա ի-
րաւունքն զհեղեցկապէս զինեցին, և կն առ
մեզ փախստական և քրանելին...» (էջ 18բ):

«Ոչ զարդարի Պղատոնի և Արիստոտե-
լի և Պիլատոնի և Գեմովրիտեա ոմամբ²⁴
...որք ի պանծալի նեմարանէն են և յԱ-
կազիմեայ» (էջ 23ա):

Հմմտ. «Ի Մաքսիմոս իմաստաւէր»
«Վասն այսորիկ զԱրիստոտելականս և
զԱկազիմացիսն և զպանծալի նեմա-
րանն...» (էջ 130բ):

«Ի Բոյրն իւր»
Ձեռ. N 4234

«Եւ յիս սարսափումն²⁵ իմն ի ներքս
ընթանա և արտօսը միանգամայն յիշե-
լով զսքանելիսն» (էջ 35բ):

Հմմտ. «Պատասխանի յաղագս ի
ձեռնադրութիւն անհասանդութեան
և հրաժարելոյ
«Լուայ և ձայնս ոմանս ի յերեմեայէ

²⁴ Ոմամբք + «և Հերակլիտոս և Անաբագորի, Կլեանթեա և Նախկուրացոցն և ոչ զի-
տեմք որովք ոմամբք» հատվածը, որ ունի N 4234 գրչագիրը, Խալաթիանցի հրատա-
րակման մեջ բացակայում է (տե՛ս «Արարատ», էջ 535):

²⁵ Ձեռագրում՝ սարսափումն: Ըստ N 1500 ձեռագրի (էջ 786ա) կարդում ենք սար-
սափումն:

«Ո՞վ մեզ յայտոսիկ նառակցէ նաասա-
րելով տրամութեանս, և օգնեսցէ ար-
տակցելով ասիցս... Զարթի՛ր երեմիաս,
զարթի՛ր և ողբա՛ հանդերձ մարդա-
րէանալով որ ինչ թշուառացարս և որ
ինչ թշուառանալոցս եմք...» (էջ 363):

«Եւ յորժամ զնա ընդդէմ Պարսից իրա-
ւունքն զինեցին, և անցեալ ընդ Կիւլի-
կիայ հասանէր ի Միջագետս» (էջ 271):

«Վասն մեծին Սահակայ և Մերսոպայ
զմեղ առարեցին յԱղեքսանդրիայ՝ ի լե-
զու պանծալի, ի ստոյգ յօգանալ նեմա-
րանին վերարանութեան» (էջ 343):

«Զմտաւ զայտոսիկ ածելով՝ հառաչումն
յիս ի ներքս ընթանայ և արտօսը, և
կամեցուցանէ բարբառել բան արարական
և սգուոր» (էջ 362):

արարականս և սգուորս, որովք յամա-
յանալ քաղաքին Երուսաղէմացոց ող-
բայր»

«Ի Քասիլիոս Կեսարացի»
(ԿԵ, II, էջ 165, 180, 190, 201, 206,
216)

«Նշեցրուք... յոյժ փառամեծք, և սաստ-
կապէս գէրք» (Դամբ., է):

«Ոչ զողանայր զիշխանութիւնն և ոչ
յաբշտակէր և ոչ զնեո ընթանայր
զպատուոյն, այլ պատին զկնի գայր»
(Դամբ., ԲԸ):

«Վտանդեալ լինէր մանուկ քազաւորին»*
(Դամբ., ՄԵ):

Հմմտ. «Նոյն և զմանուկ քազաւորին
հարկանէր»* (Դամբ., ՄԵ):

«Քրեքեազոյնս նաւէր ընդ կնեցաղոյս
ժող» (Դամբ., ԿԱ):

Հմմտ. «Քրեքեազէս գեր ի վերոյ քան
զհէրձուածողսն նաւելով...»

«Քազաղանան լեզուք շարք և անաւ-
րէնք» (Դամբ., ԿԸ):

«Նթէ ինչ արդեաւք տացուք գովութեանց
բանից արժանաւոր»* (Դամբ., 2Գ):

Հմմտ. «Ի Կեսարիոս եղբայրն իւր»
Ձեռ. N 4234 (1307 թ.)

«Նթէ այսպիսեաց արդեք ծնօղաց այս-
քանեաց զինքն ետ գովութեանցն արժա-
նաւոր»* (էջ 14ա):

«Առ Բնոմիացիս»
Ձեռ. N 1500 (1283 թ.)

«Նւ պատշաճ վարկանիւն²⁶ զամենայն
հրապարակսն²⁷ շուրջանակի հնչեցուցա-

«Պեղեալ և րհմու հորս յոյժ փառախորս և
սաստկապէս լայնս» (էջ 296):

«Որք ոչ զպատին յինքեանս ձգէին, այլ
պատին զնեո նոցա ընթացաւ» (էջ
221):

«զհէ՛քն իմ մանուկ և քազաւոր» (էջ
362):

«Թեքեալի ընդ խորս դիւանին նաւալ՝
անցար...» (էջ 344):

«Քազաղացոն ժողոցն լեզուք» (էջ 351):

«ամենեցուն քան զքեզ նախազունիցն
նախալիս վեհազոյն, և բարձրազունից
արժանաւոր գովութեանց» (էջ 6):

²⁶ «Արարատ», էջ 534, «Արմ. Արշակիդ», էջ 70՝ համարիմ
²⁷ «Արարատ», էջ 534, «Արմ. Արշակիդ», էջ 70՝ հրատարակն

ենի այսպիսի²³ բանիւք զամենայն զինարարան զկենցուցանել շատխառուրեամբ և աղճատանօք» (էջ 803բ)։

Հմմտ. «ի սգի երկրաշափութին և ի զինարարա արտասուք»* (էջ 804ա)։

«Պատասխանի յազագս ի ձեռնադրօրին անհաւանութեան և հրաժարելոյ»

«ի հրապարակս, ի զիներրա, ի խրատութիւնս, ի սուգս»* (էջ 770բ)։

«Յաղագս աստուածաբանութեանն»

«իբր ի զինարարա հասարակաց բնութիւնս»* (էջ 825ա, հմմտ. ձեռ. № 60, էջ 83ա)։

«Ի մարգարէական բանն»

«Պատուեա՛ զբնակցութիւնն, պատկանեա՛ ի սկսբնատպէն» (էջ 832ա)։

«զկատարելադոյն պատեառն յետոյ հատուցոյմ, յորժամ յաղագս ոչ գրեցելոց խօսիցիմք»

«Ան Արիանոսս»

«կեամք այսպէս պարզաբար և անպանունաբար» (էջ 827ա, հմմտ. ձեռ. № 60, էջ 91բ)։

«Որպէս կամք են ասել իմոյ բանի» (ՆՁԲ, Ա, 1043)։

«Աշակերտք հեղզ առ ի²⁴ յուսումն և փոյթ առ ի վարդապետել, որք նախ քան զլուսնութիւնն աստուածաբանք» (ՆՁԲ, Ա, 321)։

«Ի բան և ի հասարեցուցիչն»
Չեռ. № 4234 (1307 բ.)

«Եղիցուք մարտիք արարչին, պատուեցոյմ զպատկերն, պատկանեցոյմ ի կոչմանէն, փոխադրեցուք զկեանսս» (էջ 140բ)։

իս մարդկան.. և զկենցուցանեն զամենայն զինարարա և զհրապարակս» (էջ 249)։

«պատուեաց զպատկերն, պատկանեաց ի կոչնականէն» (էջ 355)։

«զորոյ զպատեառն յետոյ հատուցուք» (էջ 16)։

«Զբռնելով անպանունաբար և առանց անկորդաց» (էջ 234)։

«որպէս կամք են իմոյս ասել բանի» (էջ 220)։

«Աշակերտք հեղզք առ ուսումն և փոյթք առ ի վարդապետել, որք նախ քան զլուսնութիւնն աստուածաբանք» (էջ 364)։

«պատուեաց զպատկերն, պատկանեաց ի կոչնականէն, փոխադրեաց զկեանսս» (էջ 355)։

«Որդիք մարդկան, մինչև յե՛րբ³⁰ ձանաթսիտմ, նախաշաղկեմ առ ձեզ ի մեծաձայնէն Դաւթայ, ընդէ՛ր սիրէ՛ք զանրօրին և խնդրէ՛ք զստութիւն»³¹ (էջ 139բ)։

Հմմտ. «Ի Կեսարիոս եղբայրն իւր»

«Որդիք մարդկան, վասն զի փոփոխի առ ձեզ բանս, մինչև յե՛րբ ձանաթսիտ և թանձրացեալ մտօք, ընդէ՛ր սիրէ՛ք զանրօրին և հայցէ՛ք զստութիւն» (էջ 24ա)։

«Նազազական երկրորդ»
Չեռ. № 60 (ԺԴ դ.)

«Որդիք մարդկան մինչև յե՛րբ է՛ք խրատսիտմ, ընդէ՛ր սիրէ՛ք զանրօրին և խնդրէ՛ք զստութիւն»* (էջ 143ա)։

«Ան Յովիանոս քաղատ»
Չեռ. № 4234 (1307 բ.)

«Աւրէնք են թագաւորականք... բայց Հոռմայեցոց և³² յոյժ³³ ի փութալեացն պատկերօք և³⁴ և բազմամարդութեամբն³⁵ պատուել զթագաւորս։ Քանզի ոչ բա-

«Արք Արամեանք, մինչև յե՛րբ է՛ք ձանաթսիտմ, ընդէ՛ր սիրէ՛ք զանրօրին և զանաստուածութիւն» (էջ 247)։

«...զՏիրան արձակէ իւր աշխարհն և տայ զիւր պատկերն նկարեալ ի տախտակս, յորում և ի դիւաց զոմանս ընդ նմա. և հրամայէ յեկեղեցւոջ կանգնել

³⁰ «Արարատ», էջ 533, «Արմ. Аршакиды», էջ 69՝ զե՛րբ + է՛ք։ Նորայր Բյուզանդացիին (տե՛ս «Քննասէր», էջ 57) և Գրիգոր խալաթիանցը («Արարատ», էջ 533, «Արմ. Аршакиды», стр. 69) հորհնացու նմանութեամբ կապակցութիւնս կարգում են «մինչև յե՛րբ է՛ք» ձևով։ Սակայն նշված հատվածը առանց օժանդակ բայի ունեն նազիանզացու ձևով հնագույն ձևագրերը (հմմտ. ձեռ. № 1500, էջ 854բ)։

³¹ Այս հատվածի կապակցությամբ Գր. խալաթիանցը գրել է. «Նոյնը տե՛ս և Սաղմոս Գ, 3, որ ունի սակայն «խոստասիրտք» փոխ. Գր. Աստուածաբանի «ձանաթսիտքի» («Արարատ», էջ 533)։ Պարզվում է, որ Սաղմոսից բաղված նույն հատվածը առանց նշված բառական տարբերության պահպանվել է նազիանզացու մեկ այլ՝ «Նազազական երկրորդ» ձևում։ Փաստորեն նույն միտքը կրկնվում է նազիանզացու երեք տարբեր ձևերում։

³² «Արարատ», էջ 534, «Արմ. Аршакиды», էջ 81՝ և]

³³ «Արմ. Аршакиды», էջ 81՝ յորժ

³⁴ «Արարատ», էջ 534, «Արմ. Аршакиды», էջ 81՝ և]

³⁵ «Արարատ», էջ 534, «Արմ. Аршакиды», էջ 81՝ բազմամարդութեանն։ Գր. խալաթիանցը գտնում է, որ «բազմամարդութիւնը» հորհնացի փոխել է եկեղեցի։ Հունարենում առաջին դեպքում ունենք «δύμοσιαι» (տե՛ս «δύμοσιαι τιμάσθαι τοῖς βασιλεύοντα», PG, t. 35, էջ 605), երկրորդ հատվածում՝ «δύμοσι» (տե՛ս «δύμοσις καὶ πόλεσι», PG, t. 35, էջ 608) և երկու դեպքում էլ նշանակում է ժողովրդական, հասարակական, պետական (DPC, I, էջ 360)։

²³ «Արարատ», էջ 534, «Արմ. Аршакиды», էջ 70՝ այնպիսի

²⁴ «Արմ. Аршакиды», էջ 143՝ ի], ուսումն

ւականք պատկերն և թաղն և ծիրանեացն ծաղիկն³⁶... այլ պարտ վարկանին և զերկրագութիւնն ևս ի նոցանէ... Իսկ նա զի՞նչ հնարէր և կամ զի՞նչ քրիստոնէից հաստատութեան կացուցանէր նենդութիւն... և ի մի ածէր զօրէնս Հոռմայեցոցն և զկոռնն երկրագութիւն: Եւ յաղագս այնորիկ առ պատկերսն մերձ գրէր զղևան և իբրև զայլ ինչ ի սովորական զրեցելոցն առաջի զնէր բազմամարդութեանն և քաղաքաց...» (էջ 172բ—173ա):

«Եթէ ոչ զեղեցկապէս կերակրեաց արևամբն այնուիկ³⁷ և վիրան, զոր ի փորոտիսն ընկալաւ» (էջ 177ա):

Հմմտ. «և կէսք ցանէին ի վերա փորոտեացն...» (էջ 178բ):

(Զեռ. № 1500 (1283 թ.))

«... զի և ոչ ունէր իսկ բնութիւն ինձ ի բաց դեւ զխայտուցս և կամ երոպացոյն զսեռութիւնն և կամ հուր զայրելն, կամ շարն զմարդատեցութիւնն՝ ի բուկրդանն մարդասպան հանդիպեալ և կամ զայն շարութիւն, որով հակառակ մեզ դիմեաց, այլ որպէս ի յաղագս զետեառուծուն է բան՝ ամենայն դիրաւ լինել և զամենայն փոփոխել և առնուլ զգոյնս, բայց ի միողէ՝ ի սպիտակութեանէն...» (էջ 862ա):

«և ևթէ հանդերձ արունասի դինիցի և հաւանեցուցանելովն զբնութիւնն զունիցէ, իբրև կարթիւ շուրջ զգէշն պատկերով...» (էջ 861բ):

«Վիշապացն անաւոր բերանբացութեամբ շնչեցնալք և ձգմամբ փողփողեալք մանուածովն խայտաբղէտ անկուածովքըն...» (էջ 862բ):

յարևելից կուտէ. ստելով, թէ որք միանգամ ընդ Հոռմայեցոց տէրութեամբն հարկին՝ զոյնպէս առնեն: Զոր յանձին կալեալ Տիրանայ՝ առեալ բերէ, ոչ ածնուլ զմտաւ, թէ խաբէութեամբ՝ դիւաց երկրպագին պատկերէ» (էջ 271—272):

«Յետ այսր ամենայնի ամբարիշտն Յուլիանոս ըստ արժանի խորհրդոցն վերնկալեալ ի փորոտիսն՝ սատակի ի Պարսս» (էջ 275):

«Բայց զոր աստուածային բանն առ երբայնցիսն անհնարին համարեալ շարութեանն փոփոխումն՝ նոյն և աստանօր պատահի. բննու անկարելի է զխայտուցն փոխել, և երովպացայ զթխութիւն, նոյնպէս մարդոյ ամպարշտի՝ զբարն» (էջ 236—237):

«բազմադիմի ջանայր շիջուցանել զհաստ քրիստոնէութեան, բայց ոչ բռնութեամբ հաւանեցուցանէր, այլ խորամանկեալ հնարէր, զի... զեք երկրպագեցին» (էջ 271):

«Բայց զվիշապացն մանուածս, անազին բերանբացութեամբ ուռուցեալ³⁸ ի վըշմանէ օդոյն» (էջ 303):

Հմմտ. «Զի զօրինակ վիշապի շարժեցելոյ մանուածքն ոմանք անտէն արագացոյն ամբառնան...» (ձեռ. № 4234, էջ 181ա):

«Առ Յուլիանոս» [բան երկրորդ]

«Եթէ նշմարութիւն այսորիկ ից են և էթէ առասպել, որ ցուցանիցէ զճշմարտութիւնն ստեղծմամբք» (էջ 874բ):

«Անհաւատացի մի ոբ, Բանգի և ոչ այլոց աստուծոյ զարութեանցն» (էջ 870ա):

«Երբն տեսի ես զայրն, վաղվաղակի ասացի. որպիսի շար հոռմայեցոցն սնանի» (էջ 872ա):

Եթե փորձենք դասգասել նազիանզացու ճառերից քաղված հատվածները ըստ զիրք-ժողովածուների, ապա պարզվում է, որ օրինակներ կան նրա բոլոր գրքերից: «Յաղբեցայ» և «Առ ուս» ժողովածուները հանդես են գալիս վեցական բնագրերով, «Որք եզրապատէն են» գիրքը՝ չորս. իսկ «Քրիստոս ծնեալը»՝ երկու: Արձանագրելին այս պարագայում ճառերի նման փոխհարաբերումը չէ, այլ այն, որ հորենացու «Հայոց պատմության» հետ ընդհանրական կետեր ունեն նազիանզացու բոլոր գրքերը: Նմանությունների բնույթն ինքնին հնարավորություն է տալիս պնդելու, որ բոլոր դեպքերում դրանք առաջացել են նազիանզացու ճառերի հայերեն թարգմանություններին ծանոթ լինելու ճանապարհով և ոչ թե համապատասխան հունարեն բնագրերը ձեռքի տակ ունենալու հետևանքով: Մշտոցի թարգմանիչ-աշակերտների համար հունարենից օգտվելու հնարավորությունն ինքնին հասկանալի էր: Սակայն հորենացու վերոբերյալ նմանությունները հունարենի ճանապարհով բացատրելու դեպքում պիտի ենթադրել, որ նազիանզացու նշված տասնութ ճառերի թարգմանիչը (կամ թարգմանիչները) և հորենացին միմյանցից բոլորովին անկախ կիրառում են նույնառձ արտահայտություններ և բառեր: Սա դժվար, նույնիսկ անկարելի ենթադրություն է: Նազիանզացու ճառերի թարգմանություններից քաղված այդ կարգի օրինակները կարելի է բաժանել երկու խմբի:

³⁶ «Արմ. Аршакиды», էջ 81՝ ծաղիկի
³⁷ «Աբարատ», էջ 535՝ այնուիկ
³⁸ Հմմտ. ՆՀԲ, Ա, 483՝ ստուգեալ

ա) Բառեր, որոնք թարգմանական և սկզբնավորման շրջանի հայոց մատենագրության մեջ եթե հնագույն օրինակները չեն, ապա զոնե եղած հին վկայություններից են (վաթարաւհզգի, շախոսութիւն, ամալութիւն, դալար, գահավիժութիւն, գարշիլի, տխրական, սաստկապէս, գովութիւն, զինարբուք, անպանունարար և այլն):

բ) Կան բառեր էլ, որոնք նոր հայկազյան բառարանին ծանոթ են կամ միայն հորենացու Պատմությամբ, կամ նաև հետագա շրջանի հայ ինքնուրույն և թարգմանական մեկ-երկու հուշարձանի վկայությամբ: Սակայն այդ նույն բառերը համապատասխան կապակցություններով պահպանվել են Նազիանզացու «Յաղթեցայ» և «Որք Եգիպտոսէն են» գրքերում: Այս դեպքում արձանագրելին այն է, որ նշված ժողովածուների օրինակներն ավելի հին են, քան հորենացու և հետագա մատենագիրների երկերից քաղված օրինակները: Սակայն ներկա քննության համար կարևորը Նազիանզացու թարգմանություններից քաղված օրինակների հին լինելը չէ, այլ այն, որ հորենացու «Հայոց պատմությունից» քաղված համապատասխան արտահայտությունների հիմքը Նազիանզացու «Եկրանասիոս եպիսկոպոս Աղէֆսանդրացի» և «Առ Յուլիանոս քաղատր» ճառերն են: Բայց որովհետև բառարանագիրները ձեռքի տակ չեն ունեցել սույն ճառերը (և առհասարակ՝ «Յաղթեցայ» և «Որք Եգիպտոսէն են» գրքերը), ուստի և որոշ բառերի վկայակոչության սկզբնաղբյուրը, ասվեց, համարվել է հորենացու Պատմությունը կամ ուշ շրջանի այլ երկ: Ահա այդ բառերից մի քանիսը՝ հունարեն համապատասխանություններով հանդերձ.

1. Ընդդիմափառ (նշՅ, Ա, 769):

Նազիանզացի	հորենացի
«Իսկ միւս ընդդիմափառ և հակառակաթոս» (ձեռ. № 1500, էջ 776ա):	«զի լիցի ընդդիմափառ մեծին Սահակայ և հակառակարոս» (էջ 350):

Բնագիր՝ „τὸ δὲ ἀντιδύξον καὶ ἀντιθρονον“ (PG, t. 35, էջ 1089):

2. Հակառակարոս—սույն բառի բացատրության համար ևս բառարանագիրների ընտրած օրինակներից առաջինը ընդդիմափառ բառի առիթով վկայված հորենացու նույն հատվածն է, իսկ երկրորդը՝ Թովմաս Արծրունու Պատմությունից առնված նմանօրինակ մի կիրառություն:

3. Փոռախի—ի տարբերություն նախորդ օրինակների, սույն բառի բացատրության համար բառարանագիրների վկայությունները շատ են:

Կարևորն այն է, որ հորենացու վկայությունը նորից կապվում է Նազիանզացու հետ, թեև Կյուրեղ Երուսաղեմացու «Կոշումն ընծայութեան» գրքից վերցված օրինակը ևս նույնքան համընթաց է հորենացու հետ (տե՛ս նշՅ, Բ, 957): Նկատելի տարբերությունն այն է, որ Կյուրեղ Երուսաղեմացու դատափետանքը Արիոսին է վերաբերում, իսկ Նազիանզացու և հորենացու քննադատությունը՝ Հուլիանոսին: Գրանով էլ վերջին երկու հեղինակների կապն ավելի հավանական է: Ահա այդ հատվածները.

Նազիանզացի	հորենացի
«զոր ի փոռախսն ընկալա» (ձեռ. № 4234, էջ 177ա):	«վէր ընկալեալ ի փոռախսն (էջ 275):

Բնագիր՝ ἴν' κατά τῶν πηλαγγίων ἐδέξατο" (PG, t. 35, էջ 616):

Փոռախի—հոգնակին բառարանագիրներին հայտնի է Գրիգոր Նյուսացու «Յաղագս կազմութեան մարդոյ» գործից, որը VIII դարի թարգմանություն է: Նույն բառը միևնույն նշանակությամբ կիրառված է Նազիանզացու «Առ Յուլիանոս քաղատր» ճառում, հետևյալ նախադասությամբ՝ «և կէսք ցանէին ի վերա փոռաեացն»³⁹, հմմտ. „τοῦ πηλαγγίου, οὐδὲν τρωπὸν ἐπισπεύσαντες“ (PG, t. 35, էջ 616):

4. Բերանաբացութիւնք—սույն բառի բացատրության համար բառարանագիրների ունեցած երկու օրինակներից առաջինը քաղված է հորենացու Պատմությունից, երկրորդը՝ Անանիա Նարեկացու ճառերից: Այսպիսի տեսք ունի Նազիանզացու համապատասխան հատվածի համարների մասը.

Նազիանզացի	հորենացի
«վիշապացն աճաւոր բերանաբացութեամբ շնչեցեալք...» (ձեռ. № 1500, էջ 862բ):	«զվիշապացն մանուածս, աճազին բերանաբացութեամբ ուսուցեալ...» (էջ 303):

Բնագիր՝ „ὅσα τὲ ὑραχόντων φεβερὸς χάζμασιν μπνεύμενα“ (PG, t. 35, էջ 588):

Վկայակոչված շորս օրինակների համար էլ, ինչպես տեսնում ենք, հատկանշական է Նազիանզացու բնագրի և թարգմանության հարադատությունը, ինչպես նաև հորենացու քաղումների մերձավորությունը Նա-

³⁹ Ձեռ. № 4234, էջ 176բ:

ղիանդացու օրինակներին: Այս կարգի նմանություններին հետամուտ լինելու դեպքում (իսկ դրանք բավական շատ են) հնարավոր է ենթադրել, թե հունարեն այս կամ այն արտահայտությունը հեշտությամբ կարող էր նազիանզացու ճառերում և հորենացու Պատմության մեջ նույն ձևակերպումը ստանալ, եթե ենթադրվեր, որ հորենացին է նշված ճառերի թարգմանիչը: Սակայն այս ուղղությամբ ապացույցներ փնտրելուց առաջ, երբ նայում ենք նազիանզացու ճառերի թարգմանություններին՝ լեզվական միօրինակությունների տեսակետից, դժվար չէ նկատել, որ դրանք բառազանձի ու քերականական նորմերի առումով տարբեր իրողություններ են: «Առ ուս» և «Յաղթեցայ» ժողովածուների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ առաջին գրքի ճառերի թարգմանության լեզվին հատուկ են պարզությունը, հստակությունը, հայերենի նորմերով բառ կազմելու հետևողականությունը: Ընդհանուր նկարագրով «Առ ուս» ժողովածուի լեզուն ավելի շատ հիշեցնում է Բարսեղ Կեսարացու «Վեցաւոեայի» հայերենը: Ինչ վերաբերում է «Յաղթեցայ» գրքի լեզվին, ապա այս դեպքում ունենք բոլորովին այլ վիճակ. լեզվաճակատային բարդ մտածողությունն ու հունարենի նմանությամբ բառ կազմելու իրողություններն են հատուկ այս շարքի համար: Դրանից հետևում է, թե նշված գրքերը նույն ձևերով չէին կարող թարգմանված լինել:

Հայագիտության մեջ հորենացու թարգմանական գործունեության մասին շատ է խոսվել, և դա հասկանալի է այն իմաստով, որ հորենացին թարգմանության համար ընտրված Մաշտոցի աշակերտներից ամենաներկելին էր իր պատրաստությամբ և կա նրա իսկ վկայությունն այդ մասին. «Ես այր եմ ծերացեալ... և անպարապ ի թարգմանութեանց»⁴⁰: Հավանաբար այս հանգամանքը նկատի առնելով և մանավանդ նազիանզացի-հորենացի ընդհանրությունների իր ունեցած մեկ տասնյակ օրինակների թելադրանքով, Ն. Բյուզանդացին եզրակացրել է. «...բայց ոչ ոք մտաբերած էր ըսել, թե թարգմանիչ Փիլոնի եւ նազիանզացու է նույն իսկ հորենացին Մովսէս»⁴¹:

Եթե հետևելու լինենք նշված մատենագիրների նման տեղիների թվական գերազանցությանը, ապա դրանք այսօր հինգ տնգամ ավելի են, քան Ն. Բյուզանդացու ժամանակ: Բայց, այդուհանդերձ, եղած ընդհանրությունները հիմք չեն տալիս հորենացուն համարելու նազիանզացու ճառերի թարգմանիչ: Նախ՝ այդ մասին գոյություն չունի որևէ սկզբնաղբյուր հիշատակություն: Իր ձեռքի տակ եղած աղբյուրներն անուն

առ անուն հիշատակող հորենացին ոչ միայն չի վկայում նման բնույթի տեղեկություն, այլև Գրիգոր Նազիանզացուն վկայակոչում է ընդամենը երկու անգամ՝ հոր առիթով և «զՄակեդոն և զամենայն հոգեմարտս»⁴² մերժող ժողովի կապակցությամբ: հորենացու Պատմության մեջ առհասարակ բացակայում են նազիանզացուն գնահատող այն հաղորդումները, որ կան Ղ. Փարպեցու թղթում: Եվ ապա՝ նրա պատմության որոշ ձևակերպումներ հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ հորենացին առանձնապես հոգ չի տանում նազիանզացուն հիշատակելու, թեև առիթը ներկայանում է: Նրա գործերի թարգմանիչը լինելու դեպքում հորենացին հաստատ կիմանար, որ քաղումը նազիանզացուց է:

Նազիանզացի	հորենացի
«ուր շատխօսութեանն հոսանք իբրև լազրիւրէ դիմեն յանգաութենէն» (ձեռ. № 1500, էջ 745բ):	«ուր շատխօսութեանն հոսանք իբրև լազրերէ դիմեն, որպէս ասաց ոմն ի հեցեց» (էջ 249):
«յուրում փոփոխեն վարդապետս և բազում գիրս...» (ձեռ. № 1500, էջ 767ա):	«յուրում փոփոխեն վարդապետս և բազում գիրս, որպէս ասաց ոմն ի հարցն» (էջ 362):
«...ոչ գողանայր զիշխանութիւն և ոչ լաբշտակէր, և ոչ զհետ ընթանայր ըզպատուոյն, այլ պատին զկնի գայր» (KB, II, էջ 180):	«որք ոչ զպատին յիբեանս ձգէին, այլ պատին զհետ նոցա ընթացաւ, որպէս ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս» (էջ 221):
	Ագաթանգեղոս
	«Արդ՝ մարգոյն եղաւ փոքր պատուէր — ի ծառոյն շնաշակել. դի այնու ի մեծ պատիւ ձգեալ հասցէ...» ⁴³ :

Նազիանզացի-հորենացի ընդհանրությունը ներկայացնող մեզ ծանոթ բոլոր օրինակներից միայն այս երեք դեպքում է, որ հորենացին ակնարկում է դրանց հեղինակի մասին, թեև առաջին երկու հատվածներում եղած հիշատակությունը որոշակի չէ: Համեմատությունը պարզում է, որ Ագաթանգեղոսի անվան հիշատակությունն էլ տեղին չէ, որքովհետև քաղումը կատարված է նազիանզացու «Ի Բասիլիոս Կեսարացի» ճառից: Իրականում ստացվում է, որ հորենացուն նազիանզացու ճառերի թարգմանիչ ընդունելու դեպքում միաժամանակ պիտի հաշտվի

⁴⁰ «Մովսիսի հորենացու Պատմութիւն Հայոց», էջ 353:
⁴¹ «Քննասէր», էջ 30—31:
⁴² «Մովսիսի հորենացու Պատմութիւն Հայոց», էջ 298:
⁴³ «Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց», Տիղիս, 1909, էջ 145 (ընդգծումը մերն է—Կ. Մ.):

⁴⁰ «Մովսիսի հորենացու Պատմութիւն Հայոց», էջ 353:
⁴¹ «Քննասէր», էջ 30—31:

այն մտքի հետ, թե թարգմանիչը դժվարանում է հիշել իր թարգմանած տասնութ ճառերից որևէ մեկի խորագիրը և դրանց հեղինակին կոչում է «ի հնոցն» և «ի հարցն» անորոշ եղանակներով և երրորդ անգամ շփոթում Ագաթանգեղոսի հետ:

Արդ, ինչպե՞ս բացատրել Նազիանզացի-Խորենացի շնորհանրությունների (հաճախ՝ բառացի) իրողությունը:

1. Իբրև հոգևոր գործիչ և մատենագիր Խորենացին քաջածանոթ է Նազիանզացու մատենագրական ժառանգությանը, որին նա կարդացել է թե՛ ուսումնառության տարիներին, և թե՛ գործունեության շրջանում: Նազիանզացին պատկառելի հեղինակություն է մեր պատմիչի համար, ուստի իր ունեցած ապրումներին, կատարելիք բնութագրումներին ու նկարագրություններին համահնչուն դրվագները նա փնտրում և գտնում է Նազիանզացու երկերում, քաղում ու վերաշարադրում դրանք: Խորենացին սկզբնաղբյուրների հղումները կատարում է փաստական քաղումներ կատարելիս, պատմական իրադարձություններ նկարագրելիս, մինչդեռ Նազիանզացու գործերից եկողները այդպիսիք չեն:

2. Խորենացին օգտվում է Նազիանզացու հայերեն թարգմանություններից, ուստի հաճախ նրա քաղումները բառացի են և նույնական թարգմանությունների հետ: Բայց և կան դեպքեր, երբ պատմիչը հիշողությամբ է կատարում գրառումը, ուստի դժվարանում է մասնավորեցնել նրա հեղինակային պատկանելությունը:

3. Նազիանզացու երկերի նշանակալի մասը, գեթ այն գրքերը, որոնցից օգտվում են Կորյունն ու Խորենացին, V դարի կեսերին արդեն թարգմանված էին հայերենի, բավականաչափ տարածված էին Հայաստանում ու ճանաչելի, ուստի անհրաժեշտություն չի զգացվել հիշեցնելու, որ այս կամ այն դրվագը նրանից է քաղված: Առհասարակ միջնադարում քաղման բառացի ճշգրտությունն ու պատկանելությունը մատնացուցելը գրական շարադրանքի պարտադիր նորմ չի դիտվել:

4. Խորենացու քաղումները բնագրական երկուստեք ճշգրտումների հնարավորություն են տալիս, որ նկատի պիտի ունենալ թե՛ նրա և թե՛ Նազիանզացու երկերը գիտական հրատարակության պատրաստելիս:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե

ՆԱԶԻԱՆԶԱՑՈՒ ՃԱՌԵՐԻՑ ԵՎ ԹՂԹԵՐԻՑ ԿԱՏԱՐՎԱԾ ՀԵՏԱԳԱ ՔԱՂՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԳՐԱՆՑ ԲՆՈՒՅԹԸ

Հայ մատենագրության հետ ունեցած Նազիանզացու ճառերի և թղթերի ընդհանրության մեղ ծանոթ բոլոր օրինակների համեմատությունը հնարավորություն է տալիս հաստատապես պնդելու, որ դրանք իրենց բնույթով միանգամայն տարբեր են: Ինչպես տեսանք, նման չեն նույնիսկ սկզբնավորման շրջանի հայ մատենագրության մեջ եղած արտացոլումները¹:

Բոլորովին այլ է հետագա քաղումների բնույթը. կիրառվում է երկու եղանակ՝ մերթ վերապատմվում է ինչ-որ խնդրի շուրջ տված Նազիանզացու բացատրությունը, երբեմն էլ հատված առ հատված բառացի քաղումներ են կատարվում նույն մատենագրի ճառերից կամ թղթերից: Առանձին դեպքերում հոգ է տարվում հիշելու ոչ միայն հեղինակի անունը, այլև համապատասխան աղբյուրի խորագիրը:

Սակայն միջնադարյան հղում-վկայակոչումները հաճախ անորոշ են և նշված տեղում նույնությամբ գտնելու ակնկալությունը մեծ չպետք է լինի այն պարզ պատճառով, որ դրանք ընդօրինակողների ձեռքով գանազան փոփոխություններ կրելուց առաջ որոշակի միջամտությունների էին ենթարկվում վկայակոչող մատենագիրների ձեռքով: Այս իմաստով հետաքրքիր է Շիրակացու մի դիտողությունը. «Այդ վկայութիւնս իմն առնուն ի նորա (Գր. Նազիանզացու—Կ. Մ.) ասացուածից եւ ըստ իւրեանց կամացն ձեւացուցանեն...»²:

Միաժամանակ պիտի նկատել, որ միօրինակ չեն նաև հղումների բնույթը. առանձին ուղղակի հղումներին զուգահեռ պատահում են պարզապես ընդհանուր, ավելի ստույգ՝ անորոշ ցուցումներ, որոնք ոչնչով

¹ Եթև «Վարք Մաշտոցի» ընդհանրության եզրերը յուրաքանչյուր համեմատության դեպքում մեկ-երկու բառական միավոր ընթերցումից այն կողմ շանցավ, ապա Խորենացու Պատմությունից հանված և՛ օրինակներն են շատ, և՛ ընդհանրություններն են ընդգծված:

² Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 287:

չեն կարող նպաստավոր լինել այս կամ այն վկայության սկզբնաղբյուրը գտնելու հարցում: Այսպես, օրինակ, Անանիա Շիրակացին երբեմն հղման եղանակ է ընդունում «երանելի Աստուածաբանն Գրիգոր յիշէ» (էջ 2) արտահայտությունը, Կոմիտաս կաթողիկոսը՝ «որպէս Նազիանզունն Գրիգոր Աստուածաբանն ասէ»³, Ներսես Շնորհալին՝ «յայլում վայրի ասէ այսպէս» կամ՝ «ասէ սուրբ Աստուածաբան»⁴, Գրիգոր Տղան՝ «յայլուր ասէ»⁵, Հովհաննես Երզնկացին՝ «որպէս և ասէ սուրբ հայրն ... Գրիգորիոս»⁶ և այլն: Պատահում են դեպքեր, երբ միևնույն քաղվածքի համար իբրև աղբյուր հիշատակվում են տարբեր ճառեր: Այդ կարգի հղման օրինակ է Ստ. Սյունեցու թղթերից մեկում եղած մի հատվածը, որի տպագիր տարբերակում սկզբնաղբյուր է մատնացուցվում Նազիանզացու «Ի սուրբ պասքայ»⁷ ճառը, իսկ ձեռագիր օրինակում՝ «Ի ծնունդն Քրիստոսի»⁸:

Ի վերջո՝ ունենք նաև խորագիր սահմանելու եղանակով հղման օրինակներ: Քաղվածքարար կազմված անանուն մի բնագրում Նազիանզացուց հատված է վկայված՝ «Նորին՝ (ի) յաղագս առաքինութեան բանէն» ձեակերպման տակ⁹: Նույն կերպ է վարվում նաև վարդան Այգեկցին՝ «Գրիգորի Աստուածաբանի ի Զատուցեալ ճառէն»¹⁰ վերնագրի տակ ընդօրինակելով մի հատված: Հասկանալի է, որ առաջարկվող խորագրերի հետքերով բնագիր փնտրելը անիմաստ կլինի, որովհետև այդպիսիք իրականում չկան: Այդ իմաստով էլ ամենևին զարմանք չպիտի առաջացնի այն փաստը, որ երբեմն դժվար է լինում գտնել առաջադրվող հատվածի բնագիր համապատասխանությունը:

Նազիանզացին քաղվածքարար հիշատակվում է Անանիա Շիրակացու տարբեր ճառերում զանազան առիթներով: Այդ երևույթն իրավացիորեն արձանագրել է Շիրակացու բնագրերի հրատարակիչը¹¹: Սակայն համեմատությունը ցույց է տալիս, որ նշված մատենագիրների գործերում ընդամատությունը ցույց է տալիս, որ նշված մատենագիրների գործերում ընդհանրական հատվածները իրականում շատ ավելի հաճախադեպ են, քան դա երևում է սոսկ անվանական հիշատակության փաստից: Ընդ-

3 «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 213:
 4 «Ընդհանրական թուղթք Սրբոյն Ներսիսի Շնորհալույ», էջ 250, հմմտ. էջ 309:
 5 Ձեռ. № 500, էջ 323բ:
 6 Ձեռ. № 2173, էջ 112բ:
 7 Հմմտ. «Գիրք թղթոց», էջ 380:
 8 Ձեռ. № 576, էջ 154ա:
 9 Ձեռ. № 579, էջ 128ա:
 10 Ձեռ. № 3295, էջ 357ա:
 11 Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 163:

հանրության օրինակներ կան Շիրակացու «Սակս բացայայտութեան թուոց», «Ի յայտնութիւն տեառն...», «Ի Զատիկն տեառն», «Առ խոստացեալան» ճառերում¹² և այլուր¹³: «Հետագա քաղումները» շարքում Շիրակացու թվարկված ճառերը ինքնատիպ վիճակ են ներկայացնում այն իմաստով, որ դրանցում շատ շին ընդարձակ քաղումների օրինակները: Շիրակացին Նազիանզացու ճառերին դիմում է իր այս կամ այն բացատրությունը առավել հաստատուն դարձնելու նպատակով, այդ պատճառով էլ դրանցից վերցնում է հիմնականում առանձին արտահայտություններ, բնորոշ ձեակերպումներ և ոչ թե Նազիանզացու բացատրությունը նույնությամբ ներկայացնում իբրև առաջադրվող խնդրի պատասխան: Աղբյուրագիտական առումով կարևորն այն է, որ կան երկուստեք սրբագրելի բառեր և արտահայտություններ: Արդ՝ հետևենք համեմատությունների ընթացքին.

«Ի նոր կիրակէն...»
 Ձեռ. № 946 (ԺԲ դ.)

«Ձի որպէս առաջին արարածն սկիզբն ի կիրակէէն առնու՝ յայտ է թէ¹⁴ յայսմանէ եւթներորդ շաբաթն լինի հանգիստ գործոյն: Նոյնպէս եւ երկրորդն դարձեալ ի ամանէ¹⁵ սկսանի՝ առաջին լինելով յետ նորա եւ ուրբերակի¹⁶ յայցցանէ, որք նախքան զնա¹⁷ բարձրագոյն քան զբարձրըն, վասն զի ի վերին կայանսն բերէ» (էջ 132բ, հմմտ. ձեռ. № 948, էջ 216 ա—բ, ձեռ. № 1500, էջ 741բ):

«Անանիայի հայոց վարդապետի սակս բացայայտութեան քաոց»

«Որպէս ասէ Աստուածաբան՝ Առաջին միայնակն կատարեալ և ծնաւղ կատարեալ տասնեակ տարորոշ թուոյն. զի շարագրելով ծնանի զտասան և յինքն անդրէն դառնայ: Եւ դարձեալ ասէ՝ զսա առաջին լեալ և ուրբերակի, մանաւանդ թէ մի և անբակտելի, զի ի վերին կայանսն բերի. մի և անլուծելի, զի ոչ կարատանայ փոխանորդութեան տեղի տալ երկրորդի, այլ մշտնենաւոր կայ և մընայ յերկարաձգեալ ընդ էսսն» (էջ 239—240):

12 Նշված ճառերի համեմատությունը կատարել ենք ըստ Ա. Աբրահամյանի հրատարակության, իսկ «Ի յայտնութիւն տեառն» ճառից քաղված հատվածները միաժամանակ համադրել ենք Ք. Պատկանյանի հրատարակության հետ («Անանիայի Շիրակունւոյ Մնացորդք բանից», Ս. Պետերբուրգ, 1877): Թեև հիշյալ ճառի նշված հրատարակությունների մայր օրինակը Մաշտոցի անվան Մատենադարանի նույն № 2679 ձեռագիրն է, այդուհանդերձ առկա հրատարակումների մեջ կան տարբերություններ:

13 Տե՛ս «Տիեզերագիտութիւն և տոմար», էջ 2, «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ», Վենետիկ, 1881, էջ 9:
 14 Ձեռ. № 948, ձեռ. № 1500՝ թէյ
 15 Ձեռ. № 948, ձեռ. № 1500՝ նմանէ
 16 Ձեռ. № 948՝ ութերեակ
 17 Ձեռ. № 948՝ զսա

«Ի յայտնուիին տեառն»¹⁵
Ձեռ. № 948 (1196 թ.)

«Եւ զերկնայիսն եւ իմաստքն զործ լինելին բանիւ կատարեալ եւ հոգւով լցեալ, եւ այնպէս գոյացան պայծառութիւնք երկրորդ՝ ըսպասաւորք առաջնոյ պայծառութեանն... Կամիմ ասել՝ եթէ անշարժք են ի շարութիւնն եւ միայն ունին ի բարիսն շարժումն, որ առ աստուած է եւ յառաջինս յաստուծոյ առեալսն, քանզի, որ աստ է, երկրորդ ի պայծառութեանն է...» (էջ 181ա)։

«Ի մկրտութիւնն»
Ձեռ. № 946 (ԺՐ Դ.)

«Ջայս ինչ եւ զայս¹⁹ բաղբաղես եւ պատճառես զպատճառս մեղաց։ Մնամ յայտնութեանն Տեառն, յարութեանն Տեառն, աւր է ինձ պատուականագոյն, Պե[ն]տեկոստէին անսամ՝ ընդ Քրիստոսի լուսաւորել լաւագոյն է, ընդ Քրիստոսի յառնել ի յարութեանն աւուր, ըզհոգւոյն պատուել զբերումն եւ ապա զի՞նչ. եկեցել վախճանն յանկարծակի յաւուր՝ յորում ոչ կարծիցես եւ ի ժամու՝ յոր²⁰ ոչ գիտիցես» (էջ 57բ, հմմտ. ձեռ. № 1500, էջ 733ա)։

«Երիս ծնունդս զիտէ մեղ բանս որ ի մարմնոցն²⁴ եւ ի մկրտութենէ եւ ի²⁵

«Որպէս ասէ հայրն Աստուածաբանից, երկրորդ պայծառութիւն զիմանալեացն դասս, քանզի, որ աստ է, յերկրորդ պայծառութեանն է եւ երրորդ լոյս զմարդն ասէ յերիս կատարեալ թիւս բարգաւաճեալ, սահմանէ զբանականս» (էջ 241)։

«Անանիայի Շիրակայնոյ Համարողի ասացեալ ի Յայտնութիւն Տեառն եւ Փրկչին մերոյ»

«Ջայս վկայէ եւ Մակարայ Աստուածաբանն Գրիգոր յաղագս յերիս տաճս առնելոյ մկրտութիւնն, ի ճառի մկրտութեանն, բամբասելով զհեղգացեալոն ի մկրտութիւն, ասէ այսպէս։ Ջայս ինչ եւ զայս բաղբաղես²¹, եւ պատճառես մեղաց պատճառս, ասես, անսամ Յայտնութեանն Տեառն, Յարութեանն Տեառն, աւր²² է ինձ պատուականագոյն Պենտեկոստիկն²³ անսամ. ընդ Քրիստոսի լուսաւորել լաւագոյն է. ընդ Քրիստոսի յառնել Յարութեանն աւուրն. զհոգւոյն տաւել զբերումն։ Եւ ապա զի՞նչ. եկեցել վախճանն յաւուր յորում ոչ գիտիցես. եւ ի ժամանակի յորում ոչ կարծիցես...» (էջ 284—285)։

«Արդ աղե զիտեայ²⁶ ինձ եւ զայն բան որ ի ճառի մկրտութեանն ասէ այսպէս.

18 Ճառիս խորագիրը շփոթված է, պիտի լինի՝ «Նաւաբ ի ծնունդն Քրիստոսի»։
19 Ձեռ. № 1500՝ զայս եւ զայս ինչ զայս
20 Ձեռ. № 1500՝ յորում
21 Հմմտ. Պատկ., էջ 6՝ բաղբաղիս
22 Հմմտ. Պատկ., էջ 6՝ որ
23 Հմմտ. Պատկ., էջ 6՝ Պենտեկոստիկն
24 Ձեռ. № 1500՝ մարմնոցն
25 Ձեռ. № 1500՝ ի]
26 Հմմտ. Պատկ., էջ 10՝ զիտեաց

յարութենէ։ Եւ յայսցանէ մին զիշերային է եւ աղախին, եւ ախաւոր» (էջ 26ա)։

«Ջայստսիկ զծնունդս զամենեսեան ինքեամբ պատուեալ իմ Քրիստոս երեւի։ Զմի²⁸ փշմամբ առաջնովն եւ կենդանականաւ, եւ զմիւսն մարմնանալովն եւ մկրտութեամբն²⁹։ Եւ³⁰ զմիւսն յարութեամբն, զոր ինքն սկսաւ (էջ 26բ) որպէս եղևն անդրանիկ ի բազում եղբարս, նոյնպէս եւ անդրանիկ ի մեռելոց³¹ արժանաւոր արար։

Արդ՝ յաղագս երկուց ծննդոց³² առաջնոյն ասեմ եւ վերջնոյն իմաստասիրել ոչ է մերձակայ ժամուս, բայց վասն միջնոյս եւ որ այժմ մեզ է հարկաւոր, որոյ եւ անուանակից է լուսաւորութեանս աւր իմաստասիրեսցուք։ Լուսաւորութիւն ողոց պայծառութիւն» (էջ 27ա)։

«Ի սուրբ պատվայ»
Ձեռ. № 946

«Քանզի փրկութեան շարշարանացն զանունս զայս լինալ³⁴ ոմանք կարծեցին եւ ապա հելլենացի արարեալ զձայնն զփիւրն ի պէ փոխեցին, եւ³⁵ պասքա զաւր փրկչին անուանեցին, եւ առեալ ասփորութեանն զձայնն հուարագոյն արար³⁶ ընթացուցանելով ի յուրից լսե-

երիս ծնունդս²⁷ մեզ զիտէ բանս, որ ի մարմնոյ է, եւ ի մկրտութենէ եւ յարութենէ. եւ զնովիմբ ասեալ ասէ. զայստսիկ զծնունդս զամենեսեան պատուեալ իմ։ Քրիստոս երեւի, զմի³² փշմամբն առաջնով եւ կենդանականաւ. եւ զբմիւսն մարմնանալովն եւ մկրտութեամբն, որով ինքն մկրտեցաւ. իսկ զմիւսն յարութեամբն զոր ինքն սկսաւ, որպէս եղևն անդրանիկ ի բազում եղբար, նոյնպէս եւ անդրանիկ լինել ի մեռելոց արժանաւոր արար։

Արդ՝ յաղագս երկուց ծննդոց, առաջնոյն ասեմ եւ վերջնոյն, իմաստասիրել ոչ է մերձակայ ժամուս. բայց վասն միջնոյս եւ որ այժմ մեզ է հարկաւոր, որոյ եւ անուանակից է լուսաւորութեանս աւր» (էջ 287—288)։

«Անանիայի Շիրակայնոյ Համարողի ասացեալ ի Ձատիկն տեառն»

«Ոմանք կարծեցին զանունս զայս փրկութեան շարշարանաց լիալ³⁷ եւ ապա հեղղենացի³⁸ արարեալ զձայնն զփիւրն ի պէ փոխեցին, եւ զկենն ի քէ, պասքա զաւր փրկչին անուանեցին. ըստ բանին Մովսէսի³⁹, որ յերկրորդում արիւնացն ասէ այսպէս...» (էջ 294)։

27 Հմմտ. Պատկ., էջ 10՝ ծնունդս
28 Ձեռ. № 1500՝ զմի
29 Ձեռ. № 1500՝ մկրտութեամբն + որով ինքն մկրտեցաւ
30 Ձեռ. № 1500՝ իսկ
31 Ձեռ. № 1500՝ մեռելոց + լինել
32 Հմմտ. Պատկ., էջ 10՝ զմեծ
33 Ձեռ. № 1500՝ ծն[ն]դեանն
34 Ձեռ. № 1500՝ լեալ
35 Ձեռ. № 948՝ եւ]
36 Ձեռ. № 1500՝ արարին
37 Հմմտ. Պատկ., էջ 18՝ լեալ
38 Հմմտ. Պատկ., էջ 18՝ հելլենացի
39 Հմմտ. Պատկ., էջ 18՝ Մովսէսի

լիս՝ որպէս բարեպաշտագոյն բանի» (էջ 104ա, հմմտ. ձեռ. № 1500, էջ 738ա, ձեռ. № 948, էջ 202բ):

«Որպէս եւ Գրիգորի Աստուածարանի հանոյ թուեցաւ ասել, վասն այնորիկ եւ հրամայեցին մեղ հարբն՝ մի տանել ի լրմունս երբայեցոցն, այդ լինել աւուրց շարաթուն դիպեսցի շորեքտասան լուանի, պահել զշարաթն զի երթիցէ հասցէ ի կիրակէն Յարութիւնն Տեանն, եւ լցցէ զխորհուրդն, եւ ի շարաթու շարաբանացն պահեսցէ: Վասն այնորիկ եւ պատրայ կոչեցին, որ թարգմանի շարաբանաբ...» (էջ 297):

Նազիրանզացու ճառերի առանձին արտացոլումներ կան Ստեփանոս Սյունեցու դավանաբանական խնդիրներ արծարծող մի թղթում: Եթե վերանանք բառացի համեմատության հնարավորություն տվող օրինակներին, դարձյալ պիտի նկատուի, որ թղթի ընդհանուր ոգին, պատասխան-առարկությունների ներքին տրամաբանությունն առհասարակ նկատելի մերձավորություն ունեն Նազիրանզացու համարնույթ աշխատասիրությունների հետ: Ինչ վերաբերում է արարչագործության հետ կապված առանձին ելակետային բացատրություններին, ապա Սյունեցին հիմնականում առաջնորդվում է ըստ Նազիրանզացու սահմանումների: Այսպես, օրինակ՝

«Ի սուր պսաբայ»
Ձեռ. № 946 (ԺԲ դ.)

«Յաղագս ժողովոյն սուրբ հարցն Արա-
նասի, Բարողի, Աստուածաբանի, Նի-
սագայ... բազր երանելոյն Ստեփանե-
նոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի պատաս-
խանի բղբայն հոռոմոց Գերմիանոսի
պատրիարքի Կաստանդիենուպոլսի...»⁴⁰
Ձեռ. № 948 (1196 թ.)

«Եւ կատարեալ ոչ վասն աստուածութեանն միայն բան, զոր ոչ ինչ է կատարելագոյն, այլ եւ յաղագս առելոյն եւ առ ծնելոյ աստուածութեամբն եւ եղելոյ՝ որպէս⁴⁰ եւսձն եւ համարձակիմ ասել զոյգ⁴¹ աստուած» (էջ 107բ—108ա, հմմտ. ձեռ. № 948, էջ 204բ, ձեռ. № 7943, էջ 52ա):

«Կատարեալ, ասէ, զՔրիստոս ոչ աստուածութեամբն միայն քան, զոր ոչ ինչ է կատարելագոյն, այլ յաղագս առեցելոյ մարմնոյն եւ առ ծնելոյ աստուածութեամբն եւ եղելոյ՝ որպէս որ էսձն եւ համարձակիմ ասել զուգ աստուած» (էջ 238ա, հմմտ. հրատ., էջ 380):

⁴⁰ Ձեռ. № 948՝ որպէս+որ
⁴¹ Ձեռ. № 948՝ զուգ
⁴² Թուղթն ամբողջութիւնը տե՛ս էջ 231բ—250բ: Ստ. Սյունեցու նշված թղթի հրատարակված տարբերակը տե՛ս «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 373—395: Գոյություն

«Ի յայտնութիւն տեանն»
Ձեռ. № 948 (1196 թ.)

(Ո՛վ նոր խառնմանն, ո՛վ զ[ս]խանչիլի խառնուածոյն, որ էրն լինի եւ ըստացիւն ըստացանի» (էջ 183բ):

«Ընդ որ եւ զարմացեալ Աստուածարան Գրիգոր ասէ՝ ո՛վ նոր խառնմանն, ո՛վ սխանչիլի խառնուածոյն նորածեալ առնեն բնութիւնքն» (էջ 238բ, հմմտ. հրատ., էջ 380):

«Ի ձեռնդն Քրիստոսի»

«Յովաննէս զոչեսցէ՝ պատրաստ արարէք զճանապարհս Տեանն, եւ ես գոչեցից զաւուրս զարութիւն: Անմարմինն մարմնանալ, բանն թանձրանալ, անտեսանելին տեսանի, անշաշարիւն շաշարի, անժամանակն սկսանի, որդին որդի լինի, Յիսուս Քրիստոս երեկ եւ այսօր նոյն եւ յաւիտեալս» (էջ 177բ, հմմտ. ձեռ. № 1500, էջ 724բ):

«Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի եւ ուղղափառ վարդապետի հակաճառութիւն ընդդէմ այնացիկ, որք զմի եւ զանբաժանելի բնութիւն որոյն ժպրնին յանդրգնարար Բակիլ եւ Երկուս հատանել...»
Ձեռ. № 571 (ԺԷ դ.)

«Ձի բանն անտեսանելի եւ անշաշարիւն է, եւ աստուած՝ բանն ասէ՝ անմարմինն մարմնանալ, բանն թանձրանալ, անտեսանելին տեսանի, անշաշարիւն շաշարի, որդին աստուածոյ որդի մարդոյ լինի եւ ոչ այլ ոմն շաշարիւն թանձրացեալ, եւ այլ ոմն բանն ի մարմնի, այլ միևնոյն, վասն որոյ ի վերայ բերէ Յիսուս Քրիստոս երեկ եւ այսօր նոյն եւ յաւիտեալս»⁴³ (էջ 78բ—79ա):

«Ի սուր պսաբայ»
Ձեռ. № 946 (ԺԲ դ.)

«Յոլովագոյնք եւ ժամանակիս այսորիկ սբանչիլիք՝ աստուած խաչեալ, արեգակն խաւարեալ եւ դարձեալ լուսաւորեալ, վասն զի պարտ եւ արժան էր ընդ արարչին շարշարակից լինել եւ արարածոցս» (էջ 126ա, հմմտ. ձեռ. № 948, էջ 213ա—բ, ձեռ. № 1500, էջ 740բ, ձեռ. № 7943, էջ 54բ):

«Եթէ մարմինն, որ ի մէջն, էստ ի հրեշտակաց երկրպագութիւն, առնու, որում վկայէ Աստուածարանն Գրիգոր՝ աստուած խաչեալ, արեգակն խաւարեալ եւ դարձեալ լուսաւորեալ. աստուած զմարմինն ասէ զնիւթն աննիւթին բնութեամբն կողմն, զի խաչիւն եւ շարշարիւն մարմնոյն է աստուածարար» (էջ 66բ, հմմտ. էջ 81բ):

ունի նաև հնատիպ հրատարակություն (տե՛ս «Գիրք ժողովոց...», Նոր Զուղա, 1688, էջ 300—375), որի մասին մեզ տեղեկացրեց ասպիրանտ Ազատ Բողոջանը: Հրատարակության և ձեռագիր տարբերակի միջև կան էական տարբերություններ: Տպագիր տարբերակը ավելի մոտ է № 576 (ԺԷ դ.) ձեռագրում պահպանված ընդօրինակությանը: ⁴³ Ստ. Սյունեցու այս թուղթը (էջ 61ա—84ա) ունի ենթախորագրեր: Վկայակոչված հատվածի ենթավերնագիրն է. «Ընդդէմ այնացիկ, որ երկու ասեն բնութիւնն»: Նույն հատվածի սկզբնամասը խմբագրված-փոփոխված տեսքով հանդիպում է այլուր ևս. ք...որում վկայէ անպարտելի ախուհան Գրիգորիոս՝ անսկիզբն սկսանի, աննշն եղանի, անմարմինն մարմնանալ, բանն թանձրանալ, որդին որդի լինի» (էջ 65ա—բ):

Նազիանզացուն վերագրվող գործերը քննելիս տեսանք, որ Ստեփանոս Ասողիկը օգտվել է Նազիանզացու և Կեսարացու թարգմանված երկի այն օրինակից, որի հայկական հետագա խմբագրությունները ապավին չկային կամ ծանոթ չէին Ասողիկին: Նազիանզացու ճառերի հետքերի բնութիւնը ցույց է տալիս, որ Ասողիկը ծանոթ է և հատվածաբար օգտվում է նրա «Ի Բասիլիոս Կեսարացի», «Ի սուրբ պասքայ» ճառերից ևս: Առաջին ճառից կատարվող քաղումները շունեն այն նույնականությունը, որ հաստով է երկրորդ գործից կատարված փոխադրումներին: Եվ առհասարակ՝ «Ի Բասիլիոս Կեսարացի» բնագրից եկող բոլոր անցումներն են մանրերանգ ու ոչ ընդգծված: Դրա համար, հավանաբար, եղել է մի ընդհանուր պատճառ, որի շուրջ այժմ դժվար է դատողություն անել:

«Ի Բասիլիոս Կեսարացի»
(KB, II, էջ 204, 194—195)

«Եւ սակայն զի՞նչ քան զայս հրաշափառագոյն՝ զԱստուած խաչեալ տեսնել եւ զնոյն ընդ աւազակս, եւ ի մերձ անցողաց ծաղր լեալ, անբմբռնելոյ եւ քան զրկել ինչ ախտս բարձրագունին» (Դամբ., ԿԵ):

«Գեր ի վերոյ քան զսպանալիս է այրելն, բանիցն հաստատութեամբ՝ քան զհաւանութիւն զաւրագոյն, զայլ ոք փորձել ի վատթարագունիցն» (Դամբ., ՄԲ):

«Ի սուրբ պասքայ»
Ձեռ. № 946 (ԺԲ դ.)

«Յոլովագոյնք են ժամանակիս այսորիկ սրանչելիք՝ աստուած խաչեալ, արեղակն խաւարեալ եւ դարձեալ լուսաւորեալ, վասն զի պարտ եւ արժան էր ընդ արարչին շարշարակից⁴⁴ լինել եւ արարածոցս» (էջ 126ա, հմմտ. ձեռ. № 948, էջ 213ա—բ, ձեռ. № 1500, էջ 740բ, ձեռ. № 7943, էջ 54բ):

⁴⁴ Ձեռ. № 7943՝ շարշարանակից

«Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885

«Զի՞նչ քան զայս հրաշափառագոյն, ասէ՛ զԱստուած խաչեալ տեսնելով և զնոյն՝ ընդ աւազակսն, և ի մերձ անցողացն ծաղր լեալ անբմբռնելոյն, և քան զրկել ինչ ախտս բարձրագունին» (էջ 228):

«Բայց քանզի սաստելն ոչ է մեծ, դիրին է և յոյժ վատթարագունացն, որպէս ասէ Գրիգոր Նանձիանձու» (էջ 203):

«Եւ Աստուածարանն ի պատեքի ճառին՝ Աստուած խաչեալ, ասէ, և արեղակն խաւարեալ, զի ընդ Արարչին պարտ էր և արարածոցս շարշարիլ» (էջ 227—228):

«Հրաման առաք⁴⁵ իրաւացի, զի զոր ոչն պահելով ի բաց ընկեցաք, պահելով այսրէն անցուք, կարաւասցաք աստուծոյ մարմնանալոյ եւ մեռանելոյ» (էջ 125բ, հմմտ. ձեռ. 948, էջ 213ա, ձեռ. № 7943, էջ 59բ):

«Զի մի ուրեք խորհրդովն թիրեացիս արիւն աստուծոյ եւ շարշարանս լսելով եւ ման՝ մի՛ ուրեք ի վայր անկցիս⁴⁶ անաստաւաթարար՝ իբրեւ⁴⁷ աստուծոյ շատագով»⁴⁸ (էջ 116բ, հմմտ. ձեռ. 948, էջ 208բ, ձեռ. № 7943, էջ 56ա):

«Կարօտացաք Աստուծոյ մարմնանալոյ և մեռանելոյ» (էջ 228):

«Արիւն Աստուծոյ և շարշարանս լսելով և ման՝ մի ուրեք անկցիս ի վայր անաստաւաթարար, որպէս Աստուծոյ շատագով» (էջ 228):

Ասողիկի Պատմության հրատարակիչը (Ստ. Մալխասյան) «Դամբանականից» քաղված առաջին հատվածի առիթով նկատել է, որ այն ռուսերեն թարգմանությունից դուրս է մնացել. «Մ. էմին արտաքս ընկենու իբրև անիմանալի զհատուածոց»⁴⁹: Ստ. Մալխասյանը Ասողիկի մոտ անվանական հիշատակությունը նկատի առնելով՝ արձանագրել է հիշյալ մտքի պատկանելությունը՝ «բանից Աստուածարանին»: Հատվածի և բնագրի համեմատությունը կասկած չի թողնում, որ Ասողիկը օգտվել է «Դամբանականի» հայերեն թարգմանությունից:

Մի փոքր այլ է «Ի սուրբ պասքայ» ճառից եկող ընդհանրությունների բնույթը: Դրանք, կարելի է ասել, բանաձևային բնորոշման առանձին կտորներ են և զալիս են Նազիանզացու հայերեն թարգմանությունից:

Նազիանզացու մատենագրական ժառանգության հայերեն մեկնությունների բնութիւնն առիթով կտեսնենք, որ Հովհաննես Սարկավազը նույնպես ծանոթ է բյուզանդական նշանավոր մատենագրի հայերեն թարգմանություններին և մեկնություն է թողել «Քրիստոս ծնեալ»

⁴⁵ Ձեռ. № 948, ձեռ. № 7943՝ ընկալաք
⁴⁶ Կապակցությունս («մի... անկցիս») նույն շարադասությամբ Ասողիկի մոտ տարրնթերցում ունենալն, ինչպես նաև № 7943 ձեռագրի նմանությամբ «իբրև»-ի փոխարեն «որպէս» ընթերցման առկայությունն ինքնին ձեռագրախմբի մերձավորություն են հուշում (հմմտ. Ասողիկ, էջ 228, ծան. 1):
⁴⁷ Ձեռ. № 7943՝ որպէս
⁴⁸ Սույն մեկնարանության հետ մասնակի նմանություն ունի Ասողիկի մեկ այլ հարդրում ևս: «տես, ոչ ես, այլ ամենայն եկեղեցոյ վարդապետն անաստաւածածանութիւն ասէ ոչ խոստովանեողացն Աստուծոյ զարիւն և զարարանսն և զմահն» (Ասողիկ, էջ 228):
⁴⁹ Ասողիկ, էջ 385, ծան. 128, հմմտ. „Всеобщая История Степаноса Таронского“, переведена с армянского объяснена Н. Эминим, М., 1864, стр. 227.

Ճառաշարքի մասին: Պարզվում է, որ Սարկավազը ձեռքի տակ ունեցել է նաև «Առ որս» գիրքը և այդ շարքի «Առ Կղեղոնիոս» թղթից քաղումներ է կատարել: Նազիանզացու նշված աշխատանքը պատասխանում է դավանաբանական այլազան խնդիրների: Սարկավազի գործը ևս համապատասխան արժարժումներ ունի: Թղթերում հանդիպող «գիտեմ», «զի ասէ», «պատասխանեմ», «խոստովանիմ», «ասեն ոմանք», «եւ դարձեալ ասէ» և նման հաճախադեպ ձևակերպումները այլաղբուր վկայութիւններ են հուշում, որոնցից օգտվել է Հովհաննես Սարկավազը:

Ստորև համադրաբար ներկայացվող հատվածները հիմնականում դավանաբանական ձևակերպումներ են, վերջին երկուսը՝ կանոնական սահմանումների տեսքով: Ահա դրանք.

«Առ Կղեղոնիոս»

Ձեռ. № 4149 (1304—1305 թթ.)

«զնոյն ինքն երկնաւոր և երկրաւոր, տեսանելի և իմանալի, տարեալ և անտանելի, զի բաւանակ ի նմին մարդ իցէ և աստուած՝ բանն մարդ ցոյցաւ անկեալ ընդ մեղաք» (էջ 141բ):

«Եւ եթէ պարտ է համառատագոյնս ասել այլ և այլ, յորոց փրկիչն, եթէ ոչ նոյն է աներևոյթն և երևելին և անժամանակն և ընդ ժամանական, ոչ այլ ոք և այլ մի լիցի, վասն զի երկոքեան մի խառնելովն՝ աստուծոյ մարդանալոյն և մարդոյ աստուածանալոյ, կամ որպէս արդևք ոք անուանիցէ և ասեմ այլ և այլ ընդդէմ նմին յերրորդութեանն ունի, քանզի անդ այլ ոմն է» (էջ 142ա):

«Եթէ ոք ի ներքս ամիցէ երկուս որդիս՝ զմին յաստուծոյ և ի հարէ և զերկրորդն ի մարէ, այլ ոչ զմի և զնոյն, յորդէգրութենէն արտաքս անկրցի, զոր խոստացաւ ուղիղ հաւատացեալոցն» (էջ 142ա):

«Յովհաննէս վարդապետ»

Ձեռ. № 8608 (1686—1687 թթ.)

«զնոյն ինքն երկնաւոր և երկրաւոր, տեսանելի և անիմանալի, տարեալ և անտանելի, զի բովանդակն ի նմին ի մարդն իցէ և յաստուած»⁵⁰ (էջ 232 ա—բ):

«Եւ, դարձեալ ասէ, եթէ պարտ իցէ համառոտագոյնս ասել յայլ և այլ, յորոց փրկիչն, եթէ ոչ նոյն է աներևոյթն և երևելին և անժամանակն և ընդ ժամանակաւն, ոչ այլ ոք և այլ մի լիցի, վասն զի երկոքեանն մի խառնելովն՝ աստուծոյ մարդանալոյ և մարդոյ աստուածանալոյ»⁵¹ (էջ 219ա—բ):

«Եթէ ոք այլ և այլ ասացէ, այլ ոչ զմի և զնոյն, յորդէգրութենէն արտաքս անկրցի, զոր խոստացաւ ուղիղ հաւատացեալոցն» (էջ 219բ—220ա):

⁵⁰ Հովհաննէս Սարկավազի միևնույն թղթում սույն հատվածը առանց միջամտության օգտագործված է մեկ անգամ ևս, տե՛ս էջ 219ա՝ «զնոյն ինքն երկնաւոր...»:

⁵¹ Սույն հատվածը «Եւ դարձեալ ասէ երանելի Աստուածաբանն Գրիգորիոս» սկզբվածքով հանդիպում է նաև այլուր. հմմտ. էջ 233ա—բ:

«Եթէ ոք իբրև ի մարդարէի ասիցէ ըստ շնորհի գործի, այլ ոչ ըստ բնութեան միատրեալ և ստեղծեալ ընդ նմին եղիցի ունայն ի լաւագոյն զարութենէն, մանաւանդ եթէ լի հակառական... Եթէ ոք յետ մկրտութեանն կամ յետ ի մեռելոց յարութենէն որդէգրութեանն արժանաւոր լինալ ասիցէ, որպէս զորս հեթանոսք թերի գրով ի ներքս ամեն, նզովեալ եղիցի» (էջ 142բ):

«Եթէ ոք իբրև ի մարդարէի ասիցէ ըստ շնորհի գործեալ, այլ ոչ ըստ բնութեամբ միատրեալ և ըստեղծեալ ընդ նմին եղիցի ունայն ի լաւագոյն զօրութենէն և մանաւանդ լի հակառական: Եթէ ոք յետ մկրտութեանն և կամ յետ ի մեռելոց յարութենէն յորդէգրութեանն արժանաւոր լինալ ասիցէ, նզովեալ եղիցի» (էջ 219բ):

Միջնադարյան Հայաստանում հաճախ անհրաժեշտություն էր զգացվում պայքարելու ոչ միայն արտաքին թելադրումների դեմ, այլ շարժվող ներքին անհամաձայնությունները, նույն եկեղեցու ու դավանանքի միջավայրում ծնունդ առնող դժգոհություններն ու պայքարի առանձին գրասերումները: Ընդհանուր համաբնույթ խնդիրների թելադրանքով են գրվել ներսես Շնորհալու որոշ թղթեր, այդ թվում նաև «Թուղթ» գրեալ եպիսկոպոսութեան իւրում...» հանձնարարականը⁵², ուր հեղինակն անհրաժեշտ քաղումները կատարելուց առաջ համառոտակի պատճառաբանում է համաբնույթ բացատրությունների շարքում նազիանզացուն նախընտրելու հակումը: Նա գրում է. «Բազումք ի սրբոց վարդապետաց խաւսեցան ի բանս իրեանց ընդդէմ զայսպիսիս ասողաց... բայց զմիոյն ասեմ՝ զՄեծին Գրիգորի Աստուածաբանի...»⁵³:

Նազիանզացու համապատասխան բացատրություններն արտացոլելու երկու եղանակ է ընտրում Շնորհալին. ա) վերապատմում կամ պարզապես հիշատակում է բյուզանդական մատենագրի առանձին մեկնաբանություններ⁵⁴, բ) բառացի քաղումներով պատասխանում է ինչ-ինչ հարցադրումների:

Երկրորդ բնույթի քաղումները Շնորհալին կատարել է «Ի յայտնութիւն տեան», «Ի սուրբ պասքայ» Ճառերից և «Առ Կղեղոնիոս առաջին» թղթից: Արդ՝ համադրենք նմանօրինակ մի քանի հատվածներ.

⁵² Հրատարակութիւնը տե՛ս «Ընդհանրական թուղթք սրբոյն ներսիսի Շնորհալոյ», Երուսաղէմ, 1871, էջ 240—307:

⁵³ Ձեռ. № 579, էջ 62բ:

⁵⁴ Այդ կարգի ընդհանրական օրինակ է «Եւ զիարդ արին Աստուծոյ ասէ սուրբն Աստուածաբան» («Ընդհանրական թուղթք», էջ 309, հմմտ. նաև էջ 278) հիշատակութիւնը, որը Ասողիկի Պատմութեամբ վկայված նույնանուն բառացի վկայակոչութեան հետ ուղղակի առնչություն չունի:

«Ի յայտնութիւն տեան»
Ձեռ. № 948 (1196 թ.)

«Քանզի առաքեցաւ այլ իբրեւ զմարդ, զի կրկին էր, ըստ որում վաստակեցան եւ երկեալ...» (էջ 185ա):

«Եւ իբրեւ զմարդ մեռեալ եւ իբրեւ զաստուած յարուցեալ եւ ապա ի վեր ամբարձեալ եւ որ զայոցն է» (էջ 186ա):

«Ի սուրբ պատմայ»
Ձեռ. № 946 (ԺԹ դ.)

«Եւ յառաջինն երթալ ելանել զթուփեամբ ողորմութեանն⁵⁶ աստուծոյ հաւր մերոյ, որ ոչ ներեաց տուծել զայն, քան⁵⁷ զործ իւրոյ ձեռին զմարդն⁵⁸, զիարդ վերստին ստեղծանի, եւ զի⁵⁹ նշ լինի զաստուածութեանն⁶⁰ բժշկութեանն ոչ առնու ի կիր, որպէս եւ ոչ հարկանելն եւ հիացուցանելն էր կարող յաղագս ժամանակեայ ամբարտաւանութեանն, այլ ընտանի եւ մարգասիրագոյն բժշկութեամբ⁶¹ եւ⁶² մատակարարէ առ ի յուղղութիւնս՝ զի եւ ոչ զտունկ ինչ ընկողմնեալ՝ յուղղութիւն բերել⁶³ յանկարծակի փոփոխելով եւ բունութեամբ ձեռին արագ արագ ի միւս կողմն բեկանել՝ քան եթէ ուղղելն լինի: Եւ ոչ զձի խստերախ եւ առաւել քան զտիսն սանձացն⁶⁴ բռնութիւն⁶⁵, առանց իբրեք ողորանաց

«Տ. Ներսիսի կարսղիկոսի բուրբ՝ զբրեալ յեպիսկոպոսութեան իւրում՝ հրամանաւ տեանց Գրիգորիսի կարսղիկոսի՝ եղբոր իւրոյ...»⁵⁵

«Ասէ Աստուածարանն Գրիգորիոս ի Մնեղեան ձառին. իբրեւ զմարդ մեռեալ եւ իբրեւ զաստուած յարուցեալ. ոչ ոմն մեռեալ եւ ոմն յարուցեալ, այլ բանն ասէ՝ որ միացաւ ի մարմնին, ըստ մարդկայնոն մեռեալ եւ ըստ աստուածայնոյն յարուցեալ...» (էջ 256, հմմտ. ձեռ. № 579, էջ 37բ):

«Ի վերստին ստեղծանելն զմեզ՝ զաստուածութիւն բժշկութեանն ոչ առնու ի կիր. զի ոչ հարկանելովն եւ հիացուցանելովն էր կարողութիւն յաղագս ժամանակեայ ամբարտաւանութեան, այլ ընդանի եւ մարգասիրագոյն բժշկութեամբն մատակարարէ առ ի յուղղութիւն: Որպէս եւ ոչ զտունկ ինչ ընկողմանեալ՝ յուղղութիւն բերեալ բունութեամբ ձեռին ի միւս կողմն փոխելով, յորմէ բեկանել՝ քան եթէ ուղղել լինի: Եւ ոչ զձի խստերախ հանդարտեցուցանել բունութեամբ սանձուց՝ առանց ողորանաց եւ զգաստացուցանող ձայնից»:

⁵⁵ Թուղթն ամբողջութեամբ տե՛ս «Ընդհանրական թուղթ», էջ 240—289:

⁵⁶ Ձեռ. № 948՝ ողորմութեամբն

⁵⁷ Ձեռ. № 948, ձեռ. № 7943՝ գայս

⁵⁸ Ձեռ. № 948՝ զմարդս, ձեռ. № 7943՝ զմարդ

⁵⁹ Ձեռ. № 948, ձեռ. № 7943՝ զաստուածութիւն

⁶⁰ Ձեռ. № 948՝ բժշկութիւնն

⁶¹ Ձեռ. № 948՝ եւ]

⁶² Ձեռ. № 7943՝ յուղղութիւն բերել]

⁶³ Ձեռ. № 7943՝ անձանցն

⁶⁴ Ձեռ. № 948՝ բռնաւորութիւնն

և զգաստացուցանող ձայնից» (էջ 106 ա—բ, հմմտ. ձեռ. № 948, էջ 203բ—204ա, ձեռ. 7943, էջ 51բ):

«Առ Կղեզոնիոս»

Ձեռ. № 4149 (1304—1305 թթ.)

«Իսկ ի վաղճանի և զմարդն էառ վան մերոյ փրկութեան՝ շարշարելի մարմնով, անշարշարելի աստուածութեամբն, քաւանդակելի մարմնովն, անբաւանդակելի հոգով, զեռոյն ինքն երկնաւոր և երկրաւոր, տեսանելի և իմանալի, տարեալ և անտանելի» (էջ 141բ):

«Ձի եթէ առանց հոգոյ էր մարդն, զայս և Արիանոսքն ասեն, զի յաստուածութիւնն զշարշարանսն բերցեն, որպէս ի շարժալ զմարմինն զայն և զշարշարեալ» (էջ 143բ):

«Եւ զարձեալ յայլումն վայրի ասէ այսպէս՝ շարշարելի մարմնով՝ անշարշարելի աստուածութեամբն. նոյն ինքն երկնաւոր և երկրաւոր, տեսանելի և անիմանալի, տարեալ և անտանելի» (էջ 250, հմմտ. ձեռ. № 579, էջ 37բ):

«Ձի թէ առանց հոգոյ էր, ասէ, մարդն, և զայս Արիանոսքն ասեն, զի և յաստուածութիւնն զշարշարանսն բերցեն, որպէս ի շարժող զմարմինն զայն» (էջ 244—245, հմմտ. ձեռ. № 579, էջ 31բ—32ա):

Գրիգոր Նազիանզացու ձառերին առնչվող երկու թուղթ ունի Գրիգոր Տղան: Երկուսն էլ վերաբերում են Հաղբատ-Սանահնի միաբանութեանը: Թղթերից առաջինն այդ միաբանութեան անդամ Տուղեորդու թղթի պատասխանն է, որ փորձ է արվում ի ցույց դնելու նրա ձեռնարկումների «ոչ խաղաղաբար, այլ խոտվարար» բնույթը, բացահայտելու «թշնամանասէր. ոչ իրաւացի» վարմունքի փաստացի և հնարավոր տխուր հետևանքները:

Չնայած «Հայոց հյուսիսային կողմանց» վարդապետներին ուղղված Գրիգոր Տղայի բացատրություններին ու հարաբերությունները կարգավորելու պնդումներին, առկա լարվածությունը մեղմել չի հաջողվում: Նա մեղադրում է, որ «անլուր են նոքա ի բանից սրբոյն Գրիգորի Աստուածաբանի. ո՛չ ընթեռնուն իւրական բանին յաւուր տօնի ծննդեանն Քրիստոսի զառ ի նմանէ խօսացեալ զաստուածաբանական ձառն»⁶⁵:

«Պատասխանի քրոյն վարդապետին Տուղեորդայն կոչեցելոյ ի մայրավանսն Հաղբատ գրեալ ի տէր Գրիգոր կարողիկոսէ Հայոց, եղբար որոյ սրբոց կարողիկոսացն Գրիգորիսի է: Ներսիս, որ յուրոչէր մակեդոնաւթեամբ Տղայ տնուանի»:

Ձեռ. № 500 (1293—1305 թթ.)

«Ի Բասիլիոս Կեսարացի»
(KB, II, էջ 191)

⁶⁵ «Ընդհանրական թուղթ», էջ 317:

«Բայց նա այնպիսեացս ոչ ումեք կա-
րատանայր ի հակառակ մեզ զինուո-
րելն...» (Դամբ., ևՁ):

«Ի Կեսարիոս եղբայրն իւր»
Ձեռ. № 4234 (1307 թ.)

«Թռչնոցն բնութեամբ աշխատասիրու-
թեամբն յաղթեաց և... մտացն արարու-
թեամբ...» (էջ 15ա):

«Ո՞ր հասակակցացն քաջուղեղագոյն»
(էջ 14բ):

«Եւ ոչ ասել որ կարէ որքան դերպան-
ցեաց քան գրագումս...» (էջ 14բ):

«յորս նա արագութեամբ և մեծութեամբ
քննութեան և ոչ ասել որ կարէ որքան
գերադանցեաց քան զրազումս» (էջ
14բ):

«Ի յայտնութիւն տեառն»
Ձեռ. № 948 (1196 թ.)

«Քրիստոս ծնեալ լինի փառաւորեցէք:
Քրիստոս⁶⁷ յերկնից հանդիպեցարուք,
Քրիստոս ի վերայ երկրի բարձրացա-
լուք, երգեցէք տեառն նրզ նոր... Քը-
րիստոս ի կուսէ... և ճմարտութիւնն ի
նէրքս մտանէ, Մելքիսեղեկ ժողովի,
անմայրն անհայր լինի, անմայր՝ յա-
ռաչնումն, անհայր՝ յերկրորդումս: Աւ-
րելնք բնութեանս քակտին, ամենայն հե-
թանոսք կայթեցէք ձեռուք, զի մանուկ
ծնաւ մեզ որդի եւ տուաւ մեզ...: Ան-
մարմինն մարմնանա, բանն թանձրա-
նա⁶⁸ անտեսանելին տեսանի, անշաւ-
շափելին շաւշափի, անժամանակն սկսա-

«յաղագս սուր բնութեան իւրոյ յաս-
տուածայինս ոչ էր կարոտ քաջալերել
յուսեմք⁶⁶ (էջ 323բ):

«Յաղագս սուր բնութեան իւրոյ առ ուս-
մունս աստուածայնոցն յաղթահարեաց
զամենայն հասակակիցս իւր» (էջ 323բ,
հմմտ. հրատ. էջ 43):

«Բնութիւն մեծամեծ և սուրք են պատ-
ճառք տրտմութեան» (էջ 323բ, հմմտ.
հրատ. էջ 43):

«զարմանայի, ասէ, զի մեծ բնութեամբն
իւրով գիշանէր առ խոնարհս» (էջ 323բ,
հմմտ. հրատ. էջ 43):

«Տեառն Գրիգորի Պատասխանի վարգա-
պետացն Հայոց Ռիսիայի կողմանցն»⁶⁹

«Եթէ Քրիստոս ծնեալ լինի, և Քրիստոս
յերկնից, և ի մարմնի, և ի Կուսէ, և ի
վերայ երկրի, և զի ի ցնծութիւն կողէ զա-
րարածս յաղագս երկնաւորին, և ապա
երկրաւորիս. անմայր՝ յառաջնումն, ան-
հայր՝ յերկրորդումս, լուծանելով զօ-
րէնս բնութեանն, որով ծնաւ մեզ մա-
նուկ և տուաւ մեզ որդի: Անմարմինն
մարմնացեալ և բանն թանձրացեալ և
անտեսանելին երեւեալ և եկեալ ի շօշա-
փումն, և անժամանակն սկիզբն առեալ
ժամանակի. և որ յառաջն որդի էր ծո-
ցածին, այժմ եղեն որդի կուսածին, օ-
ծեալ և Փրկիչ և ի հօրէ անբաժանելի,

⁶⁶ Հմմտ. «Գրիգոր կաթողիկոսի Տղայ կոչեցելոյ նամականի», Կեննտիկ, 1838, էջ 43: Սույն հրատարակութիւնն և № 500 ձեռագրի մեջ կան բառային և քերականական տարբերութիւններ: Համեմատութիւն համար ձեռագիր տարբերակը հարմար նկատեցինք:

⁶⁷ Ձեռ. № 1500, ձեռ. № 7943՝ Քրիստոս ի
⁶⁸ Ձեռ. № 7943՝ բարձրանա + անտանելին տարեալ լինի
⁶⁹ Տե՛ս «Ընդհանրական թուղթք», էջ 312—329:

նի, որդին որդի լինի, Յիսուս Քրիստոս
երեկ եւ այսար, նոյն⁷⁰ եւ յաւիտեանս:
Հրեայք զայթակղեցին, հեթանոսք ծի-
ծաղեցին, հերետիկոսք լեզուադարես-
ցին: Յայնժամ հաւատացեն յորժամ
տեսցեն յերկինս երթեալ եւ եթէ⁷¹ ոչ
յայնժամ, այլ յորժամ⁷² յերկնից եկես-
ցէ և իբրեւ⁷³ դատաւոր նստցի... Քան-
զի երեւեցաւ աստուած՝ մարդ ծնընդե-
ամբ, որ էրն եւ միշտ է ի միշտ⁷⁴ էն
առաւել քան զպատճառ եւ զբան, զի եւ
ոչ է իսկ քան զբան գեր ի վերոյ է բանն,
բայց յաղագս մեր լեալ զկնի» (էջ 177
ա—բ, հմմտ. ձեռ. № 1500, էջ 724բ,
ձեռ. № 7943, էջ 5ա—բ):

Նագիանդացու ճառերից և թղթերից կատարված հետազոտումները
քաղումների մեջ առանձնանում է Վարդան Այգեկցու «Արմատ հաւա-
տոյ» ժողովածուն, որը Հ. Անասյանի գնահատութիւմբ՝ «Նրա գրական
աշխատանքների մեջ, որպես ժամանակաշրջանի պատմա-հասարակա-
կան իրադրութիւնն արտահայտիչ, մի իսկական զուլս-գործոց է»⁷⁵: Ժո-
ղովածուի կազմութիւնն նպատակի, այն պայմանավորող քաղաքական-
դավանաբանական հետաքրքրութիւնների հանգամանակից գնահատու-
թիւնը տվել է ինքը՝ Վարդան Այգեկցին. «Հաւաքեցի զայս աստուածա-
բնակ տառս ընդդէմ երկրնակաց և ամենայն հերձաժողաց, ուր և գտա-
նէի վկայութիւն»⁷⁶: Մի փոքր ավելի մասնավորեցնելով սույն խնդիրը,
նա գրում է. «Ընդդէմ հերձաժողացն իւրաքանչիւր ժամանակս ուղիղ
դաւանութիւն հաւատոյս՝ հետեւելով առաջին սրբոց հարցն»⁷⁷:

Այգեկցու հիշատակութիւնն համաձայն՝ «Արմատ հաւատոյի»
նյութերի հավաքումը ավարտվել է 1205 թ.՝ «Եւ կատարեցի զսա ի
թուականին Հայոց ՈՍ և Գ-ին, ի հայրապետութեան տեառն Յոհաննիսի
և ի թագաւորութեանն Հայոց Կոնի յրժուրինեանց»⁷⁸: Այգեկցին այս

⁷⁰ Ձեռ. № 7943՝ նոյն + ինքն
⁷¹ Ձեռ. № 7943՝ եւ եթէ
⁷² Ձեռ. № 7943՝ յորում + միւսանգամ
⁷³ Ձեռ. № 7943՝ իբրև + զաստուած
⁷⁴ Ձեռ. № 7943՝ ի միշտ
⁷⁵ Հ. Ս. Անասյան, Վարդան Այգեկցին որպես համերաշխութիւնն զաղափարախոս
(տե՛ս «Էջմիածին», 1969, է—Ը, էջ 53):
⁷⁶ Ձեռ. № 3295, էջ 338ա:
⁷⁷ Սույն տեղում:
⁷⁸ Սույն տեղում:

կերպ է ընդհանրացնում ժողովածուի առօրյա գործածության անհրաժեշտությունը. «Եւ արարի քեզ առ ձեռն պատրաստ զէն»⁷⁹: Այգեկցու աշխատանքի քննությունը, հասկանալի պատճառով, մեր նպատակից դուրս է: Սակայն անհրաժեշտ ենք նկատում անդրադառնալ նագիանդացուց կատարված քաղումների որոշ առանձնատեսություններին միայն: Ի տարբերություն նախորդ վկայակոչությունների, Այգեկցին ոչ թե իբրև պատասխան առաջադրված քաղվածքով հարցն ավարտված է համարում, այլ միաժամանակ կետ առ կետ շարադրում է իր նկատառումները: Եվ որովհետև այդ նկատառումների առիթով ենթադրվող առարկությունները որոշակի պատկերացնում է հեղինակը, ուստի և ինքնաբերաբար ծնվում է բուն նյութի հետ կապված մասամբ օժանդակ բացատրություն:

Մյուս նկատելի առանձնացումն այն է, որ Այգեկցին աշխատում է մասնավորեցնել նագիանդացու մոտ «ասեն» ընդհանուր եղանակով վկայակոչված աղբյուրները: Օրինակ՝ «Առ Կղեղոնիս առաջին» թղթում ասված է՝ «այլ բաւական էր, ասեն, աստուածութիւնն փոխանակ մըտաց»⁸⁰: Նույնը «Արմատ հաւատոյի» հեղինակը բերում է իբրև Ապողինարի բացատրություն՝ «Ապողինար ասէ՝ այլ արդ բաւական էր աստուածութիւնն փոխանակ մտաց»⁸¹: Իհարկէ ճիշտ չէր լինի կարծել, որ վարդան Այգեկցին դավանաբանական գրականության բոլոր նշանավոր դեմքերի հիմնական առարկությունները մեկ առ մեկ գիտեր և գրանք հղում է ըստ համապատասխան աղբյուրների: Իրականում գրա անհրաժեշտությունը հայկական վանական հաստատությունների համար չկար էլ, որովհետև համընդհանուր ճանաչում և ընդունելություն գտած հայրարանական-դավանաբանական գրականությունը ունկնդիրների, թե ընթերցողների շրջանում հիմնական առարկությունների մասով ավելի քան հասկանալի էր: Գոնե վարդան Այգեկցին չէր կարող չիմանալ, որ Բարսեղ Կեսարացին հատուկ առարկություն ուներ ընդդեմ Ապողինարի և մերժում էր Եվստաթիոս Սեբաստացու զործունեությունն առհասարակ: Նույն անհրաժեշտությամբ Այգեկցին ծանոթ պիտի լիներ նաև Կեսարացու և նագիանդացու «Յաղագս հաւատոյ» տեսությանը, ուր հիմնական առարկությունները դարձյալ ապողինարության դեմ են: Այս առումով պիտի նայել վարդան Այգեկցու մասնավորեցումներին:

⁷⁹ Նույն տեղում:

⁸⁰ Ձեռ. № 4149, էջ 144ա:

⁸¹ Ձեռ. № 3295, էջ 348բ:

«Առ Կղեղոնիս»,
Ձեռ. № 4149 (1304—1306 թթ.)

«Բնութիւնք երկուք, քանզի աստուած և մարդ և զի հոգի և մարմին,

քայց որդիք ոչ երկուք և ոչ աստուածք:

Ձի և ոչ աստ երկու մարդք, քեպլեակ աշայէս Պաղոս զներքին մարդոյն և զարտաքին անուանեաց:

«Եւ եթէ պարտ է համառատագոյնս ասել այլ և այլ յորոց Փրկիչն երէ ոչ նոյն է աներևոյքն և երևելին և անժամեակն և ընդ ժամանակուն ոչ այլ ոք և այլ մի լիցի, վասն զի երկուքն մի» (էջ 142ա):

«Գրիգորի Աստուածաբանի ի քրքէն, որ առ Կլոդոնոս»
Ձեռ. № 3295 (ԺԼ դ.)

«Բնութիւնք երկուք, քանզի աստուած և մարդ, քանզի հոգի և մարմին: Ասաց Ապողինար, թէ Աստուածաբանն ի կուսէն զմարմինն միայն առեալ առանց հոգոյ և մտաց: Հարկի Աստուածաբան և զրէ բնութիւնք երկուք տեառն կատարեալք. աստուած կատարեալ և մարդ կատարեալ, քանզի մարդոյն կատարելութիւնն ի հոգոյ և ի մարմնոյ է: Քանզի ասէ իսկ թէ՝ հոգի և մարմին, զի ոչ կարէ մարդ առանց հոգոյ գոյնալ և բանն աստուած առ ի մէնջ զհոգի և զմարմինն և ընդ ինքեան միացոյց և ոչ ըստ շար կարծեացն Ապողինարի: Քայց որդիք ոչ երկուք և ոչ աստուածք: Արդ՝ աստուած և մարդ ասաց, զի մի կարծեսցին յերկուս բաժանել ի զմի և զնոյն Քրիստոսն զնէ, թէ ոչ երկու որդիք և ոչ երկու արարածք, բանզի և աստ ոչ երկու մարդ, քեպլեակ Պաղոս ներքին և արտաքին ասէ տեսանէ: Թէպէտեւ երկուք է մարդս ըստ Առաքելոյ բանի՝ հոգի և մարմին ասէ վարդապետս, քայց ոչ ասի երկու բնութիւն, այլ՝ մի մարդ և մի բնութիւն: Վկայեալ յարտակրեոցն և ի վարդապետաց եկեղեցոյ նոյնպէս ասացին և ցուցին մեզ զմարդանալ բանին աստուծոյ յերկուց օտար բնութեանց մի եղեալ անշփոթ, այլ և այլ յորոց Փրկիչն և արդ մի քլ ոչ նոյն է, այսինքն մի երևելին և աներևոյքն, անժամանակն և որ ընդ ժամանակաւ ոչ այլ ոք և այլ, այս մի լիցի երկուքն մի: Տես նախ յամօթ արար զԱպողինար, որ ընդ մարմինս միայն ասաց միանալ բանին աստուծոյ և երկու բնութիւն ասաց տէր աստուած կատարեալ և միացաւ ընդ կատարեալ բնութիւն մարդոյս՝ ընդ հոգի՝ ընդ միտս և ընդ մարմին: Ահա երկու բնութիւն անթերիք աստուծոյն և մարդոյն նախ (էջ 348ա) օտարք միմեանց, իսկ յարկանդի կուսին Մարիա-

«խառնելովն աստուծոյ մարդանալոյն և մարդոյ աստուածանալոյ: Կամ որպէս արդև որ անուանիցէ և ասեմ այլ և այլ ընդդէմ նմին յերրորդութեանն ունի» (էջ 142ա):

«Երէ ոք իբրև ի մարգարէի ասիցէ ըստ շնորհի գործիլ, այլ ոչ ըստ բնութեան միատրեալ և ստեղծեալ ընդ նմին եղիցի ունայն ի լաւագոյն զաւրաքեմէն, մանաւանդ էթէ լի հակառական: Եթէ ոչ որ երկիր պագանիցէ խաշելոյն նզովեալ եղիցի...» (էջ 142բ):

«Երէ ոք յանմիտ մարդ յուսացաւ առանց մտաց արդարև է և ոչ արժանաւոր բաւանդակ ապրել, քանզի ոչ առեալն անբըժշկելի է և որ միաւորին ընդ աստուծոյ նոյն և փրկի: Երէ կէս սխալեաց Աղամայ և կէսն և առաւ և ապրեցաւ: Ապա թէ բաւանդակն՝ բաւանդական բոլոր փրկեցաւ» (էջ 143բ):

«Այլ բաւական էր, ասեմ, աստուածութիւնն փոխանակ մտաց: Եւ զի՞նչ առ իս այն, քանզի աստուածութիւնն հանդերձ մարմնով միայն ոչ է մարդ, այլ և ոչ հոգի միայն և ոչ երկոքին առանց մտացն, որք և մանաւանդ մարդ պանեն զմարդն և մեծագոյն զաստուածութիւնն, զի զիս կատարելապէս գործեցէ, այլ ոչ տասներ զերկուս կատարեալս: Քանզի և ոչ իսկ էթէ մարմին տեսանիցես, զի ա-

մու մի եղև բնութիւն անշփոթ ըստ որում և ասէ վարդապետ թէ՛ երկոքեանն մի են խառնելովն և մարդոյն աստուածանալով: Արդ՝ երբձ զերկուութեանն կարծիս, զոր ասաց ընդդէմ Ապողինարի, վասն որոյ խառնեալ և մի լեալ ասէ: Արդ՝ բերեմ քեզ այլ վկայ սոյն բարիս, որով հաւանել ունիս: Բարսեղ և Գրիգոր Աստուածաբան երբեմն ի բնութեան խնդրիս եղեալ ասեն՝ ոչ մի ասեմք բնութիւն չազագս զմիան կորուսանելոյ և ոչ երկուս ասեմք բաժանեալս, այլ յերկուց բնութեանց մի եղեալ ասեմք զՔրիստոս անբաժանելի՝ մի անձն և մի պատկեր, և մի բնութիւն սքանչելի միաւորութեամբ ի վեր քան զմիտս եղևոց (էջ 348բ):

«Երէ իբր ի մարգարէի ասիցէ ըստ շնորհի գործեալ, այլ ոչ ըստ բնութեան միատրեալ և ստեղծեալ ընդ նմին եղիցի ունայն ի լաւագոյն զօրաքեմէն և որ հետ մկրտութեան որդեգրութեան արժանեալ ասէ նզովեալ եղիցի»:

«Երէ ոք յանմիտ մարդ յուսացաւ անմիտ է, քանզի ոչ առեալն անբժշկելի է, երէ կէսն սղալեաց Աղամայ կէսն առաւ և ապրեցաւ և երէ բովանդակն սղալեաց՝ բովանդակն առաւ և ապրեցաւ»:

«Ապողինար ասէ. այլ արդ բաւական էր աստուածութիւնն փոխանակ մտաց: Զի՞նչ առ իս այն, զի աստուածութիւնն հանդերձ մարմնովն ոչ է մարդ, այլ և ոչ հոգի միայն առ և ոչ երկոքեանն առանց մտացն, որք և մարդ պանեն ըզմարդն և մեծագոյն զաստուածութիւնն, զի զիս կատարելապէս գործեցէ: Տես երկարեակ այս եղև պատճառ ասել նախ երկու բնութիւն, զի ցուցցէ, թէ

ման միոյ շփոյն ոչ տանի երկուս շփոս և ոչ մարմնոյ միոյ՝ տեղի երկուս և կամ ասուել ևս մարմինս» (էջ 144ա):

աստուած ընդ բոլոր մարդս միացաւ ընդ միտս ընդ հոգի և ընդ մարմին և եղև մի, զի մեք կատարեալ առցուք զփրկութիւն և ոչ ընդ մարմինս միայն՝ ըստ շար կարծեացն Ապողինարի» (էջ 348բ):

Նազիրանզագու ճառերից և թղթերից քաղումներ կատարած մատենագիրները ցանկը չի ավարտվում թվարկված անունների շրջանակներում: Համեմատությունը պարզում է, որ այդ կարգի ընդհանրության բաղմամբով օրինակներ կան նաև հետագա մատենագիրների գործերում: Այսպես, իր ճառերում և մանավանդ բնափիլիսոփայական բնույթի գործերում Հովհաննես Երզնկացին բավական հաճախ է դիմում Գրիգոր Նազիրանզագու և այլոց (Բարսեղ, Եփրեմ, Աթանաս, Ոսկեբերան) ճառերի և թղթերի հայերեն թարգմանություններին և օգտվում զրանցից՝ մերթ բառացի քաղումների տեսքով, երբեմն էլ վերապատմելու եղանակով: Նազիրանզագուն վերաբերող հատվածների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ վերաշարադրելու փորձերը համեմատաբար շատ չեն. այդպիսիք կան «Յոն[անէս] վարդապետի Եզնկայեցոյ ի տօնի ծննդեան և մկրտութեան Քրիստոսի» բնագրում⁸², ինչպես նաև իր ուսուցչի՝ Վարդան Արեւելցու, հետ կազմած աշխատանքում⁸³ և այլուր: Եկեղեցական մատենագրության նշանավոր դեմքերի առանձին զրույթներ ընդհանրացնելիս Հ. Երզնկացին գրում է. «Այսպէս սուրբ հարքն զբանս իւրեանց պայծառացուցին՝ ճշմարտելով զանփոփոխութիւնն ընդ նմին միանգամայն և զանքակ միաւորութիւնն, զի ի խոնարհել բանին աստուծոյ ի մարդկային կիրս զանփոփոխութիւն ցուցանէր մարդկայնոյն»⁸⁴: Ասվածը հավասարապես վերաբերում է նաև Գրիգոր Նազիրանզագու ճառերի և թղթերի այն բացատրություններին, որոնց դիմում է նա:

Սակայն Նազիրանզացի-Երզնկացի առնչակցությունն առավել բնութագրելի է բառացի քաղումների, մեծ ու փոքր հատվածների նույնությամբ: Եթե Երզնկացու «Ի մեծութիւն ուրբաքին, ի խորհուրդ խաշելութեանն» և «Յազագս Վարդավաթի տօնին» գործերում մատնացուցելի է նմանություն մեկական օրինակ, ապա նույնը չի կարելի ասել նրա «Ի

⁸² Տե՛ս ձեռ. № 2173, էջ 66ա—86ա, հմտ. «որպէս զատապարտեաց Քրիստոս ի մարմնի իւրում...» հատվածը (էջ 82ա):

⁸³ Տե՛ս ձեռ. № 2173, էջ 404ա—424բ:

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 125ա:

բան մարգարէին Դաւթի»⁸⁵ և «Վասն ննչեցելոց»⁸⁶ աշխատանքների մասին: Առաջին գործերում Երզնկացին այլևայլ խնդիրների վերաբերող զանազան դիտողություններ ունի: Սակայն նրան զբաղեցնող հիմնական հարցը շրջապատող իրականության, «իմանալի աշխարհի» և մարդու փոխհարաբերության բացահայտումն է, թեև Նազիանզացու «houf ի ծնունդն Քրիստոսի» ճառից քաղված հատվածները գերազանցապես արարչագործության սահմանումներին են վերաբերում:

«Վասն ննչեցելոց» ճառում Երզնկացին հիմնականում անդրադարձել է կյանքի և մահվան առեղծվածին, կյանքի անցավորությանն ու մահվան հավիտենականությանը, ճիշտ այն նույն հարցերին, որոնք արժարծվել են Գրիգոր Նազիանզացու «Ի Կեսարիոս եղբայր իւր» դամբանական ճառի երկրորդ կեսում: Սակայն Երզնկացու ճառի նմանությունը պայմանավորված է հարցադրումների նույնությամբ, այլ արդյունք է Նազիանզացու նշված ճառի հայերեն թարգմանության ուղղակի ծանոթության: Ահա այսպիսի աեսք ունեն վերևում հիշատակված ճառերի համադրելի մասերը.

«Ի ծնունդն Քրիստոսի»
Ձեռ. № 1500 (1283 թ.)

«Յոնանէս վարդապետի Եզնկայեցոյ՝
ի բան մարգարէին Դաւթի»
Ձեռ. № 2173 (ԺԴ դ.)

«Ո՛վ և որ խոնամանն, ո՛վ սքանչելի խոնամածոյն, որ էրն լինի և ստացիչն ստացանի և անտանելին տարեալ լինի միջոցաւ հոգով աստուածութեանն, միջնորդելով և մարմնոյ թանձրագունի» (էջ 726ա, հմմտ. ձեռ. № 2600, էջ 6ա, ձեռ. № 948, էջ 183բ—184ա):

«Ո՛վ նոր խոնամանն, ո՛վ սքանչելի խոնամածոյն, որ էրն լինի և ստացիչն ստացանի և անտանելին տարեալ լինի միջոցաւ հոգոյն աստուածութեանն, միջնորդելով և մարմնոյ թանձրագունի» (էջ 111բ):

«Անհասութեամբն սքանչելի երեկ և սքանչելի երեւալ առաւել ևս փափաճելի է և փափաճելի լեալ սրբէ, իսկ սրբաբալն աստուածապեսս գործէ» (էջ 725ա, հմմտ. ձեռ. № 948, էջ 179բ):

«Անհասութեամբն սքանչելի երեկ և սքանչելի երեւալ փափաղելի է, իսկ փափաղելի լեալ սրբէ, իսկ սրբաբալն աստուածատեսս գործէ» (էջ 112բ):

⁸⁵ «Յոնանէս վարդապետի Եզնկայեցոյ ի բան մարգարէին Դաւթի» (տե՛ս ձեռ. № 2173, էջ 101ա—131բ):
⁸⁶ «Նորին Յոհանէս Եզնկայեցոյ» վասն ննչեցելոց ի Քրիստոս և խորհուրդ ստեղծման մարդոյն և մահու» (տե՛ս ձեռ. № 2173, էջ 320ա—336բ):

«ըստ որում վաստակեցան և երկև և արտասուեաց և քաղցեան և ծարաւեցաւ օրինօք մարմնոյն» (էջ 726բ, հմմտ. ձեռ. № 948, էջ 185ա):

«վաստակեցաւ և երկեաւ և արտասուեաց և քաղցեաւ և ծարաւեցաւ օրինօք մարմնոյն» (էջ 120ա):

«Յաղագս որդայ, բան Գ.»
Ձեռ. № 4149 (1304—1305 թթ.)

«Անուանցն լծակցութիւն և ատարաբիւն անուանցն յաղագս խոնամանն» (էջ 59ա):

«այս է, որ անէ զհերձուածողացն զբնորոյթեանն, որպէս ասէ Աստուածաբանն՝ անուանցն լծակցութիւն և օտարութիւն լծակցելոցն անուանց» (էջ 126ա):

Հմմտ. «Ի յայտնութիւն տեառն»
Ձեռ. № 1500 (1283թ.)

«զի և ոչ յաղագս անուանցն լծակցիւի լինիմք» (էջ 728ա):

«Առ Կղեղոնիոս»
Ձեռ. № 4149 (1304—1305 թթ.)

«Բնութիւնք երկու՛ քանզի աստուած և մարդ և զի հոգի և մարմին, բայց որդիք ոչ երկուք և ոչ աստուածք» (էջ 142ա, հմմտ. ձեռ. № 60, էջ 98ա):

«բնութիւնք երկու՛ քանզի աստուած և մարդ, բայց որդիք ոչ երկու» (էջ 123ա):

«Ի սուրբ պապայ»
Ձեռ. № 946 (ԺԺ դ.)

«Յոնանէս վարդապետի Եզնկայեցոյ ի մեծութիւն ուրբաբին, ի խորհուրդ խաչելութեանն»

«Աստուած խաչեալ, արեզակն խաւարեալ և դարձեալ լուսաւորեալ, վասն զի պարտ և արժան էր ընդ արարչին շարշարակից լինել և արարածոցս⁸⁷ վարագոյր պատասեալ, արիւն և շուր ի կողիցն հեղեալ՝ մին իբրև⁸⁸ մարդոյ և միւսն իբրև⁸⁹ առաւել քան զմարդ՝ իբրև աստուծոյ»⁹⁰ (էջ 126ա, հմմտ. ձեռ. № 948, էջ 213ա—բ, ձեռ. № 1500, էջ 740բ):

«Աստուած խաչեալ, արեզակն խաւարեալ և դարձեալ լուսաւորեալ, արիւն և շուր ի կողիցն բխեալ՝ մինն իբրև ըզմարդոյ և միւսն առաւել քան զմարդոյ, զի էլ շուր ի կողիցն նորա իբրև զմարդոյ, զի ի մեռեալ մարմնոյ շուր ելանէ: Եւ միւսն առաւել քան զմարմնոյ, զի էլ ի նմանէ արիւն կենդանական, որ առաւել էր քան զմարդոյ, այլ աստուածութեամբն միշտ կենդանոյ: Կէս նորա ի ծովն, որ առաջին և կէս նորա ի ծովն երկրորդ» (էջ 143ա):

⁸⁷ Ձեռ. № 1500՝ արածոցն
⁸⁸ Ձեռ. № 948՝ իբր
⁸⁹ Ձեռ. № 948, ձեռ. № 1500՝ իբրև
⁹⁰ Ձեռ. № 948, ձեռ. № 1500՝ իբրև աստուծոյ]

«Ի Կեսարիոս եղբայրն իւր»

Ձեռ. № 4234 (1307 թ.), հմմտ. ձեռ. № 1500 (1283 թ.), էջ 780բ—783բ

«Որքան ինչ աստ շարշարիցիմք եւ ո՛չ ամենայն մարդկան կեանք երկայնք՝ առ աստուածային բնութիւնն անլիխձան համեմատեալք, թող թէ կենաց նշխարք եւ մուտքս՝ որպէս ասիցեմք մարդկան ընչոյս եւ ժամանակէ ի ասպարիսիս վերջիներ: Ո՞րքան ինչ քան զմեզ յառաջ ժամանեաց Կեսարիոս, քանի՞ ինչ եւս զզնացեալս սգասցուք: Ո՞չ ապաքեն ի նոյն ձեպիմք յալթեան, ո՛չ նոյն ի վերայ դի՛ մեզ վաղվաղակի կափարիչ, ո՛չ նոյն փոշի յետ սակաւ ինչ եղիցուք: Ո՞չ այլքան շահ ի փոքունս յայտուիկ յաւուրս, որքան զառաւել շարիս՝ զոմանս տեսանելով եւ զկէսս կրկնով, զայս եւ զործելով: Թերեւս սպաս տարեալ բնութեանս արիւնաց զհասարակաց հարկն զանշարժելի եւ ոմանց զհետ զալ, եւ քան զոմանս յառաջ երթալ, եւ զայլսն յալ, եւ յայլոցն ողբացեալ լինել, եւ ոմանց փոխարէն առնուլ, զոր յառաջագոյն ի ներքս բերաք՝ այլոց զարտատուացն հանկանակ» (էջ 21բ):

«Այսպիսիքն են կեանքս մեր, եղբա՛րք, կենդանեացս ժամանակեայք, այսպիսի ի վերայ երկրի խաղք, ոչ եղեալք լինել, եւ լեալք անդէն լուծանել: Երազ եմք ոչ կայուն, երեւումն իմն ոչ ըմբռնելի, թո՛ւիք հաւու՛ անցելոյ, նաւ ի վերս ծովու հետս ոչ ունելով, փոշի, գոլոշի, առաւառնեալ ցաւոյ, ծաղիկ՝ ի ժամանակի բուսեալ եւ ի ժամանակի խամրեալ: Մարդոյ՝⁹¹ իբրեւ զիստ աւուրք իւր, եւ իբրեւ զծաղիկ ի վայրի այնպէս ծաղկեացի գեղեցկապէս⁹²: Աստուածայինն

«Վասն ննչեցելոց...»

«Ո՞րքան ինչ աստ շարշարիցիմք եւ զի ոչ ամենայն կեանք մարդկան առ աստուածային բնութեան անմահութիւնն համեմատեալք: Թող թէ կենաց նշխարք եւ մուտք՝ որպէս ասիցեմք մարդկան ընչոյս եւ ժամանակէ ի ասպարիսիս վերջիներ: Ո՞րքան ինչ, քան զմեզ, յառաջեաց վաղխձանեալս: Ո՞չ ապաքէն եւ մեք ի նոյն ձեպիմք յալթեան, ո՛չ նոյն ի վերայ դի՛ մեզ կափարիչ. ո՛չ նոյն փոշի յետ սակաւուց եղիցուք: Զի՛նչ շահիմք ի փոքունս յայտուիկ յաւուրս, քան զառաւել շարիս՝ զոմանս տեսանելով եւ զկէսս կրկնով եւ զայլսն կտրծելով: Թերեւս սպաս տարեալ բնութեանս արիւնաց զհասարակաց զհարկն զանշարժելի եւ ոմանց զհետ զալ, եւ քան զոմանս յառաջ երթալ, զայլսն յալ եւ յայլոց ողբացեալ լինել, եւ յայլոց փոխարէն առնուլ, զորս յառաջագոյն ի ներքս բերաք՝ այլոցն զարտատուաց հանկանակս» (էջ 333ա):

«Այսպիսին են, եղբա՛րք, կեանք մեր կենդանեացս ժամանակեայք, այսպիսի ի վերայ երկրի խաղս, ոչ եղեալք լինել, եւ լեալ անդէն լուծանել: Երազ եմք ոչ կայուն, երեւումն իմն ոչ ըմբռնելի, թո՛ւիք հաւու՛ անցանելոյ ընդ աւոյ, նաւ ի վերս ծովու հետս ոչ ունելով, փոշի, գոլոշի, առաւառնեալ ցաւոյ, ծաղիկ՝ ի ժամանակի բուսեալ եւ ի ժամանակի խամրեալ: Մարդոյ՝ իբրեւ զիստ աւուրք (էջ 333ա) իւր՝ իբրեւ զծաղիկ ի վայրի այնպէս ծաղկեալ գեղեց-

Պափթ յաղագս տկարութեանս մերոյ իմաստասիրեաց եւ այնոքիւք դարձեալ բանիւք: Զհուազութիւն աւուրց իմոց պատմեալ ինձ, եւ քլաւ շափով զմարդկային զաւուրս⁹³ սահմանէ» (էջ 21բ—22ա, հմմտ. ձեռ. № 1500, էջ 782բ):

«Մի՛ սգասցուք, որ ի բաց վճարեցաւ ի շարեացս, այլ զմեզ՝ յորպիսիս մնացեալ եմք ի շարիս» (էջ 22բ, հմմտ. ձեռ. № 1500, էջ 783ա):

«Լքանելով զերկիր՝ հողովք բերեալք վերջայնոցն հարազատապէս զհետ երթիցեմք: Նուիին եւ վտանկաւորք կարճամտացն, եւ թեթեւք առաքինեաց մշտաւք» (էջ 22բ, հմմտ. ձեռ. № 1500, էջ 783ա):

«...չ եւս տրտմել պարտ է: Հակառակ նմին տիրեսցուք պանծախտութեանս երկայնութեամբ ըստ աստուածայնոյն Պափայ, որ խորանս խաւարի եւ տեղի շարշարեանց, եւ տիղմ անդրեղոց, եւ ասուերս մահու...» (էջ 24ա—բ, հմմտ. ձեռ. 1500, էջ 783ա):

Այլևս հասկանալի է, որ Նազիանզացու և Երզնկացու տարբեր ճառերից քաղված հատվածները հիմնականում նույնական են և որևէ բացատրության անհրաժեշտություն չեն պարտադրում: Առանձին հեռացումներ կարելի է արձանագրել «Ի Կեսարիոս եղբայրն իւր» և «Վասն ննչեցելոց» բնագրերում: Սակայն իբրև տարբերություն առանձնացվող միավորները բառեր են, որոնք, բացառությամբ մեկ-երկու դեպքի (խոտանս-խոտահ), համատեղելի են նույն իմաստի շրջանակներում (օրինակ՝ նշված բնագրերում համապատասխանաբար ունենք՝ անվախճան—

կապէս: Աստուածայինն Պափթ յաղագս տկարութեանս մերոյ իմաստասիրեաց եւ այնոքիկ դարձեալ բանիւք: Զնուազութիւնն աւուրց իմոց պատմեալ ինձ, եւ քլաւ շափով զմարդկային կեանս սահմանէ» (էջ 333բ):

«Մի՛ սգասցուք, որ ի բաց վճարեցաւ ի շարեացս, այլ զմեզ՝ յորպիսիս մնացեալ եմք ի շարիս» (էջ 333բ):

«Լքանելով զերկիր՝ վերջայնոյն հարազատապէս զհետ երթիցուք: Նոքին վտանկաւորք կարճամտացն եւ թեթեւք առաքինեացն» (էջ 333բ):

«Ոչ է տրտմելի վաղխձանն, այլ ընդ պանդխտութեանէս երկայնութիւնն, շոր Պափթ խորանս խաւարի կոչէ՛ այս են վրանք Կեղարու եւ տեղի շարշարեանց ըստ այնմ խոնարհ արար ի տեղի շարշարեանց, տիղմ անդրեղոց եւ ստուերք մահու» (էջ 333բ):

Յկասեց, որ նույն միտքը հանդիպում է նաև Հ. Երզնկացու մոտ (հմմտ. Ա. Մրապյան, Հովհաննես Երզնկացի, ռուսամասիրություն և բնագրեր, Երևան, 1958, էջ 126): Համեմատությամբ ցույց տվեց, որ ընդհանրական եղբրը շատ ավելի են, քան ենթադրվում էր: Թվում է, հնարավոր կլինի նոր օրինակների շարքը ընդարձակել, եթե գտնվի Երզնկացու հատի ավելի ամբողջական ընդօրինակություն: № 2173 գրչագիրը թափված է վերադասավորված թերթի ունի. այդ մասին նշումներ կան բնագրի լուսանցքներում: Մեծ կործան էջերին վերաբերող ծանուցումը. «այս տեղս եւ պակաս է, քայց ոչ գոյ և ոչ գոանիչ» (ձեռ. № 2173, էջ 333բ):

⁹⁴ Ձեռ. № 1500՝ աւուրս:

⁹¹ Ձեռ. № 1500՝ այնպիսի:
⁹² Ձեռ. № 1500՝ մարդ
⁹³ Արևելագիտութիւնն ինստիտուտի հանձնարարութիւամբ սույն ռուսամասիրութիւնը հրատարակութիւն երաշխավորելիս, բանասիրական գիտութիւնների դոկտոր Արմենակի Մրապյանը «այսպիսի են կեանքս մեր... գեղեցկապէս» հատված-քաղվածքի առիթով

անմահութիւն, յառաջ ժամանեաց—յառաջեաց, կեսարիոս—վախնանեալս, որքան—քան, ոմանց—յայլոց, զատուս—կեանս և այլն): Երզնկացու ճառում կան նաև առանձին արտահայտությունների օտարման դեպքեր: Բայց հենց այդ տարբերություններն էլ հիմք են տալիս ասելու, որ Երզնկացու ձեռքին եղել է Նազիանզացու ճառի հայերեն թարգմանության մի այնպիսի օրինակ, որը պատկանել է Մխիթար Այրիվանեցու ընդօրինակության խմբին:

Գրիգոր Նազիանզացու մատենագրական ժառանգության հայերեն թարգմանություններից կատարված քաղումների համեմատում-դասարարումը ցույց է տալիս, որ ձեռագրերում կան նաև անաղուս բնագրեր, որոնցում կարելի է գտնել Նազիանզացու ճառերից և թղթերից կատարված առանձին քաղումներ: Այդ բնույթի աշխատանք է, օրինակ, Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 579 ձեռագրում պահպանված «Վկայութիւնք սրբոց հարցն ուղղափառաց» խորագիրը կրող բնագիրը⁹⁵, ուր հատվածներ կան Աթանաս Աղեքսանդրացու, Գրիգոր Նեոկեսարացու, Կյուրեղ Երուսաղեմացու, Հովհան Ոսկեբերանի և ուրիշների երկերից: Կազմողը Նազիանզացուց ընտրել է դավանական խնդիրներ արժարժող մեկ թուղթ և մեկ ճառ:

«Առ Կղեղոնիոս»

Ձեռ. № 4149 (1304—1305 թթ.)

«Եթէ ոչ որ երկիր պահանջէ խաչելոյն նզովեալ եղիցի և կարգեսցի ընդ աստուածասպանսն» (էջ 142բ):

«Է սուր պատմայ»

Ձեռ. № 946 (ԺԹ դ.)

«Արին աստուծոյ և շարշարանս լսելով և մահ մի՛ ուրեք ի վայր անկցիս անաստուածաբար՝ իբրև աստուծոյ ջատագով⁹⁶, ալլ առանց ամաթոյ և յերկուանալոյ կե՛ր զ՛նացն, ա՛րբ զարիւնն՝ եթէ կենաց փափաղես» (էջ 116բ, հմմտ. ձեռ. № 948, էջ 208բ—209ա, ձեռ. № 7943, էջ 56ա):

⁹⁵ Ձեռ. № 579, էջ 118ա—131բ:

⁹⁶ «Արին... ջատագով» հատվածը նույնությամբ ունի նաև Ասողիկը (տե՛ս էջ 228), սակայն շարունակության տարբերությունն ինքնին նշանակում է, թե սույն քաղումը կատարվել է Նազիանզացու ճառի թարգմանության օրինակից և չի կապվում Ասողիկի Պատմության հետ:

Անշուշտ, Գրիգոր Նազիանզացու մատենագրական ժառանգության հայերեն թարգմանություններից կատարված քաղում-հղումների ցանկը չի ավարտվում ո՛չ բերված հեղինակների անուններով, ո՛չ էլ համեմատված օրինակներով: Համեմատությունները շարունակելու դեպքում ընդհանրության օրինակներ կարելի է գտնել «Տեսան Կոմիտասու Հայոց կարուղիկոսի վասն հաւատոյ» թղթում⁹⁷, Վարդան Արևելցու «Նախագրութիւն ծննդոց մեկնութեան...»⁹⁸ բնագրում, Հակոբ Դրիմեցու⁹⁶ գործերում և այլուր¹⁰⁰: Այսպես, Կոմիտաս կաթողիկոսը «Վասն հաւատոյ» խնդիրներ արժարժելիս անդրադառնում է համաբնույթ հարցերին լավատեղյակ հիմնական հեղինակությունների գրեթե բոլոր բացատրություններին: Նա աշխատում է ամփոփ ներկայացնել հայ մատենագրության ընձեռած նյութը դավանական քիչ թե շատ վիճելի արժարժումների առումով ևս: Ինչպես և սպասելի էր, հոր և որդու փոխհարաբերությանը, նրանց բնույթին վերաբերող մեկնաբանություն առաջադրելիս նա մերժում է Ապողինար Լավողիկեցու և այլոց տեսությունները և այդ նպատակով դիմում եկեղեցու նշանավոր հայերի քննություններին՝ Նազիանզացու ճառերի հայերեն թարգմանություններին: Սակայն հայ մատենագրության մեջ եղած նման դրվագների լիակատար մատենագիտություն կազմելը մեր նպատակից դուրս է, մանավանդ որ դրանով մեր բացահայտած փաստերից մակաբերվող եզրակացությունը չի փոխվի: Ուստի «Հետազոտ քաղումներ» խորագրի տակ փորձեցինք ներկայացնել VII—XIII դդ. հայոց մատենագրության մեջ եղած այն հիմնական վկայությունները, որոնք պատկերացում են տալիս բյուզանդական մատենագրի գրական վաստակի մեզանում ունեցած նշանակության մասին: Նշված ժամանակահատվածում եղած ընդհանրությունների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ շրջանառության մեջ են գտնվել Նազիանզացու տարբեր ճառեր և թղթեր, ժառանգության նշանակալի մասը: Ասվածից հետևում է, թե Նազիանզացու մատենագրական վաստակի «կենսագործունեությունը» տևական է եղել:

Քաղումների արձանագրելի ընդհանրություններից մեկն այն է, որ դրանք հայկական աղբյուրների շրջանակներում երբեք միմյանցից չեն սերում: Դրանում համոզվելու համար պետք է համեմատել Ստ. Սյունե-

⁹⁷ Տե՛ս «Գիրք թղթոց», էջ 212—219:

⁹⁸ Տե՛ս ձեռ. № 1267, էջ 23ա—բ, 24ա, 25բ, 28ա, 32բ և այլն:

⁹⁹ Տե՛ս ձեռ. № 7189, էջ 28բ:

¹⁰⁰ Գրիգոր Նազիանզացու ճառերից քաղված հատված կա նաև Ուխտանեսի Պատմության «Տաղազս թագին երանելոյն Կոստանդիանոսի...» գլխում (տե՛ս նրա «Պատմութիւն Հայոց», Վաղարշապատ, 1871, էջ 109—110):

ցի— Ստ. Ասողիկ («եթէ մարմինն...»), Ստ. Սյունեցի—Գր. Տղա («զի բանն անտեսանելի...»), Ստ. Սյունեցի—Ստ. Ասողիկ—Հ. Երզնկացի («աստուած խաչեալ...»), Ստ. Սյունեցի—Հ. Երզնկացի («ն՞վ նոր խառնը-մանն...»), Ստ. Ասողիկ—Անանուն («զի մի ուրեք...») մատենագիր-ների որոշ նմանություն ունեցող առաջարկվող հատվածները: Հայ մատենագիրների բնագրերում նշմարվող ընդհանրական վկայակոչությունները առանձին-առանձին գալիս են Նազիանզացու ճառերի կամ թղթերի հայերեն թարգմանություններից: Իսկ դա հնարավորություն է տալիս ասելու, որ բյուզանդական մատենագրի գրական վաստակը ճանաչողական լայն ընդգրկում ունենալուց բացի, նույն գնահատություն-արժեքավորումն ուներ տարբեր հաստատություններում:

Նազիանզացու ճառերից և թղթերից բաղված օրինակների հիման վրա կատարված հայ մատենագիրների ընդհանրացումներն առաջին հերթին պիտի արժեքավորել զրանք վկայակոչող հեղինակների աշխարհայացքի գնահատման առումով: Քիչ չէ նաև զրանք Պոլսո աղբյուրագիտական կարևորությունը համապատասխան բնագրերը քննական հրատարակության պատրաստելիս: Թվարկված աղբյուրները (բացառությամբ Ստ. Սյունեցու մի թղթի, Ասողիկի Պատմության և Շնորհալու ու Գր. Տղայի թղթերի) հիմնականում անտիպ են և չբնփոխված, թեև մեկ-երկու ձեռագրերի հիման վրա կատարված հրատարակությունները ևս տեքստի ճշգրտություն չեն երաշխավորում: Այս առումով ուշագրավ օրինակ է Ստ. Սյունեցու՝ «Յաղագս ժողովոյն սուրբ հարցն...» թուղթը: Վերջինս հրատարակվել է երկու անգամ, բայց, այդուհանդերձ, համեմատությունը ցույց է տալիս, որ այն առանց համապատասխան սկզբունքաբանության համեմատության ու պահանջվող ճշգրտումների թերի է: Այդ առումով օգտակար կարող է լինել Գր. Նազիանզացու «Ի սուրբ պասխայ» ճառը, որից օգտվել է Սյունեցին: Հասկանալի է, որ նման բնագրերի հետ աշխատելիս առաջին հերթին անհրաժեշտ է հին ընդօրինակությունները համեմատելու ճանապարհով գրչական ընդմիջարկությունները հայտնաբերել և սրբագրել: Այդ իմաստով ևս կարևոր է ձեռագրական այլ խմբերից եկող բաղումների դերը: Հայ մատենագիրների բնագրերն էլ իրենց հերթին նույն միջամտություն-սրբագրումը կարող են առաջադրել Նազիանզացու հայերեն թարգմանությունների բնագրերը հրատարակության պատրաստելիս:

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ

ՆԱԶԻԱՆԶԱՅՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

XVIII դ. առաջին կեսի մատենագիր Մեսրոպ Գանձակեցին հետևյալ կերպ է պատճառաբանում Նազիանզացու «Առ որս» ճառերը մեկնելու անհրաժեշտությունը. «Ի բազում դժուարահաս գրոցն և ի գիտութեանց մինն էր այս գիրքս Գրիգորի Աստուածաբանի, որ կոչի Առ որս, զի վիճէ ընդդէմ Ենոմիանոսացն և Արիանոսացն և հոգեմարտ հերձուածողացն, վասն որոյ ես՝ անբանս ի բանականաց և տրգէտս ի գիտնոց, չերկրէն Աղուանից, մեղապարտ Մեսրոպ անարժան քահանայ և կրօնաւոր յընթեռնուլն ոչ կարէի իմանալ զօրութիւն սորա, և իմ խնդրեալ և որոնեալ աստ և անդ քերես գտանէի լուծմունս ինչ և կամ մեկնութիւնս»¹: Հասկանալի է, որ եթե Մեսրոպ Գանձակեցու համար անհասկանալի էին Գրիգոր Նազիանզացուն հետաքրքրող հարցերի շրջանակները, ապա ընթերցող լայն շրջանների համար զրանք մեկին լինելու մասին խոսք չէր կարող լինել: Ուստի և անհրաժեշտության թելադրանքով գրվել են մեկնություններ, պատճառներ և լուծմունքներ: Նշված երեք անվանումներն էլ թեև միևնույն գրական նպատակն ունեն, այդուամենայնիվ զրանցից յուրաքանչյուրը օժտված է առանձնահատուկ կողմերով, գոնե ձևական-կառուցվածքային առումով: Պատճառները սովորաբար ունենում են որոշ վարքագրական հաղորդումներ, տեղեկանք տվյալ գործի ուղղակի պատճառի մասին: Պատճառի հեղինակը արտացոլում է նաև իր վերաբերմունքը բնփոխ խնդրի շուրջ: Պատճառի կազմողը որոշակի մատենագիտական գիտելիք ու հմտություն պիտի ունենա: Սովորաբար այդ կարգի նյութերը մատուցվում են տեսութիւն ընդհանուր խորագրի տակ: Մի խոսքով՝ պատճառը նպաստում է այս կամ այն մատենագրական հուշարձանի տարածմանը, ճանաչում ձեռք բերելուն, իսկ լուծմունքը բնագրի անհասկանալի մասերը մեկին դարձնելուն:

Լուծմունքը, ինչպես նաև մեկնությունը, ուղեկցվում է մուտք-առաջաբանով, ուր ներկայացվում են հեղինակը (բնագրի), բուն գործը, երբեմն նաև ընդհանրապես ժանրը: Լուծմունքի հեղինակը ինքն է ընտ-

¹ Ձեռ. № 1466, էջ 1ա:

րում բացատրության կարոտ արտահայտություններն ու հատվածները: Լուծմունքի և պատճառի փոխադարձ անցումներ կան ձեռագրերում: Այսպես, օրինակ, XII դ. երկրորդ կեսի մատենագիր Եղիա Ասորու լուծմունքներից մեկը կոչվում է «Սրբոյն Գրիգորի Աստուածաբանի պատճառ Քրիստոս ծնեալ նառին»², բայց իրականում այն լուծմունք է: Ավելին՝ Եղիա Ասորու նույն աշխատությունը մի դեպքում հանդիպում է «Պատճառ Յաղթեցայ գրոցն»³, մեկ այլ դեպքում՝ «Լուծմունք Յաղթեցայ գրոց»⁴ խորագրերի տակ: Լուծմունքը ավելի ընդհանրական է մեկնության հետ: Մերձավորության այդ պարագան էլ երբեմն պայմանավորում է նոր տերմինի երևան գալը ձեռագրերում՝ «մեկնութիւն լուծումնարար»⁵:

Առհասարակ մեկնությունների անհրաժեշտության, դրանց տեսակների տարբերակման ու դնահատության առումով ուշագրավ է միջնադարյան սույն բացատրությունը, «...ոմանք այլաբանօրէն և նսեմարար խօսին զնիւթոյ իմեքէ և առ րացատրութիւն իմաստիցն պէտս ունին մեկնութեան՝ որպիսիք են բանք Աստուածաշունչ գրոց: Եւ ոմանք թէ պէտս բացայայտօրէն և լուսափայլ ունին զընթացս իմաստից, այլ վասն զյաճախութիւն աստուածային խորհրդոցն պարունակելոյ ոչ զիրաւ աւմենեցուն է որոճալի, ուստի սորա ևս պէտս ունին մեկնութեան՝ որպիսիք են բանք նորոյ կտակարանին: Իսկ ոմանք են ամենեկին պայծառագոյն, բանզի զընասս ի վերո գրելոց նսեմութեան բանից անտարակոյս յայտնի երևեցուցանեն՝ որպիսիք են մեկնութիւն Սուրբ գրոց և ճառք ներբողենից և այլ համօրէն վարդապետական բանք»⁶:

Նախորդ քննությամբ տեսանք, որ Գրիգոր Նազիանզացու մատենագրական ժառանգության նկատմամբ հայերի հետաքրքրությունը եղել է բավական մեծ ու տեական: Նման պարագայում, բնականաբար, ավելի է հաստատուն դառնում դրանք մեկնելու, պատշաճ բացատրությունպարզարանության օժտելու անհրաժեշտությունը:

Մեկնություններ գրվել են Նազիանզացու բոլոր գիրք-ժողովածուներ-

² Ձեռ. № 621, էջ 259ա:
³ Ձեռ. № 1480, էջ 203ա: Եղիա Ասորու գործերը թեև ունեն «Մեկնութիւն ճառից...» կամ «Պատճառ ճառի...» խորագրերը, բայց իրականում այդ անվանումների տակ ընդօրինակված բոլոր բնագրերն էլ լուծմունքներ են (տե՛ս ձեռ. № 1480, էջ 112ա—242ա):
⁴ Ն. Պողարյան, Մայր ցուցակ..., Բ, էջ 390:
⁵ Ձեռ. № 6362, էջ 85բ: Սույն քննության ընթացքում դրանք մեկնություն ենք կոչելու տերմինի ընդհանուր գործածությանը հետևելով: Իրականում, ասվեց, կան նաև պատճառներ և լուծմունքներ:
⁶ Ձեռ. № 7943, էջ 265:

րի վերաբերյալ, թեև «Գր. Աստուածաբան հին ս. Հարց մէջ ամենէն անելի իմաստասիրաբար գրող և նրբախօսն է, քիչ բառով շատ բան իմացնող. սակայն նոյն իսկ կարճաբանութեամբն ալ իմաստքն մթանան և դժուարիմաց են. անոր համար գրեթէ անհրաժեշտ հարկատր է մեկնութիւնն ալ»⁷:

Ավելի քան երեք տասնյակ ընդօրինակություններով են հայտնի Նազիանզացու մատենագրական ժառանգության հայերեն մեկնությունները: Քննությունները հիմնականում կատարվել են ըստ գիրք-ժողովածուների: Պատահում են նաև առանձին ճառերի մեկնություններ, որոնք, ինչպես ցույց է տալիս համեմատությունը, համապատասխան գրքերից քաղված միավորներ են և ոչ թե անկախ մտահղացումներ: Մեկնությունների նպատակը մատնացուցող «ի վայելումն» հիշատակարանային բնորոշումը բավական հաճախադեպ է ձեռագրերում: Մեկնիչները նույնաբնույթ սկզբնաղբյուրներում սովորաբար կոչվում են «բացայայտող այսմ տառի»⁸:

Գրիգոր Նազիանզացու մատենագրական ժառանգության հայերեն մեկնությունները պատահում են երկու տեսքով՝ հեղինակավոր և անանուն: Նազիանզացու գործերի մեկնությունների հեղինակներ են հանդես գալիս Ներսես Շնորհալին, Վարդան Հաղբատեցին, Եղիա Ասորին, Գավիթ Քոբայրեցին, Հովհաննես Իմաստասերը, Գրիգոր Աբասյանը, Մխիթար Գոշը, Քևորգ Երզնկացին, Թովմա Մեծփեցին և Մեսրոպ Գանձակեցին: Թվարկված ոչ բոլոր մատենագիրների մեկնություններն են հասել մեզ: Այսպես, ուղղակի վկայություն ունենք այն մասին, որ Վարդան Հաղբատեցին⁹ «երեք մեծ կապաղովկացիների» գործերի պատճառներին «տեղեկացաւ ի ներսէսի կաթուղիկոսի յօրինակէն»¹⁰: Վարդան Հաղբատեցու տեղեկանքը վերաբերում է միայն «Առ որս» ճառաշարին, մինչդեռ Ղ. Ալիշանի պնդմամբ՝ «Դարձեալ սոյն վարդապետս

⁷ Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 264:
⁸ «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Գ., կաղմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1958, էջ LXXXVII:
⁹ Ըստ Ն. Ակիբյանի՝ Վ. Հաղբատեցին մահացել է 1191—94 թթ., (տես նրա Մատեն. հետազոտ., Ա, էջ 68—77), ըստ Հ. Մարգարյանի ճշգրտման՝ 1193 թ. (տե՛ս «Լրաբեր», 1975, № 11, էջ 54, ծան. 34):
¹⁰ Ձեռ. № 3937, էջ 59բ, հմմտ. «տեղեկացեալ ի ներսէս կաթողիկոս]է և յարինակի դտ գրեալ զայս և է այսպէս» (ձեռ. № 437, էջ 116ա—բ): № 3937 ձեռագրում սույն խորագիր-հաղորդումը անմիջականորեն նախորդում է Գրիգոր Նյուսացու գործերի մեկնություններին (էջ 59բ—69բ), բայց իբրև քննության ընդհանուր խորագիր վերապահելի է նաև անմիջական շարունակությանը՝ «Առ որս» (էջ 69բ—70բ) և «Պատհոց գիրք» (էջ 74ա—77ա) ժողովածուների մեկնություններին:

Վարդան խնդրէր էր ի Շնորհալու ՝ Գրիգոր Աստուածաբանի «Քրիստոս ծնեալ» ըստած ճառին մեկնութիւնը¹¹: Ավելին, Ղ. Ալիշանը գտնում է, որ Վարդանը Շնորհալու աշխատասիրության հիման վրա «գրեց Լուծմունք, որ և գտնուի հիմայ, թէ և հեղինակաց անունն նշանակուած չըլլայ»¹²: Նշված հաղորդմանը հետևելիս հեղինակային նշում շունեցող լուծմունքների շարքում պիտի փնտրել Վարդան Հաղբատեցու ենթադրվող աշխատանքը: Սակայն այդ կերպ վարվելու դեպքում արդյունքը այս կամ այն բնագրի շուրջ կատարվող ենթադրությունից այն կողմ չի անցնի, որովհետև համեմատության համար ձեռքի տակ չունենք Շնորհալու հիմք աշխատությունը: Եթե բնագրի բացակայության պայմաններում հնարավորություն չունենք գնահատելու Շնորհալու մեկնությունը¹³, ապա նույնը չի կարելի պնդել Վարդան Հաղբատեցու մասին. որը, ասվեց, միաժամանակ գրել է «Առ որս» շարքի պատճառներ:

Վարդան Հաղբատեցին լավատեղյակ է «երեք մեծ կապազովկացիների» կյանքի ու գործունեության մանրամասներին, անուն առ անուն գիտե ոչ միայն Նազիանզացու մատենագրական վաստակը, այլև նրան ներկայացնում է որպես գրական մեկենասի: Այս ամենով էլ Վարդանի տեղեկանքը ինքնատիպ է և հնարավոր է, որ ունի Ներսես Շնորհալուց եկող մաս¹⁴:

Պահպանված պատճառների շարքում Վարդան Հաղբատեցու «Պատնառ յաղագս Առ որս գրոց» աշխատությունը իր բնույթով մասամբ առանձնանում է: Դատելով մեր տրամադրության տակ եղած ձեռագրի

¹¹ Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իր, էջ 264, հմմտ. Ն. Ալիեևան, Մատենագրական հետազոտություններ, Ա, Վիեննա, 1922, էջ 70:

¹² Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 264—265: Մեր համոզմամբ՝ Վարդան Հաղբատեցու այդ լուծմունքների շարքը պիտի դասել առաջին հերթին «Ի Բասիլիոս Կեսարացի» հայտնի դամբանական ճառի անանուն լուծմունքը, որը մեզ ծանոթ է Եսայի Նչեցու ընդօրինակությամբ (տե՛ս ձեռ. № 437, էջ 107ա—109բ): Նշված բնագիրը այլ խմբագրություն—ընդօրինակությունների համեմատությամբ հրատարակության ենթադրատեսակ:

¹³ Համապատասխան բնագիրը (Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 317) ձեռքի տակ չունենալու պատճառով չենք կարող գնահատել նաև Թովմա Մեծոփեցու հավելումը «Քրիստոս ծնեալ» ճառի լուծմունքին, որ հաղորդվում է ըստ հեղինակի հիշատակության. «...զնուստ վարդապետս Ռովմա յիշել աղաչեմ, որ յետոյ գտայ ևս գրեցի ի գիրս ՊԶԳ (=1434) Բովկանիս ի սուրբ ուխտս Աստուածածնի, որ Մեծովիայ վերածայնի» (Հ. Տաշլան, Յուզյակ..., էջ 755, հմմտ. «Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Գ, էջ 376):

¹⁴ Գրիգոր Նյուսացու և Գրիգոր Նազիանզացու գրոց մեկնությունները ունեն հետևյալ ընդհանուր խորագիրը. «Պատճառք Նիսացո գրեմացն, զոր Վարդան վարդապետն տեղեկացաւ ի Ներսես կաթողիկոսի յօրինակէն» (ձեռ. № 3937, էջ 59բ):

(№ 3937, 1370 Բ.) ընձեռած նյութից, հեղինակը ամենևին հակված չէ վերապատմելու ձառերի առանձին դրվագներն ու դրանց առնչվող օտար հաղորդումները և ոչ էլ իր իսկ դատողությունները ձուլելու հեղինակային բացատրություններին: Սեղմ է ու հակիրճ նրա ասելիքը: Ներկայացնելով «Յաղագս որդոյ» ճառը Վարդանը գրում է. «Աստ ընդդիմանա Արիոսի, Ենոմիոսի... ցուցեալ զօրինակն վասն որդո, որքան է կարողութիւն»¹⁵: Նույն կերպ են բնորոշվում նաև մյուս ճառերը՝ յուրաքանչյուրն ըստ բովանդակության հիմնական մասի՝ ըստ գրելու անհրաժեշտության, պատճառի:

Վարդան Հաղբատեցու վաստակը այս բնագավառում չի ավարտվում «Առ որս» գրքի պատճառի շարադրումով: Նա և աշակերտներ է պատրաստել, որոնք շարունակել են Գրիգոր Նազիանզացու աշխատանքների ուսումնասիրությունն ու մեկնությունը: Վարդան Հաղբատեցու աշակերտների թվում այդ իմաստով ամենաերեկելի դեմքը Դավիթ Քոբայրեցին է, որի մեկնություններին կանգադառնանք XII դ. երկրորդ կեսի մատենագիր Եղիա Ասորու լուծմունքները գնահատելուց հետո:

Եթե դատենք պահպանված ընդօրինակություններով, ապա Եղիա Ասորին միակ մատենագիրն է, որի՝ Նազիանզացու չորս գիրք-ժողովածուների մասին գրած բոլոր լուծմունքներն էլ հասել են մեզ: Մեծ չէ պահպանված ձեռագրերի թիվը՝ ձեռ. № 5254 (1280 Բ., էջ 145բ—161ա)¹⁶, ձեռ. № 437 (ԺԳ դ., էջ 119ա—121բ), ձեռ. № 1480 (1617 Բ., էջ 112ա—242ա), ձեռ. № 621 (ԺԷ դ., էջ 251ա—328բ): Բովարկված գրչագրերն ունեն հեղինակային պատկանելության համապատասխան ցուցում, և համեմատությունը ցույց է տալիս, որ ամենամոտոզականը № 1480 ձեռագիրն է, № 621-ը համառոտ ցանկի տպավորություն է թողնում, իսկ № 5254 ընդօրինակությունը միջամտված տարբերակ է ներկայացնում: Բոլոր ընդօրինակությունները, բացառությամբ № 5254 ձեռագրի, հիմնականում համընթաց են № 1480 ձեռագրի հետ: № 5254 և № 1480 ձեռագրերի համեմատությամբ պարզվում է հետևյալը.

ա) կան պատճառներ, որոնք նույնական են. նկատի ունենք, օրինակ, «Դարձեալ իմ Յիսուս» ճառի պատճառը (տե՛ս ձեռ. № 5254, էջ 149ա—150ա, ձեռ. № 1480, էջ 123բ—127ա).

բ) կան բնագրեր էլ, որոնք բոլորովին օտար տեքստի տպավորություն են թողնում¹⁷ (օրինակ՝ «Ի պասքա և ի հեղգութիւն», ձեռ. № 5254, էջ 150բ—151ա, հմմտ. ձեռ. № 1480, էջ 136ա—145բ).

¹⁵ Ձեռ. № 3937, էջ 69բ:
¹⁶ Հմմտ. Ն. Պողարյան, Մայր ցուցակ..., Բ, էջ 390—391:
¹⁷ Կարելի է մատնանշել այլ տարբերություններ ևս. իրար հաջորդող բնագրերից

զ) որոշ ճառերի պատճառներ նման են ընդհանուր բովանդակու-
թյամբ միայն: Այդ բնույթի օրինակներից վկայակոչենք երկուսը.

ա) «Նղիայի ասացեալ աստոց վարդա-
պետի պատճառ վերլուծութեան ի
խառս սրբոյն Գրիգորի Աստուա-
ծարանի»
Ձեռ. № 5254 (1280 թ.)

«Արդ Քրիստոս ծնեալ ճառգ զինի ժԸ
ճառի համարոյն է ասացեալ, իսկ ըստ
դրոց նախադասի վասն տաւախմբու-
թեան: Եւ է ասացեալ զսա ի Կոստան-
դինուպոլիս, յորժամ հերձուածն Արիո-
սի և Մակեդոնի ճարակէր ի թագաւո-
րական քաղաքին և ոչ որ մնաց յուղա-
փառութեան բայց միայն թուով արք Ը
և կարծեալ ուղղափառացն ըստ հեր-
ձուածողաց կարծեացն կործանեալ:
Յանժամ յղէ թագաւորն թեոզոս առ Մե-
ծըն Բասիլիոս և ծանուցանէ նմա ըզ-
կործանումն առ ի հերձուածողացն...»
(էջ 145բ):

բ) «Պատճառ նասակաւեաց նաղին»

«Աւրէն էր սրբոց հարցն ըստ առաքե-
լական սահմանադրութեանց ի սրբոց
հարցն, որ ի Նիկիոս: Յամենայն ամի
եւրիցս անգամ ժողովել ի միտսին վասն
հոգևոր կարգաց եկեղեցո և բնութեան
հաստո և կրանից յեկեղեցիս մայրա-
քաղաքացն ի դարնանային, յաշնանա-
լին, ձեռննային ժամանակս: Արդ՝ այս
պատճառաւ Գրիգոր Աստուածաբան ի
նորում կիրակէիս առ Բարսեղ եկն ի
մայրաքաղաքն Կեսարիա» (էջ 154ա):

Հիմնականում սրանք են այն արձանագրելի կետերը, որոնք բխում
են համեմատության ընթացքից: Սակայն դժվարանում ենք № 5254
գրչագրի պարունակության համար հիմնավոր բացատրություն առա-
ջադրել: Հավանաբար գործ ունենք որոշակի նպատակով պատրաստ-
ված, դավանական առօրյա վեճեր հարուցող բնագրերից զերծ խըմ-
մեկի հեղինակը արտացոլված է, մյուսինը՝ ոչ, կան թերի պատճառներ, իսկ որոշ ճա-
ռերի պատճառներ էլ առհասարակ բացակայում են:

«Նղիայի ուղղափառի և իմաստասիրի
Աստոյ մեկնութիւն նաղից մեծի հե-
տորին Գրգիորի Աստուածարանի...»
Ձեռ. № 1480 (1615—1617 թթ.)

«Յառաջ քան զթագաւորել Մեծին Թեո-
դոսի Գրիգոր Աստուածարան երթեկեկս
առնէր ի Կոստանդնուպոլիս Ը ամ լեկե-
ղեցին Անաստասիոն կոչեցեալ: Եւ ապա
յետ այնորիկ թագաւորեալ Մեծ Թեոդոս
մեծարեաց զնա յիւր քաղաքն և Եկաց ի
ժամանակս նորա Գ ամ՝ մինչև ի ժողովն
մեծ: Եւ զճառս զայս յետ ժԸ ճառի է
ասացեալ անդի յայտնութիւն տեսան
հրամանաւ թագաւորին, զի բազում հեր-
ձուածա խօսէին ի Քրիստոսի տնօրէնու-
թիւնն ի հրէից և ի հեթանոսաց հարկե-
ցաւ խաւսել» (էջ 112ա—բ):

«Յաղագս նաւակաւեաց նաղիս այսպէս
իմացուի...»

«Սովորութիւն էր յառաջ ըստ առաքե-
լիք սահմանին վերադիտաց եկեղեցոյ
երիցս ի տարոջն ի միասին ժողովել առ
մայրաքաղաքացին, ընթանալ... սակս
քննութեանն հաւատոյ և կրօնից՝ առ ի
յուզղութիւն թերացելումն և ի հա-
տատութիւն բարեպաշտ աւանդից: Այսր
աղագաւ Մեծս Գրիգորիոս Աստուածա-
բան զայ ի նորումն կիրակէի առ սուրբ
նպիտոզոսապետն Բասիլիոս ի մայրա-
քաղաքն Կեսարացոց» (էջ 145բ—146ա):

բագրված տարբերակի հետ: Բոլոր պարագաներում՝ ընդհանրություն-
տարբերությունների բնույթը հնարավորություն է տալիս պնդելու, որ
№ 5254 ձեռագրի պատճառները ընդօրինակման ճանապարհով առա-
ջացած սովորական տարբերակ կոչելու որևէ հիմք չունենք:

Նղիա Աստու լուծմունքներն ունեն ընդարձակ մուտք-ներածական
մաս, ուր արժարժվում են զանազան խնդիրներ, որոնք ուղղակի կամ
միջնորդավորված ճանապարհով կապվում են բուն լուծմունքի հետ:
Լուծմունքների հեղինակը կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում նա-
զիանզացու այս կամ այն գործի ստեղծագործական պատմության, եր-
բեմն նաև այն պայմանավորող պարագաների անհրաժեշտության,
լուծմունքի հարկավորության և այլնի մասին: Նղիա Աստուին հասկա-
նալի պատճառով անդրադառնում է նաև IV դարի դավանական վե-
ճերին ու քաղաքական իրադարձություններին, հոգևոր և աշխարհիկ ան-
ձանց գործունեության այն դրվագներին, որոնց հետ անմիջական կապ
կամ առնչություն է տեսնում: Արդ՝ ասվածի մասին պատկերացում
կազմելու նպատակով յուրաքանչյուր գրքի մուտք-առաջաբանից ներ-
կայացնում ենք երկուական հատված ըստ № 1480 գրչագրի:

ա) Պատճառ դարձեալ իմ Յիսուս նաղին. «Յորժամ Քրիստոս ծնեալ
ճառն կատարեաց և հրաշաբանութեամբ զփառաւորութիւն աւարտեաց,
լուեալ թագաւորն հանդերձ բազմութեամբ զպապեալսն՝ զարմացեալ
հիանալը ընդ լուսափայլ իմաստս հոգոյն, որով աստուածախօսն էր:
Իսկ ի մտանել արեգականն հրամայէ ի մէջ քաղաքին դիտել՝ զի՞նչ ար-
դեւք ասիցեն հերձուածողքն, որ ոչ ինչ վիճաբանեցին ընդդէմ Գրիգորի:
Եւ դարձեալ ի վաղիւն պատմեցին զքրիստոնէական փիլիսոփայիցն, եթէ՝
զպարտութիւն խոստովանեցան» (էջ 123բ):

բ) Նորին ի ժողովոյն. «Չայս ծանէաք ճառիս պատճառ այսմ, զի
յղովք ի յունականացն վարկպարազի վարկանէին և առանց յարմա-
րութեան բան. զԺողովողիս շարակարգութիւն բանից վասն յայլ և այլ
դէմս տեսակի բանից՝ որպէս թէ շիցէ հնար ի մի դիտաւորութիւն բանի
հայեցուցանել, որք ի ներքս իցին իմաստիցն յեղանակք: Վասն որոյ
սուրբս այս և կատարեալ իմաստութիւնն հարկաւորի յայսմանէ տուն
առ տուն...» (էջ 155ա):

գ) Յաղագս աղքատասիրութեան. «Գրիգորիոս Աստուածաբան սո-
վորաբար եկեալ ի Կեսարիայ առ Մեծն Բասիլիոս՝ սիրելութեան,
աննդակցութեան և հնազանդութեան օրինօք և տեսանէ զնա զաղքատա-
սիրութեանն՝ հաստատելով զօրէնս, զանմարդասիրութիւն, խստասիրու-
թիւն անողորմիցն ի բաց դարձուցանելով զայնոսիկ, ոյք զուրուկնն և
զպատագրոսն արտաքս վարէին անգորով և տմարդի կամօք: Եւ հրա-

մայլէ աստուածայինն այր յամենայն տեղիս ուրկանոցս շինել՝ ի քաղաքավայրս, ի շէնս և յաւանս, և ըռճիկս կարգէ նոցա... Զոր տեսեալ սրբոյս աշտորիկ զայն կարգ ուղղութեանն գայ յիրային վիճակեալ եկեղեցին և զնոյն օրէն հաստատէ ողորմածութեանն» (էջ 158բ):

դ) Առ Եւնուսիանոսն. «Եւ եթէ բանի ցանկանայցէք ունիք պատճառս բանիւ ըմբերանել զհեթանոսացն առասպելս և զունայնաձայնութիւնս, նաև զէակացս տեսակս: Իսկ յաղագս աստուծոյ պակասէ իմաստ և բան. այնքան իմանալ և ասել, որքան մեղ է օգտակար և շահ: Եւ զի Ե[ւ]նոսիացիքն ունէին յԱրիոսի ազանդոյն, ունէին և ի Մակէդոնիին և քաջաւելոյք էին և պաճուճաբանք: Վասն այն զառաջինն առ նոսա խօսի բան» (էջ 162ա—բ):

ե) Յաղագս սրբոյ հոգւոյն. «Հարկ է այժմ ախոյանիս մեծի ընդդէմ հոգեմարտիցն զինել այնց, որք նուազ և ծառայական ասացին զհոգոցն անձնաւորութիւն և փոքր քան զհայր և զորդի: Եւ խնդրէին ի զիրս սուրբս աստուածական անուն գտանել հոգոյն սրբոյ...» (էջ 186բ—187ա):

զ) Յաղագս աստուածաբանութեան առ Արիանոսն... «Ի ժամանակի յորում կոչեցեալ եղև նա ի Կոստանդնուպօլիս ի Թեոդոսէ Մեծէ, և եկաց նա անդ աթոռակալ ի նմին տեղոջ զամս երկոտասան: Եւ մաքրեաց զքաղաքն ի շար աղանդոյն արիանոսացն և հոգեմարտիցն: Եւ տակաւին մաքառէին ընդ նմա՝ որպէս ոչ սեփհական ունողի, զի իշխանութիւն և ի փոքր քաղաքէ եկեալ: Եւ զթագաւորն ևս բամբասէին որպէս՝ զբռնազբօսող իշխանութեամբ արտաքս վտարող զնոսա: Այսոցիկ ասողաց պատասխանի առնէ իրաւադատ բանիւք» (էջ 192ա):

է) Խաղաղական միաբանեցելոցն... «Մերձ ի թագաւորաբնակ քաղաքն էր միաբանակեցայց յօլովից ի յեղբարց, յորոց միջի բնակէր սուրբս Աստուածաբանն: Եւ եղև հակառակութիւն ի մէջ նոցա, թէ՛ մեղադրելի են արիանոսքն, թէ՛ ոչ: Ոմանք զայս ինչ ասէին և կէսք՝ զհակառակն: Եւ յայսմ դժնդակութեան լինելով, բաժանեցան ի միմեանց, և ինքեանք ամենայն վարուք առաքինութեամբ կատարեալք էին: Վասն սորին պատճառի տրտմէր և հեռանայր ի սոցանէ Աստուածաբանն և լռութիւն տայր բանին: Ապա ի միտս եկեալ նոցա, եթէ՛ վասն սնոտի հակառակութեան ընդէ՛ր քակտեցաք ի միմեանց, յորժամ վնաս ինչ ոչ էր ի միջի մերում, զղջացեալ վերստին առ միմեանս եկին սիրով... Գայ և նա [Աստուածաբանն—Վ. Մ.] և զլուեալն յառաջ բերէ բանիւ և ասէ, թէ՛ արձակէ ինձ լեզուս» (էջ 198 բ):

զ) Առ Արևանս. «Սուրբն Աթանաս կեցեալ եպիսկոպոս և ամ զկնի Աղէքսանդրի բազում պատերազմեալ ընդդէմ շարափառանց յատուրս

Մեծին Կոստանդիանոսի... արքորեալ վասն ուղղափառութեան և յօլով զրպարտեալ և համբերեալ բազում փորձանաց հանգաւ խաղաղութեամբ, զոր պատուէ սուրբս Գրիգոր Արձանական ճառիւ, զի առաջնոցն սովորութիւն էր սրբոցն յիշատակ թողուլ յաշխարհի, յօգուտ օրինակի մարդկան՝ ի փառս աստուծոյ» (էջ 209բ):

թ) Ի սուրբն Բասիլիոս. Յորժամ կատարեաց սուրբն Բարսեղ զկեանս ոչ ժամանեաց յօր թաղմանն: Յետոյ գայ և այսպիսի գեղեցիկ պատուանօք պատուէ զնա արժանի յիշատակի, զոր ի ճառիս ուսանել ունիմք զգօրութիւն բանիցս... արդ ցուցանէ զնա շառափղ բարի... արմատոյ յառաջ եկեալ» (էջ 217բ—218ա):

ժ) Ի Մաքսիմոս իմաստասէրն. «Մաքսիմոս իմաստասէր էր ի շնականացն: Եւ շնականք ասին ի փոխաբերութեան է շանց ցամաքի: Էր սա ազգաւ եգիպտացի, քաղաքա՝ Աղէքսանդրացի, բարեպաշտից զաւակ: Եւ վասն խստագոյն յանդիմանելոյ զհերձուածողսն ի Վաղեսէ հատեալ եղև լեզուն և արքորեցաւ յԱսիա, ամս Դ: Եւ ի սատակմանն Վաղէսի դառնայ և գայ ի Կոստանդնուպօլիս՝ առ Գրիգոր ի զնալն ի գաւառն իւր և ողջունի ի նմանէ: Եւ խօսեցաւ զճառս» (էջ 226բ):

Գրիգոր Նազիանզացու մատենագրական ժառանգութեան մեկնությունների շարքում առանձնանում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 5602 գրչագիրը, որը բովանդակում է «Քրիստոս ծնեալ» և «Առ որս» ճառերի մեկնությունները: Թերթերի թագավածութեան պատճառով չի պահպանվել մեկնությունների հեղինակի անունը: Սակայն հայագիտության մեջ ընդունված է այն կարծիքը, որ № 5602 ձեռագիրը XII դ. երկրորդ կեսի մատենագիր Դավիթ Քորայրեցու¹⁸ ինքնագիրն է՝ գրված 1177 թ.¹⁹: Նման հետևություն համար կա երկու հիմք. ա) Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարանի № 317 գրչագիրը 1363—70 թթ. ընդօրինակվել է նշված № 5602 ձեռագրից և ունի «Դաւիթ լուծմունք և առից Աստուածաբանի» խորագիրը²⁰: բ) Երկու դեպքում էլ պահպանվել է

¹⁸ Կիրակոս Գանձակեցին «վարդապետք երեկիք» ընդորոշման տակ, ի թիվս այլոց, հիշատակում է նաև Դավիթ Քորայրեցուն (տե՛ս նրա «Պատմություն Հայոց», Երևան, 1961, էջ 171, հմմտ. «Ներսէսի Լամբրոնացու Տարսնի եպիսկոպոսի Ատենաբանութիւն եւ թուղթ և ճառք», Վենետիկ, 1865, էջ 223: Քորայրեցու ընդօրինակությունը որևէ անունություն չունի Գրիգոր Նյուսացու ճառերի մեկնությունների հետ, ինչպես կարծում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանի «Ցուցակ ձեռագրացի» (Բ, Երևան, 1976, էջ 143) հեղինակները:

¹⁹ Թվականի շուրջ կան տարբեր կարծիքներ: Այդ մասին հատուկ քննություն ունի Հ. Մարգարյանը (տե՛ս А. Г. Маргарян, К хронологии восстания, возглавленного Иванэ Орбели, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1975, № 4, էջ 147—153):

²⁰ Նկարագրությունը տե՛ս Հ. Տաշյան, Ցուցակ..., էջ 754—757:

Քոբայրեցու ընդարձակ հիշատակարանը, որի պատմամշակութային կարևորությունն անդրադարձել են մի շարք հայագետներ²¹։ Մեզ հետաքրքրում են հիշատակարանի այն դրվագները, որոնք վերաբերում են Նազիանզացու «Քրիստոս ծնեալ» և «Առ որս» ճառաշարքերի մեկնություններին. «Յո՛ւնիսն է ջանիւ ի յղովից քննեալ իմաստնոց զգիրսս զայսոսիկ, զեղծմամբ սրտի ի գիտս ճշմարտին մտաց և ի վերջէ հանդիպեալ իմ միւսոյ իմաստնացելոյ ի նոյն կրթութիւն, որ ի մէնջ իսկ սորին ըղձիւ ընթացեալ էր մերձ ի սահմանս Ասորոց և Կիւղիկեցոց, Վարդան մակձայնեցելոյ, որոյ յղով ժամանակս ի սակս քննութեան զեզերեալ առ զրան մեծի իմաստնոյ տեառն ներսէսի Հայոց վերադիտողի, յորմէ մինչ եհասն առ մեզ, վերստին տեղեկացեալ իմ առ ի հաստատութիւն և ի լրումն առաջնոցն կրթութեանց, վստահեղեալ հավանութեամբ նորին և այլոցս իմաստնոց, ձեռն ի գործ արկի ի մասնատրս տարացոյց, մեկնութեան գրոցս երկոցունց մեծին սոփեստոսի Գրիգորի Աստուածաբանի, այնմիկ, որոյ սկիզբն ի ծնունդն Քրիստոսի, խորին իմաստութե ասացեալ և ոյք յայլ տնաւրինականսն տեառն և միւսոյն ևս Առ որս բանին են պաճուճեալք...»²²։ Սույն հաղորդումը, ինչպէս տեսնում ենք, ակնարկ է այն կապի մասին, որ կար Նազիանզացու գործերը մեկնելու ճանապարհին Ներսես Շնորհալի—Վարդան

²¹ Լ. Տաշյանը (տե՛ս Ցուցակ..., էջ 756—757) և Ն. Ալիքյանը (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 57—59) այն հղում են ըստ Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարանի № 317 գրչագրի Պ. Տեր-Պողոսյանը բաղում է Լ. Տաշյանի Ցուցակից (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1969, № 10—12, էջ 392), մյուս հայագետները վկայակոչում են № 5602 ձեռագիրը։ Հիշատակարանի առաջին ամբողջական հրատարակությունը պատկանում է Գ. Հովսեփյանին (տե՛ս «Յիշատակարանք ձեռագրաց», Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 469—474, հմտ. նույնի՝ «Նազիանզացու կամ Պոռնոսի շալոց պատմութեան մէջ», Անթիլիաս—Լիրանան, 1969, էջ 3—6)։ Հիշատակարանի պահպանված մասի երկրորդ հրատարակությունը համապատասխան քննությամբ իրացրել է պրոֆ. Վ. Հակոբյանը (տե՛ս ՍՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1952, № 8, էջ 113—120)։ Տարիներ անց սույն հրատարակության խաթարված ընթերցումների սրբագրությամբ և Օրբելիների հովանավորած ապստամբությանը վերաբերող հատվածի վրացերեն թարգմանության աղբյուրագիտական ուսումնասիրությամբ հանգես եկավ Պ. Մուրադյանը (տե՛ս նրա «Об издании и переводе одного отрывка из памятной записи Давида Кобайрского», «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 2, էջ 183—188)։

²² «Տեղեկագիր», 1952, № 8, էջ 118 (ընդգծումները մերն են)։ Ընդգծված բառերի դիմաց Լ. Տաշյանի հրատարակությունում համապատասխանաբար ունենք՝ յագեալսնէջ, զգիրս, իմաստնոյ, Ասորոց, այլոց, մեկնութիւն, և], յորս (տե՛ս «Ցուցակ...», էջ 756—757)։ Տարբերություններ կան նաև Գ. Հովսեփյանի հրատարակության համեմատությամբ. այսպես, օրինակ, վկայված հատվածի իմաստնոց, Հայոց, տեղեկացեալ, այլոցս, գործ ընթերցումների փոխարեն Հովսեփյանի մոտ ունենք իմաստնոյ, Հայոց, տեղեկացեալ, այլոց գործ (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 469—474)։

Հաղբատեցի—Դավիթ Քոբայրեցի անցման շրջանում։ «Հավանութեամբ նորին և այլոցս իմաստնոց»²³ կապակցությունը հուշում է, թե Վարդան Հաղբատեցու հանձնարարությունը արժանացավ նաև մյուսների հավանությանը, «ձեռն ի գործ արկի» արտահայտությունը մեկնության հեղինակ է ներկայացնում իրեն՝ Դավիթ Քոբայրեցուն։

Առանց սույն հիշատակարանի մանրամասները քննելու երբեմն փորձ է արվել մերժելու կամ որոշ վերապահությամբ ընդունելու Դավիթ Քոբայրեցու հեղինակությունը։ Ն. Ալիքյանը գրում է. «...առանց տեղեկ ըլլալու յոյն մատենագրութեան կամ առ այն ձեռնտու ասորի գրականութեան, գրել յոյն շօր մը գրուածոց պատճառներն, անըմբռնելի է, այնու մանավանդ, որ շատ տեղեր կը յիշատակուի նաեւ կարծեաց պէսպիսութիւն խնդրոյ մը շուրջը, թէև առանց անուան»²⁴։ Ն. Ալիքյանը Քոբայրեցու ձեռնարկումը հնարավոր է դիտում Վարդան Հաղբատեցու օժանդակությամբ. «Եւ Քոբայրեցին իւր ուսուցչին թէ բերանացի եւ թէ գրաւոր արանդութեանն օգտուեցաւ։ Վարդանայ ծանօթութիւնն յունարէնի եւ ասորերէնի կրնայ ենթադրուիլ, ի Կիլիկիա առիթ չէր պակսէր առ այս...»²⁵։

Գոյություն ունի նաև այլ ենթադրություն. № 5602 գրչագիրը դիտվել է Նազիանզացու հիշյալ երկու գրքերի մեկնություն՝ «Դավիթ Քոբայրեցու խմբագրությամբ»²⁶։ Հիշատակարանի որոշ դրվագներ իրոք նման հետևության հնարավորություն տալիս են։ Օրինակ՝ «Զի թէպէտ և տարորոշեալ է մեր զմեկնութիւնս ի բնաբանէ անտի, սակայն ի բազում տեղիս վերաշրջութիւն ոլորակ բանիցն ի մեկնութեան համարի եղեալ է»²⁷։ Հատվածի «բնաբան» բառը այս դեպքում հասկանալու է բնագիր իմաստով (ունի նաև «բուն բանը սուրբ գրոցս» նշանակությունը)։

Բնագրի համեմատությունից պարզվում է, որ Քոբայրեցին կատարել է հմուտ խմբագրի աշխատանք։

²³ «Քոբայրեցու վկայությունը, թէ Վարդան վարդապետի ցուցումներով է Գրիգոր Աստուածաբանի ճառերի մեկնությունը գրել, և նորա մեկնությունների Վարդան վարդապետի գրածների շարքում լիշեալ Տօնապատճառի մէջ գտնուիլը մի զօրեղ ապացույց է, որ նոյն իսկ այս Տօնապատճառի յիշատակարանում լիշուած Վարդանն է նորա ուսուցիչը, և ուրեմն Հաղբատեցին» («Կնիք հաւատոյ», էջ CXV)։

²⁴ Ն. Ալիքյան, նշվ. աշխ., էջ 56։
²⁵ Նույն տեղում, էջ 59։
²⁶ Լ. Անուայան, Հայկական մատենագիտություն, Ա, Երևան, 1959, էջ XV, ծան. 2։
²⁷ «Տեղեկագիր», 1952, № 8, էջ 118։

Ձև. № 1480 (1617 թ.)
(ԵՂՆԱ ԱՍՈՐԻ)

«Յառաջում ճարին հանգիստացու ընդ-
ղմ շարափառացն գ՛տկատակ ունայ-
նականութիւնն դարարեցուցանել զճե-
նոմխանուսցն սուրբու Աստուածարան»
(էջ 166ա):

«Ե՛ր ժամանակի յորում կոչեցեալ եղև
նա ի կոստանդնուպոլիս ... դամա եր-
կոտասան և մարբեաց գրագրքն ի շար
աղանդին արխանուսցն և հոգեմարտ-
արին...» (էջ 192ա):

«Այժմ եթէ զինչ է խաղաղութիւնն դամ-
մանն ճշմարիտ խաղաղութիւնն կտամի
ցուցանել, նաև ըմբերանէ գաշտութի,
որք ի սակաւ գիտութիւն նոցա ի վերայ
լարձակեցան բամբասանք, որք զի աս-
տուածալինն անտես արարին զբխալան-
օրն զաստուածութիւն և զմեղ նմանապէս
բամբասան» (էջ 199բ):

«Յաղագս նորին իրի, յորոյ սակաւ ա-
ռաչինքն գրեցան խաղաղականք և այս
ի միարանել նոցին ասացեալ լինի: Գար-
նակալ ասի յոմանց, թէ այս եր-
բորսս ի թագաւորական բաղաքին ա-
սացաւ, որք ի յօրոջն պատանաւ էին
նախ: Եւ նորին վարդապետութեամբ ի
նորնութիւն սիրոյ և դաւանութիւն եկին
վերստին...» (էջ 201ա):

Ձև. № 3937 (1370 թ.)
(ՎԱՐՊԱՆ ՀԱՐՈՒՍՏՅՈՒ)

«Յառաջումն վիճել ընդդէմ ելլալոս
միտս աստ հաստատէ զուղիղ դաստե-
լիւն սուղաբխառութեան նախ ասելով,
թէ չէ սարս համարանել ամէնեցոն»
(էջ 69բ):

«Յորժամ եղև ի կոստանդնուպոլիս
երկրտառան, յանարինաց տրտուջ զըր-
մանէ, զոր դամեն ի ճառխու Մարգա-
րէարայ իմացեալ խալտուակէ գնա
աստ» (էջ 70ա):

«Այժմ սաճմանէ զխաղաղութիւն, թէ
զինչ եթէ և մասն անձանն ժողովորե-
անն, որք ձեռն նորա եղև և առ սուրբ
երջուրութիւնն» (էջ 70բ):

«Յաղագս նորին իրաց սակաւ, որ ասա-
չինքն գրեցան և ասի, թէ Գ ճառա ի
Թագաւորական քաղաքին ասաց, որք ի
լուով պատանաւ էին նախ: Եւ ի
նոյն սէր նորին վարդապետութեամբն
եկին» (էջ 70բ):

Ձև. № 5602 (1177 թ.)
(ԴԱՎԻԹ ՔՈՐԱՅՐԵՅԻ)

«Յառաջում ճարին հանգիստացու ընդ-
ղմ շարափառացն գ՛տկատակ ունայնա-
նականութիւնն դարարեցուցանել զճե-
նոմխանուսցն սուրբու Աստուածարան...»
(էջ 128ա):

«Ե՛ր ժամանակի յորում կոչեցեալ եղև
նա ի կոստանդնուպոլիս... դամա եր-
կոտասան և մարբեաց գրագրքն ի շար
աղանդի արխանուսցն և հոգեմարտ-
արին...» (էջ 238բ):

«Այժմ եթէ զինչ է խաղաղութիւնն դամ-
մանն ճշմարիտ խաղաղութիւնն կտամի
ցուցանել, նաև ըմբերանէ գաշտութի,
որք ի սակաւ գիտութիւնն նոցա ի վե-
րայ յարձակեցան բամբասանք, որք
զիրենցն անտես արարին զբխալանս
զաստուածութիւնն և զմեղ նմանապէս
բամբասան» (էջ 261բ):

«Յաղագս նորին իրի, յորոց սակաւ ա-
ռաչինքն գրեցան խաղաղականք և այս
ի միարանել նոցին ասացեալ լինի: Գար-
նակալ ասի յոմանց, թէ այս երբորսս ի
Թագաւորական քաղաքին ասացաւ, որք
ի յօրոջն պատանաւ էին նախ: Եւ նո-
րին վարդապետութեամբ ի նորնութիւն
սիրոյ և դաւանութեան եկին վերըս-
տին...» (էջ 265ա):

Ձև. № 1480 (1617 թ.)
(ԵՂՆԱ ԱՍՈՐԻ)

[Բան]. «Յորժամ տեսանեմ լեզուագա-
րութիւն և զառօրեա իմաստունչդ:
Լուծմունք. զորս և յառաջնումն ճառին
զարովեաց, որոց չի են ցաւօր լե-
զուք նոցա. ասէ՛ յորժամ տեսանեմ,
որ առանց երկոց լինին աստուա-
ծաբանք. լաւ ի կամարն վերինն:
[Բան]. և զձեռնադրողս աստուածարա-
նու:
Լուծմունք. կամելովն միայն:
[Բան]. ցանկամ վերնագոյն իմաստու-
թեան:
Լուծմունք. որ է ընդ միտս և ընդ աս-
տուած իսուել» (էջ 166բ):

Ձև. № 5602 (1177 թ.)
(ԴԱՎԻԹ ՔՈՐԱՅՐԵՅԻ)

«Յորժամ տեսանեմ լեզուագարութիւն և
զառարեայ իմաստունչդ, զոր և յառաջ-
նումն ճառին գրսովեաց, որոց չի են
ցաւօր լեզուք նոցա և զձեռնադրաւդ
աստուածարանս կամելովն միայն ցան-
կամ վերնագոյն իմաստաւիրութեանն,
որ է ընդ միտս և ընդ աստուծոյ իսա-
սել» (էջ 128ա):

Համարնույթ օրինակների թիվը կարելի է ավելացնել, սակայն
դրանով չի փոխվի հատվածների համադրությունից արտածվող հե-
տևության բնույթը: Անկասկած է, որ Գավթի Քորայրեցին ծանոթ է ե-
ղել և՛ Վարդան Հաղբատեցու, և՛ Եղիա Ասորու աշխատանքներին: Ընդ-
հանրականութեամբ առաջնորդվելու դեպքում նախատեսվում էր Եղիա
Ասորու լուծմունքներին պիտի տրվի, ուսուցիչ-աշակերտ փոխհարա-
բերությունը նկատի առնելիս՝ Վարդան Հաղբատեցու մեկնություննե-
րին²⁸: Միօրինակ չէ ավելացումների բնույթը: Կան դրվագներ, որոն-
ցում Քորայրեցու լրացումը բառական է, իսկ որոշ դեպքերում էլ ու-
նենք համեմատաբար ընդարձակ բացատրության օրինակներ: Աս-
վածը հատկապես պիտի առնչել ոչ թե մուսուլմանականներին, այլ
բուն մեկնություններին: Առաջին դեպքում բառական նույնության
տասնյակ օրինակներ կարելի է մատնացուցել, մինչդեռ մեկնություն-
ների մասում երբեմն դժվարանում ենք բացորոշ համեմատության եզր
գտնել: Ասվածը պատկերացնելու համար ստորև համադրաբար վկայա-
կուցենք մեզ ծանոթ նույնական առաջաբանների շարունակությունները
մեկնությունների մասում:

²⁸ Ուրիշ ձեռագրի առիթով, բայց նույն կապի մասին առաջին դիտողությունը կա-
տարել է Հ. Անասյանը: «Գիրք պատճառացում» Քորայրեցու բաժինը նկատի ունենալով
նա գրել է. «...այնտեղ րացահայտորեն երևում են ժԲ դարի երկրորդ կեսի հեղինակ
Եղիա Ասորու դործերի ազդեցությունն ու հետքերը» («Հայկական մատենագիտություն»,
Ա, Երևան, 1969, էջ XV):

[Բան]. «որք զաստուածութիւնն շափեն, զժողովուրդն կշռեն: Կուժմունք. ասեն, թէ աստուած անշափ է, հարկ է, որ մեծ լինի եկեղեցոյ ժողովուրդն և այնու արհամարհեն զմեր փոքրն:

[Բան]. որ զաւազն պատուեն: Կուժմունք. ինձ թուի թէ զուր սոյնպէս կամիր, որ զաւազն վասն շատութեան պատուէք և զաստեղան, որ փոքր է քան զաւազ, թշնամանէք: Եմանապէս և զմարգարիտն խոտան համարիք և զխիճս ժողովէք: Զայս ոչ գիտէք, թէ որչափ աւազ և խիճք առատ են, կրկին և ակն և մարգարիտ և աստեղք պատուականադոյնք են, թէպէտև փոքր են:

[Բան]. թէպէտև աստ ծառայ առնես զուրապատութիւն, Կուժմունք. միթէ ծառայեցուցանել կամիս զբանս, որով զուրահաւասար կմք, ապա թէ ոչ՝ ընկալ գլանդիմանութիւնս ի զրկեցեւոցս» (էջ 192ա):

[Բան]. «խաղաղութիւն սիրելի իմ, Կուժմունք. ոչ միայն անուանի սա, այլ և էութիւն է սեռական բարոյ և է և անուանի:

[Բան]. ոչ գիտեմ եթէ յամենեցունց զհարազատ ձայնն:

Կուժմունք. յորժամ ասացի խաղաղութիւն ընդ ամենսին չգիտեմ, թէ ամենեքին ևսուր զհարազատ ձայնըն, որ է ընդ հոգոյդ բում» (էջ 201ա):

Մտտալորապես նույն պատկերն ունեն նաև համեմատելի մյուս հատվածները: Համադրության ընդհանուր պատկերը հնարավորություն է տալիս ասելու, որ Եղիա Ասորու լուծմունքներին ծանոթ լինելով հանդերձ՝ Դավիթ Քորեյրեցին բուն մեկնությունների մասում նույնությամբ չի հետևում սկզբնաղբյուրին, ինչպես դա կատարվում է մուտք-առաջաբանների հետ: Առկա ընդհանրությունների և տարբերությունների բնույթից ելնելով կարելի է պնդել, որ № 5602 գրչագիրը Քորայրեցու

«Ուր արդեաք իցեն, որք զաղբատութիւն թշնամանեն և զմեծութիւն հռչակեցուցանեն: Ասէ թէ՛ մինչ մեք հալածեալն լինէաք յամպարիշտ և ի շարափառ Թագաւորացն և ի սակաւութիւն ամփոփեալք էաք վասն սակաւութեանն թշնամանէին զմեզ արիանոսքն, իսկ այժմ ի բազմանալս մերում ոչ զնոյն փոխարէնս նոցա հատուցանեմք: Որք յուրովութեամբ զեկեղեցին սահմանեն, այլ ոչ առաքիւնութեամբ, որք զաստուածութիւնն շափեն որպէս թէ յուրից կարաւտ է ժողովրդոց և զժողովուրդն կշռեն յուրովութեամբ և սակաւութեամբ, այլ ոչ բարեպաշտութեամբ» (էջ 239ա):

«Խաղաղութիւն սիրելի իմ, քաղցր քան զմեղու խորիսիս և իրք և անուն: Ոչ միայն անուանիս, այլ և էութիւն և սեռական բարոյ, զոր այժմս ևսու ժողովրդեանն զքեզ և զփոխարէն առի զունկընդրութիւն հնազանդութեանն: Ոչ գիտեմ եթէ յամենեցունց զհարազատ ձայնն: Զգիտեմ ասէ, թէ ըստ արազատ սիրոյ ունիս զհնազանդութեանն ձայն և զարժանաւոր հոգոյն, զորն այն ընտրէս» (էջ 265ա—բ):

խմբագրություն կոչելու փորձը արդարացի է: Կան նաև այլ կոմաններ: Ունենք ձեռագրեր, որոնցում Քորայրեցին ներկայանում է որպես հավաքող՝ «հաւաքումն ի Դարայ»²⁹: Կան բազմաթիվ գրչագրեր էլ, որոնցում հեղինակային պատկանելության ցուցումն առհասարակ բացակայում է: Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ դրանց մի մասը նույնական է Քորայրեցու ինքնագրի հետ, երկրորդ խումբը, մասնակի միջամտություններով հանդերձ՝ նույն հիմքի վրա կատարված հետագա ընդօրինակություններ են և շեն առնչվում եղած անանուն մեկնություններին³⁰: Համոզվելու համար համադրենք որոշ ձեռագրեր:

Ձեռ. № 5602 (1177 թ.)	Ձեռ. № 1897 (ԺԲ դ.)	Ձեռ. № 58 (Ժէ դ.)
«Ճառս այս թէպէտև երբորդ է ի կարգի շարագատութեանս, սակայն երկրորդ է յետ առաջնոյն...» (էջ 172բ):	«Ճառս այս թէպէտև երբորդ է ի կարգի շարագատութեանս, սակայն երկրորդ է յետ առաջնոյն...» (էջ 248բ):	«Ճառս այս թէպէտև երբորդ է ի կարգի շարագատութեանս, սակայն երկրորդ է յետ առաջնոյն...» (էջ 239բ):
Ձեռ. № 5602 (1177 թ.)	Ձեռ. № 6362 (1181 թ.)	Ձեռ. № 437 (ԺԿ դ.)
«Ոչ առ տգէտս, այլ առ պաճուճարանս արասցուր զբանս» (էջ 116բ):	«Իմ բանս, որ ասեմ, ոչ է առ տգէտսն և կամ առ պարզամիտ ժողովուրդս» (էջ 126բ):	«Իմ բանս, որ ասեմ, ոչ է առ տգէտսն և կամ առ պարզամիտ ժողովուրդս» (էջ 73բ):

Քորայրեցու պատճառները բովանդակող գրչագրերից է նաև «Գիրք պատճառաց» ժողովածուն³¹: Հ. Տաշյանը Վիեննայի № 317 գրչագրի նկարագրության առիթով գրում է. «Պատճառաց գրոց հաւաքիչն, որ Դարայ Մեկնչի անունը կը յիշէ տեղ տեղ, այս գործքէն առած է անշուշտ այս եւ յաջորդ մասերն»³²: Ն. Ակինյանը գտնում է, որ «Գրիգոր որդի Աբասայ իւր երկասիրութեան մէջ բառական ներս առած է Քորայրեցույ գրած բոլոր Պատճառները, բայց զարմանալի կերպով ա-

²⁹ Ձեռ. № 4132, էջ 278ա, հմմտ. Ն. Պողոսյան, Մայր ցուցակ..., Բ, էջ 389:
³⁰ Հմմտ. ձեռ. № 5254 (էջ 93բ—145բ), ձեռ. № 5596 (էջ 4բ—48բ), ձեռ. № 59 (էջ 42ա—153ա), ձեռ. № 1931 (էջ 195ա—237բ), ձեռ. № 4132 (էջ 273ա—353ա), ձեռ. № 621 (էջ 1ա—57բ, էջ 216ա—244բ), ձեռ. № 100 (էջ 1ա—131բ), ձեռ. № 4765 (էջ 42բ—69ա):
³¹ Ձեռ. № 1879, էջ 159ա—229ա: «Գիրք պատճառացի» մատենագիտական գնահատությունը և նրա մասին եղած գրականության ցանկը տես Ն. Անասյան, Ելի. աշխ., էջ XIII—XVIII:
³² Հ. Տաշյան, Ցուցակ..., էջ 755:

ոանց մատենանշելու աղբիւրն, զոր այլուր չի մոռանար նշանակել»³³։ Նույնարձակութիւնով ձևակերպում ունի նաև աղբյուրագետ Հ. Անասյանը. «Գիրք պատճառացում» Քորայրեցու հեղինակութիւնն են նաև Գրիգոր Նազիանզացու մի շարք այլ ճառերի և ամենայն հավանականութեամբ բոլոր ճառերի պատճառները...»³⁴։ Ավելին՝ «Գիրք պատճառացում» Բարսեղ Կեսարացու (էջ 241բ—270բ) և Գրիգոր Նյուսացու (էջ 229բ—241բ) ճառերի մեկնութիւնները ունեն «ի Դավիթ վարդապետէ ասացեալ»³⁵ ցուցումը։ Իսկ Նազիանզացուն վերաբերող նյութերը (էջ 159ա—229ա) շունեն որևէ ծանուցում, թեև Գրիգոր Աբասյանի «...անմիջական աշխատակիցներն են եղել Դավիթ Քորայրեցիին և Մխիթար Դոշը»³⁶։

Նման պայմաններում պիտի ենթադրել Գրիգոր Աբասյանի այնպիսի միջամտութիւն (նկատի ունենք Նազիանզացու գրքերի պատճառները), որը բուն ժողովածուին աշխատակիցելու պայմաններում հնարավորութիւն տար շրջանցելու դրանց իսկական հեղինակի՝ Քորայրեցու, անունը. Ն. Ակիւնյանը, առանց ուղղակի հետևութեան, փորձում է տարբերութիւն տեսնել «Գիրք պատճառացում» արտացոլված և Դավիթ Քորայրեցու անվամբ հայտնի պատճառների ցանկում. «Գրիգորի քով կան նաև ի Կիպրիանոս եւ ի Մակարայեցիս ճառերու պատճառք, որոնք կը պակսէին թ. 317 ի մէջ»³⁷։ Մակայն Վիեննայի № 317 գրչագրում նշված պատճառների շարքում ամենևին էլ ի սկզբանե բացակայութիւն չի նշանակում։ Ունենք գրչի գրառումն այդ մասին. «... յայսմ կարգի է Պատճառ ճառին Կիպրիանոսի եւ Մակարայեցոցն եւ, ի վերջ գրոցս գիւս եւ ընթերցիր»³⁸, Եվ եթե այսօր չեն պահպանվել նշված պատճառները, ապա դա, հավանաբար, պիտի բացատրել ձեռագրի վիճակով կամ այլ գործոններով, մանավանդ որ Քորայրեցու շարքի ձեռագրերում նշված պատճառներն իրենց տեղում են³⁹։

Դավիթ Քորայրեցու հեղինակութիւնը հավաստող համապատասխան վկայութիւն չգտնելով № 1879 ձեռագրում, այդպիսիք փորձեցինք

³³ Ն. Ակիւնյան, նշվ. աշխ., էջ 60, տե՛ս նաև էջ 62, հմմտ. Պ. Տեր-Պողոսյանի ծանուցումը՝ «Դավիթ Քորայրեցոյ լուծմունք եւ Պատճառ գրութիւնը... Գրիգորի կողմէ ազուցում է իր երկին մէջ» («Հանդէս ամսօրեայ», 1969, № 10—12, էջ 392)։

³⁴ Հ. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ XV։
³⁵ Ձեռ. № 1879, էջ 229բ։
³⁶ Հ. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ XV։
³⁷ Ն. Ակիւնյան, նշվ. աշխ., էջ 60։
³⁸ Հ. Տաշյան, Ցուցակ..., էջ 755։
³⁹ Ձեռ. № 5602, էջ 113ա—115բ, հմմտ. ձեռ. № 6362, էջ 125բ—126բ, ձեռ. № 621, էջ 227բ—228բ, ձեռ. № 59, էջ 71ա—72բ և այլն։

փնտրել այլ գրչագրերում։ Պարզվում է, որ «Գիրք պատճառացի» հիմքի վրա է գոյացել նաև № 4150 գրչագիրը (ԺԳ դ.), իհարկե ոչ առանց միջամտութիւնների։ Կան բնագրեր, որ բառ առ բառ նույնն են, փոխանցվել են նաև մատենագիտական օժանդակ գրառումները⁴⁰, որոշ նյութեր էլ ընդօրինակվել են լրացուցիչ տեղեկանքով։ Նման մի հազորում ունենք նաև Նյուսացու ճառերի պատճառների՝ Դավիթ Քորայրեցու հեղինակութիւնը հաստատող խորագրից հետո. «Հարկ եղև ի քննութիւն մտանել երից կատարեալ արանցն՝ սրբոյն Բարսղի Կեսարու և Գրիգորի Նիւսացոյ և Գրիգոր Աստուածաբանի, թէ որպէս բանքն առ միմեանս յարմարեցին և ըստ բանիցն և նշանակեալ իմաստքն յարգարեսցին, զոր Մեծին Աստուածաբանի բան առ բան յեղաշրջեալ գրնութիւն բանիցն իրացուցանելով և այնպէս գեղեցիկ զկարգն ունի»⁴¹։ Ասվածը առաջադրվող մեկնութեան հարկավորութիւնը հավաստելուց բացի, հնարավորութիւն է տալիս մտածելու, որ «երեք մեծ կապաղովկացիների» գործերի քննութեամբ զբաղվողը նույն հեղինակն է, այլապես Գրիգոր Նյուսացու սոսկ մի գործի պատճառի առիթով «երից կատարեալ արանց» վերաբերող նման ընդհանուր եզրակացութիւն անելու հարկ չէր լինի։ Բացի այդ՝ նույն № 4150 գրչագրում կան Դավիթ Քորայրեցու այնպիսի հիշատակագրութիւններ, որոնք ուսուցիչների վաստակը արժեքավորելու առումով մերձավոր են Նազիանզացու մատենագրութեան առիթով ասված համարնույթ գնահատութիւնների հետ. «Այսպէս լուաք ի հոգեոր վարժապետաց ի կենդանի նոցուն ձայնիցն»⁴², «Այսպէս լուաք ի գրոց և յուսուցչացն մերոց»⁴³։

Այսպիսով, առկա ձեռագրական նյութի համեմատական դասդասմամբ պարզվում է, որ № 5602 ինքնագրից, գրեթե նույն ժամանակահատվածում առաջացել են «Քրիստոս ծնեալ» և «Առ որս» գիրք-ժողովածուների մեկնութիւնների նոր ընդօրինակութիւններ մերթ պատճառների, երբեմն էլ լուծմունքների տեսքով⁴⁴։

⁴⁰ Հմմտ. ձեռ. № 1879, էջ 199ա—229ա, ձեռ. № 4150, էջ 6ա—22բ, ձեռ. № 4765, էջ 56բ—58ա և այլն։
⁴¹ Ձեռ. № 4150, էջ 43ա։
⁴² Նույն տեղում, էջ 52ա։
⁴³ Նույն տեղում, էջ 57ա։
⁴⁴ Դավիթ Քորայրեցու խմբագրութեամբ հայտնի ժողովածուն իրավամբ լայն ընդունելութիւն է ունեցել միջնադարյան Հայաստանում։ Դրա լավագույն ապացույցը ոչ միայն «Գիրք պատճառացում» հայտնվելն է, այլև հետագա մեկնողական գրականութեան աղբյուր ծառայելը։ Նկատի ունենք Հակոբ Կլայեցի կաթողիկոսի (1268—1286) մեկնութիւնները։ Սամվել Անեցու շարունակողը հազորում է, որ «...այս տէր Յակոբ այր սուրբ և առաքինի և յոյժ փրտնական, որ արար զլուծմունս գրեանցն զժուարա-

Գրիգոր Նազիանզացու ճառերին, ինչպես ասվեց, անդրադարձել է նաև Հովհաննես Սարկավազը: Դատելով պահպանված խորագրից՝ «Լուծումն բանիցն Աստուածաբանի Սարկավազին»⁴⁵, այն պիտի ընդգրկէր Նազիանզացու բոլոր գիրք-ժողովածուները: Իրականում ունենք միայն «Քրիստոս ծնեալ» ճառաշարքի ընդհանուր զնահատություն: Ի տարբերություն հետագա մեկնիչ-հեղինակների, Նազիանզացու կյանքին ու գործունեությանը վերաբերող տեղեկանքը այս դեպքում իսպառ բացակայում է: Այդ իրողությունը լուծմունքի բնույթով բացատրելու փորձը չի արդարանա, որովհետև կարելի է մատնացուցել լուծմունքը առաջաբանով օժտելու բազմաթիվ օրինակներ նույն Նազիանզացու մատենագրության առիթով: Ներկայացվող աշխատությունը շունի նաև լուծմունքին հատուկ ձևական կողմը:

Հովհաննես Սարկավազը բացատրության ընթացքում մշտապես դիմում է համեմատությունների, կատարում է դանազան ընդհանրացումներ երկրի կառուցվածքի, բնության տարրերի, բարոյախրատական նորմերի, դավանաբանական հին ու նոր խնդիրների (տե՛ս «Ամենայն հեթանոսք կայթեցէք...» հատվածը) և այլնի մասին: Նրա մեկնաբանություններից մեկում կարդում ենք. «Եւ դր արիւնակ մարմինն խառնեալ ընդ բանին եղև որ ինչ էր բանն և զմարմին լինելն ոչ կորոյս, այլ մնաց մարմինն ըստ ձևոյն և ըստ թանձրութեան բնութեանն: Ըստ նմին արինակի և աստուածութիւնն միացեալ ի մարմնի եղև մարդ առանց ապականացու կրից և պահեաց զիւր անիմանալի բնութիւնն անպարագրելի և անփոփոխելի...»⁴⁶:

Սարկավազի աշխարհայացքի զնահատման առումով որոշ խորհրդազանգության հնարավորություն է տալիս հետևյալ բացատրությունը. «Եւ որ ինչ հրաշագործեցաւ յաստուծոյ, որով խորտակեալ, զի այսպիսի զանազան հարուածովք և կամ բարեգործութեամբք ոչ ուղեցաւ ազգ մարդկան և ոչ արիւնար և ոչ մարգարէիւր, մինչև ինքն արարիչն կա-

լոյս բանիցն» («Սամուելի քահանայի Անեցոյ հաւարմունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 151): Ը. Տաշյանի նկարագրած ձևագիր տարբերակում ես չեն մասնավորեցվում այն բնագրերը, որոնք զբաղեցրել են Հակոբ կաթողիկոսին (տե՛ս Ը. Տաշյան, Ցուցակ..., էջ 293): Սակայն այլուր վկայություն կա, որ «Տեսուն Յակոբա Հայոց կաթողիկոսի՝ լուծմունք գրեանցն Բարսղի, զոր տեղեկացեալ է ի Դաւիթ վարդապետն» (ձեռ. № 437, էջ 295ա), հմմտ. Պ. Տեր-Պողոսյանի ծանուցումը՝ «Դաւթի այս լուծմանց և պատճառաց գիրքն օգտագործած է Յակոբ Կլայեցի կաթողիկոս» («Հանդես ամսօրեայ», 1969, № 10—12, էջ 393):

⁴⁵ Ձեռ. № 5596, էջ 98բ—111բ:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 100ա:

տարած արար գալստեամբն իւրով»⁴⁷: Ի տարբերություն «Քրիստոս ծնեալ» գրքի, Մեկնության մեջ նորն այն է, որ մեկնիչը վերանում է առաջադրվող բացատրության շրջանակներից և այլադրյուր վկայություններով է օժտում այն: Նկատի ունենք հատկապես բնության շրա տարրերի ինքնատիպ կառուցվածքի, բնույթի, փոխադարձ կապի, առանձնահատկությունների մասին նրա բնափիլիսոփայական դատողությունները, որոնք երբեմն բառացի, հաճախ էլ վերապատմելու եղանակով հիշեցնում են Բարսեղ Կեսարացու «Վեցարեայի» հայերեն թարգմանության համապատասխան հատվածները: Բերենք այդ կարգի ընդհանրության մեկ օրինակ՝

«Սրոյ Բարսղի եպիսկոպոսպետի Կեսարոյ Կապաղովկացոյ Յաղագս Վեցարեայ ատուրգ» ⁴⁸	«Լուծումն բանիցն Աստուածաբանի Սարկավազին» ⁴⁹ Ձեռ. № 5596 (ԺԳ դ.)
---	--

«Եւ յայտ լիցի, թէ երկիր ցամաք է եւ ցուրտ, եւ ջուր՝ խոնաւ եւ ցուրտ, եւ աւզ՝ ջերմ եւ խոնաւ, եւ հուր՝ ջերմ եւ ցա-	«Երկիր՝ ցուրտ և ցամաք, ջուր՝ ցուրտ և խոնաւ, աւզ խոխոնաւ է և ջերմ, հուր ջերմ է և ցամաք...: Եւ խառնեալ են
--	---

⁴⁷ Ձեռ. № 5596, էջ 109ա:

⁴⁸ Օգտվում ենք «Վեցարեայի» մեր պատրաստած քննական բնագրից:

⁴⁹ Սույն լուծմունքին անդրադարձել է նաև Կ. Միրումյանը (տե՛ս նրա՝ «Հովհաննես Սարկավազի երկու իմաստասիրական գրվածքները և նրանց արժեքը», «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, № 2, էջ 154—162): Հետադրողի հիմնական նպատակը Սարկավազի նշված աշխատանքի քննությունը չէ, այլ զրա հենքի վրա անանուն «երկու իմաստասիրական գրվածքների» Ը. Իմաստասերի հեղինակային պատկանելության հավաստումը: Հոգվածում կան որոշ անճշտություններ և վերապահելի կետեր: Մասնավորապես՝ Սարկավազի նշված աշխատության մաս է դիտվել նաև բերականական մի բնագրական աշխատություն, որը որևէ անշուշտ շունի Սարկավազի հետ (հմմտ. էջ 98բ—211բ): Այդ աշխատությունն ունի քսաներեք խորագրային բաժանում (օրինակ՝ «Յաղագս քերականութեան», էջ 112ա, «Յաղագս վերծանութեան», էջ 112ա—բ և այլն): Հավանաբար վերջընթեք բառացանկը (էջ 150բ—216բ) նույնպես այս բնագրի մասերից է:

Նազիանզացու «Ի սուրբ ծնունդն Քրիստոսի» ճառը «միակ գրվածքը» չէ, քոր հրատարակվել է հայերեն ամբողջությամբ» (նշվ. աշխ., էջ 155, ծան. 5): Այդ մասին տե՛ս սույն աշխատանքի 82—83 էջերի 14-րդ տողատակը:

«Յաղագս տարեհաց բաղկացելոց յարարչէն» ճառի հեղինակային պատկանելությունը սուսկ «Լուծումն բանիցն Աստուածաբանի Սարկավազին» բնագրի նմանությամբ վճռելը վերապահելի է, որովհետև երրորդ սկզբնաղբերակի առկայությունը նոր ենթադրության դուր կարող է բացել:

Իսկ ինչ վերաբերում է Արիստոտելի կամ Նեմեսիոս եմեսացու գործերի հայերեն թարգմանություններից Սարկավազի օգտվելուն, ապա «Վեցարեայի» հայերեն թարգմանությունը եթե ոչ միակ, ապա գոնե հիմնական սկզբնաղբերակներից մեկը պիտի գիտել:

մար... է երկիր ցամաք եւ ցուրտ, եւ միաբանի ընդ ջրոյ յանդուրեմամբ ցըրտութեանն... Նոյնպէս մերձատր է ջուր ցըրտութեամբ ընդ երկրի եւ խոնաութեամբ ընդ աւոյոյ: Սոյնպէս եւ աւղ միջնորդութեամբն հաշտեցուցիչ է մարտին ջրոյ եւ հրոյ: ջրոյ՝ վասն խոնաութեանն եւ հրոյ՝ վասն ջերմութեանն, եւ ի պատճառս սոցա երկոքին կապեալ կան ի նմա: Հուր ջերմ եւ ցամաք բնութիւն ունի, կապեալ կայ ընդ աւոյոյ վասն ջերմութեանն, եւ հաղորդեալ ընդ երկրի...»:

Քանի որ խոսք եղաւ № 5596 գրչագրի մասին, պիտի նկատել, որ նույն ձեռագրում է պահպանուել նաև Մխիթար Գոշի մի պատճառը՝ «Քրիստոս ծնեալ գրոցն սակաւ ինչ պատճառ»⁵⁰: Եթե հետևելու լինենք սույն հաղորդմանը, ապա պիտի ակնկալել շարքի բոլոր ճառերին վերաբերող պատճառներ: Բայց իրականում ունենք միայն առաջին ճառին պատկանող մի քանի ամենասեղմ բացատրություններ՝ հիմնականում դավանական խնդիրների շուրջ: Գոշը ուշագրություն է գարծնում նաև քաղաքական անցուդարձերին, Նազիանզացու ունեցած առընչություններին, զավանական վեճերի շրջանում բյուզանդական կայսրության տարբեր դիրքորոշումներին: Նա լավատեղյակ է Նազիանզացու կենսագրության մանրամասներին, հիշատակում է կայսեր հետ ունեցած նրա առնչակցությունը, ընդգծում է. Պոլսում աշխատած տարիները կարեւորությունը. «Իսկ յայնժամ Գրգիոր Աստուածաբան ի Կոստանդինուպոլսու նպիսկոպոս փոխեալ լինէր՝ ի ներքս ի բաղաքն ի փորձ ազաւթանոցի լինէր: Յետոյ թագաւորն մեծ տուն շինէր առընթեր և աւնուանեցաւ Անաստասայ, և խնդիր արար թագաւորն վասն հաւատոյ...»⁵¹:

Մխիթար Գոշը անհրաժեշտ տեղեկանք ունի նշված ճառի գրության ժամանակի, պատճառի, շարժառիթի, գիրք-ժողովածուում ունեցած հաջորդականության մասին: Այս ամենով հանդերձ՝ Գոշի աշխատանքն այն տպավորություն է թողնում, որ վերջինս բուն պատճառի նախապատրաստական մասն է, մուտքը՝ մատենագիտական-կենսագրական անհրաժեշտ տեղեկանքով:

Գրիգոր Նազիանզացու «Առ որս» գրքի լուծմունքներ ունի նաև

Գէորգ վարդապետ Երզնկացիի (1350—1416)⁵²: Նրա լուծմունքները ընդօրինակվել են տարբեր խորագրերի տակ. ա) «Համառատ լուծմունք Գրիգորի Աստուածաբանին ի լուսատր բանից արդինական վարդապետի Յոհաննու Որոտնեցոյ՝... հաւաքեալ աշխատասիրութեամբ աշակերտի նորին Գէորգեայ Եզնկացոյ...»⁵³, բ) «Գրիգորի՝ աշակերտի Յովհաննու Որոտնեցոյ լուծումն համառատ դժուարիմաց բանից ի գիրս գրութեան...»⁵⁴, գ) «Մաղկափաղ մեկնութիւն ի լուսատր բանից... հաւաքեալ աշխատասիրութեամբ Գրիգորի, աշակերտի նորին շնորհալից վարդապետի»⁵⁵: Երեք շարքի համար էլ ընդհանուրը համառոտությունն է՝ նախորդող մեկնությունների ակնհայտ ծանոթությունը: Ն. Պողարյանը Երզնկացու աշխատանքը բնութագրում է հետևյալ կերպ. «Խմբագրութիւն Գրիգոր Աստուածաբանի Առ որս գրոց լուծմունքին. Յովհ. Որոտնեցիի դասախօսութեանց հիման վրա»⁵⁶:

Պահպանվել է Մեսրոպ Գանձակեցու «Առ որս» ճառաշարքի մեկնության ինքնագիրը⁵⁷: Սակայն պիտի նկատել, որ այս դեպքում «Համառոտ մեկնութիւն» բնորոշումը պայմանական է, որովհետև այն իրականում Նազիանզացու գրքերի մասին գրված մեկնություններից ամենաընդարձակն է: Դատելով ճառերի խորագրերի մասնակի անճշտությունների նույնությունից, մեկնիչը ձեռքի տակ ունեցել է Մխիթար Այրիվանեցու ճառընտիրը կամ նրանից ընդօրինակված գրչագիր: «Պարտ է գիտել, զի վարդապետք եկեղեցոյ երեք ասեմ» վերտառության տակ բացատրվում են առաջարկվող մեկնության հանգամանքներն ու աղբյուրների հետ կապված այլևայլ հարցեր: Մեսրոպ Գանձակեցին մաս-

⁵² Գէորգ Երզնկացիի գրել է մեկնություններ, հարցումներ, հանելուկներ, խրատներ և այլ ծանրի գործեր (տե՛ս ձեռ. № 3006, էջ 6ա—11ա, ձեռ. № 2166, էջ 81բ—166բ, ձեռ. № 3276, էջ 50ա—53ա): Նրա մասին եղած գրականության շր. Աճառյանի կազմած ցանկին (տե՛ս «Հայոց անձնանունների բառարան», Ա, Երևան, 1942, էջ 467—468) պիտի ավելացնել հետևյալ ուսումնասիրությունները. Գ. Զարբանալեան, Պատմութիւն հայերէն դպրութեան (Բ, նոր մատենագրութիւն, Վենետիկ, 1878, էջ 219—220), Ղ. Ալիշան, Միսական, Վենետիկ, 1893, էջ 239, Ա. Մեղակեան, Հայ միջնադարյան հանելուկներ, Երևան, 1980, էջ 127—128:

⁵³ Ձեռ. № 61, էջ 209ա—266ա, ձեռ. № 5657, էջ 155ա—207ա, ձեռ. № 5082, էջ 151ա—179ա, ձեռ. № 3939, էջ 104ա—139ա և այլն, հմմտ. Հ. Տաշյան, Յուցակ..., էջ 455, Հ. Ոսկյան, Յուցակ..., էջ 159:

⁵⁴ Ձեռ. № 1649, էջ 3բ—8բ:

⁵⁵ Ձեռ. № 1131, էջ 2ա—35բ:

⁵⁶ Ն. Պողարեան, Հայ գրողներ, Երուսաղէմ, 1971, էջ 407:

⁵⁷ Տե՛ս ձեռ. № 1466, էջ 1ա—354ա՝ «Համառոտ մեկնութիւն Գրիգորի Աստուածաբանի Առ որս գրոցն՝ ժողովեալ ձեռամբ տառապետ ոգոյ Մեսրոպայ [Գանձակեցույ], հմմտ. Ն. Պողարյան, Մայր ցուցակ..., Ա, էջ 365:

⁵⁰ Ձեռ. № 5596, էջ 95ա—98բ:
⁵¹ Նույն տեղում, էջ 97ա:

նավորապես նկատում է. «Լուայ յումանց, եթէ Գաւթի վարդապետին ևս ունի համառօտ լուծմունս՝ արարեալ Առ որսին, զի զլուովս խնդրեցի և որոնեցի և ոչ գտի»⁵⁸:

Այնուամենայնիվ, մեզ ծանոթ մեկնություններից որևէ մեկին ծանոթ եղե՞լ է Գանձակեցին: Սույն հարցի ուղղակի պատասխանը գտնում ենք նույն բացատրականում. «Ոչ ուրեք գլի զկատարեալն, բայց միայն Գէորգեայ վարդապետի Եղնկացոյ համառօղ լուծմունքն և զայն յոյժ ծաղկաբաղ եղեալ և ընդարձակը այլափոխեալ»⁵⁹: Մեկնությունից օգտւելիք դյուրացնելու նպատակով հեղինակը այն բաժանել է զլուխների⁶⁰: Բաժանումը ձևական չէ, այլ պայմանավորված է արծարծվող հարցերի բնույթով: Այդ իսկ պատճառով էլ զլուխների անվան տակ առաջացել են տասնյակ հարցադրումներ ըստ ձևերի:

Նույնպիսի սկզբունքով է կազմված Գանձակեցու «Քրիստոս ծնեալ» մեկնությունը ևս (էջ 354ա—379ա): Տվյալ դեպքում «Խամառօտ մեկնութիւն» կոչումն արդարանում է այն իմաստով, որ հիշյալ գրքի ոչ բոլոր ձառերն են մեկնություններով օժտված: Գրչի հիշատակարանը այս առումով որևէ լրացնելիք չունի, այլ սովորական հաղորդում է ընդօրինակության ժամանակի ու առաջնորդության անձանց մասին. «Ժողովեցաւ համառօտ մեկնութիւնս ի Թուականութեանս Հայոց հազար հարիւր իննսուն և ինն, ընդ հովանեաւ սուրբ Լուսաւորչին և առաջնորդութեանն տեառն Ղազարու հեղահոգի վարդապետին Կեսարու, որ է հովիւ Կարնոյ քաղաքին, ձեռամբ մեղապարտ Մեսրոպի, անարժան քահանայի և կրօնատրի...»⁶¹:

⁵⁸ Զեռ. № 1466, էջ 2ա:
⁵⁹ Զեռ. № 1466, էջ 1ա, հմմտ. «զորս ի սրբոյն Գրիգորի Տաթևացոյ գրեանցն և գորս ի մեկնաց մերոց վարդապետացն ժողովեցի և եզի աստ» (էջ 2ա):
⁶⁰ «Զխրաբանչիւր ձառսն ի զլուխս բաժանեցի և հանդէպ բնաբանին զմեկնութիւնսն գրեցի և կարմիր գոտի նշանեցի առ ի դիւրաւոր լինելոյ բանն սուրբ վարդապետիս» (ձեռ. № 1466, էջ 2ա):
⁶¹ Զեռ. № 1466, էջ 379ա: Գրիգոր Նաղիանդացու գիրք-ժողովածուների, երբեմն էլ առանձին ձառերի տասնյակ մեկնություններ կան, որոնց հեղինակային պատկանելությունը հայտնի չէ, ուստի և սույն քննության սկզբնամասում դրանք կոչեցինք Անանուն մեկնություններ: Ժամանակագրական հաջորդականությունը պահպանելու դեպքում ճիշտ կլիներ նշված բնագրերի մեծ մասը ներկայացնել Գոշի գործերից հետո: Բայց որովհետև այդ ամենը ասվածին նոր ավելացնելիք չունի, ուստի և նպատակահարմար գտանք բավարարվել ձեռագրական նյութերի սոսկ թվարկմամբ. ձեռ. № 1204 (1231—1234 թթ., էջ 279ա—308բ), ձեռ. № 5443 (ԺԳ դ., էջ 126բ—130ա), ձեռ. № 626 (ԺԳ դ., էջ 28ա—133բ), ձեռ. № 1981 (ԺԴ դ., էջ 243բ—246ա), ձեռ. № 1131 (ԺԵ դ., էջ 149բ—150բ), ձեռ. № 3275 (1497 թ., էջ 2ա—71բ), ձեռ. № 1480 (1617 թ., էջ 109բ—112ա), ձեռ. № 3979 (1659 թ., էջ 161բ—164ա), ձեռ. № 5032 (ԺԷ դ., էջ 205բ—221ա), ձեռ. № 3276 (ԺԷ դ., էջ 44ա—49ա) և այլն:

Այսպիսով, Գրիգոր Նաղիանդացու (328—389) մատենագրական ժառանգության հայերեն թարգմանությունների քննությանը նվիրված սույն մատենագրության մեջ արծարծված խնդիրներն ամփոփելու դեպքում կարելի է եզրակացնել.

ա) Նախորդ սերնդի հայագետները տարբեր առիթներով արծարծել են Նաղիանդացու կյանքի ու գործունեության հետ կապված առանձին հարցեր՝ ձեռքի տակ ունենալով նրա «Վարքի» տպագիր տարբերակը: Բյուզանդական մատենագրի «Վարքի» ձեռագիր խմբագրությունների, ձառերի, ինքնբերական բնույթի գործերի համադիր քննությամբ ճշգրտվում ու լուսաբանվում են նրա ուսումնառության վայրերին (Կեսարիա, Անտիոք, Աթենք) և ուսուցիչներին վերաբերող մի շարք հարցեր, տարբերակվում ու քննության են առնվում նրա գործունեության հիմնական փուլերը:

բ) Նաղիանդացին հայ մատենագիրների վկայություններում հիշատակվում է ամենատարբեր առիթներով: Այդ գնահատություն-վկայությունները ցույց են տալիս, որ նա հայոց շրջաններում ևս լայն ճանաչման արժանացած հեղինակություն է եղել: Մինչև XII դարն ընդգրկող տեղեկություններում Նաղիանդացին գերազանցապես հիշվում է զավանակական այլազան խնդիրների առնչությամբ, իսկ հետագա հղումներում, մանավանդ հիշատակարաններում և շափածո ստեղծագործություններում շատ ավելի ընդգծված ու ընդարձակ են ներկայացվում նրա գործունեությունն ու մատենագրական վաստակը:

գ) Հայերին վերաբերող Նաղիանդացու տեղեկությունները հիմնականում կապվում են աթենյան ուսումնառության հետ: Նրա հանդիմանական մեկ-երկու արտահայտություններն արդյունք են Աթենքի համալսարանի հայ և հույն ուսանողության վեճերից ստացած տպավորության և շեն առնչվում էթնիկական նկարագրին: Բարսեղ Կեսարացու աշակից Նաղիանդացին պայքարում էր հայազգի Եվստաթիոս Մեբաստացու դեմ՝ արիտսականությունը Փոքր Հայքում տարածելու նրա հաջողությունից հարկադրված: Իր հայազգի նշանավոր ուսուցչի՝ Պրոյերեսիտի մասին գրած նրա շափածո ստեղծագործությունը երախտավոր աշակերտի և հետևորդի խոսք է:

դ) Միաժամանակ և մշակութային նույն կենտրոններում էին հայերենի թարգմանվում և ձեռքից ձեռք ընդօրինակվում «երեք մեծ կապաղովկացիների» գործերը: Այս պարագան հող էր ստեղծում շփոթելու նույնանուն հեղինակների երկերը, իսկ երբեմն էլ այլանուն, բայց

համարնույթ ստեղծագործությունները Գավիթ Քորայրեցու արտահայտություններ՝ «վասն մի արինակ մտացն»: Գրիգոր Նազիանզացուն են վերագրվել «Ի Մելիտոս եպիսկոպոս Անտիոքացի» և «Առ այնոսիկ, որք ասեն եթէ՛ մեծ է հայր քան զորդի» խորագրերով Գրիգոր Նյուսացու ճառերը: Ձեռագրերում «Խօսք ի նոր կիրակէն...», «Ի ժողովողն» և «Առ որս» շարքի ճառերը հանդիպում են Գրիգոր Նյուսացու անվամբ, մինչդեռ դրանց իրական հեղինակը Գրիգոր Նազիանզացին է: «Առ որս» գրքի նշված ճառի հեղինակային շփոթը կատարվել է մինչև VII—VIII դդ., որովհետև, ինչպես պարզվում է, Ստ. Սյունեցին ծանոթ է նշված ստեղծագործությանը և այն համարում է Գրիգոր Նյուսացու գործ:

ե) Մեզանում վաղ միջնադարում եղել է Բարսեղ Կեսարացու և Գրիգոր Նազիանզացու «Հարցումն...» երկասիրության մեկ թարգմանություն-խմբագրություն՝ «Տեսութիւն յաղագս հավատոյ...» խորագրով: Հետագայում այդ բնագրի հիմքի վրա առաջացել է ութ տասնյակից ավելի ընդօրինակություններով բաղմացվել են երեք կեղծ խմբագրություններ, որոնք «սակս ընդունելութեան» վերագրվել են Բարսեղ Կեսարացուն և Գրիգոր Նազիանզացուն: Վաղ շրջանի հայ հեղինակները անձանոթ են հիշյալ կեղծ բնագրերին («Տեսութիւն...» հայերեն թարգմանությունից օգտվում է Ստեփանոս Ասողիկը): Պիտի ենթադրել, որ նշված բնագրերի վերագրումը կարող էր կատարվել Ասողիկից հետո միայն:

զ) Ձեռագրական հավաքածոներում պահպանվել է Գրիգոր Նազիանզացու գրական վաստակի հայերեն թարգմանությունների ավելի քան երկու հարյուր հին ու նոր ընդօրինակություն: Հայաստանում դրանք առավելապես հայտնի են եղել շորս գիրք-ժողովածուներով՝ «Քրիստոս ծննալ», «Առ որս», «Յաղթեցայ», «Ուրբ յեգիպտոսէն են»: Գրքերի խորագրերը առաջացել են ըստ յուրաքանչյուր շարքի առաջին ճառի սկսվածքի: Ստեփանոս Ասողիկը, Գավիթ Հաղբատեցին, Ներսես Շնորհալին, Գավիթ Քորայրեցին, Գրիգոր Աբասյանը, Մխիթար Այրիվանեցին և հետագա մատենագիրներից շատերը ծանոթ են այդ ժողովածուներին: Դրանց կազմություն ու գործածության մասին ավելի հին տեղեկություն մեզ հայտնի չէ: Մխիթար Այրիվանեցին Նազիանզացու գրքերը ներկայացնում է առանց որոշ ճառերի հեղինակային պատկանելությունը կասկածի տակ առնող առկա հիշատակությունների և, ճառերի՝ միջնադարում ընդունված (կամ հայտնի) հերթակարգը պահպանելու նպատակով, դրանք դասդասում է գիրք առ գիրք:

է) Գրիգոր Նազիանզացու մատենագրական ժառանգության հիմ-

նական մասը հայերենի է թարգմանվել գերազանցապես V—VII դդ.: Ցավոք, թարգմանիչների (Մովսես թարգմանիչ, Գավիթ թարգման, Գէորգ վարդապետ) ու թարգմանությունների մասին պահպանված գրառումները շատ չեն, ուստի այդ թարգմանությունների ժամանակին, բնույթին ու թարգմանիչների ինքնությունը վերաբերող խնդիրները կարող են արծարծվել տվյալ երկերի բառագանձի, լեզվաոճական ինքնատիպության, քերականական նորմերի, այլուր եղած դրանց զուգահեռների բացահայտման ճանապարհով:

Կորյունը ծանոթ է Նազիանզացու «Դամբանականի» հայերեն թարգմանությանը և օգտվում է դրանից: Այս իրողությունը, ինչպես նաև Հին կտակարանից կատարված քաղումների համեմատությունը հնարավորություն են տալիս ասելու, որ «Դամբանականը» թարգմանվել է 443—451 թվականների ժամանակահատվածում: Ի դեպ, իր բնույթով այն հունաբան թարգմանություն է (մանավանդ ըստ բառագանձի): Մենք վերանայելի ենք նկատում Ն. Ակինյանի այն պնդումը, թե մեզանում հունաբան թարգմանությունները երևան են զալիս միայն 572—603 թվականների միջոցին: «Դամբանականի» հայերեն թարգմանություններ ունենք մի շարք բառեր և կապակցություններ, որոնք բոլորովին անծանոթ են հայ մատենագրությանը:

ը) Խորենացին լավատեղյակ է Նազիանզացու մատենագրական ժառանգությանը. նրա շորս գրքերի տասնութ ճառերի հայերեն թարգմանություններից երեք տասնյակից ավելի քաղումներ է կատարում իր «Հայոց պատմությունը» շարագրելիս: Այդուհանդերձ, հակառակ Ն. Բյուզանդացու և Գ. Զարբհանալյանի ենթադրության, Խորենացին Նազիանզացու ճառերի թարգմանիչը չէ: Նազիանզացու թարգմանիչ հիշատակվող Մովսեսը և «անպարապ ի թարգմանութեանց» Խորենացին տարբեր անձնավորություններ են:

Խորենացու քաղումները շատ հաճախ բառացի են և նույնական Նազիանզացու համապատասխան հայերեն թարգմանությունների հետ: Բայց կան դեպքեր, երբ պատմիչը թերևս հիշողությամբ ու վերապատմելով է օգտվում: Ընդ որում, պատմահայրը իր աղբյուրի հեղինակային հստակ մասնավորեցում չի կատարում:

Խորենացու քաղումները երկուստեք ճշգրտումների հնարավորություն են տալիս:

թ) Նազիանզացու ճառերի և թղթերի հետքերը, դրանցից կատարված վկայակոչությունները շատ ավելի հաճախադեպ են ու ընդարձակ VII—XIII դդ. հայ մատենագիրների երկերում (Ա. Շիրակացի, Ստ. Սյունեցի, Ստ. Ասողիկ, Հովհ. Սարկավազ, Ն. Շնորհալի, Գր. Տղա, Վ. 13—716

Այգեկցի, Հովհ. Երզնկացի): Մեր մատենագիրները հաճախ ստիպված են գրել «ընդդէմ երկաբնակաց և ամենայն հերձաժողաց», և Նազիանզուց կատարած բանաբաղուցիւնները նման դեպքերում զորեղ կովան են ծառայում: Ակնհերև է Նազիանզացու ճառերի և թղթերի թողած հետքերի զուտ մատենագրական նշանակությունը: Թվարկված հեղինակների որոշ գործեր դեռևս անտիպ են և սկզբնաղբյուրների ճշգրտման առումով չքննված, իսկ մեկ-երկու ձեռագրի համեմատությամբ կատարված հրատարակությունները շատ հաճախ բնագրի ստուգություն չեն երաշխավորում: Այսպես, Ստ. Սյունեցու «Յաղագս ժողովոյն...» թուղթը երկու հրատարակություն ունենալով հանդերձ՝ թերի է: Պարզվում է, որ այն կարող է էական սրբագրությունների ենթարկվել «Ի սուրբ պատարայ» ճառի օգնությամբ, որից ժամանակին օգտվել է Սյունեցին:

Հայ մատենագիրների բնագրերն էլ իրենց հերթին համաբնույթ ուղղում-լրացումներ կարող են առաջադրել Նազիանզացու ճառերի և թղթերի հայերեն թարգմանությունները քննական հրատարակության պատրաստելիս:

ժ) Նազիանզացու գրական վաստակի օգտագործումն ու ընթերցումը դյուրացնելու նպատակով միջնադարյան Հայաստանում գրվել են մեկնություններ, պատճառներ, լուծմունքներ: Գրանց հեղինակներն են Ներսես Շնորհալին, Վարդան Հաղբատեցին, Եղիա Ասորին, Գավիթ Քոբայրեցին, Հովհաննես Իմաստասերը, Գրիգոր Աբասյանը, Մխիթար Գոշը, Գևորգ Երզնկացին, Թովմա Մեծոփեցին և Մեսրոպ Գանձակեցին: Թվարկված ոչ բոլոր հեղինակների մեկնություն-պատճառներն ու լուծմունքներն են հասել մեզ. Վարդան Հաղբատեցուն պատկանողները անանուն լուծմունքների մեջ փնտրելու համար նոր ու հիմնավոր կովաններ են պետք:

Գավիթ Քոբայրեցու խմբագրությամբ հայտնի ժողովածուն (ձեռ. № 5602, 1177 թ.) լայն ընդունելություն է ունեցել մեզանում և հաճախ նախօրինակ ծառայել հետագա մեկնիչների համար:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՂ ՀԱՌԵՐԻ ԶԵՌԱԳՐԵՐԸ ԵՎ ԲՆԱԳՐԵՐԻ
ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶՐՈՒՆԵՆԵՐԸ

Առաջարկվող բնագրերից առաջինը՝ «Յինքն յագարակէ անդէն եկեալ», պահպանվել է ութ ընդօրինակությամբ, որոնցից չորսը պահվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (ձեռ. № 823, 1266 թ., էջ 152ա—164ա, ձեռ. № 1500, 1283 թ., էջ 874բ—877բ, ձեռ. № 6988, 1763—64 թթ., էջ 128ա—139բ, ձեռ. № 2615, 1850 թ., էջ 154—168), երկուսը՝ Երուսաղեմի հայ պատրիարքության ձեռագրատանը (ձեռ. № 429, էջ 446—455, ձեռ. № 1414, 1321 թ., էջ 314—328) և երկուսը՝ Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության Մատենադարանում (ձեռ. № 304, 1846—47 թթ., էջ 143բ—147ա, ձեռ. № 217, 1848—49 թթ., էջ 201ա—205բ):

Երկրորդ՝ «Յինքն եւ ի բանս երկրորդ» ինքնբղական ստեղծագործությունը ևս հայտնի է նույն ութ ընդօրինակությամբ (ձեռ. № 823, էջ 164ա—171ա, ձեռ. № 1500, էջ 877բ—879ա, ձեռ. № 6988, էջ 139բ—146բ, ձեռ. № 2615, էջ 168—178, ձեռ. № 429 (Երուսաղեմ), էջ 455—642, ձեռ. № 1414 (Երուսաղեմ), էջ 328—338, ձեռ. № 304 (Վիեննա), էջ 147ա—149բ, ձեռ. № 217 (Վիեննա), էջ 205բ—208բ):

Երրորդ՝ «Ի Կեսարիոս եղբայրն իւր» ճառը պահպանվել է վեց ընդօրինակությամբ, որոնցից երկուսը պահվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում (ձեռ. № 4234, 1307 թ., էջ 25բ—36բ), ձեռ. № 1500, էջ 780բ—783բ, մեկը՝ Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարանում (ձեռ. № 217, էջ 121բ—126ա), երեքը՝ Երուսաղեմի հայ պատրիարքության ձեռագրատանը (ձեռ. № 429, էջ 251—265, ձեռ. № 877, էջ 75—76, ձեռ. № 1414, էջ 68—82):

Գրիգոր Նազիանզացու սույն ճառերի հայերեն թարգմանությունները հրատարակության պատրաստելիս ձեռքի տակ ունեցել ենք դրանց հունարեն բնագրերի «Patrologia Graeca» մատենաշարի հրատարակությունը:

ա) «Յինքն յագարակէ անդէն եկեալ» — («Εἰς ἑαυτὸν, ἐξ ἄλλοῦ ἐπ' αὐτὸν μετὰ τὰ κατὰ Μάξιμον», (PG, t. 35, էջ 1228—1253) .

բ) «Յիմֆն եւ ի բանս երկուորդ»—(„Eius auctorem, kai prós tous léγοντας éπιθυμείν αυτόν τῆς καθέδρας Κωνσταντινουπόλεως, kai eίς τήν τοῦ λαοῦ προθυμίαν, ἣν ἐπεδείξαντο εἰς αυτόν“, PG, t. 36, էջ 265—280).

գ) «Ի Կեսարիոս եղբայրն իւր»—(„Eius Kaisáριον τὸν ἑαυτοῦ ἀδελφὸν ἐπιτάφιος, περιόντων ἔτι τῶν γονέων“, PG, t. 35, էջ 756—788).

Համեմատության համար ընտրել ենք Մաշտոցի անվան Մատենադարանի հետևյալ ձեռագրերը. առաջին երկու բնագրերի համար՝ ձեռ. № 823—A, ձեռ. № 1500—B, ձեռ. № 6988—C, ձեռ. № 2615—D, երրորդ բնագրի համար՝ ձեռ. № 4234—A, ձեռ. № 1500—B:

Առաջնորդվել ենք հետևյալ բնագրագիտական նորմերով.

ա) նախընտրված բառը համապատասխան տարբերակներին անշատել ենք ուղղանկյուն փակագծով.

բ) յուրաքանչյուր ճիշտ նկատված բառից հետո ըստ ձեռագրախմբերի ներկայացրել ենք նույն հիմքին վերաբերող բոլոր տարբերակները.

գ) հատվածական այլընթերցումներն ամենուր արտացոլել ենք ամբողջական տեսքով: Անհարկի կրկնությունից խուսափելու, բայց միաժամանակ տարբերակների համապատասխանությունը ստույգ արտացոլելու նպատակով ճիշտ ձևերից պատկերել ենք միայն առաջին և վերջին բառերը.

դ) հավելում-ընդմիջարկություններն արտահայտել ենք գումարման նշանով, օտարում-կրճատումները՝ ուղղանկյուն փակագծով.

ե) նույն հիմքին վերաբերող հավելումները և տարբերակները, անկախ հիմք ընթերցման արտացոլվածությունից, միմյանցից անջատել ենք ստորակետերով, այլահիմք տարբերակները՝ միջակետերով.

զ) մասնակի աղավաղումներ ունեցող տարբերակները արտացոլել ենք առանց ուղիղ ձևերի, եթե վերջինս դժվար կոահելի չէ:

A 152r

// ՅԻՆՔՆ ՅԱԳԱՐԱԿԷ ԱՆԳՐԷՆ ԵԿԵԱԼ

Ա Անձկայի առ ձեզ, ո՛վ մանկունք, եւ փոխարեն անձկացեալ լինէի ի հաւասար շափովք: Քանզի հաւանիմ՝ պարտ է եւ հաւատ յաւելու ի բանս, այս ձերով պարծանաւքդ, զոր ունիմք ի Քրիստոս Յիսուս ի տէր մեր*, վասն զի զայս ինձ արար զերդումն հոգին սուրբ, որով առ ձեզ շարժեցաք, զի պատրաստեցուք ժողովուրդ սեփական՝ տեսանէք զհաւատն որբան է. եւ զիմ ինքեան հաւանիմ եւ յաղագս ձեր յերկարեմ: Եւ սքանչելին ինչ ոչ: Քանզի որոց հասարակ է հոգին, հասարակ է եւ կիրքն, եւ որոյ կիրքն՝ հաւասար, զուգահաւասար՝ եւ հաւատալն: Զի ոչ որ ինչ կրեաց եւ ոչ այլում հաւատայ, բայց՝ որ կրեացն, ի հաւանութիւնն է պատրաստագոյն, վկայ աներեւոյթ կրիցն աւտար զիմաց իւրն հայելի եւ յաղագս այսորիկ ոչ ներէի ի բացն հեռանալ ի ձէնջ երկայնագոյն: Թէպէտեւ բաւականապէս, որովք աստ էի՝ դժուարէի եւ տաղտկայի: Ոչ որբան զքաղաքս բերեն միայն՝ բազմամարդութեամբք ամբոխիւք, կաճառիւք տեսարանաւք, շուստութեամբք թշնամանաւք՝ ածեն եւ ածեալ լինին տուժողովքն եւ տուգանեցելովքն, սգացելովքն եւ սուգ արարովքն, լացելովքն եւ զուարճացելովքն, ամուսնացելովքն եւ թաղողաւքն եւ բարեբանողովքն, հայհոյչովքն, նիւթով շարութեամբ, աշխարհի եռանդամբ, արագադարձ փոփոխմամբք, իբրեւ դիւրայեղութեամբք եւ հողմովք: Այլ եւ զորումբք իսկ պարկեշտագունիւք եւ պատուականագունիւք, որք ի բեմիս յայսմ ասեմք եւ ի սուրբ սեղանս, յորում մեք իշխանութիւն ունել թուիմք եւ ի մերձաւորացն լեալք աստուծոյ, երկնչիմ մի գուցէ շարաշարք հպեալք՝ որպէս եղեգն հրով, ոչ ժուժալով հրոյն:

A 153r

Ի Սակայն եկի վերստին առ ձեզ՝ բռնութեամբ ի բաց ընթացեալ, ոչ բռնութեամբ մերձ եկի, այլ եւ յաւժարութեամբ եւ

* Հմմտ. I Կորնթ., ԺԵ, 31:

9 հասարակ] հասարակաց B. հասարակ] հասարակաց B. 17 ածեալ] ածեալք B. 19 լացողաւքն B. 20 հա հողաւք B. 23 պատուականագունիւք] պատահականագունիւք B. 24 ասեմ B

ինքնակամ ոտիւք, բանի հոգւոյն՝ այսպէս ածեալ իբրև հոսու-
մըն ինչ ի զառ ի վերսն բռնադատեալ: Բայց ի զառ ի վայրսն ճե-
պեալ ստուգապէս ար մի կեանք մարդոյ, որք անձկով վտան-
գին: Քանզի Յակոբ այն ոչ այլազգ ունել ինձ երեւելի՝ իբրև
5 ամս շորեքտասան ծառայելով Ասորոցն Ղաբանու յաղագս եր-
կուց կուսիցն ոչ աշխատէր, վասն զի էին նմա, ասէ, ամենայն
աւուրքն իբրև զար մի՝ յաղագս սիրելոյն զնոսա: Թերևս զի
ի դէմս էր ցանկացեալն ճշմարտապէս, զի պատրաստն յիշ-
խանութիւնն դատարկէ ի ցանկութեանն՝ որպէս ոմն ասաց
10 նախքան զմեզ՝: Արդ՝ յորժամ ես մերձն էի զուզնաբեայ յախ-
տիցս սգայի, իսկ յորժամ հեռացայ ծանեայ զանձկոյս զբազց-
րութիւնն: Եւ նոր ինչ ոչ է, զի եթէ այնքան ողբայ անդիորդ
զլուարակ յանդոյն ի բաց որոշեալ, եւ հովիւ ոչխար մի պակա-
սեալ ի տասանց եւ հաւու զբոյնն, զոր առ սակաւ մի լքանիցէ,
15 որպէս ոմանց զփողսն առեալ՝ ի բարձրաւանդակ ինչ ելանելով՝
լնուն արտմութեամբն զեղեգունսն եւ կոշեն վերստին իբրև
A 153v զբ/անաւոր զմոլորեալն: Եւ լուեալք՝ զուարճանան առաւել, քան
զամենեքումբք, միանգամայն այլովքն, որոց ոչն հոգացան եւ
ոմն ճողողելով ի բոյնն հասանէ եւ ճճուղաց ձագուցն թռչի ի
20 վերայ եւ շուրջ արկանէ զթեւսն՝ որքան ինչ արդեալք իցէ աշո-
ղագոյն: Հովուի բանական պաճարք եւ յաղագս որոյ աշխատե-
ցան, վասն զի այնորիկ ի սիրելութիւնսն յաւելուն:

Գ Որպէս ես երկեայ ի ծանր գայլոյն՝ մի գուցէ զխաւար-
շուտն մեր սպասելով՝ զհաւտդ անցտիցեն բանիւք յափշտակողք
25 եւ բռնադատողք, վասն զի ի տարածամութիւնսն պահեն՝ յայտ-
նապէս զարութիւնսն ոչ ունելով: Ջարհորեցայ յաւազակաց
եւ ի գողոց՝ մի գուցե գեր ի վերոյ քան զգաւիթն՝ ելանելով՝
կամ լրբութեամբն կողոպտեսցեն եւ կամ՝ խաբէութեամբն գո-
ղասցին՝ որպէս զի զենցեն եւ սպանցեն, եւ կորուսցեն** յա-
30 փրշտակելով զյափշտակութիւնն զանձինս կերակրիցեն, որպէս

* Հմմտ. Ծնունդք, Իէ, 26:

** Հմմտ. Յովհ., Ժ, 10:

2 բայց ի]ի BD. 3-3 ճեպեալ] ճեմեալ D. 4 երեւելի] երեւի B. 5 ասորոյն B, ասորւոյն CD. լարանոն D. 9 ցանկութիւն D. 11 սգայի] զգայի CD. 11-12 զբազ- ցրութիւնն] զբազր բնութիւն B. 12 անդեորդ C. 13 հովիւ] + մի B. 17 լուեալք] գտեալք CD. 19 ճողողելով B. ճճուղաց ACD. 20-21 աջողողոյն] + ո B. 23 գայ- լոյն] գալոյն D. 24 յափշտակողովք CD. 25 բռնադատողովք CD. ի] BD

ասաց ոմն ի մարգարէիցն: Երկեայ ի մեծ դրանէն մի գուցէ ա-
ռանց փակելոյ ուրուք գտեալ իբրև երեկ ի մերոցն եւ եռանդ,
եւ ապա՝ իբրև զընտանի ի ներքս մտեալ՝ զրժիցէ իբր զաւտար:
Վասն զի բազումք եւ ազգի ազգիք են այսպիսի գործովն խար-
5 դախութիւնքն. եւ ոչ որ այնպէս ի ճարտարապետացն, ոչ որ ի
A 154r բազմազանիցն, իբրև զխաբեբայ շարութեանն ընդդիմակաց:
Ջարհորեցայ եւ ի շանցն, հովիւս լինել բռնադատեցելոցն, որք
հրաշափառագոյն, ինչ ոչ եւ հովվուականս ի ներքս մտեալք,
խզեալ զվարսս զորս շարաշար խնամս տարան, որք ոչ շուն
10 կացին մնացին, եւ ոչ հովիւք եղեն, բայց պառակտել եւ աւց-
տել, եւ քակտել զաշխատութիւն զայլոյ: Վասն զի դիրագոյն
իսկ է ապականելն, քան զմիասին պահելն: Մնանի մարդ աշ-
խատութեամբք, ասէ Յորք, եւ նաւագործի նաւ եւ տուն շինի, բայց
սպանանել կամ քակտել, կամ այրել խորթողին է ամենայնի:
15 Որպէս զի այժմ մի ինչ մեծամեծս խորհեսցին, որք հատիս ի
վերայ զշունսն յարուցին, որք զոչխար զմի ոչ ունին ասել՝ իբ-
րև թէ մերձեցուցին կամ ապրեցուցին, քանզի եւ ոչ ուսան
իսկ բարի առնել՝ ի շարութեանն հրահանգեալք: Եւ եթէ զհա-
ւասն խոովեցուցեն՝ զայս եւ ալէկոծութիւն փոքր, սոյն եւ
20 ախտ սակաւ, զայս եւ զազան մի՝ յանկարծակի ի վերայ անկեալ:
Արդ՝ կացցեն որք իրեանց ամաւթովն մեծամեծս պարծին եւ
զազարեսցին ի շարութենէ; եթէ արդեալք կարիցեն՝ երկիր
պագցին եւ անկցին առաջի տեառն արարչին իրեանց եւ ի
հաւտս խոռոցիցին, որք ոչ ամենեւին անբժշկելիքն են:

Դ Ջայտսիկ երկշոտս եւ հով/իւս եւ կասկածոտս, եւ սո-
րին աղագաւ զգուշութեամբ իբրև պղերգութեամբ բամբասիմ:
Վասն զի ոչ եմ հովիւ յայնցանէ, որք զկաթնն ուտեն եւ զասրն
զգենուն, զգէրսն զենուն եւ զշարութիւնսն գործեն, կամ որք
վաճառեն եւ ասեն՝ արհնեալ տէր եւ փարթամացաք, որք զին-
30 քեանսն հովվեն եւ ոչ զոչխարսն: Եթէ ինչ զմարգարէական
զձայնսն յիշել իցէ պարտ, որովք նոքա զար հովիւսն վարեն,

* Հմմտ. Յովբ., Ե, 7:

3 իբրև] որպէս BD. 4 գործովն] + էի B. 7 հովիւս լինել] D. 11 այլոց C. զի] + եւ B. 12 զմիասին] զի միասին CD. 14 է] ACD. 16 ոչ] ինչ B. 18 շարութիւն D. 19 խոովեցուցանեն B. 20 անկեալ] հասեալ D. 22 զազարիցեն B. 25 եւ] B. 26 զգուշութիւնս B. 28 սգենուն B

այլ յայնցանէ առաւել, որք կարեն ասել ընդ Պաղտոսի՝ ո՞ հիւանդանայ եւ ոչ ես հիւանդանամ, ո՞ գայթակղի, եւ ոչ ես տապանամ հոգւովն: Քանզի ոչ հայցեմ զձերն, այլ զձեզ եղէ բոցակիղիւն խորշակաւ ի տուրնջեան, եւ սառնամանեաւք ի գիշերի վտանգեալ հայրապետին ձայն հովուի, որոյ նշանաւոր ոչ խարք եւ անդուստ աւազանաւքն յղանալ հրահանգելոցն: Արդ՝ այսպէս եւ սորին աղազաւ եկի առ ձեզ եւ այնպէս ունին: Եւ վասն զի հասի առ ձեզ տացուք բան բարի՝ ոչ բանի միայն եւ գործոց, այլ եւ ամենայն ժամանակի եւ ժամուս յայմիկ դուզնաքեայ վայրկենիս եւ անաւարագունի թուիք պահանջել բան ի մէնջ: Դուք պատմեցէք ինձ զգործն ձեր, եւ ես ի մէջ եղից ըստ հանդարտութեան՝ զինչ յիս ինքեան լինելով իմաստասիրեցի:

A 155r Ե // Տեսութիւն իմն ի բարձրագունիցն, զոր յինէն առեալ պահիցէք եւ կամ ի ձէնջ ինքեանց ընծայիցէք կամ վասն աստուածաբանութեան եւ կամ յաղագս ալլոց աւանդից, զո՞րս բազումս յոլով անգամ ձեզ աւանդեցի: Եւ հայցեմ ոչ զփոխն միայն, այլ եւ զվաշխն, ոչ զտաղանդն եւեթ, այլ եւ զգործն մի գուցէ թաղեաց եւ ծածկեաց՝ զհաւատացեալն եւ եւս ստիցէ զհաւատողէն, իբրեւ զխստէ եւ զաւտարացն ցանկացողէ: Զինչ գործս ի զովելեացն, զոր եւ ոչ ձախն ծանեալ՝, պողաբերիցէք, մինչ զի պայծառանայ լոյսն ձեր առաջի մարդկան՝ և զի ի պտղոյն ծառնն ցուցցի՝ և աշակերտաւքն վարդապետն ծանիցի, եւ ասիցէ որ ընդ ազամբ հայողացն մեզ (յոլովք նն որք յաղագս քաջահաճութեան եւ բազումք), որք քննողութեամբ թէ արդարեւ աստուած ի ձեզ է ոչ առողջաբար քարոզեալ միայն, այլ եւ պաշտեցեալ: Զի, զոր արինակ՝ ոչ է առանց հաւատոյ գործ ընտրեալ (զի եւ փառաց աղազաւ յոլովք բարիս գործեն՝ բնութեանն այնպէս ընկալեալ), նոյնպէս եւ հաւատ առանց գործոց մեռեալ է՝ և Մի՛ որ զձեզ խաբեսցէ սնոտի բանիւք, որք զամենայն թուուն պատրաստաբար յաղագս միոյ ամբարշտելոյ յաւանդութիւնսն եւ վատթարն հաւաքեն՝

* Հմմտ. Մատթ., ԻԵ, 18:
 ** Հմմտ. Մատթ., Զ, 3:
 *** Հմմտ. Մատթ., Ե, 16:
 **** Հմմտ. Մատթ., Է, 16:
 ***** Հմմտ. Յակոբ., Բ, 26:

7 այսպէս] սոսա D. 9 գործոյ B. 13 յինէն] B. 17 տաղանդաւնն B. 23 հայեցողացն B. 24 քաջահաճութեան B. 31 ամբարշտելոց B

A 155v վարձ ընդ շար իրացն: Արդ՝ ցուցէք ի գործոյցն զհաւատան զերկրիդ, ձերոյ զարգաւանդութիւն, եթէ ոչ ընդունայն սերմանեցաք, եթէ արայք են ի ձեզ, որ առնել ալիւր զարուսթիւն ունին եւ շտեմարանացն արժանաւորք: Զի եւս յաւթարամտագոյնս եւս ձեզ մշակեսցուք. ո՞ զհարիւր պտուղն ծնանի, ո՞ զվաթսունն եւ ո՞ զվերջինն՝ զերեսունն*, ի վաթսունն յառաջ եկեալ (վասն զի ունիմք եւ զայս յԱւետարանացն. զկարգ), կամ ո՞ ի հարիւրաւորն կատարեցաւ, զի յառաջագիմելով իբրեւ զԽասհակ մեծ լինիցի՝** զնալով ի զարուսթենէ ի զարուսթիւն եւ զերգս ի վերայ աստիճանացն երգիցէ եւ զի վերելսն ի սրտին զնիցէ:

Զ Հայցեմ զպտուղն զառաւելեալ ի բանն ձեր, վասն զի մեր ոչ ունիմ զշահն՝ թէպէտեւ մեր, զի ոչ ձեր անդրէն, դարձեալ աւգտակարութեամբ ի մէնջ ի մեզ՝ որպէս թէ ի ճառագայթէ ընդդէմ փայլմանն: Եթէ աղքատաբոյժք եղայք, եթէ ատարընկալք, եթէ զսրբոց ոտս լուացէք***, եթէ փափկացայք խափանեալ որովայնիդ**** (քանզի տացի), եթէ պատուիրանաւքն փափկացայք, քան զոր փափկութիւն ոչ ինչ գոյ լաւագոյն, եւ ոչ մնացականագոյն, որք զուարճանալն ախորժեն: Եթէ զոմանս ի պաշտանէից սեղանոյն եւ զեղեցկապէս աղքատացելոցն

A 156r (քանզի տուլք ինձ զայդ ասել) ըստ կարողութեան հանգուցէք, զի առանց յապաղանաց առաւել սեղանոյն պարապեցին, եւ ընդունելով զձերն՝ զիրեանցն փոխարեն ի ներքս բերիցեն, որպէս զի վատթարութիւն է զայդոսիկ եւ մեզ պահանջել, եւ ոչ տալ ձեզ: Ոչ խրատեցից զայդոսիկ, զի այնպէս ինձ լինիցի, վասն զի լաւ է ինձ մանաւանդ մեռանելի*****, քան եթէ սնոտի լինել իմ պարծանքս եւ անվարձ լիցի ինձ Աւետարանն աստ շահեալ: Զի աւետարանելս հարկաւորութիւն է, բայց պատուասիրութիւնն՝ առանց ծախոյ*****: Այլ զի դուք ուսանիցիք զբարիս առնել ի ձեռն եւ փոքունց բարի առնելոյ: Իբրեւ ամենայն

* Հմմտ. Մատթ., ԺԳ, 8:
 ** Հմմտ. Մնունդր, ԻԶ, 13:
 *** Հմմտ. I Տիմոթ., Ե, 10:
 **** Հմմտ. I Կորնթ., Զ, 13:
 ***** Հմմտ. I Կորնթ., Թ, 15:
 ***** Հմմտ. I Կորնթ., Թ, 18:

9 զԽոսհակ] զՄասիկ B. 10 աշտիճանաց AC. 14 մէնջ B. 15 փայլմաման B. փայլմանէ D. աղքատաբոյժք եղեք B. եղաք D. 17 տացի] + եւ B. 25 այնպէս] այդպէս B. 28 հարկաւորութեանն B. 30 ի ձեռն] B

որքան ինչ ես, բայց ի մեղացս եղեւ յաղագս իմ, նոյնպէս եւ
 զնուազագոյնս իմոցն յինքն ընդունի: Եւ եթէ զյարկն տայ-
 ցես, եթէ ի հանդերձէն, եթէ ի բանդի այց արասցես, եթէ զհի-
 5 մանդացեալն տեսցես զանարգագոյնն, եթէ բաժակաւ ցրտով
 միայն զովացուցես զլեզուն պապակեալ՝ որպէս կարաւտա-
 նայր Ղազարու աղբատին՝ վտանգեալ ի բոցոյ ընչեղն: Եւ զի՞նչ
 աստ ի փափկանալոյն փոխարէն նա ոչ առնոյր անտես առնե-
 10 լով զՂազարոս զբաղցեալն եւ զվիրաւորեալն անդ՝ կարաւտեալ
 Ղազարու ոչ հանդիպիր:

10 Է Արդ՝ զորս ի ձէնջ պահանջեմ՝ այսորիկ են եւ զիտեմ, զի
 A 156v ոչ ամաչէք, թոչ ի մէնջ պահանջելով բան եւ ոչ ի վերջնում ա-
 տուրն՝ (ի) յոր զամենայն հաւաքէք զմերս ըստ ասացելումն: Եւ
 ես զամ զխորհուրդս եւ զգործս ձեր ժողովել՝: Եւ ահա
 մարդ, եւ գործ իւր, եւ վարձ իւր ընդ ինքեան՝: Բայց եւ
 15 զմերս, եւ որք յանապատս են առ ձեզ բերեմ: Վասն զի եւ Հե-
 ղիաս իմաստասիրէր ի Կարմէղոս, եւ Յովհաննէս յանապատին,
 եւ Յիսուս ինքն յանապատսն իրբեւ բազում անգամ մնայր:
 Զի՞նչ արէնս, գրելով որպէս եւ կարծեմ: Զի՞նչ եւ հանդարտա-
 նալն՝ որպէս անպղտորաբար խաւսեցի ընդ աստուծոյ, եւ սա-
 20 կաւ ինչ ի վեր ածել զմիտս ի մոլորականացն: Իբրեւ ոչ եթէ
 ինքն կարաւտանայր հեռանալոյն (բանզի եւ ոչ ունէր իսկ յոր
 ինչ ամփոփիցին, աստուած եւ որ զամենայն լնու), այլ զի մեք
 ուսանիցիմք զգործոյն ժամանակ, քան զպարապելոյն բարձրա-
 գոյն: Արդ՝ զի՞նչ ամայութեանն, վասն զի կամիմ իբրեւ զբարի
 25 վաճառական ամենայն ուստեք շահել եւ աստուատ ինչ բերել
 ձեզ շահ:

Ը Զի զնայի այնպէս առանձինն՝ ի խոնարհել աւուրն: Եւ
 ծովեզրն զզնալոյն տեղի, զի եւ սովորեցի իմն այնպէս զաշ-
 խատութիւնսն, զբաւսանալն այնպիսեալ լուծանել, վասն զի
 30 եւ ոչ բերէ իսկ զբաշապնդութիւնն միշտ լարն պրկեալ եւ կա-
 A 157r րաւտանայ փոքր ինչ ի խառիցն ի բաց լուծալլնել, եթէ հան-
 դերձեալ իցէ զարձեալ լարիլ, եւ ոչ անպիտան լինել զարձեալ
 աղեղնաւորին, եւ ոչ անազուտ ի ժամանակի պիտոյիցն: Արդ՝

զզնայի եւ ոտքս բերեալ լինէին, բայց աշքս հայէին ի ծովն: Եւ
 տեսութիւնն էր ոչ ախորժելի, թէպէտեւ այլազգ հեշտալի յոր-
 ժամ հանդարտութեամբ ծիրանենայ եւ կամ խաղայ ընդ եզերսն
 հեշտութեամբ ինչ եւ հանդարտութեամբ: Այլ զի՞նչ ասեմ (ար-
 5 դէն իսկ իբրեւ զբանս գրոց) մեծաւ հողմով շնչեցելով՝ ի վեր
 յառնէր եւ մոնչէր իբրեւ յալեացն պարտ էր հանդիպել յայնպի-
 սի շարժմունսն ի հեռուստն ի վեր կանգնիլ եւ առ սակաւ սակաւ
 բարձրացեալ եւ ապա նուազանալով՝ առ եզերսն լուծանել: Եւ
 այլք զգրացին վիմաւքն անկեալք եւ բախեալք ի մանրութիւն
 10 փրփրական եւ ի բարձրագոյն ցնդէին: Ուրանար խիճքն եւ մա-
 մուռքն եւ սպունկքն եւ խեցեմորթացն անաւարագոյնք ար-
 տաքս մղին եւ ի բաց թքանին է ինչ, որ եւ յափշտակեալ լինէր
 զարձեալ հեռանալով ալեացն: Ո՞ որք էին անշարժք եւ անթաւ-
 15 քան ընդ ալեաւքն անկանել:

Թ Անդանար զիտեմ իմն առ յիմաստասիրութիւնն աւգտե-
 A 157v ալ եւ (որպիսի որ լինն զամենայն կարկառելով առ իմինքն
 որպէս զի մանաւանդ հանդիպիցիմ ի դիպուածոցն ցնորել, զոր
 եւ այժմ կրեցի) ոչ վարկպարազի ընկալայ զերեւելն ինձ զտե-
 20 սութիւնն եւ խրատ եղեւ ինձ: Քանզի ասացի ես ծով զմեր
 կենցաղս եւ զմարդկայինս (զի յոլով է աստ աղտաղտուկն եւ
 անկալունն), եւ հողմք՝ անկեալք փորձութիւնք, եւ որք միան-
 գամ յանկարծելեացն: Զոր ինձ թուի եւ սքանչելոյն Դաւթայ
 իմացեալ՝ «կեցո՛ զիս, տէ՛ր, ասէր, զի մտին ջուրք մինչեւ յան-
 25 ձըն իմ»** եւ փրկե՛ա զիս ի խորոց ջուրց: «Յկի ես ի խորս ծովու
 եւ պտոյտք ընկուզին զիս»***: Եւ ի փորձեցելոցն ոմանք թուէին
 ինձ թեթեւագոյնք եւ առանց շնչելոյ մերձ քարշեցեալք, եւ ոչ
 փոքր ինչ հանդարտեալք առ ի դաւաճանութիւնսն, զի եւ ոչ ու-
 նէին իսկ յինքեանս կարծութիւն, եւ ծանրութիւն խորհրդոյ ող-
 30 ջախոհի, եւ առ ի դիպուածսն ընդգիմանալոյ: Եւ կէսք են վի-
 մաց նմա վիմի արժանաւորք, յորոյ վերայ հաստատեալ ենք,
 եւ զորս պաշտեմք, որք միանգամ իմաստասէրք վարելով բա-

* Հմմտ. Եսայի, 42, 18;
 ** Հմմտ. Եսայի, և, 10;
 10 ձէնջ] մէնջ B. 18 օրէնք B. եւ] B. 19 որպէս] + զի B. անպղտորաբար] անպղտորաբար D. 27 զի զնայի] զգայի AD. 30 լարն] շարն D. 32 զարձեալ] B

* Հմմտ. Յովհ., 2, 18;
 ** Սաղմ., 42, 2;
 *** Սաղմ., 42, 3;
 1 բայց] և B. 6 իբրեւ] որպէս B. 10 փրփրական] փրկական D. 11 խեցեմոր-
 տացն D. 13 ալոյն B. ո] B. 14 ոչ] որ D. 16 առ] + ի B. 17 իմինքն] ի մենքն D.
 19 գերեկր D. 25 ես] C. 26 փորձելոցն D. 30-31 վիմաց նմա] վէմ այնմ BCD

նիւ, եւ գեր ի վերոյ հաստատեալք, քան զբազմացն նուաստութիւնսն, զամենայն բերեն առանց սասանելոյ եւ թաւթափելոյ,
 A 158r եւ ծաղր առնեն, եւ կամ ողյորմին սասանեցելոցն (է ինչ, որ իմաստասիրութեամբ եւ է ինչ, որ մարդասիրութեամբ): Բայց
 5 ինքեանք ի վատթարութեանցն դնին հեռաւորագոյնք եւ զզօրնդակութիւնսն արհամարհեն, մանաւանդ եթէ ոչ դժուարութիւնս կարծեն, որք ի մերձակայիցն յաղթին եւ յայնցանէ, յորոց ի յանցաւորացս իբրեւ ի կայուն եղելոյ եւ ի ժամանակի արտաքոյ իմաստասիրել ի ձեռն որոյ անիմաստասիրութիւն երեւի. որպէս եթէ ոչ զինքն քաջ ըմբիշ վարկանիցի եւ ոչ իջանիցէ ի հանդէսն եւ կամ նաւուղիդ, ի քաջահաճոյիցն յանքոյթ ի արուեստին մեծամեծս խորհեսցի եւ յալէկոծութիւնս ի բաց թողու զղեկսն:

Ժ Եւ յորժամ միանգամայն յասպիսումս կացի ի բանս, եւ
 15 առ այլ իմն եկի կերպարան յոյժ մերձակայիս հանդիպեալ: Թերեւս արդեաւք զիս ծեր եւ առասպելաբան վարկանիցիք, եթէ եւ զայս ձեզ ծանուցից. սակայն ծանուցանելի է, զի եւ զԳիրս գիտեմ բազում անգամ աշսպիսեաւք վարեցեալ յերեւելագոյն յայտնութիւն: է իմն առասպելաւն տունկ, որ ցցուի հատեալն
 20 եւ ընդ երկաթոյ մաքառի, եւ եթէ պարտ իցէ հրաշափառագոյննրս ասել յաղագս սքանչելոյ իրին: Մահուամբն կեայ եւ տնկի
 A 158v եւ աճէ ծախեալն զայսոսիկ առասպելն եւ ինքնարեւնութիւնն ստեղծուածոյն: Բայց ինձ թուի յայտնապէս աշսպիսի լինել իմն իմաստասիրելն: Եթէ քաջահաճոյ իցէ ախտիւքն եւ նիթ առաքինութեան առցէ զտրտմականսն, եւ հակառակաւն զարգարիցի՝ ոչ աշուք զինուցն արդարութեան ամբարձեալ, եւ ոչ ահեկեաւքն խոնարհեալ, այլ նոյն ինքն յայսպիսիսն միշտ կայցէ մնայցէ, եւ կամ փորձագոյն եւ՝ իբրեւ ի հնոցի ոսկի գտանիցի: Եւ դիտեսցուք այսպէս: Բարետոհմիկ իցէ, ցուցցէ
 30 զքաջ արինակ բարուց արեամբ, որպէս զի երկոքումբք կողմամբք քաջահաճոյ լինիցի ազգաբանեալ, եւ տեսեալ վատթարազգի պատկերն եւ կան (իբրեւ մեծ ինչ կաւ ի կաւոյ զանազանի) հակառակ ի ներքս բերցէ զիմանալի քաջատոհմութիւնն, եւ որով իւրաքանչիւր ոք զինքն ստեղծանէ վատթար
 35 եւ կամ լաւ: Քանզի եւ է իսկ ազգ երեք կին. մին ի վերուստ

4 է] D. 8 ի] B. 9 իմաստասիրութիւն ACD. 17 եւ] C. 24 իմաստասիրելն] իմաստասէրն եւ B. եւ] AC. 25 առնիցէ B. 26 աշուք B

սկսեալ, որով ամենեքեան բարետոհմիկ հաւասարապէս, վասն զի ըստ կերպարանի աստուծոյ եղաք՝ եւ միւսն ի մարմնոյ սկիզբն առեալ՝ ոչ գիտեմ եթէ բարետոհմիկ այնպիսին ապականութիւն մերձ կացեալ: Եւ միւսն ի շարութենէ կամ յառաքինութենէ ծանուցեալ, ուր զառաւելն եւ զնուազն ընդունելով, զոր, եթէ պահեսցուք, զկեղբարարանն եւ կամ ապականիցիմք զայն, սիրեսցէ զբարետոհմութիւնն, որ ճշմարտապէս իմաստունն եւ իմաստասէրն է: Եւ զայն տարագրեսցէ՝ որ սերմանին եւ կամ գրի, որպէս ոչ միոյ իրիք արժանաւոր եւ գարշելի: Քանզի զչորրորդ ազգն, յայնժամ արժանաւոր արարից բանի, որ գրովն եւ հրամանաւքն է, յորժամ զգեղեցկութիւն ընկալայց, որ գունովքն է եւ կապիկ պատուեալ եղեց՝ առիժլեալ հրամայեալ:

ԺԱ Մանուկ իցէ, ընդդէմ ախտիցն արիասցի եւ այնուիկ
 15 վայելեսցէ ի մանկութիւնն ոչ ինչ կրել զմանկութեանցն ախտս, այլ ցուցցէ ծերունական հանճար յարբունս մարմնոյն, եւ բերկրեսցի յաղթութեամբն առաւել, քան եթէ Յողիմպիականսն պրսակեալ, վասն զի յաղթէ ի հասարակաց տեսարանիս յաշխարհի եւ զյաղթութիւն զանճառելին: Միտ է՞ առ ծերութիւնն:
 20 Այլ մի՞ ծերացի եւ հոգւով, ընկալցի լուծումն իբրեւ զկանուխ ուխտագրութիւնն զհարկաւոր ազատութիւնսն, հշտութեամբ ի յառաջիկայսն փոփոխեսցէ, ուր ոչ է տարածամ եւ ոչ ծերն, այլ ամենեքեան հոգեւոր հասական կատարեալք: Գեղեցկութիւն ոք վիճակեցա՞ւ: Ըստ նմին փայլեսցէ գեղեցկութեամբն զգե-
 A 159v զաղէշութիւն, զոգւոյն || մարմնոյն: Էանց ծաղիկն անդաւաճանելի, հայեսցի առ ինքն եւ ոչ գիտէ զտեսեալն: Վատթար է երեւումն, այլ քաջավայելուչ ծածկեալն՝ իբրեւ ի կոկոնի վարդ ծաղկաւոր ոչ ծաղկեալ եւ առանց հոտոյ: «Անուշահոտագոյնն գեղեցիկ տեսանելով քան զորդիս մարդկան»* եւ ոչ ժամանակ տայ արտաքոյ տեսանել փոփոխեալ զարձուցանէ զտեսողն առ ներքին մարդն: Քաջառողջանայցէ, վարեսցի առողջութեամբն, առ ի լաւագոյնսն խրատեսցէ, սաստեսցէ բանիւ, համարձակեսցի, տքնեսցէ գետնախշտի լիցի, պահեսցէ, թափեսցէ զնիթսըն, տեսցէ զերկրայինս եւ զերկնաւորսն զամենայն փութով,

* Հմմտ. Մունզք, Ա, 27:
 ** Մաղմ., հԻ, 3:
 3-4 ապակութիւն B. 8 իմաստունն] իմն տուն D. 24-25 զգեղաշէղութիւն B. 28 ծաղկեալ] ծածկեալն B. 30 տայ] տղա B. 31 վարեսցի] վառեսցի AB

կրթեսցի ի մահն: Տկարասցի, մարտիցէ, եթէ պէտք իցեն՝
 յաղթեսցի, յաղթութիւն առցէ: Ոչ կոռելով փարթամասցի, ի-
 մաստասիրեսցէ ի բաց ընկենուլն զինչսն, տացէ կարատելոյն
 ի գոյիցն իբրև զմատակարար այլոց, զի նա բարի կրեսցէ՝
 5 առնլովն եւ ինքն առ աստուած ժողովեսցի՝ ոչինչ ունելով՝
 բայց ի խաչէն եւ ի մարմնոյն: Աղքատ իցէ՝ ճոխասցի աստուա-
 ծութեամբն եւ ծիծաղելով զունողարն՝ իբրև զմիշտ ստացողք,
 եւ միշտ աղքատացելովք եւ կարատանալով աւելոյն եւ զմ-
 պողարն՝ զի առաւել ծարաւեսցեն:

10 ԺԲ Քաղցնուցո՞ւ. ընդ թռչունս կերակրեսցի, որոց կեանքն
 A 160r անսերմ եւ|| անարար, եւ ընդ Ելիալի կեցցէ առ Սարեֆթաց-
 ւոյն: Սրուակ ձիթոյն ոչ պակասիցէ եւ սափոր ալերն ոչ նու-
 ազեսցէ՞: Մին միշտ աղբիւր ասցի եւ միւսն մշակեսցէ առա-
 տաբար, զի պատուեսցի այրին ատարասէր, եւ կերակրեսցէ
 15 զկերակրողն: Սարաւեսցի՞. աղբիւրք նմա եւ գետք ըմպելի,
 արբուցումն ոչ սխալակեցուցանելով եւ ոչ չափեալ՝ թէպէտեւ
 ամենայն պակասեսցի յաղագս երաշտութեանն ի հեղեղատէն
 թերեւս արբցէ ջուր: Յրտանայցէ՞. զայն եւ Պաւղոս, ալլ ցո՞ր-
 բան: Է իմն վէմն զգեստ հաւանեցուցանէ զքեզ եւ Յոր սանլովն՝
 20 յաղագս ոչ ունելով ծածկոյթ՝ վիմար ծածկեսցին՞: Դիտեա
 ինձ եւ զկատարելագոյնսն: Անիծանիցի՞. յաղթեսցէ ոչ անդրէն
 լուտանալովն: Հալածեսցի՞. ներեսցէ: Հայհոյեսցի՞. աղաչեսցէ:
 Բամբասեսցի՞. աղաւթեսցէ: Յաշումն ապտակեսցի տացէ եւ
 զմիւսն, եթէ զերրորդն ունէր եւ զայն եւս արդեաւք առաջի
 25 արկանէր, զի առաւել վարդապետիցէ երկայնամտել հարկա-
 նողին՝ գործովն խրատելով՝ զորս ոչ բանիւ կարողութիւն էր:
 Թշնամանեսցի՞. զայդ եւ Քրիստոս՝ պատուեսցի հաղորդութե-
 ամբ կրիւքն: Թէպէտեւ Սամարացի կոչեսցի եւ դիւահար բամ-
 բասեսցի՞, ընդ աստուծոյ զամենայն ընդունի: Բազում եւս նու-
 ազիցէ, թէպէտեւ յուրվս կրիցէ, քացախ, լեղի, պսակ ի փշոց,
 30 գաւազան || եղեգնեայ, քղամիդ կարմիր, խաչ, բեւեռք, աւա-
 A 160v զակք խաչակցեալք, մերձ անցեալք թշնամանողք: Վասն զի

* Հմմտ. III Թագ., ԺԷ, 14:
 ** Հմմտ. Յովբ., XXIV, 8:
 *** Հմմտ. Յովհ., Ը, 48:
 2 յաղթեսցի] + առցէ B. 7 ստացողաւք B. 16 սխալակեցուցանող B. 17 երաշ-
 տութիւն D. 18 ջուր] B. 19 իմն] + ես B. 22 լուտանլովն B. 31 քղամիթս CD. 32
 մերձ անցեալք] մերձանցեալք D

պարտ եւ արժան է առաւելագոյն ունել աստուծոյ՝ ի համբե-
 րեալն անպատուեալ:

ԺԳ Ոչինչ անըմբռնելագոյն քան զիմաստասիրութիւն եւ ոչ
 անուանելի: Ամենայն ինչ տեղի տայցէ, քանզի եթէ իմաստա-
 5 սիրութիւն, արդեաւք ցիւռ է յանապատի*, ասէ Յոր, արձակեալ
 աղատ, ծաղր առնէ զբազմամբոխ քաղաքս զբամբասանս հար-
 կահանի ոչ լսելով: Մի եղջերի է՝ կենդանի ինքնաւրէն, եթէ ա-
 խորժեսցէ քեզ ծառայել, եթէ կապեսցես զնա ի մտւոր, եթէ
 ընդ լծով ածցես: Յորժամ յամենայնէ արգելցի ի վերայ երկ-
 10 րիս, պատրաստէ իւր թեւս իբրև զարծուոյ եւ դարձցի ի տուն
 վերակացուի իւրոյ՝ առ աստուած թոխցէ: Ասացից ինչ զգլուխ:
 Զերկուսս զայսոսիկ, երկուք անըմբռնելիք՝ աստուած եւ հրըշ-
 տակք, եւ երրորդ իմաստասէր, աննիթ ի նիւթի, ի մարմնի ան-
 բաւանդակելի, ի վերայ երկրի երկնայինն, (ի) յախտս ա-
 15 նախտն, ամենայնիւ յաղթահարեալ, բայց մտաւքն յաղթեալ լի-
 նելով զյաղթելն կարծողս: Եւ վասն զի զիմաստասէրս մեզ
 բանս զրեաց, ուստի ասացի՝ ի սկսանելն, բեր ի նոցունց զմերս
 տեսցուք (քանզի թուիմ եւ ես զհոգի աստուծոյ ունելի**, եթէ
 A 161r յումբէրէ յայնցանէ խոցոտելի ես եւ ըմբ||ունելի), զի եթէ պար-
 20 տեալ գտանիցեն ատեցողքն եւ պատերազմողքն ներիցեն, քան-
 զի ձեռնարկութեանս է, ապա եթէ վեհագոյնս քան զպատերազ-
 մողսն եւ բարձրագոյն կամ ի շարութեանէն վճարեսցին եւ կամ
 նորագոյն ճանապարհ անիրաւութեանն իմասցին, իբրև զմեր-
 ձակայն արհամարհելով եւ ոչ զարութեամբն եւ անմտութի-
 25 ամբն բամբասիցեն իբրև ընդունայն անարիւնեալք եւ ոչ զի-
 տողք զրկեալ, յոր փութանն:

ԺԴ Քանզի զի՞նչ տրտմեցուցեն յամենայն եկեալ տես-
 ցուք, որովք զրկի ի մարդկանէ մարդ: Անուսո՞ւմն անուանես-
 ցեն: Մի իմաստասիրութիւն գիտեմ՝ զերկնչելն յաստուծոյ (վա-
 30 սրն զի սկիզբն իմաստութեան երկեւղ տեառն եւ կատարած բա-
 նի զամենայն լուր յաստուծոյ երկիր): Զայս եւ Սողոմոն ի-
 մաստնագոյնն: Յուցցեն զահ եւ յաղթեսցեն մեզ այլով իմաս-
 տութեամբն, զմիովն զանց արարին եւ զմիւսն առնուլ աղա-
 թեն, եւ յուսումն վստահանալով ի հոգին: Աղքատութեամբ

* Հմմտ. Երեմ., ԽԸ, 6:
 ** Հմմտ. I Կոր., Է, 40:
 4 տեղի] B. քան B. 5 արձակեալ] + եւ B. 7 լսէ B. 10 թեւս] + թեթեւ D.
 11 ինչ] ինձ B. 22 եւ կամ]կամ C. 23. անիրաւութիւն D. 24 անզօրութեամբ D.
 29 իմաստութիւն B. 30 տեառնէ D. 32 մեզ] B. 34 յուսումն] յուսամ C

բամբասեսցեն իմով ճոխութեամբն: Երանի թէ մերկանայի եւ զգեստս զայսոսիկ, զի մերկ անցանէի ընդ փուշս կենցաղոյս, երանի թէ եւ զդուզնաքեայ զպարեգոտս զայս, որպէս զի արագ արագ առնուի զթեթեալոյնն: Փախուցե՞ալ ի գաւառէ կոշիցեն՝

5 իբրեւ զի փոքունս խորհին վասն մեր ստուգապէս թշնամա-
A 161v նողք: Եւ ատար||ացեալք է ինձ բոլորովին իսկ գաւառ աւղով բովանդակեալ, որում ամենայն գաւառ եւ ոչ մի: Բայց դու ոչ աւտար եւ պանդուխտ, ոչ գովեմ զքո պանդխտութիւնդ՝ եթէ այդպէս ունիս մի գուցէ ի ճշմարիտ գաւառէն արտաքս ան-

10 կցիս, յոր ամբարել պիտոյ է զքաղաքականութիւն: Ծերութեամբս ո՞չ թշնամանեսցես զմեզ եւ ո՞չ յաւատածետութեամբ, ո՞չ բովանդակ այս նիւթոյս եւ բնութեան եւ զի տեսցես ինչ յիմոց անճառելեացս է. զոր եւ խորհորդք վատնեցին, զի փոքր ինչ պարծեցայց: Եւ ոչ դու քաջառողջ ինձ եւ մարմ-

15 նարոյժ պխորժելի երեւիս: Երանի թէ եւ ալիք ծաղկեալ էին քեզ, եւ զեղնութիւն, զի հաւատարիմ լինէիր գոլ հանճարեզ եւ իմաստասէր:

Ժն եւ զի՞նչ, եւս յաթոտոց քակտեսցեն, յորոց յորս ար-

20 դեալք պխորժելովս է լի այժմ կամ յառաջնոյն, եւ երանե՞մ զելլողսն: Դու ինձ զսոսա հեշտալիս առնես՝ այսպէս ի վեր ելեալ անարժանաբար եւ ո՞չ առաջին հանդիպեալք իմ բանքն ձեզ յայտնեցին, եթէ այն ի գովութիւն ինչ էր եւ այս ցանկութեան հարցաբնութիւն: Ամենայն արուեստաւորք այլոցն իրաւք զիրեանցսն զոմանս կարծեն եւ զոմանս ասեն: Զի՞նչ խորտա-

25 կումն եւ զի՞նչ նզովք, զորս ի բազմութեանն հակառակ մեզ ինքեան արարաք, եւ զի՞նչ արտասուք եւ ողորմելիք լինել ձեզ

A 162r փոքր ինչ նուազ, եւ ատելի՞ք յաղազս վիճմանն: Ի նախա||թոռութենէ՞ս զրկիցեն՝ ընդ որ երբեմն եւ ոք ի զուարճացելոցն սքանչացաւ: Բայց այժմ եւ փախչել, որպէս ինձ թուի, առաջին իմաստութեանն է, յաղազս որոյ յամենայն զղբիւն եւ սասանին մերքս, վասն որոյ տիեզերք աշխարհի շարակարծեալք եւ խուլ պատերազմաւ ոմամբ եւ ոչ անուանի: Յաղազս որոյ վըտանգիմք մարդիկն գոլ յաստուծոյ լեալ եւ զմեծն եւ զնորն ի բաց ընկենուլ զանուան: Որպէս երանի եթէ եւ ոչ էր իսկ նա-

35 խաթոռութիւնն եւ ոչ տեղոյն յառաջին պատիւ եւ բռնաւորա-

6 աւղով] + եւ ոչ մի դու B. 16 զեղնութիւն] դու նեղութիւն B. 19 յածաջագոյն BCD. 20 այսպիսի B, այսպէս եւ D. 21 բանքն] բարբք B. 30 իմաստութեանն B. 31 չար կարծեօք CD. 32 ոչ] AD. 33 արդկան B, մարտիկ D

կան նախամիայնութիւն, զի յառաքինութենէն միայնոյ ծանուցեալք լինէաք: Իսկ այժմ աջս այս եւ ձախ, եւ մէջ, եւ բարձրագոյն, եւ նուաստագոյն, եւ առաջի գնալն եւ ի միասին զընալն. բազում արար զմեր խորտակումնն տարապարտ եւ զյու-

5 լովս ի խորխորատ ընկղմեաց եւ յուլուցն տեղին տարաւ, ոչ որ ի խոնարհն են միայն, այլ ահա եւ ի հովուացն որք, վարդապետքն Իսրայէլի լինելով, զայսոսիկ անգիտացան*:

ԺՁ Ի սեղանոյս արգելուցուն, այլ զիտեմ այլ սեղան, որոյ արինակք այժմու երեւեալքս, յորոյ վերայ մուրճ ոչ ել եւ ոչ ձեռն եւ ոչ հնչեաց երկաթ կամ ինչ յարուեստականացն** եւ ի զանազանից, այլ բովանդակ մտաց զործ եւ տեսութեամբ ի վերելք: Նմա մերձ կացից, նմա ընծայեցից ընդունելիսն, զե-

A 162v նումն եւ պատարագ, եւ ողջակէզս լաւագոյնս, | ջրան զայժմու մատուցեալսն, որքան վեհագոյն է, քան զստուերսն ճշմարտու-

15 թիւնն: Յաղազս որոյ ինձ թուի եւ Դաւիթ մեծն իմաստասիրէր ասելով՝ մտից առաջի սեղանոյ աստուծոյ առ աստուած ուրախացուցիչն հոգեւոր իմոյ մանկութեանս***: Յայսմ սեղանոյ ոչ ի բաց տարցի զիս ամենայն, որ կամիցի: Ի քաղաքէ՞ս հալածիցեն, այլ ոչ եւ ի վեր կացելոցն: Ի սմանէ կարիցեն ատե-

20 ցողքն զմեզ եւ ստուգապէս, որք պատերազմեցանն, մինչեւ ոչ կարասցեն շիթս արկցեն աւղովք, հարցեն կամ խաղայցեն երազս, այնպէս տեսանեմ զնոցս պատերազմ: Զի՞նչսն յափըշտակիցեն, զո՞րս, զի եթէ զիման եւ զթեան ի բաց հատցեն՝ զորս ոչ ընկալայ, ապա եթէ զեկեղեցոյս, այս է յաղազս որոյ ամենայն պատերազմ, վասն որոյ նախանձի ընդ գանձարանին գողն**** եւ աստուած մատնէ երեսուն արծաթոյ դժնդակագոյն: Քանզի այնքանոյ ոչ մատնեալն, այլ մատնիւն էր արժանաւոր*****:

Ժէ Ի տա՞նցն փակիցեն, զփա՞փկութիւնն հատանիցեն, զը-

30 բարեկա՞ման ատարացուցանիցեն, ամենեւին քաջ, որպէս տե-

* Հմմտ. Յովհ., 9, 10:
** Հմմտ. III թագ., 2, 7:
*** Հմմտ. Սաղմ., ԽԲ, 4:
**** Հմմտ. Յովհ., ԺԲ, 6:
***** Հմմտ. Մատթ., ԻԶ, 15:

5 ընկղմեաց] մղեց B. տեղի B. 8 սեղանոցս B. 11 բովանդակէ B. 12 վերելք] վեր ելեալք D. 14 է] A. 16 մտից առաջի] մտի առի B. 21 կարեցեն B. խաղաղեցեն B 14—716

սաննսդ, եւ յուրովից ծանրացաք, թէպէտեւ ի կոշեցելոցն ոչ դժգոհանամ, թէ եւ ծանրացաք խնայելով առաւել, քան եթէ երթալով: Եւ պատճառն տուն ոմն հանգոյց զմեզ բարեպարիշտ

A 163r 5 եւ աստուածասէր, եւ որպէս զԵղիսէոս || Սոմնացին*, քանզի ազգակից էր հոգիովն ամենայն պատուասիրութեամբ, առ որս եւ ժողովուրդս այս հաստատեցաւ՝ գողանալով տակաւին, զորոյ զհետ երթալը զբարեպաշտութիւնն՝ ոչ առանց երկելի եւ ոչ առանց վտանգի: Անդրէն շափեսցէ նմա տէր յաւուր հատուցմանն: Զփափկութեան եթէ զկնի երթայցեմք՝ բերկրեսցին ի մեզ ատեցողքն զմեզ, զի ոչ այլ ինչ մեծագոյն զիս ինքն նզովեմ: Ի բարեկամացն ոմանք շարշարանս կրելով՝ քաջ զիտեմ՝ փախիցեն ի մէնջ (քանզի առնէ զրկանացն եւ ցաւոցն հաղորդութիւն) եւ յոմանց արդէն իսկ մերկացաք, եւ անտեսք եղաք՝ բերելով զարհամարհանսն: Քանզի ի բարեկամացն իմոց

15 եւ ի մերձաւորաց կէսք երեւելապէս յանդիման մերձեցան եւ կացին եւ կէսքն մարդախիրագոյնս ի հեռաստանէ կացին** փոքր ինչ նուազ եւ ուրացան զիս եւ թերեւս ոչ լայ դառնապէս, զի բժշկեսցէ զմեզսն***:

ԺԸ Միայն համարձակագոյն ես եւ յանդգնութեամբ լի՝

20 որպէս երեւի. յատուկ բարեյոյս յահաւորսն միայն ժուժկալ եւ բազմութեանն առաջի եղեալ եւ ըստ իւրաքանչիւր ումեք արհամարհեալ եւ Արեւելից եւ Արեւմտից պատերազմեալ ծանաւթադոյն: Ապարասանութիւնն: «Եթէ պատրաստեսցի ի վերայ իմ ճակատամարտ, ոչ երկիցէ սիրտ իմ, եթէ յարիցէ ի վերայ

A 163v իմ պատերազմ՝ յա||յսմ ես յուսամ»****: Այսքան հեռի եմ ահաւոր վարկանել ինչ ի մերձակայիցս, մինչ զի զհակառակ իմն թողլով՝ ողբամ զտրտմեցուցիչսն: Անգամքն Քրիստոսի երբեմն անդամք պատուականք ինձ եւ ապականեալք անդամք հատիս այսորիկ, զոր մատնիցէք փոքր ինչ նուազ եւ նախ քան

30 զհաւաքեալն: Զիա՞րդ աւձտեցայք եւ պառակտեցայք՝ իբրեւ որթք ի կապոյ արձակեալք: Զիա՞րդ սեղանոյ սեղան հակառակ

* Հմմտ. IV Թադ., 7, 8:
 ** Հմմտ. Սաղմ., 15, 12:
 *** Հմմտ. Սաղմ., 15, 13:
 **** Սաղմ., 12, 3:

2 զժողովանս B. 4 սոմանիտացոյն B. 7 զբարեպաշտութեանն ACD. 20 բարեյոյս] բարեբոյս B. 25 այսքան] այնքան B

կանգնիցէք: Որպէ՞ս եղէք յամայութիւն յանկարծակի՞: Զիա՞րդ եւ դուք մեռայք հատմամբ եւ մեզ ցաւել արարէք: Որպէս պարզամտութեամբ հովուաց ի հաւտին քակտումն վարեցայք: Քանզի ոչ զնոսա բամբասեմ անհաւատ հմտութեամբն, այլ զձեզ ըստգտանեմ շարութեամբդ: «Ապականութեան քում, Իսրայել, ո՞ր աւանիցէ»*: Զի՞նչ դեզ գտցի ողջացուցանող: Զո՞ր պատան: Զիա՞րդ ժողովեցից զպառակտեալդ: Որպիսեալք արտասուովք: Որպիսեալք աղաւթիւք բժշկեցից զխորտակումնդ՝ բայց եթէ՛ այսո՞ւ արինակաւ:

5

10 ԺԹ Երրորդութիւն սուրբ եւ երկրպագեալ կատարեալ, եւ գեղեցկապէս ի մէնջ ժողովեալ եւ պաշտեցեալ քո գործ, քո ուղղութիւն: Դու զսոսա դարձեալ այսրէն դարձուցես մեզ, այսքան որոշեալս, որքան խրատ ընդունել բաժանմամբ առ ի

A 164r համակամ||ութիւնն: Եւ մեզ ընդ աստ ի վշտացս հատուցես

15 զերկնայինսդ եւ զանամբոխականսդ: Որոց է առաջին եւ մեծ, պայծառանալ ընդ քեզ կատարելագոյն եւ մաքրագոյն: Զի՞արդ նոյն ինքն եւ միայնակ համարի, եւ երրորդութիւն գտանի. զիա՞րդ ոչ ծնեալն, եւ ծնեալն, եւ յառաջ եկեալն՝ մի բնութիւն, երեք անձնաւորութիւնք, եւ «մի աստուած, որ ի վերայ ամենեցուն, եւ ընդ ամենեպիսն, եւ յամենեպիսն»***, ոչ յաւելեալ, եւ ոչ նուազեալ, եւ ոչ հատեալ: Է ինչ արդ հասու լեալ եւ է ինչ խնդրել երբէք, որքան եթէ, արդեալք հասանիցի, որք աստ գեղեցկապէս խնդրիցեն ի ձեռն վարուցս եւ տեսութեան, որում ամենայն փառք եւ պատիւ եւ զարութիւն յաւիտեանս յաւիտենից:

25 Ամէն:

* Հմմտ. Սաղմ., 28, 19:
 ** Ամովս, 6, 9:
 *** Եփես., 7, 6:

4 անհաւատ] C. անհմտութեամբ C. 6 գտից B. 7 զպառակտեալց] զպատկառեալք B. 17 համարի] իմանի ABC. 19 եւ] B. 21 է ինչ] ինձ B. 24 յաւիտենից] B. 5 Ամէն] B

A 164r

//ՅԻՆՔՆ ԵՒ Ի ԲԱՆՍ ԵՐԿՐՈՐԳ

Ա Նս սքանչանամ՝ զի՞նչ արդեաւք իցէ, զոր առ իմ բանս ախտացայք եւ ուստի՞ աչնքան յաղթեցայք ի մերմէ՛ ձայնէս, յարտաքըս սահմանելոյս, եւ ի փոքուէս թերեւս եւ ոչ փափաքելի ինչ յունդէ, մինչ զի այնպիսի իմն ինձ թուիք առ մեզ կրել, զոր առ մագնիտացի քարն, երկաթն: Վասն զի յինքէն էք կախեալք եւ զիրեբաց եւ մի ըստ միողէ յարմարեալք, եւ զաստուծոյ ամենեքեան, ուստի ամենայն եւ յոր ամենայն՝: Ո՞վ զարմանալոյ շղթայիս, զոր յարմարէ // հոգին սուրբ անլոյժ կապանաւք ի միասին պնդելով: Եւ զպատճառն ոչ ինչ գիտեմ ես, քան զայլսրն իմաստնագոյն, որքան ինչ զիս ինքն ճանաչեմ. բայց եթէ սոյն ինքն այս ինչ զիմ իմաստութիւնն կարծիցէ գիտեալս ոչ իմաստուն եմ եւ ոչ ի ճշմարիտ, եւ յառաջին իմաստութիւնն մերձ, զոր բազումք յաղագս ինքեանց կարատանան կարծել այժմու իմաստունքս: Վասն զի դիրին է զինքն խաբել եւ վարկանել թէ իցէ ինչ ոչ լեալ՝, սնտոի կարծեալք փքացեալ: Ո՞չ առաջին ձեզ զուղղափառութեանն բան քարոզեցի, զոր մանաւանդ պինդ ունիք, զհետ այլոց շոգայ եւ զոցին ձերոցդ, քանզի ասացի ճշմարիտն՝ զի եթէ դուք Աղէքսանդրի աշակերտք առաքինոյ, մեծի երրորդութեանն նահատակի, բանիւ եւ զործով զամբարշտութիւնն արտաքս սահմանողի: Վասն զի յիշէք ինչ զառաքելական աղաթսն զայնոսիկ, որովք զառաջնորդ ամբարշտութեանն կործանեաց յարժանաւոր տեղիսն լեզուոյն միանգամայն ծորմամբ, զի թշնամանք ի թշնամանացն վրէժ առնուցուն եւ խայտառակեսցի իրաւացի մահուամբ անիրաւ մահ հոգուց:

Բ Արդ՝ ոչ աւտար ձեզ աղբիւր պատառեցաք, զոր որպէս
 A 165r Մովսէս եցոյց յանապատին յանջրդուջ յնգ//իպտոսէ հալածե-

* Հմմտ. I Կորնթ., Ը, 6:
 ** Հմմտ. Գաղատ., 2, 3:
 3 այնքան] այսքան B. 6 յինքէն] զինէն ACD. եւ] B. 11 ճանաչել D. 12 կարծեալ D. 17 զուղղափառութիւն D. 22 ինչ] իսկ B. 28 Մուսէս B

լոցն*, այլ զծածկեալն եւ զթաղեալն վերստին բացաք՝ ըստ ծառայիցն Իսահակայ մեծին, որք ոչ փորեցին միայն ջրհոր կենդանոյ ջրոյ, այլ եւ զծածկեալսն ի փշտացուցն վերստին մաքրեցին**: Բայց եւ ոչ ի պաճուճելոյն ոք եւ ի հեշտալեացն
 5 եւ որք ողորջանաւք զողանան զբարեմտութիւնն, որպիսիս տեսանեմ զյուլովս ի քահանայանալն խոստացելոց, որք զպարզ եւ զանարուեստ զմեր զբարեպաշտութիւնս արուեստական արարին, եւ առաքինութեան նոր իմն տեսակ ի գոհհից ի սրբութիւնս փոփոխեալ ի տեսարանացն, ի բազմաց անտեսանելի խորհրդածութիւն: Մինչ զի լինել երկուս տաղաւարս խաղոյ, եթէ պարտ իցէ համարձակելով զայս ասել, այնքան յիրեբաց զանազանեալս, որքան ի մին ամենեցուն մտանել եւ ի մեանս մանց, եւ զմեան ծաղր առնել, եւ զմեան պատուել՝ զմին ասարանին, իսկ զմեան հոգեւոր վարկանել: «Դուք վկայէք եւ
 15 աստուած»**, ասէ աստուածային առաքեալն որպէս ոչ այնք մասին մեք, այլ որպիսիք զյիմարութեան եւ զվայրենութեան եւ զծառայութեան եւ զանազատութեան արագագոյն զստգտանս ընդունել, որք եւ առ ի յոյժ սիրելութիւնս մեր են, ուրանար եւ յորժամ երեւիմք խոշորացեալք, եթէ ինչ ոչ ըստ բանին առնել
 A 165v մեզ կարծիցեն: Եւ զայս եցոյց յառաջագոյն // լեալն յաղագս մեր նորաձեւութիւնն, յորժամ նախանձու եւ սրամտութեամբ եռացեալ դուք ժողովուրդդ՝ զոչելով եւ ողբալով ի վերայ ամբողջոյս յայտրիկ եղիք, զոր ոչ գիտեմ եթէ բռնադատականն պարտ իցէ ասել եւ եթէ քահանայապետականն, եւ եղիք յաղագս սիրոյն անարիւնելով: Ուր այնքան զոմանս ի ջերմագունիցն զժուրացուցաք, մինչ զի ի բաց վազեցին ի մէնջ, զսիրելութիւնն ի թշնամութիւն դարձուցանելով: Վասն զի ոչ որովք շնորհիմքն գիտեմք առաւել, քան եթէ որովք աւզտեմք:
 Գ Արդ՝ զի՞նչ է պատճառք այնքան առ մեզ սիրոյս եւ առ
 30 բանս մեր: Դուք ախորժէ՞ք յայտնել զայս եւ յանդիման կացուցանել, եւ զձեր սէրդ դուք ճանաչէք, ի ձեռն մեր զոյն հրապարակատես արարէք, թէ որպէս եւ յայլսն մեաւք վարէիք յաւ-

* Հմմտ. Ելք, Ժէ, 6:
 ** Հմմտ. Մնունդք, ԻԶ, 18:
 *** Թեսաղ., Բ, 10:
 3 փախշտացոցն B. 4 պաճուճելոցն BC. 6 խոստացելոց] խստացելոց B. 9 փոխեալ B. 12 մեանս] զմին B. 14 վկայք B. 17 զանազատութեան] զանազանութեան ACD. 18 սիրելագոյնս B. 28 աւքտիմք B. 29 այսքան B. 32 վարէիք B

ժարամտութեամբ առաջնորդովք, զմերն քաջ գիտեմ, զի առնէք
 զբանն՝ որքան ի հանդարտութեանդ: Ապա ուրեմն լուարուք եւ գի-
 տիցէք, եթէ ոչ վատթար եմ ես այդպիսեացդ դատաւոր: Ինձ
 5 թուիք մանաւանդ՝ որպէս դուք կոչելով զմեզ՝ ձերոց իրաւանցդ
 աւգնել եւ դորին աղագաւ՝ յարմարիք ի ձերդ յորս: Եւ բնութիւն
 այս է առ ի յընտանեգոյնս ամենայն ընտանութեամբ ունել,
 եթէ ստացուած եւ եթէ ծնունդ, եւ եթէ բան, եւ կամաւոր բա-
 A 166r րեմտութեամբ ձեռնարկել յիւրեանց|| արժանաւորութիւնս: Երկ-
 րորդ՝ ոչ յումեքէ այնպէս պատկառեցէք, որպէս ոչ ի խստութե-
 10 նէ մերմէ եւ ոչ ի բռնութենէ, եւ ոչ ի տեսական, եւ կամ ի
 տանականս լինելոյ, այլ ի տեղի տալոյ եւ ի շափաւորելոյն, եւ
 որպէս յանհաւասար հաղորդութենէ եւ մի աւրինակ: Եւ համա-
 ռաւտագոյնս եւս ասել, իմաստասիրէ եւ ոչ զգոյն արուեստա-
 15 տրաբար, եւ քաղաքականապէս ի մէզ գտեալ, այլ պարզա-
 մըտութեամբ են հոգեւորապէս պատուեալ: Եւ ոչ զի հայցիցիմք,
 թարշիմք եւ ոչ զի առաւելագունի արժանաւորք վարկանիցիմք
 պատուոյ՝ որպէս որք զգեղեցկութիւնն փոքր ինչ յառաջ երեւե-
 ցուցանիցեն եւ անդրէն զսպեն, զի փախչելովն ի նախաթողու-
 20 թենէն եւ յառաջին աւրինաց եւ ոչ ինչ փոյթ առնել այնպիսեաց
 պատուոց՝ հանդարտութեամբն թուիցեմք: Երրորդ՝ տեսանելով
 զմեզ որպիսիս կրեմք յարտաքնոց պատերազմողաց եւ ի ներք-
 նոց դաւաճանողաց, վասն զի՝ ըստ Դանիէլի՝ եւ անարէնութիւն
 ի Բաբելոնէ ի ծերոցն, որք թուէին դատել զԻսրայէլ: Աւազելով
 եւ զժուարելով ոչ ունէինք որպէս աւգնիցէք հարստահարեցե-
 25 լումն, միայն փոխանակ ամենեցուն ի ներքս բերէք, զարգա-
 հատեալն եւ արգահատանքն պատկառանաւք խառնեալ սիրե-
 լութիւն եղեւ: Եւ այս իմոյ պատուոյս էր խորհուրդ:

Դ Բայց վասն զի բանք պատերազմականք եւ աւելորդ եւ
 A 166v խանդալի || այս լեզու, զորս արտաքնովքն հրահանգեալ բա-
 30 նիւք, աստուածայնովք քաջատոհմ արարաք եւ զդառն եւ զանըմ-
 պելի* զմեռայն կենաց փայտիւն, եւ քաղցրացուցաք, կրեցէք
 կիրս իմն բաւականապէս ազատ: Այդոքիւք սիրէք, յորում պա-
 տերազմիքս: Զի՞ ո՛չ զխուլն ողջ ունեցաք զուսումն, եւ ո՛չ
 զգաւսացեալն եւ ի ստորինս իջողն, զի՞ ընդ այս զուարճացե-

* Հմմտ. Եւր, ԺԵ, 23:
 7 եւ] AD. բան եւ] + եթէ B. 10 տեսական B. 11 այլ ի] այլ B. 13 ասել] + ի
 CD. 18 եւ] + ապա B. 27 այս] + այն B. 28 պատերազմալք B. 33 եւ] զի B

այս զլուրովս տեսանելով, իմաստասիրել աւտարս եւ ալլատոհ-
 միկս, եւ առ հակառակագիր լեզուան վիճիմք: Պարտ է յան-
 զրգնութեամբ փախչել ի խորհրդոցն եւ հաւատ անուանել զան-
 5 բանութիւնն, զոր սիրեմ եւ ես ինքն քաջ գիտացէք զձկնորսն:
 Եւ զի այս առ ձեռն պատրաստ յլուրովս առ ի պատասխանիս
 անուսումնաբանութեանն՝ եթէ բան ունէի զնշանացն զարու-
 թիւն: Որովք կորնչէին ի մարդկանէ մախանքն, ծախողք ունո-
 զացն, ախտացելոցն ժանդք, որ միայն յախտիցն է անիրաւա-
 10 զոյն միանգամայն եւ իրաւացի. մին՝ ամենեքումք վտանգի
 շարեաւքն եւ մեան՝ զի հաշէ զուսողսն: Քանզի եւ ոչ որք յա-
 ռաջնումն գովեցիին զմեզ նշուեմ, զի եւ ոչ գիտէին իսկ զգո-
 վութեանցն կատարած, որպէս թուի ինձ, եւ թշնամանս յաւե-
 լուին, զի զմախանսն արգելուցուն:

Ե նա եւ զարուսեակն խաւարեցոյց, զանկեալն ի վայր ամ-
 A 167r բարտաւանութեամբն, վասն զի եւ ոչ || երեր, թէպէտեւ աս-
 տուածային էր, ոչ եւս աստուած վարկանել, եւ զԱղամ արտաքս
 եհան ի զբախտէն՝ հեշտութեամբն զողանալովն եւ կնան: Զի
 հաւանեցաւ, իբրեւ աստուած գոյ յաշաղեցաւ՝ ի գիտութեան
 փայտէն առ ժամանակ մի արգելեալ: Նա եւ զԿային եղբայ-
 20 րասպան արար՝ զոչ ընձայողն զզո՞ սրբագոյն: Նա եւ զաշ-
 խարհ ջրով ծածկեաց՝ անզարգացուցանելով եւ զՍողոմայե-
 ցիսն հրով այրեաց: Նա զԴաթան եւ զԱբիթոն յերկիր թաղեաց,
 հակառակ Մովսէսի զմուրեալսն, եւ զՄարիամ բորոտեցոյց զեղ-
 բարէն միայն տրտնչելով: Նա եւ մարգարէիցն արեամբ զեր-
 25 կիր պղծեաց եւ զՍողոմոն կանամբք զրդուեցոյց զիմաստա-
 գոյնն: Նա եւ զՅուդաս մատնիչ եցոյց, սակաւ արծաթովն զո-
 ղացիալ, զխեղզանին արժանաւորն եւ զՀերոդէս մանկասպան,
 եւ քրիստոսասպան զՊիղատոս գործեաց: Նա զԻսրայէլ հոսե-
 30 աց եւ ցրուեաց, յորմէ եւ ոչ այժմ հրաժարեն ի մեղաց: Նա եւ
 զաւստամբն ի վերայ մեր յարոյց զբռնաւորն, որոյ եւ ցայժմ
 եւս տրտմեցուցանեն կայծակունքն, թէպէտեւ ի բոցոյն փա-
 խեայք: Նա եւ զբարիոր մարմին եկեղեցոյ աւձտեաց՝ ի զանա-
 զանս եւ ընդդիմամարտս փոյթս բաժանելով: Նա մեզ եւ զՅե-
 րոբովամ ի վերայ յարոյց զժառայն մեղաց եւ լեզուոյն կա-

A 167v պանս եդ, վասն զի ոչ բերէ զերրորդութիւնն|| պայծառացեալ,
 1 իմաստասիրեմք B. 6 անուսումնաբանութեանն] անբանութեան BC. 7 կորն-
 չին D. ծախք B. 8 յախտիցն] յախտուն B. 9 մի B. 15 եւ] A. 21 զարգացուցանե-
 լով B. 22 յերկիր] B. 23 զհակառակ D

Ը Այլ ամաչեմք ընդ քո, ասեն, թշնամանս: Ես ընդ ձեր, զի ոչ՞ ամաչեմ: Ոչ զի եթէ ուղղապէս զայդաւսիկ կրեմք, ամաչելի է առաւել մեզ, քան եթէ ձեզ եւ ոչ անպատուիմք մանաւանդ, քան եթէ եմք անարգութեանն արժանաւորք: Ապա եթէ՞ անիրաւաբար թշնամանողացն են բամբառանքն եւ նոցա առաւել քան, եթէ մեզ է զայրանալի, վասն զի նոքա են շարաշար ախտացեալք: Եւ եթէ զիս շար լեալ՝ բարի լեալ վարկանիս, զի՞նչ ինձ առնել պարտ է: Առաւել եւս՝ լինել շար, զի՞ յոլովագոյնս լինել հաճոյ քեզ լինիցիմ: Եւ ո՞չ երբէք զայս ինձ ինքեան խորհրդակից լինիմ: Նոյնպէս եթէ զուղղելն իմ սխալեալ կարծիցես՞ յուղղելոյն վասն քո փոխադրիցիմ, վասն զի կեամ ոչ քեզ մանաւանդ, քան ինձ ինքեան եւ խորհրդակից ունիմ յաղազս ամենեցուն զբանն, եւ զաստուծոյ իրաւունսն, յորոց ըմբռնիմ բազում անզամ՝ ոչ յումերէ ամբաստանելով եւ թողեալ լինիմ, ի բազմաց դատա-

A 169v պ||արտեալն: Եւ յայնմանէ միայն ոչ գոչ փախչել ի ներքս եւ ի մեզ ինքեանս յատենէն, առ որ հայել միայն զուղիղ ճանապարհն զնալի է: Բայց թուեալն՝ եթէ լինիցի՞ ընկալցուք, զի ասացից ինչ մարդկային, ապա եթէ ընդդէմ անկցի զուարճանալով թողցուք եւ ոչ ինչ որպէս եմքն յաղազս թուելոյն ի բաց բարձցուք:

Թ՝ վասն զի այսպէս ունին, վասն զի իրիք աղազաւ զբարին զործէ, ոչ է հաստատուն յառաքինութեանն: Վասն զի միանգամայն անցանելով այն եւ բարին դադարէ, զոր արինակ, որ ի շահին սակս նաւէ, եթէ շահն ոչ իցէ մերձ, ոչ նաւէ: Իսկ որ յաղազս ինքեան պատուէ եւ յարմարէ, վասն զի կայականին ցանկայ, կայուն ունի եւ առ նա զյաւժարամտութիւնն, մինչ զի աստուածային իմն կրելով եւ զաստուծոյն կարէ ասել՝ ես նոյն եմ եւ ոչ փոփոխիմ՞: Ապա ուրեմն՝ ոչ փոփոխիցի եւ ոչ փոխադրիցի, եւ ոչ անկցի ժամանակաւ եւ իրաւք, այլ երբեմ՞՝ ալ լինելով, եւ յոլովս փոփոխմամբ առնելով գոյնս՞ որպէս վիմացն բազմոտանիքն՝ յորս եթէ հպին կայ մնայ ինքն կառուցեալ՝ յոչ կառուցեալսն եւ յեղափոխեալսն անսասանելի. վէ՛մ ոմն՝ առ արկածս, հողմոց եւ ալեաց, ոչ թաւթափեալ ծախէ առ

* Հմմտ. Մաղար., 9, 6:
 1 ամաչէք B. 3 եթէ] + ի AB. ձեզ] մեզ B. 7 բարի լեալ] բարի B. 16 առ] այլ D. 18 ինչ] + եւ B. 21 զի] + որ ACD. 23 զոր] զայս B. 25 կայականին] կայանականին B. 26 մինչ] վասն B. 27 իմն] A. գաստուծոյն] զայն B. 31 լինքն D

ինքեան, զի վերայ անկեալսն: Արդ՝ այսոքիկ յայսքան, զի եւ ոչ ինձ պարապումն է ընդ լեզուսն կոռուել եւ այսոքիկ թերեւս

A 170r աւելի քան զպատշաճն ||:

Ժ Այսուհետեւ ինձ առ ձեզ է բանս, հաւտդ դուք: Եղերուք ինձ, ասէ Պողոս, փառք եւ ուրախութիւն, եւ պարծանաց պսակ ինձ՞, տուք պատասխանի, որ զիսն քննեն: Զի, զոր արինակ, ի հիւանականէն կամ ի գրողէն պահանջելով որ բան, բաւական է առ ի ցուցանել հիւանեալն կամ գրեալն եւ վճարի յիրացն (զի գործ քան զբանս, ասեն, հզարագոյն է): Նոյնպէս եւ ես զձեզ ցուցանելով՝ գեր ի վերոյ լինիմ քան զթշնամիսն՞: Եւ ի վերոյ լինիցիմ զի՞որդ: Նախ առաջին՝ եթէ ի հայր եւ յորդի, եւ ի հոգին սուրբ զխոստովանութիւնն անխտորելի, եւ հաստատուն պահիցէք, ոչ ինչ յաւելլով եւ կամ ի բաց բառնալով եւ ոչ փոքրկացուցանելով ի միոջէ աստուածութենէն (քանզի նուազութիւնն, ամենայնի է նուազութիւնն): Իսկ որք այլ ազգ ինչ խորհիցին կամ ասիցին կամ բնութեանցն շափովք զմին քակտիցն, կամ երկպառակտիցեն՝ իրբւ երթանդախտ եկեղեցւոյ եւ զճշմարտութեանն ժանդ՝ ի բաց առաքեցէք, ոչ ատելով, այլ ողորմելով զկործանումնն: Երկրորդ, եթէ զվարսն յարմարագոյն ուղիղ բանին տայցէք, զի իցէք յաջողակք առաքինութեամբն, այլ ոչ միովն պակասեալք:

ԺԱ. Թագաւորք, պատկառեցէք ի ծիրանոյդ, վասն զի արինադրեսցէ եւ արինադրացդ բանս: Մաներուք որքան է հաւատացեալ ձեզ եւ զինչ մեծ||ի ձեզ խորհուրդդ: Աշխարհ ըրվանդակ ընդ ձեռամբ ձերով, փոքր թագաւ եւ զուզնաբեայ կապերտաւ իշխեցեալ: Ի վեր՝ միայնով աստուծոյ եւ ի ստորինսս, եւ ձեաւք: Աստուածք լերուք, որք ընդ ձեաւքն են, զի ասացից ինչ եւ համարձակագոյն, սիրտ թագաւորի ի ձեռին աստուծոյ է եւ ասի եւ հաւատարիմ է: Աստուտ եղիցի զարութիւն ձեզ, այլ մի ոսկեաւ եւ զարաւք: Եւ որք յարբունիսդ եւ յաթոսդ՝ մի՛ յոյժ իշխանութեամբդ ամբառնայք եւ մի՛ անմահս զմտաւ ածիցէք յաղազս ոչ անմահիցն: Եւ հաւատարիմք կացէք մնացէք թագաւորացն, բայց աստուծոյ նախ առաջին, վասն որոյ եւ նոցա, որոց հաւատայրդ եւ որոց ամանդեցայք: Որք զազգդ հրո-

* Հմմտ. 1 Թեսաղ., Բ, 19—20:
 ** Հմմտ. Տիտ., 9, 14:
 1 ցայսքան B. 4 բանս] բան իմ B. 5 ինձ] B. 10—11 քան... լինիցիմ] B. 17 երկպառակտիցեն B. 18 ժանդ] ժանկ B. 20 յաջողակք] յառաջուղղակք B. 23 է] B. 33 եւ] D. 34 նոցա] դոցա D

չակեցուցանէք, զբարուցող արինակ, քաջատոհմիկս արարէք եւ կամ բարբառեցայց ինչ յանախորժելեացն: Սակայն ի քաջատոհմից ճշմարիտ բարետոհմութիւն էր արդեալք ձեզ, եթէ ոչ տախտակքն զբարետոհմիկսն ձեզ զրէին:

- 5 ժԲ Իմաստունքդ եւ իմաստասէրքդ, պանծալիք մարտաւարդ եւ աղաբաղունաւդ, իմաստակրդ եւ դպիրքդ, եւ բազմամարդութեանց, որսորդք կայթմանց, ոչ դիտեմ զիա՞րդ իմաստունք կոչիցիք, զառաջին բանն ոչ ունելով: Որք յընչեղութեանդ էք լուարուք, որ ասեն՝ ընչեղութիւն թէ հոսեսցէ՞ մի՞ զնիցէք սրտիւ, զիտացէք համարձակեալք անհաստատուն իրի՞, թեթեւացո՞ ինչ
- A 171r ի նաւէդ, || զի նաւեսցես թեթեազոյնս, զթշնամուտյն ինչ թիրեա ի բաց բարձցես, յորում քոյն կայցցէ: Որք ի փափկութեանն՝ բարձէք ինչ զորովայնի եւ տուք հոգւոյ: Մերձ յաղբատն, ի հիվանդութեանն աւզենա՞, ի նա զգայտեայ ինչ յաւելորդացն: Հի՞մ
- 15 եւ դու աշխատիս անհալութեամբքն, եւ նա՞ քաղցնլովն, դո՞ սխալակութեամբն եւ նա՞ ջրզողելովն, դո՞ զյագեցութիւնսն շուայտութեամբ ծանրացուցանելով եւ նա՞ թափառեալ: Մի՞ անտես առնէր զՂազարոս աստ, զի մի՞ արասցէ զքեզ անդ ընչեղն: Դուք մեծ քաղաքդ, առաջինք յետ առաջնոցն վաղվաղակի կամ
- 20 թէ եւ ոչ զայդ ներէք, երեւեցարուք ինչ առաջինք, մի՞ շարութեամբ, այլ առաքինութեամբ, մի՞ լքմամբ, այլ քաջարէնութեամբ: Որպէս զի ամաթալի է քաղաքացի իշխել եւ ի հեշտութեանցն պարտութիւն ընդունել, եւ կամ յայլսն ողջախոհանալ, իսկ ի ձիւնթացսն, եւ ի տեսարանսն, եւ յասպարէզսն, եւ ի
- 25 զազանամարտսն այնքան մոլել, մինչ զի զայն առնել կեանս, եւ քաղաք լինել խաղալկացն առաջնումս ի քաղաքս, որում եւ այլոց արինակ լինել բարիս յամենայնի վայելչական: Զայստոսիկ եթէ ոչ արհամարհիցէք՝ աստուծոյ քաղաք լինիցիք, ի վերայ ձեռացն տեառն կենդանագրիցիք եւ մերձ կացչիք հան-
- 30 զերձ մեաւք ի քաղաքացուցչին պայծառք՝ պայծառապէս յետոյ: Զայս ձեզ անտարանեմ ի նոյն ինքն ի Քրիստոս Յիսուս ի տէր մեր, որում փառք յարիտեանս: Ամէն:

* Հմմտ. Սաղմ., 4Ա, 11:
 2 խախորժելեացն B. 7 որսորդք կայթմանց] որու որդք վայթմանց B. 8 բանն] B. 9 սրտիւ] B. 10 անհաստատուն] առ հաստատուն B. իրին D թեթեւացո D. 13 ի] B 16 սխալութեամբն D. 17 թափառիցի B. 19 առաջնոյն B. 25 մոլել] տալով B. կեանս] վանս B. 26 քաղաք] վերին քաղաքայինսն B. 27 բարո B. 32 փառք] † պատիւ և զօրութիւն B

A 12r

// Ի ԿԵՍԱՐԻՈՍ ԵՂԲԱՅՐՆ ԻԻՐ

Ա Կարծէք զիս թերեւ, սիրելիք եւ եղբարք, եւ հարք, քաղցր եւ իրք եւ անուն, ողբս ի վերայ արկանել գնացելոյն եւ հառաչանս ընկալարուք յաւժարամտութեամբ զբանս, քան զերկայն ձգեալ եւ զպաճուճեալ զբանսն, որովք յուովք զուարճանան: Եւ կէսք իրրեւ սգակիցք լինելով եւ ողբակիցք պատրաստեցելովքս իմով խտաիւ զիւրաքանչիւրսն արտասուեցէք, յորս է եւ այսպիսի իմն պաճուճել զվիշտսն ի բարեկամացն կիրա: Իսկ այլք լսելեաւք խրախճանացարուք եւ հեշտագոյնս եղէց:

5 Քանզի փափաքելի ձեզ զցոյցս արարից եւ զթշուառութիւնս՝ որպիսի ինչ էր երբեմն մերս՝ յորժամ յարմարագոյն եւ բաւականապէս յաւելորդսն, եւ ի նիւթն, եւ ի բանսն պատուասէրք: Նախ քան հայել ի ճշմարիտ բանն եւ զվերնագոյնն, եւ զամենայն տալ աստուծոյ՝ յորմէ ամենայն՝ զաստուած փոխա||նակ

A 12v 15 ամենեցուն առնուլ: Մի՞ երբէք, մի՞ այսպիսի ինչ յաղագս մեր կարծէք, եթէ ինչ կարծել ախորժէք աշողակ: Ոչ ողբասցուք զգնացեալսն առաւել քան զեղեցկապէս ունել, որք եւ ոչ զայլոցն զայդպիսիսն ընդունիք, եւ ոչ զովեցուք արտաքո քան զչափն, թէպէտեւ ընծա սիրելի եւ ընտանեզոյն, առաւել քան

20 զայլ ինչ բանաւոր ի բան, եւ առաւելապէս սիրող ի զիմ զբանս. եւ զգովութիւն եւ ոչ ընծա միայն, այլ եւ պարտս քան զամենայն պարտս իրաւացի: Այլ որքան սրբել յաղագս այսոցիկ զաւրէնսն եւ զարտասուելն եւ զսքանչանալն (զի եւ ոչ այս արտաքո է ըստ մեզ իմաստասիրութեանս, վասն զի յիշատակ ար-

25 դարոց՝ հանդերձ գովութեամբք եւ ի վերայ մեռելոյն, ասէ, իջոյ ի վայր արտասուս եւ իրր դժնդակս ախտանալով սկսիր: Զողբան հաւասարապէս ի վշտացն հեռացուցանէ զմեզ եւ յանշափութեանէն): Յետ այսորիկ անդէն իսկ զմարդկային բնութեանս զտկարութիւն ցուցցուք եւ զոգոյս զարժանաւորութիւն յիշեցու-

4 յօժարմտութեամբ A. 6—7 պատրաստեցելովս B. 8 եւ] A

ցուք, եւ զպարտական վտանկեցելոցն զմխիթարութիւն ի վերայ դիցուք, եւ փոփոխեսցուք զտրտմութիւն ի մարմնոյս եւ ի ժամանակէիցս ի հոգեւորսն եւ ի յաւիտենականսն:

Բ Կեսարեա հարք, զի աստուտ սկսացց, ուստի ձեզ վայելչական է, զորս ամենեքեան ճանաչէք եւ որոց զառաքինութիւն տեսանէք, եւ լսէք, նախանձիր եւ սքանչանայք, եւ պատմէք՝
A 13Դ որոց ոչն գիտեն: || Եթէ իցեն ոմանք ի մարդկանէ, այլ յայլ մասն ժամանակ, վասն զի ոչ ամենայնի զնոյն կարողութիւն է եւ ոչ միոյ լեզուոյ գործ, թէպէտեւ յոյժ որ իցէ յախճատասիրացն եւ ի պատուասիրացն, որոց բազմաց եւ մեծամեծաց գտեցելոց ի բարեբանութիւն (եթէ ոչ աւելորդ լեալ թուեցայց ընդ ընտանին սքանչանալով) մի մեծ քան զամենայն եւ իբրեւ զայլ ինչ նշանաւոր է բարեպաշտութիւնն: Զպանծալիսս զայսոսիկ ասեմ եւ զառաւելեալսս եւ զոչ ինչ նուազ յաղագս առաքինութեանն պատկառելիս, քան եթէ ծերութեանն, որոց մարմինք ժամանակաւ աշխատեալք, բայց հոգովք աստուծոյ մանկացեալք են:

Գ Հայր ի վայրենի ձիթենոյ գեղեցկապէս պատուաստեալ ի բարիոր ձիթենոջ, որ եւ այնքան հաղորդեցաւ պարարտութեանն մինչեւ զայլս եւս պատուաստել հաւատացաւ եւ զբժշկութիւն ընկալաւ հոգոց, բարձր բարձու ժողովրդեանս այսորիկ առաջի նստեալ, Ահարոն ոմն երկրորդ, կամ Մովսէս, առ աստուած մերձենալ արժանաւոր լեալ եւ զաստուածային զձայնսն մատակարարել՝ այլոց ի հեռաստանէ կացելոցն. հեզ՝ առանց բարկանալոյ, խաղաղական՝ ի տեսանելն, ջերմ՝ հոգով, առաւելեալ՝ երեսումնն, առաւելագոյն՝ ծածկեալն: Զի՞նչ արդեւք ձեզ նկարագրեցից զժանուցեալսս, զի եւ ոչ եթէ երկայնագոյն ձգիցեմք զբանսս, ասասցուք արդեւք այնպիսի, որքան արժանաւոր է եւ

A 13Վ որչափ իւրաքանչիւր որ գիտէ եւ պահանջէ բանն, եւ լաւալ/գոյն է մտածութեանցն թողացուցանել, քան եթէ բանիւ բազում ինչ ի բաց հատանել ի սքանչելեացն:

Դ Բայց մայր անգոստին եւ ի նախածնողաց նուիրել աստուծոյ, եւ ժառանգութիւն հարկաւոր ոչ ինքեան միայն, այլ եւ որք ինքեանէ իջուցանէ զբարեպաշտութիւն, ի սրբոյ՝ սկսմանէ ստու-

գապէս սուրբ զանգուած այնքան զնա աճեցոյց եւ առաւելացոյց մինչ զի արդէն իսկ ոմանց ասացից (թէպէտեւ յանդգնագոյն է բանս) եւ ոչ առնն կատարելութիւն այլոյ ուրուք, քան թէ նորա գործ լինել՝ հաւատալ եւ ասել: Բայց ով սքանչելեացս

5 մրցանակ՝ բարեպաշտութեան տուեալ մեծ եւ կատարելագոյն բարեպաշտութիւնն: Մանկասէրք երկոքեան եւ քրիստոսասէրք, հրաշափառագոյնն, մանաւանդ, եթէ քրիստոսասէրք առաւել քան, եթէ մանկասէրք, որոց եւ մանկանցն մի իմն վայելումն ի Քրիստոսէ, եւ ծանաւթ լինել, եւ վարկանելի, եւ ի քաջամանկութենէ սահմանն առաքինութիւն, եւ առ ի լաւագոյնն ընտանութիւն: Բարեգութք, վշտակիցք՝ յափշտակելով զյուրովս զցեցոցն եւ զաւազակացն, եւ զաշխարհակալին, ի պանդխտութենէս ի բնակութիւն փոփոխեալ կազմելով, եւ ժառանգութիւն մեծ՝ որոցց զանդի պայծառութիւնն զանձելով: Այսպէս եւ ի

15 պարարտ ժամանեցին ծերութիւն՝ համապատիւք առաքինութեամբն եւ հասական, եւ լցեալ աւուրք մնացելովքն նմ||անապէս եւ անցելովքն: Այնքան իւրաքանչիւր որ ունելով զառաջադիմութիւնն ի վերայ երկրի, որքան ի միմեանց յառաջանալն արգելեալ լինէին եւ զամենայն բարեպաշտութեան չափ լցին, բայց ի վերջնմէս յայսմանէ, որպէս կարծեսցէ որ, եթէ փորձութիւն պարտ իցէ ասել եւ եթէ տեսեսութիւն, որ է, որպէս իմ է բանս: Մխալագոյն զմանկունսն հասակաւ նախ առաքել այնպէս լուծանել, ապա զկեանսն զգուշագոյն եւ առ վերին ամենեւին բնակութիւնն փոփոխումնն ընդունել:

25 Ե եւ ընդ այսոսիկ անցի՝ ոչ զսոսա զովել կամելով, եւ ոչ անգիտացեալք, թէ հազիւ որ արդեւք յարժանաւորութիւն հասանէր, եւ զբովանդակ պատճառ բանիս սոցա զովութիւն կացուցանելով: Այլ զի ցուցից ի հարց զպարտական Կեսարեա զառաքինութիւնն եւ մի՛ սքանչանայք, մի՛ եւ անհաւատէք՝ եթէ այսպիսեաց արդեւք ծնողաց, այսքանեաց զինքն ետ գովութեանցն արժանաւոր: Այլ զհակառակ նմին է, թէ առ այլ եւս հայեցաւ զընտանեացն եւ զմերձաւորաց անփոյթ արարեալ զաւրինակսն: Արդ՝ առաջինք այսոքիկ՝ որպէս պատշաճ լինել ստուգապէս քաջատոհմիցն եւ որք զեղեցկապէսն կեալ հանդերձեալք են: Բայց զի, որ ի միջոցին է հատից, զգեղեցկութիւն եւ զմեծութիւն, եւ ի վերայ ամենայնի զառնն շնորհ, եւ որպէս ի

35

4—5 վայելչական A. 9—10 յախճատասիրացն] յաշխատասիրացն B. 22 Մուսես B. 29 գիտէք A. 33 ինքն A. 34 սուրբ B

5 տուեալ] առեալ B. 31 է] B. 34—35 հանդերձեալ A

նուազս քաջայարմարութիւնն (զի եւ ոչ առ մեզ ընդ այնոսիկ է զարմանալ, թէպէտեւ այլոց ոչ փոքր երեւի), առ որս ի կարգին է երթամ բանիւս, զորս եւ ոչ՝ ախորժելով թողոյ է դիւրին:

2 Ընդ այսպիսի սովորութեամբք սնեալք եւ խրատեալք եւ
 A 14v աստ ուսմամբք բաւականապէս հրահալլնգեալք, յորս նա արագութեամբ եւ մեծութեամբ բնութեանն եւ ոչ ասել ոք կարէ որքան գերազանցեաց՝ քան զբազումս: Զիս՝ որդ առանց արտասուաց ընդ այսպիսի անցից յիշատակ եւ ոչ զիս անիմաստասէր յանդիմանեսցէ ախտս, թերի քան զխոստումնն, այլ յորժամ
 10 գնալոյն ժամանակ պատեհ թուէր եւ յայնժամ առաջին յիրերաց որոշեցաք՝ ես ի պաղեստինացոցն մնացի՝ ի վարժանոցս ծաղկեալսն յայնժամ ըստ ատենականացն ցանկութեան, իսկ նա յԱղէքսանդր՝ ի քաղաքն ժամանէր, ամենայն ուսմանց եւ յայնժամ եւ այժմ լեալ եւ թուեցեալ գործարան: Զի՞նչ առաջին եւ զի՞նչ մեծագոյն ասացից ի նորա բարեացն: Զի՞նչ թողից՝ ոչ մեծամեծաւք տուժելով զբանն: Ո՞ք քան զնա վարդապետացն հաւատարմագոյն: Ո՞ ի հասակակցացն քաջուշեղագոյն: Ո՞ ճողոպրեաց յառաւել շարագոյն ընկերութենէ եւ խասակցութենէ: Ո՞ ի լաւագոյնսն յաւել զինքն առաւել այլովքն,
 20 եւ գաւառիս քաջատոհմութեամբ եւ ծանալթութեամբք եւ բարեհաճոյք լինելով գիտացեալ՝ թէ եւ ոչ այս փոքր ինչ բերէ յառաքինութիւն եւ ի շարութիւն ընդելութիւն: Յորոց ո՞ք քան զնա յիշխանացն պատուականագոյն: Եւ ո՞ք քաղաքի եւ ամենեցուն, թէպէտեւ յաղազս մեծութեան յամենեցունց ծածկեալ կամ յողջախոհութիւն ծանալթագոյն, կամ իմաստութեամբ երեւելագոյն:

է Յո՞ր տեսակ ոչ եհաս ուսման, մանաւանդ եթէ յո՞ր որպէս միայն եւ ոչ մի այլ ոք: Ո՞ւմ ներեաց մերձ յինքն լինել զոնեա զուղնաքեա, ոչ միայն ըստ ինքեան եւ որք ի նմին հասակին, այլ եւ երիցագունացն եւ յառաջագոյն եղելոց յուսմունս: Զամենայն իբրեւ զմի հրահանգեցաւ եւ, փոխալլնակ ամենեցուն, զիրաքանչիր ոք թռչնոցն բնութեամբ աշխատասիրութեամբն յաղթեաց եւ քաջաց յաշխատութիւնս՝ մտացն արագութեամբ, մանաւանդ եթէ՝ արագութեամբ քան զարագունս եւ փութով քան զաշխատասէրսն գերազանցեաց եւ քան զերկաքանչիրսն զաջողակսն երկոքումբք: Երկրաշափութենէն եւ աս-

A 15r 30
 35

3 է] չէ A. 8 այնպիսի B. 17—18 ո ի... քաջուշեղագոյն] B

տեղաբաշխութենէն եւ ի վտանգատրսն այլոցն ուսմանց՝ որքան պիտանացու՝ ընկալեալ, այս էր ի յերկնայնոցն քաջայարմարութենէ եւ ի կարգէ ընդ արարչին զարմանալ, որքան վնասակար էր ի յայսմիկ ի բաց փախեալ եւ ոչ բերման աստեղացն տալով զգոյսս եւ զլեալսս, որպէս որք միանգամայն ծառայութեամբն իրեանց զարարածսն ի վերայ յարուցանեն արարչին, աստուծոյ եւ զայն զամենայն, որպէս պատշաճ էր, ի վեր նուիրեաց եւ զնոցա շարժմունսն, թուոցն եւ խորհրդոց, եւ սքանչելոյ բժշկականին՝ որքան ինչ յաղազս բնութեանս, եւ
 10 յառնուածոց եւ սկսրանց հիւանդութեանցն իմաստասիրէր, որպէսզի արմատոցն ի բաց բարձեցելոց ընդ նմին հատանին եւ շառաւեղքն: Ո՞ այնքան անուսումն եւ հակառակասէր մինչ զի նմա տալ զերկրորդսն եւ ոչ սիրել, եթէ զկնի նորա վազվազակի թուիցի զերիցութիւնն երկրորդաւք բերելով, եւ այսոցիկ ոչ
 15 բանս է անվկայ, այլ արեւելեա յանկումնն միանգամայն եւ արեւմտեա եւ յորքանս նա շոգաւ յետոյ ի նշանաւորս՝ կատարեալ իւրով ուսմամբն:

Ը Իսկ յորժամ զամենայն զառաքինութիւն եւ զուսումն՝ իբրեւ զմեծ զբեռն եւ զբազմապատիկ շահատրութիւն ի մի յիւր
 20 յանձնն հաւաքեաց՝ յիւրսն դարձեալ գայր, որպէս զի եւ այլոց տացէ ի բարեացն // շահեցելոցն իւր ուսմանն: Անդանաւր եւ հանդիպեցաւ իմն իր սքանչելագոյն, ոչ ինչ զուղնաքեա, քանզի եւ զիս առաւել քան զամենայն մանաւանդ զուարճացուցանէ այս յիշատակել եւ զձեզ հեշտացեալս արասցէ զուղնաքեալք պատմել:
 25 Աղաւթէր մայր աղաւթս մայրականս իմն եւ մանկասէր, որպէս արտաքս առաքեաց զերկոսեան, նոյնպէս եւ հանդերձ միմեամբք եկեալս անդրէն տեսանել: Վանս զի լծակիցք թուէաք իմն եւ թէ ոչ այլովք, սակայն մարն աղաւթիւք եւ տեսլեամբ արժանաւորաւ հանդերձ՝ իրերաւք երեւեալք՝ որ այժմ ի շարաշար մախանացն լուծաւ եւ աստուծոյ այնպէս շարժեալ, որ լսէ արդարոցն աղաւթից, եւ զսիրելութիւն պատուէ զծնողացն ի մանկունս բարեբարոյս, ոչ ի միողէ իմաստից, եւ ոչ ի ժամադրութենէ, ոմն յԱղէքսանդրեա, եւ ոմն յԱղաղեա՝ ի նմին ժամանակի ի նոյն քաղաք ոմն յերկրէ, եւ ոմն ի ծովէ ժամանեցաք:
 35 Եւ քաղաք էր Թիւզանդիոն, որ այժմ նախագահ նստի, Եւրոպեա

4 էր ի] էր B. փախ B. 5 զլեալսս B. 5—6 ծառայութեամբն] ծառանգութեամբն B. 7 գայր B. 16 նշանակօրս B. 24 զուղնաքօք B. 26 արտաքս A. 32 ոչ ի] որք է B
 15—716

քաղաք, որ այնքան Կեսարեայ փառս ոչ բազում ժամանակի անցելոյ երեք, մինչ զի հրապարակի արձանս նմա եւ հարսանեաց քաջահաճոյիցն: Եւ ի միասին կոչեցելոց ի խորհուրդ ըստացուածն յաւելաւ եւ առ թագաւորն հրեշտակութիւն առ մեծն

5 ի հասարակաց աւանդութենէ զառաջին քաղաքն առաջնով բանաւորաւքն զարդարեալ եւ պատուեալ (եթէ ինչ հանդերձեալ էր նմա առաջին ճշմարտապէս լինել եւ անուանակցութեանն աշտանաւոր) եւ այն եւս յաւելուած լինել յամենեւեան յաղագս նորա պատմութիւնս Կեսարեաւ զզարդն ընդունել բժշկաւ, եւ

10 բնակչաւ, թէպէտեւ հանդերձ ալլովք պայծառութեամբքն, բազմաւք եւ մեծամեծաւք առ լցեալ էր արամբք ըստ իմաստութեան եւ ըստ ալլում || ուսմանց, ալլ այտօքիկ բաւականացին: Բայց որ յայնժամ լեալն ալլոց դիպուած իմն թուեցաւ անբան եւ առանց պատճառի որպիսի ինչ բերէ բազումս ինքնադիպու-

15 թիւն ի մեր իրս, ալլ աստուածասիրաց եւ յոյժ քաջայայտ էր, ոչ ալլ ինչ դիպուածն լինել, քան եթե ծնողացն աստուածասիրաց զործ յերկրէ եւ ի ծովէ զմանկունսն հաւաքելով ի մի ազաւթիցն լրումն:

Թ Բեր եւ ոչ զայնօքիկ զԿեսարեայ զբարեաւքն զանց արասցուք, որ ալլոց թերեւս փոքր եւ ոչ յիշատակի արժանաւոր, բայց ինձ եւ յայնժամ եւ այժմ մեծ թուեցաւ՝ եթէ ի գովելեացն իցէ եղբայրասիրութիւն, եւ ոչ զաղարեցից դնել ընդ առաջինսն՝ քանիցս անգամ զնորա իրս պատմեցից: Ունէր զնա, որովք ասացի, պատուովք քաղաքն եւ ոչ եթէ ինչ լինիցի յապաղումն, ասէր, իսկ

25 ես անդրէն ձգեալ զաւրացայ՝ որքան զամենայն Կեսարեայ առաւելագոյն պատուական ծնողացն մաղթանսն ընուլ եւ զաւառի զփոխարենն պարտն զիմ ինքեան զանձուկն առնուլ ի ճանապարհին հաղորդ, եւ շահակից եւ նախապատիւ լինել ոչ քան զքաղաքսն եւ զբազմութիւնսն միայն եւ ոչ քան զպատիւսն եւ զշահսն, զոր յոլովք բազում ուստեք, կէսք միանգամայն ցընդէին նմա եւ կէսք վստահացուցանէին, ալլ եւ քան զնոյն ինքն զթագաւորն գրեթէ եւ զնորա հրամանսն: Անդանաւր ես իմաստասիրել ընտրեցի եւ առ վերին կեանսն յարմարեալ՝ իբրեւ զծանր զոք գտէր եւ զախտաժէտութիւն զշար՝ զամենայն զպատուասիրութիւնն ի բաց մերժեցի, մանաւանդ եթէ փափաքումնն

3—4 ստացածոյն B. 15 ի] B. 19 զբարեւքն B. 34 զչար] զոր B

երիցագոյն էր, բայց վարքն՝ կրսերագոյն: Իսկ նա զառաջինս ուսմանն նուիրեաց իւրում զաւառի || եւ սքանչելի ցուցաւ արժանաւորապէս աշխատութեանցն զկնի այնորիկ փառաց ցանկութիւն հրաման տալ քաղաքին, որպէս զի հաւանեցոյց ի թագաւորական ապարանս տայր: Ոչ ամենեւին քաջ մեզ զսիրելութիւնն արարեալ եւ ըստ կամաց, քանզի պատասխանիս առնեմ առ ձեզ, զի բազմապատիկ կարգեցաւ յաստուծոյ լաւագոյն եւ բարձրագոյն, քան եթէ ի ստորին թագաւորին զառաջինսն բերել, սակայն ոչ արժանի բամբասանաց: Վասն զի իմաստասիրելն որքան մեծ է, նոյնքան դժուարին եւ աւգտակարագոյն, եւ ոչ բազմացն ձեռնարկութիւն, եւ ոչ ալլոց, բայց յաստուածայնո մեծ խորհրդոյն կոչեցելոց, որ եւ յառաջ ասացելոցս զեղեցկապէս ձեռն տա՝ ոչ փոքր է եթէ որք, եւ զերկրորդն յանդիման կացուցէ զվարս, բարեխառութեան սեփական առնիցէ, եւ առաւել բան ունիցի աստուծոյ եւ իւրում փրկութեանն քան զստորին պայծառութեանս, յորում անյապաղ եւ զԿեսարիոս իմացեալ ճանաչեմք:

Ժ Արդ՝ կարգեալ լինէր յառաջին բժշկացն զասու եւ ոչ յոլով ի աշխատութեան կարաւտացեալ, մանաւանդ եթէ զուզնաքեա իմն ուսման իբրեւ նախաշաւիղ եւ ընդ սիրելիս թագաւորին վաղվաղակի թուեալ լինէր՝ զմեծամեծսն շահելով զպատիւս՝ անվարձ զարուեստին զմարդասիրութիւն ի կատարելութեան զնէր՝ զիտելով եթէ ոչ ինչ այնպէս իբրեւ զառաքինութիւն եւ ի բարին ճանաչել նախամեծար առնէ ի յառաջադիմութիւնսն: Եւ որոց կարգան երկրորդ էր, քան զնոսա բազմապատիկ էր փառաւք. ամենեցուն փափաքելի էր յաղագս ողջախոտիկ էր փառաւք. ամենեցուն փափաքելի էր յաղագս ողջախոտիկ էր փառաւք. ամենեցուն փափաքելի էր յաղագս ողջախոտիկ էր փառաւք. ամենեցուն փափաքելի էր յաղագս ողջախոտիկ էր փառաւք.

A 177 հուրեանն եւ || նորին աղագաւ զսենեակսն հաւատայր, ոչ ինչ Հիպոկրատեայ երգմանն կարատեալ՝ մինչ զի ոչ ինչ լինել եւ ոչ Սոկրատեայ պարզամտութիւնն առ նորայն տեսեալ ամենեցուն առաւել քան զկարգն էր պատկառելի: Մեծամեծացն միշտ մերձակայից արժանաւոր լեալ, մեծագունից եւս արժանաւոր վստահացելոցն ընտրեալ նոցին ինքեանց՝ որ թագաւորացն եւ որք մի անկամ զկնի նոցա զառաջինսն ունէին, եւ որ ինչ մեծագոյն էր, զի ոչ ի փառացն եւ ոչ ի մէջ փափկութեան ոգոցն

35 քաջատոհմութիւն ապականեցաւ: Ալլ բազմաց եւ մեծամեծաց եղելոցն նմա՝ առաջին էր պատիւ բրիստոնեայ եւ լինել եւ ա-

4 զի] զիս B. 29 Սոկրատեայ] B. 35 մեծամեծացելոց B. 36 եղելոցն] B

նուանել եւ ամենայն միանգամայն խաղ իմն նմա եւ աղճատանք առ մի առ այս լինել: Վասն զի այլքն՝ իբրեւ ի խաղսն եւ այլոց գոյր հնար խաղալ արագ արագ երեւեալք եւ քակտեալք, թո՛ւ թէ՛ ապականեալք դիւրաւ քան եթէ հաստատեալք եւ որպէս է տեսանելի բազմաց կենցաղոյս փոփոխմանց եւ ի վերեւ ի վայր փոխանորդութեամբ անկեղոց բարաբրութեանց սեփական միայն բարի լեալ եւ մնացական զգուշապէս բարեպաշտութիւն:

ԹԱ Այսոքիկ Կեսարեայ իմաստասիրէին եւ արժանաւոր զգեստու, այսոքիւք եւ եկաց մտածութեամբք եւ զնաց ընդ նոսին, մեծագոյն քան զերեւելին ի հասարակաց բարեպաշտութեանն, աստուծոյ ծանուցեալն եւ յանդիման կացեալ ըստ գաղտնի մարդոյն: Եւ եթէ պարտ իցէ՝ զամենայն թողուլ, զվերակացութիւնն, որոց ի յաղզէն էին թշուառացելոց, զարհամարհանս ամբարհաւաճութեան, աւ բարեկամսն զուղապատու-

15
A 17v թեանն զհանդէս || եւ զբանսն, զոր բազումս յոլով անկամ եւ առ յորունս հաստատեաց ոչ բանաւորապէս միայն, այլ եւ յոյժ բարեպաշտաբար եւ ջերմութեամբ, մի փոխանակ ամենեցուն ասել ի նորա իրացն զծանաթագոյնն: Կատաղէր հակառակ մեր

20 թագաւորն վատշուէր եւ ընդդէմ ինքեան նախ առաջին մուկեցաւ՝ ի Քրիստոս ուխտագրուծ լինելով, անըմբերելի այնուհետեւ այլոց էր՝ ոչ ինչ թերեւս քան զայլս քրիստոսամարտս մեծախորհրդապէս գրեալ յամբարշտութիւնն, այլ զողանայր զհալածումն հեղութեան առեղծուածովն՝ ըստ կամակոր աւձին,

25 որ կալան զնորա անձնն: Ամենայն մեքենայիւք ի վայր բարշէր զթշուառականս յինքեան վիհն: Եւ առաջին նորա արուեստ եւ պատրանք, զի եւ ոչ ի նա հակառակութիւննս պատուոյ հանդիպիցիմք (վասն զի մախայր եւ ընդ այն քրիստոնէից զբաջն) շարշարեալս ոչ իբրեւ զքրիստոնեայս, այլ իբրեւ զշարագործս

30 տանջէր: Երկրորդ՝ հաւանութեան անուն եղելոցն, ոչ բռնութեան, որպէս զի մեծ իցէ քան զվտանկն ամաթն, ինքնայաւժարք դիմեսցեն առ ամբարշտութիւնն: Եւ զոմանս ընչիւք, եւ զկէսս արժանաւորութեամբք, եւ զայլս խոստմամբք, զկէսս ամենապատիկ պատուովք ի վայր քարշէր, զորս եւ ոչ թագաւորապէս

35 մերձեցուցանէր, այլ եւ յոյժ ծառայաբար յամենեցուն ի դէմս, զամենեսեան կախարդութեամբ բանից եւ ըստ ինքեան արի-

նակաւ բազմապատիկ եւս հնարէր Կեսարեայ: Աւաղ խելագարութեանն եւ անմտութեանն, եթէ զԿեսարիոս զայնպիսին եւ զեղբայրն իմ եւ զայնպիսեաց զծնողաց կողոպտել վստահանայր:

A 18v ԹԲ Այլ զի սակաւ ինչ յամեց||ից եւ զուարճացայց պատմութեամբքս՝ որպէս եւ մերձակա սքանչելեալք՝ մտանէր ի ներքրս քաջն այն Քրիստոսի նշանան ամրացեալ եւ զբանն զիւր առաջի արկանէր առ բազմապատիկն զինուք եւ մեծ բանից զբժընդակութեամբ. ոչ ինչ հիացեալ եւ ոչ ողորական ի վայր անկանէր մտաւք նահատակ, պատրաստական էր բանիւք եւ գործովք՝ առ երկոսեան կարող հանդիսանալ: Արդ՝ ասպարէսն այսպիսի եւ բարեպաշտութեան նահատակն այսպէս, եւ նահատակադիրն, աստի Քրիստոս իւրովք շարշարանալքն զնահատակն զինէր, եւ անդի զծնդակ բռնաւորն բանիցն ընտանութեամբ

10 ողորքէր եւ իշխանութեան ծանրութեամբ զարհուրեցուցանէր: Տեսարան յերկոցունց կողմանց բարեպաշտութեան մնացելոցն տակալին եւ ի նմանէ յափշտակեցելոցն (ի) յոր կողմն հակամիտել նոցա իրքն գիտելով՝ ո որ յաղթիցէ առաւելագոյն զհոգն ունելով՝ առ որ տեսարանն էր:

15 ԹԳ Իսկ արդ ո՛չ արգելք զարհուրէիք յաղագս Կեսարեայ՝ մի գուցէ կրեսցէ ինչ յաւժարութեանն անարժան: Այլ բաջալերեցարուք, բանզի ընդ Քրիստոսի յաղթութիւնն էր, որ աշխարհի յաղթեաց՝ Արդ՝ ըստ իւրաքանչիւր ումեք յանժամ ասացելոց կամ առաջի եղեւոց պատմել ալժմէս, քաջ գիտացէք, բան զամենայն պատուեմ, վասն զի եւ բանականս իմն ունի գարծուածս պանծալիս, ինձ ոչ ինչ անախորժելիս զիշատակն, բայց արտաքո լինի ամենեկ||ին ժամանակի եւ բանիս: Յորժամ զամենայն զնորա զբանիցն զմանուածս ելոյժ եւ զփորձութիւնն զամենայն զաներեւոյթն եւ զերեւելի՝ իբրեւ զխաղ իմն ի բաց մերժեաց՝ մեծաւ եւ պայծառ ձայնիւ Քրիստիանոս եւ է եւ կալ մնալ

20 քարոզեաց: Իսկ նա այնպէս ամենեկին առաքեալ լինէր ի բաց, զի եւ զծնդակագոյն փափաքումն ունէր զթագաւորն ընդ Կեսարեայ մերձ լինել եւ զարդարել զինքն նովա: Յորժամ եւ հրշակելի այն յամենեցուն լսելիս հնչեաց: Ո՞վ հար բարեբաստի,

25 A 18v ո՞վ որդոց թշուառականաց: Վասն զի եւ զմեզ արժանաւոր արար պատուել հաղորդութեամբ անպատուութեանն, զորոց եւ զու-

30 35

* Հմմտ. Յովհ., ԺԶ, 33:
21—22 քաջալերեցարուք B. 25 եւ] B

սումն յԱթէնս ծաննաւ եւ զբարեպաշտութիւնն, երկրորդ՝ մտին յարբունիս վտարեաց զնորա բովանդակ (եւ յորժամ հակառակ պարսից զնա իրաւունքն գեղեցկապէս զինեցին), եկն առ մեզ փախստական երանելին եւ յաղթողն առանց արեան, եւ յոյժ

5 երեւելի անպատուութեամբն, քան եթէ պայծառութեամբն:
 ԺԿ Զայն եւ զյաղթութիւն եւ զմարտն նորա ձեռինն, եւ քան զբարձրագոյնն ծիրանիս, եւ զբազմապատիկ թագ առաւել բարձրագոյն վարկանիմ եւ պատուականագոյն, այսու պատմութեամբ յոյժ համբառնամ քան եթէ զնորա ղթագաւորութիւնն

10 բաժանեալ էր: Զար ժամանակացն տեղի տայր եւ այն ըստ մերում օրինակաբար թեմանն՝ ի վերայ կացելոյ ժամանակի վըշտանալ յաղագս ճշմարտութեանն, եւ ոչ մատնել երկշտութեամբ զբարեպաշտութիւնն՝ ցորբան իշխանութիւն է, ոչ յառաջ կոչել զվտանկս հրամայէ, եթէ երկեղու մերոց անձանց, եւ

15 եթէ խնայելով յայնոսիկ, որք ի վերայ ածեն զվտանգն: Իսկ յորժամ խաւարն քայքայեցաւ եւ այցելութիւնն գեղեցկապէս դատեցաւ, եւ սրեալ սուրն ամբարշտին ժամանեաց, եւ քրիստոնէից անդրէն դարձան իրքն, զի՞նչ պարտ եւ արժան է ասել, որքան փառաւր ի պատուով վկայից, որքանեա՞ցն եւ որպիսե՞աց եւ որպէ՞ս տալ զշնորհն առաւել քան, թէ առնու: Յարբունիսն դարձեալ առեալ լինէր եւ փոխանորդ էր զառաջին պատիւն երկրորդն, ըթագաւորն ժամանակն փոփոխեաց, բայց Կեսարեայ փոփոխութիւնն քակտելի էր եւ առ նոսա յառաջադիմացն, հանդէս թագաւորացն. ո ոք առաւել զԿեսարիոս ընտանեցուցէ եւ ում մանաւանդ նա անուանեցի սիրելի եւ ծանաթ: Այսոքիկ Կեսարեայ բարեպաշտութեանն իրք եւ ի բարեպաշտութենէ: Լուիցեն մանկունք եւ արք, եւ ի ձեռն նորին առաքիլութեանն առ նոյն երեւելի փառս ճեպեցին (վասն զի բարեաց վաստակոց պտուղ բարեբաստիկ է), որքան եւ այս փութով եւ մասն քաջափառութեան համարեալ լինի:

ԺԾ Այլ որպիսի՞ ինչ եւ այս նորա սքանչելեացն, միանգամայն եւ ծնողացն || բարեպաշտութեան եւ նմա մեծ ունի զըցոյցն: Ժամանակ ինչ յամէր ի Բիւթանացոցն քաղաք, յորում ոչ հեռագոյն ի թագաւորին յարմարեալ էր իշխանութիւն. եւ այն էր ամբարեալ թագաւորին զինչսն եւ զգանձուց ունել զխնամակալութիւն: Վասն զի անդանար նմա զմեծամեծ իշխանութե-

* Հմմտ. Մատթ., Ժ, 23.

անց թագաւորն նախաշաւիղ առնէր եւ յառաջագոյն կործանեալ զնիկեայ շարժմանն եւ փոքր ինչ նուազ ամենայն քաղաքն ի վայր տապալեալ, մինչ զի ղժնդակագոյն քան զերբէք ուրեք յիշատակեալս ասին լեալքն, փոքր ինչ նուազ ամենայնի ժամանեաց եւ զբաղաքին զգեղեցկութիւն ապականեաց, երեւելեաց

5 միայն դուզնաքեա: Հանդերձ սակաւութ ի վտանկէ ճողոպրեցին շինուածք, եւ փրկութեամբ անհաւատալեաւ նովիմք ծածկեցան զիպուածովքն, եւ նուազ նշան վտանկին բերէին, որքան զերկիւղն դաստիարակ առնուլ մեծի փրկութեանն եւ բուրբովին վերնայնոցն լինել մասին փոխադրել զզինուորութիւնն ի վշտացն փոխեաց ինքեան եւ զարքունիսն: Զայն զմտաւ ածէր եւ փութով լինքեան աղաթէր՝ որպէս առ իս գրեալ հաւանեցոյց՝ յափշտակել ղժամանակն ի խրատ, զոր եւ այլ երբեմն առնելով ոչ դադարեաց՝ նախանձեցուցանելով զնորա զմեծախորհրդութիւն շրջել ի մէջ վատթարաց, եւ զիմաստասէր

15 զանձնն այնպէս ընդ դահիճսն յերկիր թաւալեցուցանել, եւ իբրեւ զարեգակն ամպով ծածկեալ: Այլ քան զշարժումն լուագոյն եղեւ, բայց քան ղհիւանդութիւն ոչ եւս, վասն զի մարդ էր: Եւ մին առ անձինն իւր, իսկ միւսն հակառակ առ այլս: Մին՝ բարեպաշտութեան, բայց միւսն՝ բնութեան: Եւ նախ ժամանէր միսիթարութիւնն քան զախտն, զի մահուամբ զղրղեալք՝ անկարծելեալ յայնժամ փրկութեամբն պարծիցիմք: Եւ այժմ մեզ Մեծն Կեսարիոս զերծաւ, հող պատուական, մեռեալ գովելի, գովութեամբ ի գովութեանց յուղարկեալ, ծնողացն սուրբ ձեռաւր պատեալ, մար պայծառագզեստութեամբ անդստին զբարեպաշտութիւնն փոխանակ ի ներքս ածեալ, արտասուաւքն յաղթահարեալ իմաստասիրութեամբն, սաղմոսերգութեամբ դադարեցուցեալ զողբսն եւ նոր ստացելոյ անձինն, զոր հոգին ջրով վերստին կերպարանեաց՝ զպարգեան շահելով:

30 ԺԶ Այս քեզ, ո՞վ Կեսարիոս, յինէն պատանք, այսոքիկ իմոց բանից պտուղք, զորս թաքուցանելով բազում անգամ մեղադրէիր՝ ի քեզ ինքն մերկացուցանելով հանդերձեալ էիր: Այս յինէն զարդ, քեզ քան զամենայն զարդ, քաջ գիտեմ, պատուականագոյն, ո՞չ կերպասուց շուրջ փաղփեալ եւ ոչ կակուղք անկուածք, որովք եւ ոչ մերձ եղելով զուարճանայիր որպէս բազումք՝ առաքիլութեամբ միայն զարդարեալ, ոչ բեհեզի երեւե-

6 ի վտանկէ] A. 11 ինքէն B. 12 յինէն B. 14 դադարեացի A. 33—34 պատուասիրագոյն B

A 20v լոյ անկուածք, եւ ոչ իւղոց քաղմապատկաց ի վերայ հեղումն,
 5 5 զորս ի կանխացիսն լուղարկէիր յառաջագոյն, եւ զորոց մի
 ար լուծանէ զանուշահոտութիւնն, եւ ոչ այլ ինչ ի փորունցն
 եւ ի տրպաց պատուոցն, զորս զամենեսեան ծածկելոց էր ար-
 10 դեւք այսաւր դառն կափարիչն հանդերձ բարի մարմնովդ: Ի
 բաց ապականեսցին ինձ հանդէսքն հեթանոսականք եւ առաս-
 պելքն, որովք երիտասարդք թշուառականք պատուեցան, նուա-
 զըս փորունց նահատակութեանց առաջի զնելով մրցանակս եւ
 15 որք մի անկամ նուիրաւք եւ կմախաւք կամ պսակաւք եւ ծաղ-
 կաւքն հաւաքեցելովք սրբեն զգնացեալ մարդիկն՝ զաւառական
 արքինաւք անբան ախտի առաւել քան եթէ բանի ծառայեալք:
 Բայց իմ ընծայս բան է, զոր թուի, թէ հանդերձեալն ընկալցի
 ժամանակ, միշտ շարժեցեալ եւ ոչ ներեսցէ իսպառ երթալ աստ
 20 ի փոփոխեցելումն՝ պահելով միշտ ի լսելիս եւ ի հոգիս զպա-
 տուեալն եւ քան զտախտակս յայտնագոյն առաջի դնէ զպատ-
 կերն անձկալոյն:

Ժէ Արդ՝ առ ի մէնչ այսորիկ, թէպէտեւ փորունք եւ քան
 զարժանաւորութիւն նուազք, այլ աստուծոյ սիրելի բոս կարո-
 զութեան: Եւ զմին տուաք, բայց զայլսն տացուք՝ բոս տարոյ
 25 ընծայելով զպատիւնս եւ զյիշատակս, ի կենցաղումս մնացե-
 ալք: Դու մեզ յերկինս գնացեալ, ո՛վ աստուածային եւ պա-
 տուական զլուխ, եւ ի գոգսն Աբրահամու, որպիսի այնորիկ են,
 հանգիցես եւ զհրեշտակացն, տեսցես պարաւորութիւն, եւ զե-
 րանելեաց զարանց զփառս եւ զպայծառութիւնս. մանաւանդ եթէ
 30 ընդ նոսա ապրեսցիս եւ զուարճացիս, եւ զամենայն ի ձեռն //
 հրեշտակաց զաստի բարձրութիւնս՝ զկոշեցեալ զձոխութիւնս,
 զապականեալ զարժանաւորութիւնս, զկենցաղոյս այսորիկ զզան-
 զաշմունս եւ որք՝ իբրեւ ի գիշերամարտութեան խառնակու-
 թիւնք, եւ անգիտութիւնք: Մեծի թագաւորին մերձ կացէր եւ
 35 անտի լուսովն լցար, զորոց փոքր ինչ զհոսումն աստէն ընգու-
 նելով, որքան հայելեաւ տեսանել եւ առակաւք, նմին ինքն աղ-
 բիրն բարոյ յետ այսորիկ հանդիպեսցուք, մաքուր մտաւք
 զմաքուր ճշմարտութիւնն տեսանելով եւ զայն վարձ գտանեմք,
 փոխանակ աստի աշխատասիրութեանն զկատարեալ անդ բա-
 40 րոյն ընդունելութիւն եւ տեսութիւն՝ որպէս զմեր զվախճանն
 խորհրդածութեանն գիրք, եւ հոգիք աստուածաբանք աստուա-
 ծաբանեն:

A 21r ընդ նոսա ապրեսցիս եւ զուարճացիս, եւ զամենայն ի ձեռն //
 հրեշտակաց զաստի բարձրութիւնս՝ զկոշեցեալ զձոխութիւնս,
 զապականեալ զարժանաւորութիւնս, զկենցաղոյս այսորիկ զզան-
 զաշմունս եւ որք՝ իբրեւ ի գիշերամարտութեան խառնակու-
 30 թիւնք, եւ անգիտութիւնք: Մեծի թագաւորին մերձ կացէր եւ
 անտի լուսովն լցար, զորոց փոքր ինչ զհոսումն աստէն ընգու-
 նելով, որքան հայելեաւ տեսանել եւ առակաւք, նմին ինքն աղ-
 բիրն բարոյ յետ այսորիկ հանդիպեսցուք, մաքուր մտաւք
 զմաքուր ճշմարտութիւնն տեսանելով եւ զայն վարձ գտանեմք,
 փոխանակ աստի աշխատասիրութեանն զկատարեալ անդ բա-
 40 րոյն ընդունելութիւն եւ տեսութիւն՝ որպէս զմեր զվախճանն
 խորհրդածութեանն գիրք, եւ հոգիք աստուածաբանք աստուա-
 ծաբանեն:

24 գարանց] զանձանց B. 27 գարժանաւորութիւնս] † և զսուա անուն պա-
 տիւս և զգալեացս մոլորութիւն B. 34 աշխատութեան B

ԺԸ Զի՞նչ եւս այսուհետեւ, զքանիս բժշկութիւն վտանկե-
 ցելոց ընծայել: Մեծ է ի վշտակցացն դեռ, եւ որք հաւասար
 զկիրսն ունիցին առաւել են ի մխիթարութիւն վշտացելոցն:
 Մանաւանդ այժմ առ այնպիսիսն է մեզ բանս, յաղագս որոց ա-
 5 մաշեմք արդեւք՝ եթէ ոչ որպէս զայլոց ամենեցուն զբարեացն,
 նոյնպէս զժողովարութեանս զառաջինս ոչ բերիցեմք: Զի թէ-
 պէտեւ որդեսէրք քան զամենեսեան առաւել, այլ եւ քան զամե-
 նեսեան մանաւանդ իմաստասէրք եւ քրիստոսասէրք, եւ զաս-
 տի գիտփոխումն առաւելապէս ինքեանք հրահանգեալք, եւ ո-
 10 րոց չինքեանցն վարդապետեցին. մանաւանդ զթովանդակ զկե-
 անսն կրթութիւն լուծման կացուցին: Ապա թէ տակաւին եւս

A 21v ախտն // զիտիցէ մտաւք, եւ իբրեւ զբիժ ինչ զակամք եկեալ,
 մաքրապէս տեսանել ոչ թողացուցանէ զպատշաճն: Եկայք ըն-
 կալարուք զմխիթարութիւն, ծերութիւնք ի մանկանէս եւ յոր-
 15 դոյս հարք, եւ որում խրատ ընդունել ի յայգպիսեացք պարտ
 է, որք զբազումս խրատեցէք եւ երկայն ժամանակաւ զճատու-
 թիւնն հաւաքեցէք: Եւ սրանչանայք մի ինչ, եթէ մանուկս խրա-
 տեմ զծերսդ եւ այս ձեր է, եթէ ինչ քան զալիսդ վեհագոյն
 տեսանել ունիմ: Քանի՞ ինչ եւս կեցցուք ժամանակ, ո՞ պա-
 20 տուական ալիք եւ աստուծոյ մերձաւորք: Որքա՞ն ինչ աստ
 շարշարիցիմք եւ ո՞չ ամենայն մարդկան կեանք երկայնք՝ առ
 աստուածային բնութիւնն անվախճան համեմատեալք, թող թէ
 կենաց նշխարք եւ մուտքս՝ որպէս ասիցեմք մարդկան շնչոյս եւ
 ժամանակէ ի ասպարիսիս վերջինք: Ո՞րքան ինչ քան զմեզ յա-

25 ռաջ ժամանեաց Կեսարիոս, քանի՞ ինչ եւս զգնացեալս սգաս-
 ցուք: Ո՞չ ապաքեն ի նոյն ճեպիմք յալթեան, ո՞չ նոյն ի վերայ
 դնի մեզ վաղվաղակի կափարիչ, ո՞չ նոյն փոշի յետ սակաւ ինչ
 եղիցուք: Ո՞չ այսքան շահ ի փորունս յայտոսիկ յատուրս,
 որքան զառաւել շարիս՝ զոմանս տեսանելով եւ զկէսս կրելով,
 30 զայլս եւ գործելով: Թերեւս սպաս տարեալ բնութեանս արիւնաց
 զհասարակաց հարկն զանշարժելի եւ ոմանց զհետ զալ, եւ քան
 զոմանս յառաջ երթալ, եւ զայլսն լալ, եւ յայլոցն ողբացեալ
 լինել, եւ ոմանց փոխարէն առնուլ, զոր յառաջագոյն ի ներքս
 բերաք այլոց զարտասուացն հանկանակ:

35 ԺԹ Այսպիսի են կեանքս մեր, եղբա՛րք, կենդանեացս ժա-
 A 22r //մանակեայք, այսպիսի ի վերայ երկրի խաղք, ոչ եղեալք լի-

35 այսպիսի] այնպիսի B

նել եւ լեալք անդէն լուծանել: Երազ եմք ոչ կայուն*, երևումն
 իմն ոչ ըմբռնելի, թոհչք հատու՝ անցելոյ, նաւ ի վերայ ծովու
 հետս ոչ ունելով, փոշի, գոլոշի, առաւառնեայ ցաւը**, ծա-
 ղիկ ի ժամանակի բուսեալ եւ ի ժամանակի խամբեալ: «Մար-
 5 ղոյ իբրեւ զխոտ աւուրք իւր, եւ իբրեւ զծաղիկ ի վայրի այնպէս
 ծաղկեացի»*** զեղեցկապէս: Աստուածայինն Գալիթ յաղագս
 տկարութեանս մերոյ իմաստասիրեաց եւ այնոքիկ դարձեալ
 բանիւր: Զնուազութիւն աւուրց իմոց պատմեա ինձ, եւ քլաւ
 շափով զմարդկային զաւուրս սահմանէ****: Զի՞նչ արդեւք ա-
 10 սիցէ որ առ ի յերեմիաս, որ եւ զմայրն բամբասէ ընդ ծնելու-
 թիւնն դժուարելով եւ զայնոսիկ յաղագս այլոցն յանցա-
 նացն*****: Զամենայն տեսի, ասէ ժողովողն, ընդ ամենայն ան-
 ցի խորհրդովք ընդ մարդկայինս, ընդ փարթամութիւն, ընդ
 փափկութիւն, ընդ զարութիւնս, ընդ փառս անհաստատունս,
 15 ընդ իմաստութիւն փախուցեալն առաւել քան ըմբռնեալ: Գար-
 ձնալ ի վերայ նոցին բազում վերստին յեղչեղէ, զորո-
 վայն ի զհեշտութիւնս, զդրախտս, զյաճախութիւն՝ սորկաց.
 զբազմութիւն ստացուածոց, զմատուակս՝ զարս եւ զկանայս,
 զէնս, սպասաւորս, զազգս առաջի անկեալս, զհարկս հաւաքե-
 20 ալս, զյաւն թագաւորութեան, որքան ինչ աւելորդ է կենցաղոյս,
 որքան հարկաւորացն, որով քան զամենեսեան գեր ի վերոյ
 ել եւ քան զթագաւորսն զառաջինս: Եւ զի՞նչ ի վերայ ամենե-
 A 22v ցուն այսոցիկ՝ ունայնութիւն ունայնութեանց, || «Եւ յաւժարու-
 թիւն հոգոց»***** եւ կամ յարձակումն ինչ անձին անբանի, եւ
 25 զբաւսանք մարդոյ այս դատապարտեցելոյ՝ թերեւս յառաջին
 յանցանացն: Այլ զվախճան բանն, ասէ զամենայն լո՞ւր, յաս-
 տուծոյ երկիր, անդանար ի տարակուսանացն դադարէ*****,
 եւ այս քեզ միայն աստ ի կենացս շահ՝ առաջնորդեալ ի խոռ-
 վութենէ երեւելեացս եւ սասանութեանցս ի կայունսն եւ յոչ
 30 շարժեցեալսն:

Ի Արդ՝ մի՛ սգասցուք զԿեսարիոս, յորպիսեաց ի բաց վճա-

* Հմմտ. Յովք, Ի, 8:
 ** Հմմտ. Ովս., ԺԳ, 3:
 *** Սաղմ., ԵԲ, 15:
 **** Հմմտ. Սաղմ., ԼԸ, 6:
 ***** Հմմտ. Երեմ., ԺԵ, 10:
 ***** Ժող., Ա., 14:
 ***** Հմմտ. Ժող., ԺԲ, 13:

րեցաւ շարեացս գիտելով, այլ զմեզ ինքեանս, յորպիսիս մնա-
 ցեալ եմք եւ զինչ գանձեսցուք, եթէ ոչ հարազատաբար առ
 աստուած յաւելուցումք, եւ զանց առնիցեմք զանցաւորաբար, ի
 վերին կեանսն ճեպիցիմք: Եւ եթէ առաւել եւս հաւանիցիմք՝
 5 լքանելով գերկիր՝ հոգովք բերեալք վերնայնոցն հարազատա-
 պէս զհետ երթիցիմք: Նորին եւ վտանկաւորք կարճամտացն, եւ
 թեթեւք առաքինեաց մտաւր: Դիտեսցուք այսպէս: Ո՞չ իշխան
 լինի Կեսարիոս, այլ եւ ոչ իշխեսցի յայլոց: Ո՞չ զարհուրեցուցանէ
 զոմանս, այլ եւ ոչ երկիցէ ի ծանր տեառնէն, որում բազում
 10 անգամ եւ ոչ իշխան լինել էր արժանաւոր: Ո՞չ ժողովէ ինչս՝
 այլ եւ ոչ լքցէ մախանս կամ զհոգին տուժեսցի շարաշար հա-
 ւաքելովն եւ այնքան միշտ զյաւելուածն առնուլ հայցելով, որ-
 քան ստացան: Վասն զի այս է փարթամանալոյն ախտի սահ-
 ման՝ երկնչել յառաւելութենէն ոչ ունի, այլ զտեղի միշտ ծա-
 15 րաւոյ պատճառ առնէ դեղ: Ո՞չ ցուցանէ զբանս: Այլ ի բանիցն
 A 23r սքանչացեալ լինի: Ո՞չ իմաստասիրեսցէ || զՀիպոկրատեայ եւ
 զԳալիւնոսի եւ զընդդիմադրութեանցն այնոցիկ: Այլ եւ ոչ շարա-
 շար ախտակրեսցէ ինքեան յայլոց թշուառութենէն տրամու-
 թիւնս հաւաքելով: Ո՞չ ցուցցէ զԵւկլիդեայ եւ զՊտղոմեայ եւ
 20 զԵրովնայ: Այլ եւ ոչ վշտացի անուամբքն հպարտացելովք
 մեծամեծս: Ո՞չ զարգարի Պղատոնի եւ Արիստոտելի եւ Պիւտոնի
 եւ Դեմոկրիտեայ ոմամբք եւ Հերակլիտեայ եւ Անաքսագորի, Կլե-
 անթեայ եւ Եպիկուրացոցն եւ ոչ զիտեմ որովք ոմամբք, որք ի
 պանծալի ճեմարանէն են եւ յակադիմեայ: Այլ եւ ոչ հոգացի,
 25 թէ որպէս լուծցէ զնոցս հաւանութիւնսն: Բայց զի՞նչ պարտ
 է ինձ յիշել զայլսն: Այլ այսոքիկ պատուականքս ամենեցուն
 եւ փութալիք ո՞չ մերձ կացցէ կին, եւ ո՞չ մանկունք: Այլ եւ ոչ
 ողբասցէ զնոսա, եւ ոչ ողբասցի ի նոցանէ կամ լքցէ այլոց եւ
 կամ լքեալ լիցի թշուառութեանցն յիշատակ: Ո՞չ ժառանգեսցէ
 30 զինչս: Այլ ժառանգեսցի յորոց պիտանացուն է եւ զորս ինքն
 կամեցաւ, զի ճոխասցի, փոփոխեսցի, զամենայն ընդ ինքեան
 բերելով: Ո՞վ պատուասիրութեանս, ո՞վ նորո մխիթարութեանս,
 ո՞վ մեծախորհրդութեանս ի վերայ անկելոց: Լսելի եղեւ քարո-
 զութիւն ամենայն լսելոյ արժանաւոր եւ մաւր ախտք թափին ի
 35 բարիոր խոստմանէն եւ ի սրբոյ տալ զամենայն որդոյ զնորս

15 զեղ | զեղ B. 20 գերեւնս B. 22—23 կրեանթեա B. 27 կին եւ | առ B. 31
 ճոխասցի | ճոխ աստի A

փարթամութիւնն յաղագս նորին ընծա գերեզմանին եւ ոչ ինչ նուազանալ ի վատահացելոցն:

ԻԱ ԶԵ՛ւ եւս այտորիկ բաւականք առ ի մխիթարութիւնն,
 A 23v բերից ի վերայ || զմեծագոյն ղեղն: Հաւանիմ իմաստնոց բա-
 5 նից, եթէ հոգի ամենայն բարի եւ աստուածասէր, յոր ժամի կապակցէն արձակեսցի ի մարմնոյ, աստի ի բաց վճարի վաղ- վաղակի ի սգայութեան եւ ի տեսութեան, որ մնայն նմա բարին լինի (զոր ի խաւարեցուցանողէն մարբեալ կամ ի բաց եղեալ եւ կամ ոչ գիտեմ, եթէ զինչ ասել պարտ իցէ): Սքանչելի իմն հեշ-
 10 տութեամբ հեշտանայ եւ ցնծայ, եւ հեշտութեամբ երթայ առ իւր տէրն՝ իբրև ի շար կապարանէ իմերէ աստի կենացս փա- խուցեալ եւ շուրջ կացեալ ի բաց մերժեալ զկապանսս, յորոց մտացն թեք ի վայր քարշեալ լինէին, եւ անղէն վաղվա- զակի իբրև երեւմամբք շահի զպտուղս առաջիկայ ի երանու-
 15 թեանն, փորք ինչ յետոյ եւ զաղգակից զմարմինն առեալ, որով եւ զանտիսն իմաստասիրեաց յայնմանէ, որ ետն եւ հաւա- տաց յերկրէն, զոր գիտէ զարինակն ինքն կապողն եւ լուծանող աստուած: Նովա հանդերձ ժառանգէ զանտի փառսն, եւ զոր արինակ, շարշարանացն ընդ նմա հաղորդեցաւ յաղագս տնակ-
 20 ցութեանն, նոյնպէս եւ ի վայելչականացն նմա տայ բովանդակ ի նա ծախելով եւ լինելով հանդերձ նովա մի հոգի, եւ միտք, եւ աստուած՝ ընկզմեալ ի կեանսն մահկանացուիս եւ հասցելոյ: Լո՛ւր որպիսի ինչ յաղագս ի միասին կառուցման ոսկերացն եւ շլաց իմաստասիրի աստուածայնոյն եզեկիկի* օրբան ինչ
 25 զկնի նորա աստուածայնոյն Պաղոսի վասն երկրաւ, որ խո- րանիս եւ անձեռագործ տաճարի, միոյ լուծելոյ, եւ միւսոյն կա-
 A 24r ցելոյ մնացելոյ ի յերկինս**, եւ ի մարմնոյս || զմերկանալն զգննուլ զտէրն*** լեալ ասէ, եւ հանդերձ սովա զկեանսն իբ-
 30 րև զհեռաւորութիւն ողբայ եւ նորին աղագաւ փափաքէ եւ ճե- պի ի լուծումն: Ընդէ՛ր կարճամտեմ ի յուսացեալսն: Հի՛մ լի- նիմ ժամանակեայ: Կացից մնացից հեշտակապետին ձայնի, վերջնում փողոյն, երկնի փոփոխմանն, երկրիս փոխանորդու- թենէ, տարերցս ազատութեան, աշխարհի ամենայնի վերստին նորոգման****: Յայնժամ զԿեսարիոս տեսից, ոչ եւս զնացեալ,

* Հմմտ. Եզեկ., Լէ, 3:
 ** Հմմտ. II Կորն., Ե, 1:
 *** Հմմտ. II Կորն., Ե, 6:
 **** Հմմտ. I Կորն., ԺԵ, 52:

14 ի] B. 19—20 տնկակցութեան A. 28 լիեալ B

ոչ եւս բերեալ, ոչ եւս ողբացեալ, ոչ եւս ողորմելի, այլ պայ- ծառ, փառաւոր, քարձրագոյն, որպիսի ինձ եւ յանուրջս երեւե- ցար բազում անկամ, ով սիրելագոյն քան զեղբարսն ինձ եւ եղբայրասէրդ, եթէ ախորժելով զայն տալաւորեալ եւ Լթէ ընդ
 5 ճշմարտութեանն խառն լինել:

ԻԲ Թողլով ողբսն, յիս ինքն հայեցայց՝ մի զուցէ ողբոց արժանաւոր զանխլաբար բերիցեմ եւ զիմ ինքեան գիտեցից:
 «Որդիք մարդկան վասն զի փոփոխի առ ձեզ բանս, մինչեւ յե՛րբ
 ծանրասիրտ եւ թանձրացեալ մտաւք, ընդէ՛ր սիրէք զնանրու-
 10 թիւն եւ հայցէք զստութիւն»*: Մեծ իմն զաստի զկեանս եւ զսակաւոս զայստիկ զաւուրս բազումս կարծէ՞ք, եւ զբաժա- նումն ի լծակցութենէս զողջունելին եւ զյոյժ ախորժելին՝ իբրև ի ծանուէ ումերէ եւ ի սարսափելոյ ի բաց դառնա՞յք: Ո՛չ ծա- նիցուք զմեզ ինքեանս, ո՛չ զերեւելիսս ընկեսցուք, ո՛չ յիմա-
 15 նալիսն հայեցուք, ոչ եւս տրտմել պարտ է: Հակառակ նմին տխրեսցուք պանախտութեանս երկայնութեամբ** ըստ աս-
 A 24v տուածայնոյն Դաւթայ ||, որ խորանս խաւարի եւ տեղի շար- շարանաց***, եւ տիրմ անդընդոց, եւ ստուերս մահու, որ աստս են՝ կոչել է, վասն զի յամեմք ի գերեզմանս զորս բերե-
 20 ըրս, զի իբրև մարդիկ մեռանիմք մեղացն մահու՝ աստուած լեալք: Յայնմանէ եւ երկնչիմ յերկեղէ՝ ընդ այս ի գիշերի եւ ի տուրնջեան հոգամ, եւ ոչ ներէ ինձ շունչ կլանել անտի փառքն, եւ որ անդ են իրաւունքն: Մինչ զի լքեալ լինիմ առ ի կարել ինձ ասել՝ փափաքեա փրկութեան քում անձն իմ****, եւ յոմանց սար-
 25 սափեմ եւ ի բաց դառնամ, բայց յայնմանէ ոչ երկնչիմ՝ մի զուցէ մարմինս ինձ՝ այս ցնդեալ եւ ապականեալ՝ ամենեին կորիցէ, մի զուցէ աստուծոյ ստեղծուած փառաւորս (վասն զի փառաւոր է ուղղելովն, որպէս անպատուի մեղանչելովն), յո-
 30 դատապարտեսցի՝ եւ ոչ ինչ առանկ յետ որոշելոյն ի լծակցու- թենէն, յորոց պարտ էր շարեաց եւ անտի հրոյն արժանաւորաց:
 ԻԳ Երանի եթէ սպանանէի՞ զանդամս զերկրաւորս****, ե-

* Սաղմ., Գ, 3:
 ** Հմմտ. Սաղմ., ՃԺԹ, 5:
 *** Հմմտ. Սաղմ., ԿԸ, 3:
 **** Հմմտ. Սաղմ., ՃԺԸ, 81:
 ***** Հմմտ. Կողոս., Գ, 5:

13 ծանու B. 19 յամեմք] գիտեմք B

րանի եթէ զամենայն հոգովն ծախէ՞ի ընդ նեղն եւ որ սակա-
 ւուցն գնալի է ճանապարհորդելով՞ ոչ ընդ լայնն եւ ընդ ար-
 ձակն, որպէս զի զկնի այնորիկ պայծառ եւ մեծ եւ բարձրագոյն
 քան զարժանաւորութիւնն էր յոյս: «Զի՞նչ է մարդ, զի՞ յիշես
 5 զնա»** զի՞նչ նոր յիս խորհուրդս: Փոքր եմ եւ մեծ, խոնարհ
 եւ բարձր, մահականացու եւ անմահ, երկրաւոր եւ երկնային: Այ-
 նոքիկ հանդերձ ստորին աշխարհաւս, այսոքիկ ընդ աստուծոյ,
 A 25Դ նոքա ընդ մարմնոյս, սորա || ընդ հոգոյն: Ընդ Քրիստոսի թա-
 ղիլ ինձ պարտ է, ընդ Քրիստոսի յառնել, ընդ Քրիստոսի ժա-
 10 ռանգել, որդի լինել աստուծոյ, աստուածայինքն տեսնէք: Ուր
 յառաջանալովն ի վեր հճան, զմեզ բանս: Փոքր ինչ եւ շնորհ խոս-
 տովանիմ ախտիս, որով զայսոսիկ իմաստասիրեցի, եւ յաղագս
 որոյ մանաւանդ ցանկացող եղէ աստ ի վեր յառնելոյս: Զայս
 մեղ մեծ խորհուրդն կամի, զայս մեզ, որ մարդն եղեւ յաղագս
 15 մեր եւ ախքատացաւ աստուած, զի ձգեսցէ զմարմինն եւ վերըս-
 տին կացուցէ զկերպարանն, եւ միւս անգամ ստեղծցէ զմարդն,
 զի լինիցիմք ամենեքեան մի ի Քրիստոս եղելովն ամենայն
 յամենայնի մեզ կատարելապէս, որքան ինչ է ինքն, որովք այ-
 20 ժըմ ի մեզ զտանի մարմնովք եւ մարդկութեամբ, զի մի եւս ի-
 ցեմք արու եւ էգ, բարբարոս, սկիւթացի, ծառայ, աղատ***,
 որք են մարմնոյս ծանաթութիւնք: Այլ միայն բերիցեմք ի մեզ
 յինքեանս զաստուածային կերպարանն՝ յորմէ եւ ի յոր եղաք,
 այնքան ի նմանէ պատկերեալք եւ տպաւորեալք, մինչ զի եւ
 զայնմանէ միայն ծանուցեալք:

25 Ի՞՞ Եթէ էաք որպէս յուսամք, ի շնորհս մեծին աստուծոյ
 մեծապարգեիին մարդասիրութեան, որ փոքր ինչ հայցէ եւ մե-
 ծամեծս շնորհէն այժմ, եւ առ յապա ժամանակն, որք հարա-
 զատաբար զնա սիրենն, ամենայնի ժուժկալելով, ամենայնի
 համբերելով**** յաղագս որ առ նա սէրն է եւ յոյս: Ի վերայ ա-
 30 մենայնի գոհանալ (ի) յաջ եկաց միանգամայն եւ յահեկաց, հեշ-
 տալեացն ասեմ տրտմականաց, վասն զի եւ զայնոսիկ փրկու-
 թեան զէն զիտէ բազում անգամ բանս, նմա աւանդեսցուք զմեր
 զանձինս, զյառաջագոյն վախճանեցելոցս, իբրեւ ի հասարա-

* Հմմտ. Մատթ., է, 14, Հմմտ. 13:
 ** Սաղմ., Ը, 5:
 *** Հմմտ. Գաղատ., Գ, 28:
 **** Հմմտ. I Կորն., ԺԳ, 7:
 17 եղերովն B

A 25Վ կաց ճանապարհի պատրա||ստեցելոցն, զոր եւ մեք արաս-
 ցուք: Աստի զբանս զաղարհցուցուք, այլ եւ զուք՝ զողբող, ի գե-
 րեզմանն արդէն իսկ ճեպեսցուք ի ձեր, զոր պարգեւ ունի առ
 ի ձէնչ Կեսարիոս, տխրական եւ միայն ծնողացն պատրաստե-
 5 ալ, եւ ծերութիւն ըստ ժամանակի, բայց մանկան եւ տղայոյ
 պարգեւեալ ըստ ոչ կարծեաց, եւ ոչ հեռի ի կարծեաց, զորոյ
 զհետ երթան մերքս: Ով տէր ամենեցուն եւ արարիչ, եւ առա-
 ւելապէս այսորիկ ստեղծուածոյ: Ով աստուած ամենեցուն եւ
 տէր, ե՛ւ հայր ե՛ւ ուղղիչ: Ով կենաց եւ մահու տէր: Ով հոգոց
 10 մերոց շտեմարան եւ բարեկամ, «որ առնես զամենայն»* եւ
 փոփոխեալ յարինես արուեստավոր բանիւղ ըստ ժամանակի,
 եւ որպէս դու գիտես խորին քով իմաստութեամբք եւ մատա-
 կարարութեամբ, այժմ ընկալ զԿեսարիոս՝ պտուղ մերոյ զնա-
 15 լոյս՝ եթէ զվերջին առաջին թողլով բանիցս որովք ամենայն
 բերեալ լինի: Ընկալցիս եւ զմեզ յետոյ ի դեպ ժամանակի՝ մա-
 տակարարեալք ի մարմնիս որքան արդեւք իցէ աւգտակարա-
 գոյն: Եւ ընկալցիս յաղագս քոյոյ յերկեղին «պատրաստեալս
 եւ ոչ խոովեալս»** եւ ոչ խուսափեալս ի վերջնում աւուրն, եւ
 բռնաւորութեամբ աստի ի բաց խզեալս, որ է աշխարհասիրաց
 20 հոգոցն ախտ եւ մարմնաւորաց, այլ յաւժարեալս առ այդր կե-
 անսդ երկայն յաւիտեանդ եւ երեւելիդ ի Քրիստոս Յիսուս ի
 տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս յաւ[իտենից]: [Ամէն]:

* Ամովս, Ե, 8:
 ** Սաղմ., ձժԸ, 60:
 22 որում... յաւիտենից] B

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ

Ձեռագրի համարը	Ժամանակը	Վայրը	Գրիչը	Անվանումը	Փյոտագրոված էջերը
1	2	3	4	5	6
5602	1177	Հաղպատ	Գաւիթ Բորայրեցի	Գ. Բորայրեցի՝ Մեկնութիւնք...	1ա—272բ
6362	1181	—	Յովհաննէս	Ժողովածու	85բ, 117ա—130բ
4146	1194	—	Աթանաս	«Առ որոշ ճանր»	1ա—242ա
948	1196	—	Յովհաննէս (արքի Սարգիս բժշկի)	Ժողովածու	37բ—47ա, 187ա—231ա
946	ԺԲ	—	Գրիգոր Վան, Վաճրղ. Յովանէս	Գր. Աստուածաբան՝ ճանրք	1ա—305բ
1522	ԺԲ	Յոհաննաս վանք	Յոհաննէս	Ճանրնտիր	375ա—381բ 385բ—386բ
1897	ԺԲ	—	Հայրապետ	Ժողովածու	79ա—107բ, 198ա—283բ
2600	ԺԲ	Ամիրզոյու վանք (Բ)	Գրիգոր Գ կաթողիկոս, Վարդան (Բ)	Գր. Աստուածաբան՝ ճանրք	1ա—255բ
3782	ԺԲ	—	Գրիգոր	Ճանրնտիր	12ա—13ա, 38բ—51ա, 67ա, 67բ—73ա, 104բ—109բ 156ա—163ա, 181բ—184բ
5607	ԺԲ	—	Ստեփանոս	Ժողովածու	81բ—87ա, 173ա—192բ
7729	1200—1202	Աւագ վանք (Երզնկա)	Վարդան կարնեցի	Մշո ճանրնտիր	39բ—42ա, 151ա—բ, 185ա—187ա, 198բ—199ա, 205ա—212բ, 300ա—303բ
2101	1223	Խորանշատ վանք	Ստեփանոս Աղթամարցի	Ժողովածու	7ա—21բ
823	1226	Երզնկա	Յովանէս սարկաւազ	«Առն նաւարկութիւն»	1ա—139բ 152ա—171ա
8467	1226—1629	Իլով	Եսայի Սեբաստացի, Ղուկաս Անանուն	Ժողովածու	175բ—176ա
6196	1227—1655	Խլա՞թ, Խարձի անապատ (Ա) Վերինգետ զիւղ (Բ)	Ներսէս (Ա) Սարգիս (Բ)	Ճանրնտիր	158ա—172ա

1	2	3	4	5	6
472	1229	—	Մարկոս	Ժողովածու	65բ
1204	1231—1234	Սանահին	Մաթէոս	Ժողովածու	279ա—308բ
470	1260—1270	—	Վարդան կիլիկեցի	Ժողովածու	3ա—116ա
5518	1271	Վանկունք վանք՝ ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնայ, Ս. Սարգսի և Ստեփանոս Նախավկայի վանուց	Յովանէս սարկաւազ	Ժողովածու	1ա—24բ
579	1276, 1279	—	Յովհաննէս, Ներսէս	Ժողովածու	27ա—72ա, 118ա—131բ, 62բ
5595	1279	Եղիազարու վանք	Ստեփանոս	Բարսեղ կեսարացի՝ Մատենադրոյ թիւնք	333բ—340ա, 344բ 351բ
5254	1280	Գեղձուտի վանք (Մասկանաբերդ) Հաղբատ	Աւետիս, Գէորգ	Ժողովածու	93—145բ
1324	1281	—	Յոհան, Բարսեղ, Աբրահամ	Ժողովածու	443ա—451բ
1560	1282-ից առաջ	Գեղարդայ վանք Ատանա	Մխիթար Այբրիվանեցի կոստանդին քուռաթ	Ճանրնտիր	724բ—879ա
4207	1284	—	Եղիազար (Բ)	Ժողովածու	126ա—բ
822	1285	—	Եղիազար (Բ)	Բարսեղ կեսարացի՝ Պահոց զիւրք	172ա, 183ա
500	1293—1305, 1665	Սիօն (Բ)	Վարդան (Ա) Եղիար (Բ)	Ժողովածու	61բ—62բ, 93բ, 307ա—327բ
59	ԺԳ—ԺԴ	—	Յոհաննէս [Երզնկացի, Ստեփանոս]	Ժողովածու	42ա—153ա
715	ԺԳ	Ս. Պողոս անապատ (Ա)	Մարտիրոս Յոհաննէս, (Ա) Դանիէլ (Բ)	Ժողովածու	45բ—51բ
1525	ԺԳ	—	Յովաննէս, Գէորգ	Ճանրնտիր	16ա—18ա, 88ա—բ, 186ա—բ, 404ա—407բ
1879	ԺԳ,	—	Մովսէս	Գիրք պատճառաց	159ա—229ա, 256ա—բ, 258ա—259ա
2601	ԺԳ, ԺԷ	—	Հիթուս (Ա) Բարաղամ (Բ)	Ժողովածու	69բ—73ա, 117բ—123ա
3710	ԺԳ	—	Յովհաննէս Աբբասիդարայր, Թորոս Ստեփանոս Վահագի	Ժողովածու	363ա—388բ

1	2	3	4	5	6
4150	ԺԿ	—	Ղազար	Ժողովածու	6ա—22բ, 43ա, 48բ —50բ, 52ա—54բ, 59բ, 76ա—բ
5443	ԺԳ	—	Վարդան, Ստեփաննոս	Ժողովածու	126բ—133բ, 402ա —բ
5596	ԺԳ	—	Աստուածա- տուր	Ժողովածու	4բ—48բ, 98բ—216բ
6120	ԺԳ	—	Ոհ [անէս]	Ժողովածու	147բ—162բ
598	1303	—	Աշակեբտ Յովհ. Եր- զընկացւոյ	Ժողովածու	7ա, 8ա—բ, 19բ, 22բ—25բ, 28բ— 54բ, 99ա—101ա, 115բ—117բ 294ա—բ
966	1304	Վժանայ վանք	Ներսէս	Մաշտոց	
4149	1304—1305	Երզնկա	Կարապետ, Սարգիս, Շահինշահ	Ժողովածու	139բ, 140ա—141բ, 142ա—բ, 143բ, 144ա
4234	1307	—	Պաշիկ	Ժողովածու	1ա—194բ
627	1314	Ճանճի խուղ	Պաշիկ, Երբիանոս	Գիրք լուծմանց	41ա—116բ, 121ա— 152բ
3651	1315—1615	Ս. Կարապե- տի վանք (Տարօն)	Առաքել (Ա), Արարհամ (Ա) Մկրտիչ (Բ) Մկրտիչ	Ժողովածու	281ա—282ա
732	1322	—	—	Ժողովածու	37ա—41ա, 212ա, 149ա, 315ա— 324ա, 337ա— 342ա
7441	1322	—	Վարդան, Աբ- րահամ	Ճառքնտիր	177ա—178ա, 375բ —379բ
1138	1347	Սիս	Դաւիթ, Մը- կըրտիչ զպիբ	Ժողովածու	215բ—216ա, 351ա —բ, 376բ—383ա
7443	1352—1353	Բիմճակ (Ղրիմ, Ա), Իլով (Բ)	Անտոն, Մել- քիսեղ (Ա), Յովհաննէս (Բ)	Ճառքնտիր	4բ—9բ, 185բ— 189բ, 286բ, 511ա —512բ, 513ա—բ, 544ա—բ
5228	1364	—	Ալեքսան	Ժողովածու	134ա—136բ
3937	1370	—	Ստեփաննոս	Ժողովածու	68ա, 69բ—71բ, 119բ—120ա
6036	1371	—	Մկրտիչ, Գրիգոր	Ժողովածու	205բ
1980	1391	Եզնկայ	Մովսէս, Ղա- զար	Ժողովածու	293բ—340բ,
1555	1397	Երուսաղէմ	—	Ժողովածու	191ա—197բ, 198ա —210բ
60	ԺԴ	—	—	Անորոշ ճառք	6ա—156ա
437	ԺԴ	Գլաձո՞ր	Եսայի Նչե- ցի, Սար- գիս, Սիմէօն	Ժողովածու	68ա—121ա, 330բ— 331ա
596	ԺԴ	—	—	Ժողովածու	181ա—188բ
626	ԺԴ	Ճանճի խո՞ւղ	Պաշիկ	Ժողովածու	28ա—133բ
866	ԺԴ	Փոսոյ վանք	Ստեփաննոս	Ճառքնտիր	6բ—17բ, 161ա— 163բ, 180ա—182ա
1523	ԺԴ	—	Յովաննէս (Ա), Աւետ, Գրի- գոր (Բ)	Ճառքնտիր	5ա, 20ա—21բ, 25ա —31ա, 145ա—158բ, 301բ, 653ա—654ա

1	2	3	4	5	6
1649	ԺԴ, ԺԵ, ԺԶ	—	—	Ժողովածու	3բ—8բ, 396ա—400բ
1657	ԺԴ	Գլաձո՞ր	Գրիգորէս Երզնկացի, Բարսեղ Երէց	Ժողովածու	142ա—304ա
1981	ԺԴ	—	Կիւրախան, Յովաննէս, Մուխթիկ	Ժողովածու	200բ, 243բ—246ա
2173	ԺԴ	—	—	Յովհաննէս Եր- զնկացի՝ Մատե- նադրութիւնք	1ա—394բ
2549	ԺԴ	—	Յոհան Եզնի- կայեցի	Ժողովածու	183բ—189բ, 240ա —բ
2695	ԺԴ	—	Երեմիա	Յայտաւուրք	15ա—17ա
3787	ԺԴ	—	Գրիգոր, Սոս- թիկէս, Աւագ	Ճառքնտիր	38բ—51ա, 160ա— 163ա, 181բ—184բ, 196ա—198բ, 290ա —291ա, 316բ—317ա
4676	ԺԴ	—	Յովհաննէս, Ստեփաննոս սարկաւազ	Ճառքնտիր	12ա—17բ, 185ա— 187ա
4682	ԺԴ	—	Հայրապետ, Կարապետ	Ճառքնտիր	157ա—161ա
4709	ԺԴ	—	Յովաննէս Դէ- սկորոս	Ճառքնտիր	134բ—137ա
4785	ԺԴ	—	—	Գանձարան	97բ—102բ
7785	ԺԴ	Ղրի՞մ	Յովհաննէս	Գանձարան	97բ—101բ, 102ա, 155բ—156բ
8179	ԺԴ	—	Գրիգոր	Ժողովածու	19ա—20ա, 209ա, 280բ—285բ, 289ա —292բ
1524	1401	Վարազ	Աւետիս սար- կաւազ, Յով- աննէս քա- հանա, Յո- վաննէս կրօ- նաւոր	Ճառքնտիր	54բ—56ա, 170բ— 173ա, 329ա—338բ, 698բ—701ա
4670	1401	Ոստան	Ծրբուն	Ճառքնտիր	166բ—168ա, 304ա— 312ա
1521	1404	—	Գրիգոր	Ճառքնտիր	69ա—72ա
639	1409	—	Յոհաննէս	Ժողովածու	174բ—175բ
994	1409	Աղթամար	Դանիէլ	Ճառքնտիր	198ա—199ա
9474	1424	Կարմուրջ գիւղ	Կարապետ	Ժողովածու	12ա—17ա
2678	1426—1476	—	—	Ժողովածու	131բ—133բ
996	1442	Սերկիկիլի գիւղ	Ոհաննէս մի- սյակեաց	Ճառքնտիր	33ա—35ա, 40բ— 49բ, 61բ—68բ
993	1456	Վերին Նորա- վան	Մատթէոս	Ճառքնտիր	5ա—6բ, 24բ—25ա, 136բ—146ա
4696	1458	—	Աւագտէր, Աստուածա- տուր, Յով- հաննէս	Յայտաւուրք	297ա—299ա

1	2	3	4	5	6
115	1463, 1688	Աւագ վանք (Ա) Նոր Զուղաս՝ (Բ)	Ստեփանոս (Ա), Աղէքսանդր Զուղասյեցի (Բ)	Ժողովածու	2ա, 3ա—172բ, 173ա
6268	1474	—	Զաքէոս, Գալուստ, Յակոբ, Սրասպիոն	Յայտնուրք	287բ—290ա
4869	1482	Կառւց	Յովհաննէս	Ճառընտիր	140ա—146ա
113	1483	—	Յուսէիկ	«Առ որս» ճառք	1ա—159բ
5785	1483	Գումաց վանք (Բաղէշ)	Կարապետ Բարդիշեցի	Գանձարան	113ա—115բ
3275	1494	Կապոսի վանք (Երզրնկա)	Մաղաբիա Բարբերթացի	Ժողովածու	2ա—258ա
3495	1495—1496	Եկեղեցաց դաւան	Գրիգոր Տարսնցի, Կարապետ Բարդիշեցի	Ժողովածու	1ա—141բ
114	1495—1497	Կապոսի նապատ (Երզրնկա)	Մաղաբիա Բարբերթացի	Ժողովածու	1ա—148բ
112	1497	Կալիփոսի վանք (Երզրնկա)	Յոհաննէս	Ժողովածու	1ա—182ա
631	ԺԵ	—	Գրիգոր Ստեփաննցի	Ժողովածու	19բ, 44բ, 92բ—97բ, 152ա—180ա
1131	ԺԵ	—	Շահիկ	Ժողովածու	2ա—35բ, 149բ—150բ
1267	ԺԵ	—	Գէորգ, Պետրոս	Ժողովածու	23ա—բ, 24ա, 25բ, 28ա—32բ
1712	ԺԵ	—	Սահակ	Ժողովածու	210բ
1931	ԺԵ	—	Գրիգոր	Ժողովածու	177բ—180բ, 195ա—237բ
3791	ԺԵ	—	Կարապետ, Տէր Պօղոս, Արղուճսեթ	Ճառընտիր	126բ—128ա, 252ա—261ա
3939	ԺԵ	—	Դիմես	Ժողովածու	104ա—139ա, 162բ
4132	ԺԵ	—	Մարգարէ վարդապետ	Ժողովածու	113բ—147բ, 273ա—353ա
4505	ԺԵ	—	—	Ճառընտիր	294ա—304ա
4677	ԺԵ	—	Քաջատուր	Ճառընտիր	143բ—145բ
4802	ԺԵ	Տշո՞ղ (Ռըշտունիք)	Ստեփանոս սարկաւազ	Ճառընտիր	91բ—94ա
4803	ԺԵ	—	Գրիգոր	Ճառընտիր	94ա—95բ
5406	ԺԵ	—	Քաջատուր	Ճառընտիր	6ա—14բ
5657	ԺԵ	—	Քաջատուր (Ա), Յովհաննէս Կաֆացի (Բ)	Ժողովածու	155ա—207ա
6608	ԺԵ	—	Յոհաննէս (որդի Ամիր սուկերչի)	Ճառընտիր	159ա—164բ
9164	ԺԵ	—	—	Ժողովածու	1ա—14բ

1	2	3	4	5	6
9244	ԺԵ	—	—	Ժողովածու	74ա—76ա
6527	1528	Ղուլթիկ	Ստեփանոս	Գանձարան	204բ—207ա
4729	1578	Գիւղ Քլաթ	Մարտիրոս, Սարգիս, Մկրտիչ, Յոբ, Աստուածատուր	Յայտնուրք	291բ—293բ
4716	1581	Քլաթ	Սարգիս, Ներսէս, Վարդան, Յովհաննէս	Ճառընտիր	62բ—63բ
3078	1585—1608	Կարկառ	Աստուածատուր, Յովսէփ Մոնոզոն, Ալէքսան, Քաջատուր Ղրպիլ	Ժողովածու	154ա
10326	1587	Համիթ	Աստուածատուր, Յովհաննէս	Յայտնուրք	280ա—281բ
892	ԺԶ	—	—	Ժողովածու	225ա—230բ
3206	ԺԶ	—	Մինաս, Քաջատուր	Ժողովածու	128բ, 171ա—176բ
3246	ԺԶ	—	—	Ժողովածու	34բ—38բ
3406	ԺԶ	—	—	Ժողովածու	96ա—101բ
2672	1607	Կաֆայ	Ստեփաննոս Թոխաթցի	Գանձարան	59ա, 89բ—90ա
84	1614	—	Զաքարիա Երզրնկացի	Ժողովածու	253ա—255բ
3672	1609, 1623	—	—	Ժողովածու	122ա—129ա
3506	1615, 1697	Լեհաստան (Ա), Լարէնէ (Բ)	Զատիք Պօղոտանի, Կարապետ (Ա), Մինաս (Բ)	Ժողովածու	23բ—28բ
99	1617	Լէվ	Զատիկ Պօտանի որդի	«Առ որս» ճառք	6ա—201բ
1480	1617	Բաղէշ	Վարդան Հիւղանցի	«Գիրք պատճառաց և լուծմանց»	109բ—242ա
3081	1617	Կաֆայ	Զաքարիա Երզրնկացի	Ժողովածու	255ա—258ա
874	1618	Կարմիր վանք	Վարդան	Ժողովածու	94ա—96բ
6617	1618	Շօշ	Աւետիս	Ժողովածու	247բ—251ա
100	1619	Իլն՝վ	Սիմէոն Զամոսացի	Լուծմունք «Առ որս» գրոցն	1ա—131բ
502	1619	Լով	Յոհաննէս	Ժողովածու	92ա—101բ, 102ա, 115բ—138ա, 167բ—190բ

1	2	3	4	5	6
5631	1620	Ս. Նրեշտահայե տաց վանք (Սեբաստիա)	Խաչատուր	Ժողովածու	47բ—52բ
728	1621	Շատախ գիւղ (Գանձակ)	Ոհանէս	Ժողովածու	23ա—28բ
834	1621	Սպահան	Գասպար	Ժողովածու	123ա—130ա
2004	1623	—	Մկրտիչ	Ժողովածու	55ա—60ա
614	1625	—	Սարկաւադ	Ժողովածու	193ա—195ա
4288	1630	Նոր Զուղա՝	—	Ժողովածու	219ա—236ա
697	1631	Սէշոզ (Սուշավա)	Ակորշայ Սուշովցի, Վարդան	Ժողովածու	102ա—114ա
6708	1635	—	—	Ժողովածու	123ա—133բ, 251ա—257բ
45	1642	Լիմ	Սարգիս Եղեսիացի	Ժողովածու	106ա—115ա
588	1655	Ստ. Նախավայր (Շամբ)	Միքայէլ	Ժամագիրք	307ա—312ա
3979	1659	Ղուլթի գիւղ (Բաղէշ)	Պետրոս	Ժողովածու	161բ—164ա
5322	1639	Քորբէլ քաղաք	Մարտիրոս	Ժողովածու	98ա—110բ
7697	1660	—	Մկրտիչ Կղերիկոս զըրշտպետ	Հարցմունք Բարոյի...	1ա—48ա
527	1663	—	Տրդատ	Ժողովածու	90ա—97ա
813	1664	—	Զարարիա	Ժողովածու	92բ—97բ
83	1664	Սպահան	Հէրապետ	Ժողովածու	311ա—333բ, 359ա—367բ
7295	1666, 1698	—	Սամուէլ (Ա), Յովհաննէս (Բ)	Ժողովածու	100ա—104ա
3422	1668	—	Ղուկաս, Մէլիգոն	Ժողովածու	239ա—240ա, 242ա—250բ
497	1671	Ազուլիս (Թոմսաւա քաղաքի վանք)	Սահակ, Մարգիս, Ղազար	Ժողովածու	458ա—463բ, 474ա—477ա
8507	1671—1673	—	Մարկոս	Ժողովածու	10բ—13բ, 27բ—36բ, 38ա—53բ, 97բ—100բ
7993	1672	—	Ալէքսան (Ա)	Ժողովածու	155ա—156բ
1495	1674—1684	Կ. Պօլիս Եփրեմ	—	Ժողովածու	85ա—87ա
7357	1675—1676	Կաֆայ	Խասպէկ	Յայտնաւորք	255ա—256բ
737	1680, 1711, 1717, 1719	Բաղէշ (Ա), Կաֆայ, Նրեշտուց վանք (Բ), Գլախայ վանք (Գ)	Տէր Արքանամ (Գ), Սարգիս, Գրիգոր Բարիշեցի (Բ)	Ժողովածու	37ա—39ա

1	2	3	4	5	6
1984	1682	—	Ասաուածատուր (աշակերտ Աղէբսանըր կաթողիկոսի)	Ժողովածու	65բ—68բ
8608	1686—1687	Նոր Զուղա Մերտին (Ա), Կուռց, Ս. Ասաուածատրոս Համթեցի (Բ)	Յովհաննէս Իգնատիոս (Ա), Մարտիրոս Համթեցի (Բ)	Ժողովածու	201բ—240բ
2191	1687	—	—	Ժողովածու	143ա—145բ
61	1688	Նոր Զուղա՝	Յովհաննէս Իսպահանցի	«Առ որս» ճառք	209ա—266ա
8194	1688	Սպահան	Աւետ	Ժողովածու	136ա—164ա
941	1689	Երուսաղէմ	Տէր Գրիգոր Եփրեմ	Ճառքնտիր	172բ
2245	1689	—	—	Ժողովածու	238բ—241ա
1804	1690	Էջմիածին	Յովսէփ	Ժողովածու	332ա—342բ
8461	1690	Տաթև (Ա)	Ասաուածատուր (Ա)	Ժողովածու	42ա—43բ
2251	1694—1698	—	Յովհաննէս	Ժողովածու	157բ—158ա
3006	1695	Քաղեր գիւղ (Գողթն)	Ասաուածատուր Ըսպահանցի	Ժողովածու	6ա—11ա, 351բ
4765	1695	Կ. Պօլիս	Կարապետ	Ժողովածու	42բ—69ա
98	1696	Կ. Պօլիս	—	«Առ որս» ճառք	5ա—271բ
2909	1696	—	Սրապիոն	Ժողովածու	105բ—108ա
58	Ժէ	—	—	Ժողովածու	1ա—292ա
567	Ժէ	—	Սահակ, Մովսէս	Ժողովածու	123բ
571	Ժէ	—	—	Ժողովածու	61ա—69ա
576	Ժէ	—	Գրիգոր, Պետրոս	Ժողովածու	153բ—154բ
621	Ժէ	—	—	Գիրք պատճառացի լուծմանց	1ա—57բ, 216ա—244բ, 251ա—258բ, 259ա—328բ
706	Ժէ	—	Ղազար	Ժողովածու	10ա—14բ, 195ա
1127	Ժէ	—	—	Ժողովածու	117ա—133ա
1798	Ժէ	—	—	Ժողովածու	409ա—410բ
2041	Ժէ	—	Կարապետ, Էրեմիայ	Ժողովածու	72բ—76ա
2166	Ժէ	—	—	Ժողովածու	81բ—166բ
2168	Ժէ	—	—	Ժողովածու	133ա—138ա
2566	Ժէ	—	Կիրակոս	Ժողովածու	150բ—157ա
3076	Ժէ	—	—	Ժողովածու	124բ
3177	Ժէ	—	Աղարէ	Ժողովածու	64ա—67բ
3237	Ժէ	—	—	Ժողովածու	135բ—144ա
3260	Ժէ	—	Մարկոս Նորեմ	Ժողովածու	178բ—180բ
3276	Ժէ	—	—	Ժողովածու	34բ—35բ, 44ա—49ա, 50ա—53ա, 63բ—64բ, 73բ—76ա, 248ա—285բ

1	2	3	4	5	6
3680	ԺԷ	—	Յուսիկ ջա- հանգալ	Ժողովածու	177բ—186բ
3941	ԺԷ	—	Նահապետ Շոտոթեցի	Ժողովածու	290ա
4633	ԺԷ	—	—	Ժողովածու	69բ—70բ
5032	ԺԷ	—	—	Ժողովածու	205բ—221ա
5082	ԺԷ	—	—	Ժողովածու	151ա—179ա
6643	ԺԷ	—	Ղուկաս	Ժողովածու	217բ—220բ
6476	ԺԷ	—	—	Ժողովածու	285ա—բ
7102	ԺԷ	—	Ստեփան Գալուկոնե- ալ	Ժողովածու	221ա—223բ
7170	ԺԷ	—	—	Բանք խրատա- կանք	49բ—51բ
7276	ԺԷ	—	Գրիգոր	Ժողովածու	237ա—241ա
8076	ԺԷ	—	—	Ժողովածու	224բ—225բ, 226ա
8191	ԺԷ	—	—	Ժողովածու	—բ
8261	ԺԷ	—	Թուճա	Ժողովածու	212բ—214ա
8565	ԺԷ	—	—	Ժողովածու	222ա—229ա
8146	1700	Նանկնց գիւ- ղաբաղաբ	Ներսէս	Ժողովածու	19ա—23բ 18բ—24ա
3413	1709—1710	—	Յակոբ Թո- խատցի	Ժողովածու	4ա—12բ
2271	1724	Աստուան Սուրբ	Աւետիս	Ժողովածու	108բ—110ա
7489	1725—1739	Յրուսաղէմ, Կ. Պօլիս	Մարտիրոս	Ճառքնատիր	27բ—37բ, 54ա— 62ա, 152բ—153ա, 156ա—158ա 170ա—181բ
1660	1734	Յովհաննա- վանք	—	Ժողովածու	170ա—181բ
8215	1734	Կ. Պօլիս (Ա)	Կարապետ (Ա)	Ժողովածու	52ա—123բ
1466	1750	Կարին	Մեսրոպ Գանձակեցի	Մեսրոպ Գան- ձակեցի՝ Մեկ- նութիւն «Առ որս» և «Քրիս- տոս ծնեալ» ճանից...	1ա—384բ
6988	1763—1764	Թէոդուսիոս	Մեկոն կար- նեցի	Ժողովածու	3ա—146բ
7943	1787	Կ. Պօլիս	Յարութիւն Վանեցի	Գր. Աստուածա- բան՝ ճառք	5ա—135բ
2220	1789—1790	Էջմիածին	Ջաբարիա սարկազ	Ժողովածու	197բ—201ա
436	1790	Կ. Պօլիս, Էջմիածին	Բրաբրոն, Գէորգ	Ժողովածու	180ա—182բ
462	ԺԸ	—	—	Ժողովածու	24բ—25ա
600	ԺԸ	—	—	Ժողովածու	133ա, 137ա, 138բ, 140ա—բ, 141բ— 142ա, 143ա, 146ա, 147ա, 148ա, 149բ, 153բ, 162բ, 163ա— բ, 166ա—167ա, 169բ

1	2	3	4	5	6
729	ԺԸ	—	—	Ժողովածու	12ա—166ա, 168ա —215բ
841	ԺԸ	—	—	Ժողովածու	12ա—37բ
1960	ԺԸ	—	—	Ժողովածու	14ա, 17ա, 18ա, 21ա, 25ա, 31ա, 38ա, 46ա, 83ա, 85ա
3284	ԺԸ	—	Արիստակէս	«Առ որս» ճառք	1ա, 2ա—163ա
3295	ԺԸ	—	Եղեկէլ	Ժողովածու	338ա, 348ա—բ, 357ա
3458	ԺԸ	—	—	Ժողովածու	81ա—84բ
5244	ԺԸ	—	—	Ճառքնատիր	50բ—65ա
6051	ԺԸ	—	—	Չափաբերա- կանք	30
6577	ԺԸ	—	—	Ժողովածու	67ա—68բ
8398	ԺԸ	—	—	Ժողովածու	1ա—41բ
10310	ԺԸ	—	Մեսրոպ	Ժողովածու	1ա—8բ
1938	1816	—	—	Ժողովածու	25ա—41բ
7313	1835	—	—	Ճառքնատիր	77բ—88ա
2615	1850	—	—	—	—
9416	1883	—	—	—	—
2715	ԺԹ	—	—	—	—
2786	ԺԹ	—	—	—	—
4381	ԺԹ	—	—	—	—
6228	ԺԹ	—	—	—	—
8914	ԺԹ	—	—	—	—
9593	ԺԹ	—	—	—	—
10067	ԺԹ	—	—	—	—

2212	ԺԹ	—	—	—	—
2222	ԺԹ	—	—	—	—
2232	ԺԹ	—	—	—	—
2242	ԺԹ	—	—	—	—
2252	ԺԹ	—	—	—	—
2262	ԺԹ	—	—	—	—
2272	ԺԹ	—	—	—	—
2282	ԺԹ	—	—	—	—
2292	ԺԹ	—	—	—	—
2302	ԺԹ	—	—	—	—
2312	ԺԹ	—	—	—	—
2322	ԺԹ	—	—	—	—
2332	ԺԹ	—	—	—	—
2342	ԺԹ	—	—	—	—
2352	ԺԹ	—	—	—	—
2362	ԺԹ	—	—	—	—
2372	ԺԹ	—	—	—	—
2382	ԺԹ	—	—	—	—
2392	ԺԹ	—	—	—	—
2402	ԺԹ	—	—	—	—
2412	ԺԹ	—	—	—	—
2422	ԺԹ	—	—	—	—
2432	ԺԹ	—	—	—	—
2442	ԺԹ	—	—	—	—
2452	ԺԹ	—	—	—	—
2462	ԺԹ	—	—	—	—
2472	ԺԹ	—	—	—	—
2482	ԺԹ	—	—	—	—
2492	ԺԹ	—	—	—	—
2502	ԺԹ	—	—	—	—
2512	ԺԹ	—	—	—	—
2522	ԺԹ	—	—	—	—
2532	ԺԹ	—	—	—	—
2542	ԺԹ	—	—	—	—
2552	ԺԹ	—	—	—	—
2562	ԺԹ	—	—	—	—
2572	ԺԹ	—	—	—	—
2582	ԺԹ	—	—	—	—
2592	ԺԹ	—	—	—	—
2602	ԺԹ	—	—	—	—
2612	ԺԹ	—	—	—	—
2622	ԺԹ	—	—	—	—
2632	ԺԹ	—	—	—	—
2642	ԺԹ	—	—	—	—
2652	ԺԹ	—	—	—	—
2662	ԺԹ	—	—	—	—
2672	ԺԹ	—	—	—	—
2682	ԺԹ	—	—	—	—
2692	ԺԹ	—	—	—	—
2702	ԺԹ	—	—	—	—
2712	ԺԹ	—	—	—	—
2722	ԺԹ	—	—	—	—
2732	ԺԹ	—	—	—	—
2742	ԺԹ	—	—	—	—
2752	ԺԹ	—	—	—	—
2762	ԺԹ	—	—	—	—
2772	ԺԹ	—	—	—	—
2782	ԺԹ	—	—	—	—
2792	ԺԹ	—	—	—	—
2802	ԺԹ	—	—	—	—
2812	ԺԹ	—	—	—	—
2822	ԺԹ	—	—	—	—
2832	ԺԹ	—	—	—	—
2842	ԺԹ	—	—	—	—
2852	ԺԹ	—	—	—	—
2862	ԺԹ	—	—	—	—
2872	ԺԹ	—	—	—	—
2882	ԺԹ	—	—	—	—
2892	ԺԹ	—	—	—	—
2902	ԺԹ	—	—	—	—
2912	ԺԹ	—	—	—	—
2922	ԺԹ	—	—	—	—
2932	ԺԹ	—	—	—	—
2942	ԺԹ	—	—	—	—
2952	ԺԹ	—	—	—	—
2962	ԺԹ	—	—	—	—
2972	ԺԹ	—	—	—	—
2982	ԺԹ	—	—	—	—
2992	ԺԹ	—	—	—	—
3002	ԺԹ	—	—	—	—

ГРИГОРИЙ НАЗИАНЗИН В ДРЕВНЕАРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме

Монографическое исследование древнеармянских переводов сочинений одного из «трех великих каппадокийцев» — Григория Назианзина, обусловлено прежде всего той значимостью и популярностью, которую они имели в армянской литературе периода ее становления и в последующих этапах развития. Это обстоятельство, разумеется, не осталось незамеченным, и арменисты не раз обращались к переводам сочинений этого византийского писателя, особенно, когда попытались установить литературные источники отдельных армянских книжников и историографов раннего средневековья. Но отсутствие изданий переводов ощутимо ограничивало рамки текстологических сопоставлений, и многие искомые пассажи оставались невыявленными. Нередко бывало и так, что по данным Айказианского словаря исследователи находили аналогии, заимствованные у армянских книжников словосочетания и даже отрывки, но неустановленным оставался тот подлинный текст источника, к которому они принадлежат.

Изучение около 200 рукописных единиц, содержащих переводы гомилий, писем, эпитафий и других трактатов Григория Назианзина, дало возможность проследить все аспекты проблемы, связанные с переводом и функционированием наследия писателя в армянской действительности. В средневековых комментариях к переводам, в колофонах писцов, в свидетельствах историков и разнородных приписках кодексов оказалось внушительное количество интересных и важных сведений по рассматриваемым вопросам. С их помощью подкрепляются те выводы, которые получены путем филологического анализа переводов в сопоставлении с греческими оригиналами. Это представляется особенно важным при определении хронологических рамок переводов, а следовательно, и тех памятников оригинальной армянской литературы, в сюжетах, композиции, лексике и идейной направленности которых сказалось влияние трактатов Григория. Если вкратце обобщить проделанную нами работу, то можно сделать следующие выводы:

1. На разных этапах учебы и литературно-церковной деятельности Григорий Назианзин общался с представителями армянского духовенства, преимущественно же с греческими деятелями армянского происхождения. В годы учебы в Афинах он, как и Василий Кесарийский, сталкивался со студентами, которые относились к выходцам из византийской периферии с некоторой предубежденностью. В числе учителей Назианзина своим авторитетом

и влиянием на молодые умы выделялся знаменитый ритор Проерсий, которому Григорий посвятил стихотворное-восхваление. В период деятельности на родине Григорию Назианзину пришлось вести борьбу против влиятельного духовного предводителя христианства в Малой Армении — Евстафия Севастийского. Эти обстоятельства в той или иной мере отразились на творчестве византийского писателя, но несколько не повлияли на его авторитет в армянской среде, ибо все это имело место не на этнической, а на вероисповедной почве.

2. В оригинальных памятниках армянской литературы V—XII вв. Григорий упоминается или цитируется в основном как «праведный отец вселенской церкви», в творчестве которого поборники армянского монофизитства находят немало положений, которые служат подспорьем при защите догматических начал местной церкви. В произведениях последующего периода армянские писатели ему посвящают гимны и восхваления, находя в его образе идеального «отца церкви», духовнослужителя и автора достойных подражания трактатов.

3. Сочинения Василия Кесарийского, Григория Назианзина и Григория Нисского на армянский язык переводились в одних и тех же культурных центрах средневековой Армении, нередко даже в один и тот же период и порой прилежанием одних и тех же переводчиков. Этот факт иногда приводил к тому, что сочинения одного из них приписывались другому, особенно когда эти сочинения имели сходные названия или особо не было оговорено — кто из «трех великих каппадокийцев» является автором. Так, в армянской рукописной традиции автором гомилии «О Мелите Антиохийском» и «Тем, кто утверждают, будто...» выступает Григорий Назианзин, хотя достоверно известно, что оба эти сочинения принадлежат перу Григория Нисского. В источниках мы сталкиваемся и с фактом обратного порядка, когда последнему приписываются принадлежащие Григорию Назианзину сочинения. Примечательно то, что, к примеру, Стефан Сюнеци, автор VII века, располагал текстом гомилии Назианзина, к тому времени уже отнесенной к числу творений Нисского.

4. На основе армянского перевода «Вопрошения» Василия Кесарийского и Григория Назианзина известного под названием «Созерцание о вере» в последствии в армянской литературе возникли три псевдоредакции, известные в нескольких десятках рукописных экземплярах. Источниковедческий анализ показал, что создание новых редакций относится к периоду не ранее, чем XI в., ибо историк конца X века Асолик пользуется подлинным текстом и не знаком с псевдоредакциями.

5. Начиная с X в. сочинения Григория Назианзина в армянской литературе представлены в виде четырех сборников-книг, названных сообразно с заглавием первого сочинения цикла —

«*Քրիստոս ծննալ*» («Христе рожденный»), «*Ան որս*» («Тем, которые...»), «*Յաղթեցալ*» («Я побежден») и «*Որք յԵգիպտոսն են*» («Вышедшим из Египта»). Когда именно и что побудило книжников составить эти своды—трудно определить. Можно предположить, что сочинения Назианзина по циклам были представлены и в тех греческих кодексах, на основании которых осуществлялись переводы. Порядок трактатов по книгам особенно четко и тщательно представлен в знаменитом «Изборнике» Мхитара Айриванеци (XIII в.).

6. Значительная часть литературного наследия Григория переведена на армянский язык в V—VII веках. Первоисточники его переводчиками называют **Мовсэса** и **Давида**, оба известные под эпитетом «Переводчик»—«Толкователь» (*բարգմանիչ, բարգման*). Но, к сожалению, крайне скудны данные, относящиеся к обстоятельствам переводов и личности переводчиков. Следовательно, ответ на данные вопросы может быть дан исключительно историко-филологическим анализом наличных текстов. Нами установлено, что автор «Жития Маштоца» Корюн знает «Эпитафию» Гр. Назианзина и в начальной части своего сочинения пользуется ею. Исследование текстов показало, что Корюном учтены не только теоретические и литературно-сюжетные, композиционные постановки «Эпитафии», но и дословно заимствованы отдельные слова и выражения. Следовательно есть основание полагать, что он под рукой имел существующий к тому времени древнеармянский перевод трактата Григория. Если это так, то перевод можно датировать 30—40-ми годами V в., ибо само сочинение Корюна написано между 443—451 годами. Впрочем, перевод «Эпитафии» изобилует кальками греческих слов, их непосредственным заимствованием, что принято считать показателем переводческой манеры т. н. грекофильской школы. Нам кажется, что древнеармянский перевод «Эпитафии» вынуждает пересмотреть этапы и хронологию грекофильской школы, принятые в арменистике.

7. К произведениям Григория Назианзина особенно часто обращается Мовсэс Хоренаци, историк второй половины V в. В его «Истории» мы находим разного объема свыше тридцати отрывков, взятых из восемнадцати сочинений Григория. Можно с уверенностью сказать, что историк пользуется именно армянскими их переводами, однако этого не достаточно, чтобы его считать переводчиком Григория. На наш взгляд, «переводчик Мовсэс» и «занимающийся переводами» Хоренаци не идентичны. Примечательно то, что на основании присутствующих в «Истории» Хоренаци отрывков можно внести коррективы в тексты переводов. Не менее существенны такие же коррективы в обратном применении.

8. Влияние наследия Григория на армянских авторов не ослабевают и в VII—XIII вв. Однако теперь к нему обращаются не столько для назидания читателя-верующего, сколько для опровержения разнородных толков антимонофизитского склада.

В сочинениях Анании Ширакаци, Ст. Сюнеци, Ст. Асолика, Иоанна Дьякона (Саркавага), Нерсэса Благодатного (Шнорали), Гр. Отрока (Тга), Вардана Айгекци, Иоанна Ерзынкаци нами выявлено большое количество заимствований из трудов Григория, которые прочно вписались в их тексты, причем они зачастую даже не подозревают, что имеют дело с пассажами творений византийского писателя. Учет данного факта несомненно окажет реальную услугу при научно-критическом издании армянских авторов. Эти эксерпты немаловажны и при исследовании идейной направленности отдельных памятников армянской литературы.

9. Еще одним доказательством функционирования творений Григория Назианзина в средневековой армянской литературе являются возникшие на местной почве толкования. Рукописи сохранили как толкования отдельных трудов Григория, так и книг или циклов гомилий. Их авторами выступают Н. Благодатный, Вардан Ахпатечи, Елия Сирин, Давид Кобайреци, Иоанн Дьякон, Григорий Абасян, Мхитар Гош, Георг Ерзынкаци, Фома Месопаци и Месроп Гандзакеци. Этот перечень прежде всего говорит о непрерывности интереса к наследию Григория, о значимости тех литературных норм и моральных представлений, которые воплощены в сочинения византийского писателя IV века и которые находили широкий отклик и надлежащее применение в армянской действительности. Фактически мы можем говорить о приемственности как в рамках оригинальной армянской литературы, так и относительно ее истоков, отводя ошутимое место наследию Григория Назианзина.

10. Исследуя проблему «Григорий Назианзин в древнеармянской литературе» почти исключительно на основании рукописных текстов, мы вплотную подошли к новой задаче—издания древнеармянских переводов наследия Григория. Автором данной монографии выявлены и изданы переводы нескольких гомилий и знаменитой «Эпитафии». В приложения к этой книге осуществляется издание еще нескольких сочинений. Таким образом, наряду с изучением проблем истории древнеармянской переводной литературы, арменоведом-византиноведам предстоит осуществить научное издание переводов важнейших памятников греческой литературы византийского периода. Это относится и к древнеармянским переводам-редакциям литературного наследия «трех великих каппадокийцев».

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ*

Արգարյան Գ. 17, 18, 34
 Արղումսեխ (գրիչ) 244
 Արեղյան Մ. 13, 33, 60, 123
 Արրահամ (գրիչ) 241, 242
 Արրահամյան Ա. 33, 143—145
 Ազաթանզեղոս 34, 141
 Ադոնց Ն. 17
 Ազարէ (գրիչ) 247
 Աթանաս Աղեքսանդրացի (նաև՝ Աթա-
 նաս Եպիսկոպոս) 7, 33, 39, 41,
 78, 84, 86, 106, 117, 129, 131,
 161, 166, 177
 Ալեքսան (գրիչ) 242, 245, 246
 Ալիշան Ղ. 14, 37, 38, 41, 46, 47, 48,
 171, 172, 189
 Ալպոյաճյան Ա. 49
 Ակիբյան Ն. 7, 8, 18, 40, 42—44, 47,
 59, 70, 83, 105, 106, 108, 114,
 171, 172, 178, 179, 183, 184, 193
 Ակորչայ Սուշովցի (գրիչ) 246
 Ահարոն վարդապետ 87
 Աղեքսանդր 71, 105, 106, 108
 Աղեքսանդր Զուղայեցի (գրիչ) 244
 Աճառյան Հր. 13, 18, 115, 189
 Ամրակում 76
 Ամփիլոբիոս 17
 Անանիա Նարեկացի 139
 Անանիա Շիրակացի (նաև՝ Անանիա
 վարդապետ) 29, 32—34, 143—146
 193

Անանուն 168
 Անասյան Հ. 13, 44, 45, 53, 60, 68,
 70, 75, 157, 179, 181, 183, 184,
 188
 Անարսազոր 132
 Անթիմոս 26
 Անտոն (գրիչ) 242
 Աշակերտ Յովհ. Երզնկացուց 242
 Աշոտ Սմբատ թագավոր 59
 Ապողիմար Լավողիկեցի 27, 57, 98,
 158, 161, 167
 Առաքել (գրիչ) 242
 Առաքել Բաղիշեցի 42
 Առաքել Գավրիմեցի 73
 Առաքելյան Վ. 114
 Առաքել վարդապետ տե՛ս Առաքել Բա-
 ղիշեցի
 Աստուածատուր (գրիչ) 242, 243, 245,
 247
 Աստուածատուր (գրիչ), աշակերտ Ա-
 ղեքսանդր կաթողիկոսի 247
 Աստուածատուր Ըսպահանցի (գրիչ)
 247
 Ավագ (գրիչ) 243
 Ավագտէր (գրիչ) 243
 Ավետ (գրիչ) 242, 247
 Ավետիս (գրիչ) 241, 245, 248
 Ավետիս սարկավագ (գրիչ) 243
 Ատիկոս 39, 87

Արիոս (նաև՝ Արիանոս) 23, 27, 28,
 39, 79, 87, 98, 99, 128, 134,
 139, 155, 169, 173, 174, 176
 Արիստակես (գրիչ) 249
 Արիստակես վարդապետ տե՛ս Արիստա-
 կես Լաստիվեցի
 Արիստոտել 187
 Արձան թագավոր 59
 Արքայեղբայր (գրիչ) 241

 Բարկին կաթողիկոս 14, 41
 Բաղդասար դպիր 45
 Բարաղամ (գրիչ) 241
 Բարթիկյան Հր. 31
 Բարսեղ (գրիչ) 241
 Բարսեղ Կրէց (գրիչ) 243
 Բարսեղ Կեսարացի 6, 18—29, 32—34,
 36, 37, 39, 40, 42, 44—49, 57,
 59, 60—70, 71, 78, 85, 86, 89,
 91, 96, 97, 100, 102, 103, 106,
 110, 111, 116, 118, 119, 121,
 122, 125, 129, 132, 133, 140, 141,
 150, 155, 161, 172, 174, 177,
 185, 187, 191, 192, 246
 Բյուզանդացի Ն. 53
 Բողոյան Ա. 149
 Բրարիոն (գրիչ) 248

 Գաթրճյան Հ. 21, 57, 103
 Գալեմքեարյան Գր. 74—75
 Գալուստ (գրիչ) 244
 Գասպար 246
 Գեորգ (գրիչ) 241, 244, 248
 Գեորգ Երզնկացի (նաև՝ Գեորգ վարդա-
 պետ) 107, 189, 190, 193
 Գեմանոս 56, 148
 Գի Լաֆոնտեն 51, 53, 74, 80
 Գորգոնիա (Նաղիանդացու թույրը) 6,
 16, 95
 Գրիգոր Արասա որդի (Արասյան) 10,
 57, 59, 74, 94, 171, 183, 184,
 192, 194
 Գրիգոր Բաղիշեցի (գրիչ) 246
 Գրիգոր (գրիչ) 242—244, 247, 248
 Գրիգոր Գ. 38

Գրիգոր Եպիսկոպոս տես Գրիգոր Տղա
 Գրիգորէս Երզնկացի (գրիչ) 243
 Գրիգոր Լուսավորիչ (նաև՝ Գրիգորիոս,
 Գրիգոր Պարթև) 34, 35, 40, 59,
 60, 62, 63, 190
 Գրիգոր կաթողիկոս տե՛ս Գրիգոր Տղա
 Գրիգոր Կեսարացի 14
 Գրիգոր Մագիստրոս 45, 88
 Գրիգոր (Նաղիանդացու հայրը) 16, 95
 Գրիգոր Նարեկացի 44
 Գրիգոր Աբանշիլագործ 34, 39, 40, 73,
 166
 Գրիգոր Նյուսացի 6, 29, 32, 33, 39,
 40, 52, 53, 54, 55, 56, 61, 63, 81,
 96, 100, 101, 106, 148, 171, 172,
 177, 184, 185, 192
 Գրիգոր Սամսոնեցի 244
 Գրիգոր Վկայասեր 14, 38, 45, 88
 Գրիգոր Տաթևացի 41, 190
 Գրիգոր Տարօնցի (գրիչ) 244
 Գրգիր Տղա 12, 37, 144, 155, 156,
 168, 193
 Գուշակյան Թ. 107
 Գևորգ Երզնկացի 171, 194
 Գևորգ Ուոնցի 36

 Դամասիոս Հոռոմ 32
 Դանիէլ (գրիչ) 241, 243
 Դավիթ 48, 62, 165, 203
 Դավիթ Ալավկա որդի 59
 Դավիթ Անհաղթ 47, 48
 Դավիթ (գրիչ) 242
 Դավիթ Թարգմանիչ (Թարգման) 193
 Դավիթ Հաղարատեցի 74, 192
 Դավիթ Հարթացի տե՛ս Դավիթ Անհաղթ
 Դավիթ Քորալրեցի (նաև՝ Դավիթ Մեկ-
 նիչ, Դավիթ վարդապետ) 8, 10,
 57, 59, 60, 74, 107, 171, 173,
 177, 179, 180, 181—186, 190,
 192, 194
 Դիմես (գրիչ) 244

 Եբրեանոս (գրիչ) 242
 Եզեկիէլ (գրիչ) 249

* Ցանկում չենք արտացոլել. ա) ամենուր հանդիպող Գրիգոր Նաղիանդացի ան-
 նանունն իր զանազան դրսևորումներով (Անձիանձի, Ազաղի, Անցիանցի, Աղիւղոյ, Ա-
 դիազու, Նաղազացի, Նաղիանդեցի, Սուրբ Գրիգորիս (էջ 144), Գրիգորիոս Մեծ (էջ
 20), Մեծն Գրիգոր Աստուածաբան (էջ 153) և այլն, բ) աստվածաշնչական անուն-
 ները, գ) հունարեն անձնանունները, որոնց հայերեն համապատասխանութիւններն ու-
 նենք նույն էջում:

Եզեկիել սարկավագ (գրիչ) 241
 Եզեիկ Կողբացի 48, 59, 122
 Եզեիկ վարդապետ տե՛ս Եզեիկ Կողբացի
 Եզիա 206
 Եզիա Ասորի 10, 74, 170, 171, 173—
 175, 180, 181, 182, 194
 Եդիար (գրիչ) 241
 Եդիչ վարդապետ 59
 Եսայի Նւնցի 172, 242
 Եվագր Պոնտացի 29, 30
 Եվնոմիոս 28, 56, 73, 78, 169, 173,
 176, 180
 Եվսեբիոս Կեսարացի 24, 106
 Եվստաթիոս Սերաստացի 49, 158, 191
 Երեմիա (գրիչ) 243
 Եփրեմ Ասորի 38, 44, 89, 161
 Եփրեմ (գրիչ) 246, 247

Զատիկ Պօտանի որդի (նաև՝ Զատիբ
 Պօղոսանի), գրիչ, 245
 Զարբճանալիան Գ. 6, 7, 9, 14, 19, 30,
 49, 53, 71, 83, 104, 105, 189,
 193
 Զաքարիա 38, 246
 Զաքարիա Երզնկացի (գրիչ) 245
 Զաքարիա սարկավագ (գրիչ) 248
 Զաբնոս (գրիչ) 244

Էկլեսիաստիկոս 88
 Էպիկուր 132
 Էրեմիա (գրիչ) 247

Ըստկարյան Վ. 13

Բեռդոս Մեծ (նաև՝ Մեծն Թեոդոս,
 Կայսր) 29, 32, 33, 41, 174
 Թեոդոր Եպիսկոպոս 23
 Թովմա Արծրունի 138
 Թովմա Մեծոփեցի 171, 172, 194
 Թորոս (գրիչ) 241
 Թոփնյան Հ. 107
 Թոմա (գրիչ) 248

Իգնատիոս (գրիչ) 247

Լիբանիոս (նաև՝ Ղիրիանոս) 18, 19
 Լյուբարսկի Յա. 121

Խալաթյանց Գր. 7, 30, 53, 105, 127,
 128, 132, 135
 Խաղբակյանք 75, 178
 Խայամ 60
 Խաչատրյան Պ. 7, 43
 Խաչատուր (գրիչ) 244—246
 Խաչատուր գալիբ (գրիչ) 245
 Խաչատուր Կեչառեցի 60, 52
 Խաչիկ (գրիչ) 242
 Խաչիկյան Լ. 40, 41, 49, 59, 60, 87
 Խաչիկ սարկավագ 84
 Խասսակի (գրիչ) 246

Մերուն (գրիչ) 243

Կալիսթենէս 105
 Կանայանց Ստ. 34
 Կարապետ (գրիչ) 242, 243, 244, 245,
 247, 248
 Կարապետ Բաղիշեցի 42, 43, 44, 244
 Կարապետ Փարխնդեցի 43
 Կարլ Կրումբախեր 27
 Կարմեղոս 202
 Կեղար 165
 Կեսարիոս (նաև՝ Կեսար) 6, 28, 55,
 86, 94, 132, 133, 135, 156, 162,
 164—166, 195, 196
 Կիպրիանոս 71, 72, 77, 104, 184
 Կիրակոս (գրիչ) 247
 Կիրակոս Գանձակեցի 32, 37, 45, 177
 Կիրակոս (գրիչ) 243
 Կղեղոնիոս 73, 79, 80, 98, 120, 152,
 155, 158, 159, 163, 166
 Կյուրեղ Աղեքսանդրացի 33, 34
 Կյուրեղ Երուսաղեմացի (նաև՝ Կյուրեղ
 Երուսաղեմի) 32, 33, 41, 106,
 139, 166
 Կոմիտաս Կաթողիկոս 12, 59, 167
 Կոստանդիանոս 167, 177
 Կոստանդին Միրանաձին 31
 Կոստանդին Քուռաթ (գրիչ) 241

Կորյուն 12, 104, 115, 116, 118, 120—
 123, 126, 193
 Կրուզով Ա. 22

Հակոբ Կլայեցի (նաև՝ Հակոբ Հայոց
 Կաթողիկոս, Յակոբ ալր) 185, 186
 Հակոբ Ղրիմեցի 167
 Հակոբյան Վ. 8, 9, 40, 45, 57, 83, 87
 Հայրապետ (գրիչ) 243
 Հարությունյան Է. 75
 Հեթում 87
 Հեթում (գրիչ) 241
 Հեղիաս 202
 Հերակլիտ 132
 Հէրապետ Ջուղայեցի (գրիչ) 246
 Հիմերիոս 18
 Հոմերոս 18
 Հովհան Մանգակունի 12
 Հովհաննես 71, 202
 Հովհաննես Երզնկացի 39, 57, 74, 144,
 161—163, 165, 166, 168, 194,
 241
 Հովհաննես Իմաստասեր (նաև՝ Հով-
 ճաննես Սարկավագ, Յովհանէս
 վարդապետ) 10, 11, 12, 37, 38,
 73, 151, 152, 171, 186, 187, 193,
 194
 Հովհաննիսյան Աշ. 40, 87
 Հովհան Ոսկեբերան 18, 31, 73, 74,
 106, 161, 166
 Հովհան Որոտնեցի 40, 41, 189
 Հովհան Օձնեցի 38
 Հովսեփ (Կաթողիկոսական տեղապահ)
 123
 Հովսեփյան Գ. (նաև՝ Գարեգին Կաթո-
 ղիկոս) 14, 41, 71, 75, 178
 Հովիանոս 6, 16, 19, 28, 72, 81, 83,
 101, 102, 103, 116, 117, 135,
 137, 138, 139
 Հուսիկ Եպիսկոպոս 13, 23, 30

Ղազար (գրիչ) 242, 246, 247
 Ղազար վարդապետ 190
 Ղազար Փարպեցի 13, 32, 33, 106, 141
 Ղազինյան Ա. 42

Ղուկաս (գրիչ) 246, 248

Մալխասյան Ստ. 7, 13, 32, 106, 151
 Մակարայեցի 77, 104
 Մակար 146
 Մակեդոն 28, 32, 39, 43, 87, 99, 141,
 174, 176
 Մաղաբիա Բաբերթացի (գրիչ) 244
 Մամաս 76
 Մամբրե 48
 Մամիկոնյան Վ. 13, 32
 Մանանդյան Հ. 72
 Մանուկյան Գ. 9
 Մատթեոս Ուռնայեցի 36
 Մատթէոս (գրիչ) 241, 243
 Մարգարէ վարդապետ (գրիչ) 244
 Մարգարյան Հ. 171, 177
 Մարկոս (գրիչ) 241, 246
 Մարկոս Նորընծա (գրիչ) 247
 Մարտիրոս (գրիչ) 241, 245, 246, 248
 Մարտիրոս Համթեցի (գրիչ) 247
 Մաքսիմոս Իմաստասեր (նաև՝ Մաքսի-
 միանոս) 28, 81, 101, 132, 177
 Մելգոն (գրիչ) 246
 Մելիտոս Անտիոքացի (նաև՝ Մելիտոս,
 Մելիտոս Եպիսկոպոս, Մելիտոս
 Անտիոքոս) 29, 32, 52, 53, 54,
 81, 82, 96, 192,
 Մելիթ-Օճանջանյան Կ. 32, 115
 Մելիթսեղ (գրիչ) 242
 Մելիթոն Կարնեցի (գրիչ) 248
 Մեծն Գալիթ 48
 Մեսրոպ (գրիչ) 249
 Մեսրոպ Գանձակեցի (նաև Մեղապարտ
 Մեսրոպ) 10, 11, 169, 171, 189,
 190, 194, 248
 Մեսրոպ Մաշտոց 8, 13, 18, 41, 56,
 60, 61, 69, 72, 74, 75, 77, 78,
 107, 116, 118, 120—123, 137, 140,
 166, 177, 195, 196
 Մինաս (գրիչ) 245
 Մինասյան Լ. 87
 Միրոմյան Կ. 187
 Միքայել 69
 Միքայել (գրիչ) 246

Մխիթար Այրիվանեցի 8, 74, 75, 82, 166, 189, 192, 241
 Մխիթար Գոշ 10, 60, 171, 184, 188, 194
 Մխիթարյաններ 7
 Մխլալիմ 107
 Մկրտիչ (գրիչ) 242, 245, 249
 Մկրտիչ դպիր (գրիչ) 242
 Մկրտիչ էմին 151
 Մկրտիչ կղերիկոս գրչապետ 246
 Մկրտիչ սարկավազ (գրիչ) 246
 Մնացականյան Ա. 189
 Մոզեստոս (Վաղես Թագավորի ներկայացուցիչ) 97
 Մովսես (գրիչ) 241, 242, 247
 Մովսես Թարգմանիչ 107, 193
 Մովսես Խորենացի 6, 7, 9, 12, 13, 32, 53, 105, 115, 126, 127, 137, 138, 139, 140, 141, 193
 Մովսես վարդապետ 44, 48
 Մովսեթիկ (գրիչ) 243
 Մուրադյան Կ. 17—19, 23—26, 48, 49
 Մուրադյան Պ. 178
 Մորիկ 64

 Յակոբ (գրիչ) 244, 245, 249
 Յակոբ Թոխատցի (գրիչ) 248
 Յարութիւն Վանեցի (գրիչ) 248
 Յոհան (գրիչ) 241
 Յոհան Եղբնկալեցի (գրիչ) 243
 Յոհանէս (գրիչ) 241, 243, 244
 Յոհաննէս Բագաճանցի (գրիչ) 247
 Յոհաննէս, որդի Ամիր սսկերչի (գրիչ) 244
 Յոհան վարդապետ 38
 Յովակիմ (գրիչ) 249
 Յովանէս (գրիչ) 242, 243, 245, 246
 Յովանէս Դեոսկորոս (գրիչ) 243
 Յովանէս կրօնավոր (գրիչ) 243
 Յովանէս սարկավազ (գրիչ) 241
 Յովանէս քահանա (գրիչ) 243
 Յովաննէս (գրիչ) 241
 Յովհաննէս (գրիչ) 241—247
 Յովհաննէս Կաֆացի 244

Յովհաննէս Տէրոյնց (գրիչ) 249
 Յովէփ (գրիչ) 247
 Յովսէփ Մոնոզոն (գրիչ) 245
 Յուսիկ (գրիչ) 244
 Յուսիկ Զահանգալ (գրիչ) 248

 Նահապետ Շոտթեցի (գրիչ) 248
 Նեկտատիոս Կոստանդնուպօլսի 32
 Նեմեսիոս Եմեսացի 74, 187
 Նեստոր 99
 Ներսէս (գրիչ) 241, 242, 245, 248
 Ներսես Լամբրոնացի 44, 45, 74, 177
 Ներսես Մեծ (նաև՝ Ներսես Հայոց վերադիտող), 37, 41, 178
 Ներսես Շնորհալի 10, 12, 14, 37, 38, 44, 74, 120, 144, 153, 154, 168, 171, 172, 178, 192, 193
 Նոմիոս 39, 87
 Նոնա (Նազիանզացու մայրը) 16
 Նոննոս 72
 Նորայր Բյուզանդացի 6, 7, 127, 135, 140

 Շահիկ (գրիչ) 244
 Շահինշահ (գրիչ) 242
 Շուշանիկ 120

 Ոհանէս (գրիչ) 242, 246
 Ոհաննէս միայնակեաց (գրիչ) 243
 Ոսկյան Հ. 13, 40, 43, 44, 107, 189

 Չամչյան Մ. 46, 47

 Պատկանյան Ք. 145—148
 Պետրոս (գրիչ) 244, 246, 247
 Պիոս 59
 Պողարյան Ն. 14, 28, 29, 42, 54, 87, 106, 107, 170, 173, 183, 189
 Պողոս 48, 200, 206
 Պրոյերեսիոս (նաև՝ Պարույր Հայկազըն) 19, 49, 83, 191
 Պռոշյանք 75, 178

 Սահակ (գրիչ) 244, 246, 247
 Սահակ Պարթև 60, 107

Սամարացի 206
 Սամվել Անեցի 186
 Սամվել Անեցու շարունակող 185
 Սամուել (գրիչ) 246
 Սարգիս (գրիչ) 242, 245, 246
 Սարգիս Եղեսացի (գրիչ) 246
 Սարգիսյան Բ. 29
 Սարգիթացի 206
 Սեբեոս 17, 34
 Սերբիանոս 89
 Սեղբեստրոս 53
 Սիմէոն (գրիչ) 242
 Սիմէոն Չամոսցացի (գրիչ) 245
 Սիմոն (գրիչ) 246
 Սոկրատ Սքոլաստիկոս 15, 19, 29, 49, 53, 55
 Սողոմոն Ավետով (գրիչ) 249
 Սոսթենէս (գրիչ) 243
 Ստեփան Գաշտկոճեալ (գրիչ) 248
 Ստեփաննոս Գեմիլրձօղլեց (գրիչ) 249
 Ստեփաննոս Բոխաթցի (գրիչ) 245
 Ստեփաննոս սարկավազ (գրիչ) 243, 244
 Ստեփաննոս Ասողիկ 12, 13, 35, 36, 68, 74, 150, 153, 166, 167, 168, 192, 193
 Ստեփաննոս (գրիչ) 241, 242, 244, 245
 Ստեփաննոս Սյունեցի 12, 34—36, 56, 144, 148, 149, 167, 168, 192, 193, 194
 Ստեփաննոս Վահագի (գրիչ) 241
 Ստեփաննոս Օրբելյան 39
 Սրապիոն (գրիչ) 244, 247
 Սրապյան Ա. 60, 164, 165

 Վաղես (կայսր) 23, 25, 97, 177
 Վահան Ամատունի 123
 Վահրամ Վկայասեր 88
 Վանական վարդապետ 46, 47, 59
 Վարդան Այվեկցի 12, 144, 157, 158, 194
 Վարդան Արևելցի 161, 167
 Վարդան (գրիչ) 241, 242, 245, 246
 Վարդան Կիլիկեցի (գրիչ) 241

Վարդան Հաղբատեցի (նաև՝ Վարդան վարդապետ) 10, 171—173, 178—181, 194
 Վարդան Հիդանցի (գրիչ) 245

 Տաշյան Հ. 14, 28, 29, 42, 52—55, 57, 70, 75, 84, 87, 89, 105, 108, 172, 178, 183, 184, 186, 189
 Տեր-Ավետիսյան Ս. 71
 Տեր-Մինասյան Ե. 8, 18, 19, 22, 26, 27, 30, 53, 106
 Տեր-Մկրտչյան Գ. 13, 32, 34, 106
 Տեր-Մկրտչյան Կ. (նաև՝ Կարապետ Էպիսկոպոս) 8, 75, 87, 106
 Տեր-Մովսեսյան Մ. 19, 75
 Տեր-Պողոսյան Պ. 178, 184, 186
 Տէր-Աբրահամ (գրիչ) 246
 Տէր-Գրիգոր (գրիչ) 247
 Տէր-Պօղոս (գրիչ) 244
 Տիմոթեոս Աղեքսանդրի 32
 Տրդատ 246
 Տուղեորդի 155

 Բաֆֆի 83

 Ուխտանես 167

 Փիլոն 140

 Քելչիշյան Մ. 38
 Քյոշկերյան Ա. 42

 Օգոստինոս Սեբուա 75
 Օրիգենես 23
 Օրմանյան Մ. 48, 106

 Յարար Յ. 18, 51, 102,
 Агапит А 15, 16, 17, 19, 20, 21, 23, 26, 29, 30
 Анания Ширакици 253
 Армянские Аршакиды 7
 Асолик 251
 Вардан Ангекци 253

Вардан Ахпатечи 253
 Василий Кесарийский 18, 250
 Георг Ерзынкаца 253
 Григорий Абасян 253
 Григорий Нисский 251
 Григорий Отрок (Тга) 253
 Говоров А. 103
 Давид Кобайреци 253
 Давид (переводчик) 252
 Евстафий Севастийский 251
 Елия Сирин 253
 Иоанн Дьякон (Саркаваг) 253
 Иоанн Ерзынкаца 253
 Корюи 115, 252
 Круглов А. 15, 18
 Маргарян А. 177
 Медитии Антиохийский 251
 Месроп Гандзакеци 253
 Михаил Пселл 121

Мовсэс (переводчик) 252
 Мовсэс Хоренаци 252, 253
 Мхитар Айриванечи 252
 Мхитар Благодатный (Шнорали) 253
 Мхитар Гош 253
 Перфирий А. 103.
 Плотников В. 17
 Проересий 251
 Степанос Таронский (Асолник) 36, 253
 Стефан Сюнеци 251, 253
 Фаррар Ф. 15, 16, 21, 22, 25, 29, 69
 Фома Мецопеци 253
 Халатьянц Гр. 127
 Цветков Вл. 15, 20, 21
 Эмин Н. 36
 Gay Lafontaine 69, 83
 Justian Mossay 83
 Manandian A. 72
 Otto Bardenhewer 23
 Թայոմ Երրճաթլու 120

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ազուլիս (Թովմա առաքելալի վանք) 246
 Աթենք 17, 19—22, 46, 47—49, 122, 191
 Աղեքսանդրիա 18, 22
 Աղթամար 243
 Ամենափրկիչ վանք 87
 Ամրդուլու վանք 247
 Անտիոք 18, 19, 53, 191
 Ասորիք 19, 178, 198
 Ասպահան 248
 Ավագ վանք 244
 Ավարայր 123
 Ատանա 241
 Արիանդ 15, 16, 30, 51
 Արեւելք 23, 27, 51
 Բաղէշ 245, 246

Բյուզանդիա 11, 13, 29
 Գեղարդայ վանք 241
 Գլակայ վանք 246
 Գլածոր 87, 242, 243
 Գոմաց վանք (Բաղէշ) 244
 Դեղձուտի վանք (Մահկանաբերդ) 241
 Եգիպտոս 64, 80, 82, 83, 100, 138, 192
 Եղեկա 87, 242
 Եկեղեաց գավառ 244
 Եղիազարու վանք 241
 Երկոտասան առաքելոց վանք 249
 Երուսաղեմ 77, 195, 242, 247, 248
 Եփեսոս 9

Ջանջրու գիւղ 249
 Ջմիրունիա 249
 Էջմիածին 247, 248, 249
 Էտրէնէ 245
 Թեկդի անապատ 26
 Թեհրան 13
 Թէոդուսուլիս 248
 Իլով 242, 245
 Լեհաստան 245
 Լէվ 245
 Լիմ 246
 Լով 245
 Խլաթ 245
 Կալիփոսի վանք (Երզնկա) 244
 Կապոսի անապատ (Երզնկա) 244
 Կարին 190, 248
 Կարկառ 245
 Կարմիր վանք 245
 Կարմուրջ գիւղ 243
 Կաֆայ 245, 246
 Կեսարիա կապաղովկացւոց 34, 76
 Կեսարիա (Նահ Ղալսարիա) 15, 17, 18, 22, 25, 26, 27, 47, 48, 49, 101, 125, 174, 190, 191
 Կիլիկիա 37, 178, 179
 Կոստանդնուպոլիս 29, 30, 33, 41, 54, 56, 81, 88, 89, 96, 174, 177, 180, 188, 244, 246, 247, 248
 Հաղբատ-Սանահին 155, 241
 Համիթ 245
 Հայաստան (Նահ Հայք) 7, 11, 39, 41, 87, 88, 103, 153
 Հնձուց վանք 246
 Հոմ 49
 Ղրիմ 243
 Ղուլթիկ գիւղ (Բաղէշ) 245, 246

Ճանճի Խուղ 242
 Մերտին 247
 Յովհաննավանք 248
 Նազիրանդ (Նահ՛ Նազիազ) 30, 46, 47, 107
 Նանկնց գիւղաքաղաք 248
 Նիկիա 174
 Նոր Ջուղա 15, 87, 244, 246, 247
 Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանք 57, 71
 Շատախ գիւղ (Գանձակ)—246
 Շօշ 245
 Ոստան 243
 Պաղեստին 18
 Պետերբուրգ 13
 Պոնտոս 22, 23, 24
 Սանահին 71, 241
 Սասիմա 25, 26
 Սելեկիա 26
 Սեպուհ լեռ 87
 Սերկիսիի գիւղ 243
 Սէլով (Սուլավա) 246
 Սիոն 87, 88, 241
 Սիս 242
 Սպահան 246, 247
 Սոս. Նախավկայի վանք (Շամբ) 246
 Սուրբ Աստուածածին 241, 247
 Սուրբ Կարապետի վանք (Տարօն) 242
 Սուրբ Հրեշտակապետաց վանք (Սեփաստիա) 246
 Սուրբ Պողոս անապատ 241
 Սուրբ Սարգսի և Ստեփանոս Նախավկայի վանք 241
 Վանկունք վանք 241
 Վարագ 243

Վերին Նորավան 243	Քաշեր գիւղ (Գողթն) 247
Վժանայ վանք 242	Քաչրերունի 41
Վիեննա 77, 78, 84, 177, 183, 184, 195	Քիմնակ (Ղրիմ) 242
Վրաստան 7	Քորբէլ քաղաք 246
Տաթև 87, 247	Армения 250
Տիան 23, 26	Афин 251
Տշող (Ռշտունիք) 241	Египет 252
Փոսոյ վանք 242	Малая Армения 251
Փորք Հայք 46, 49, 191	Палестин 18

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ներածություն	5
Գ Լ Ո Ւ Խ Ա	
Գրիգոր Նազխանդացու կյանքն ու գործունեությունը	13
Գ Լ Ո Ւ Խ Բ	
Նագիանդացին և հայերը	
ա) Նազխանդացիին հայ մատենագիրների վկայություններում	32
բ) Հայերի հիշատակությունը Նազխանդացու երկերում	46
Գ Լ Ո Ւ Խ Գ	
Մատենագրական ժառանգությունը	
ա) Հեղինակային պատկանելության հարցեր և վերագրվող գրվածքներ	51
բ) Նազխանդացու գիրք-ժողովածուները և դրանց հայերեն խմբագրությունները, մատենագրական վաստակի ընդհանուր գնահատություն	69
Գ Լ Ո Ւ Խ Դ	
Նագիանդացու մատենագրական ժառանգության հայերեն քաղվածությունների հետքերը	
ա) «Դամբանականի» թարգմանության բնույթն ու ժամանակը, «Դամբանականը» Կորյունի աղբյուր	104
բ) Նազխանդացու գիրք-ժողովածուները և որոնեացու աղբյուր	126
Գ Լ Ո Ւ Խ Ե	
Նագիանդացու ճանրից և բղբերից կատարված հետազոտված փառամները և դրանց բնույթը	143
Գ Լ Ո Ւ Խ Զ	
Նագիանդացու մատենագրական ժառանգության հայերեն մեկնությունները	169
Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ	
Հրատարակվող ճառերի ձեռագրերը և բնագրերի կազմության սկզբունքները	195
Ցինքն լազարակէ անդրէն եկեալ	197
Ցինքն եւ ի բանս երկրորդ	212
Ի Կեսարիոս եղբայրն իւր	221
Օգտագործված ձեռագրերի ժամանակագրական տախտակ	240
Резюме	250
Ցանկեր (անձնանուններ, տեղանուններ)	254

ԿԻՄ ՄԱՄԲՐԵՆԻ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱԶԻԱՆՉԱՑԻՆ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Հրատ. խմբագիր Ա. Հ. Շաղամյան
 Նկարիչ Լ. Ա. Սաղոյան
 Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. Գործակալյան
 Տեխ. խմբագիր Լ. Կ. Հարությունյան
 Սրբագրիչ է. Ա. Սոխիկյան

ИБ 826

Հանձնված է շարվածքի 12.07.1982: Ստորագրված է տպագրության 7.04.1983 թ.:
 ՎՋ 11375: Չափեր 60/90: Թուղթ № 1: Տառատեսակ «գրքի սովորական», բարձր տպա-
 գրություն: Տպագրական 16,5 մամուլ: Հրատ. հաշվարկ 16,65 մամուլ: Տպաքանակ 1500:
 Պատվեր 716: Հրատ. № 5822: Գինը 2 ս. 75 կ.

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Բարեկամության փ. 24 գ
 Издательство АН Арм. ССР, 375019, Ереван, ул. Барикамунян, 24 г.

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 378310, ք. էջմիածին
 Типография Издательства АН Арм. ССР, 378310, г. Эчмиадзин.

Նկատված վերապակներ

էջը	Տարբ.	Տպված է	Պետք է լինի
32	6 վ.	հայերի	հայերի
49	10 Ե.	ασιλέως	βασιλέως
69	7 Ե.	принадлежить	принадлежит
78	11 վ.	էջ 783բ—186բ	էջ 783բ—786բ
81	7 Ե.	αι	και
81	1 Ե.	i	oi
103	14 վ.	А. Перфирий	А. Порфирий
111	10 վ.	τῶ	ῶ
111	12 Ե.	γλώσσης	γλώσσης
111	11 Ե.	γλώσσης	γλώσσης
124	8 Ե.	դրամբ.	Դամբ.
139	6 Ե.	μπνεόμενα	ἐμπνεόμενα
143	11 Ե.	այդ	այդ
194	3 վ.	դրացուց	դրացուց
195	2 Ե.	επα	επα—
260	6 վ.	Перфирий А.	Порфирий А.